

Պատմության յեզ նյութական կուլտուրայի ինստիտուտ

ՍԵՔԷՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԶՈՐԱՐԻ ՑԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Քաղցասութեամբ ձեռագրաց, համբերձ առաջաքալիւ
և ծանօթութեամբ

Ի ձեռն

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵՂՆՅ

9(566)

Институт Истории и материальной культуры

4-33

1971 Р.

ИСТОРИЯ ЕПИСКОПА СЕБЕОСА

ЧЕТВЕРТОЕ ИЗДАНИЕ

Сличенное с рукописями, с предисловием
и примечаниями

Под редакцией
СТ. МАЛХАСЯНЦА

Библиотека
2-й Год Независимости
ИНСТИТУТ

АРМФАН

1939

БРЕВАН

проверено

Տպագրվում և ԽՍՀՄ Դիտությունների Ակադեմիայի Հայկական
Ֆիլիալի Նախագահություն կարգադրությամբ:
Նախագահի տեղակալ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

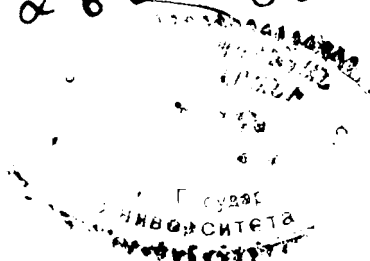
58222

2605-60

ԵՊՀ գրադարան

SU0153591

Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

I. ՍԵՐԵՈՍ ՅԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ:— II. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ:— III. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ:— IV. ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍԵՔԵՏՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ:— V. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:— VI. ՆԵՐԿԱ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ:

I. ՍԵՐԵՈՍ ՅԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջնադարյան մի քանի հայ հեղինակներ հիշում են Սերեոս անունով մի պատմիչ և նրա գրած Պատմութիւնը Հերակլ կայսեր մասին: Այսպես՝ Ասողիկ յուր աղբյուրների մեջ հիշում է «Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սերէոսէ (ծնո. Սերիոսէ) եպիսկոպոսէ ասացեալ» (Ս. Պետերբուրգ, յեր. 7): Մխիթար Անեցի (հր. Պատկ. յեր. 15) իրան հայտնի պատմագիրների շարքում հիշում է Շապուհ Բագրատունուց հետո՝ «եւ Սերեոս որ Հերակլին է»: Սամուել Անեցի հիշում է՝ «և Հերակղն ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ», (յեր. 32): Նույնը կրկնում է Գիրակոս Գանձակեցի (Վեն. յեր 3), Մխիթար Այրիվանեցի (յեր. 37): Ուխտանես հիշում է Պատմութիւն Հերակլի, առանց հեղինակի անունը տալու (Բ. յեր. 56): Թումայ Արծրունին նրա պատմութիւնից մի բնորոշ խոսք է փոխ առնում*) առանց սակայն հիշելու Սերեոսի անունը և Պատմութիւնը:

Բայց այս Պատմութիւնը յերկար ժամանակ կորած եր համարվում: Միայն 1842 թվին Հով. Շահխաթունյան յեպիսկոպոսն Եմիիածնի ձեռագիրները բրբրելիս՝ պատահում է մի պատմական գրվածքի առանց հեղինակի անվան և առանց վերնագրի: Ծանոթանալով գրվածքի բովանդակութեան հետ՝ նա համոզվում է, թե դա Սերեոսի վաղուց Կորած Պատմութիւնն է. ըստ այսմ ել այդ ձեռագրի վրա մակագրվել է. «Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն ի Հերակլն»:

Շահխաթունյանի յենթադրութիւնը, թե յուր գտած պատմական գրվածքն իրոք Սերեոսի Պատմութիւնն է՝ արդարա-

*) Սեր. զԷ. Ա. Շուն եւ դու, և յերամակէ շանց դու և ժողովուրդ՝ քո: — Թովմայ Արծրունի (Պատկ. յեր. 23). «Շուն դու, և երամակ շանց՝ որ զկնի քո տողեալ սահին»:

նում ե մի քանի կողմնակի փաստերով: Վոչ մի ուրիշ հին հայ հեղինակ այնպես մանրամասն չե գրել Հերակլի արշավանքների պատմությունը՝ ինչպես այս գրվածքը, և վերոհիշյալ միջնադարյան հեղինակները Սեբեոսին են վերագրում «Պատմութիւն ի Հերակլն»: Մյուս կողմից՝ այդ միջնադարյան հեղինակները Սեբեոսին կոչում են յեպիսկոպոս, և արդարև, յոթներորդ դարի կեսերին մոտ, ուրեմն Հերակլի արշավանքների ժամանակ, Հայաստանում ապրել ե մի վոմն յեպիսկոպոս Սեբեոս անունով, վոր մասնակցել ե Դվինի յեկեղեցական ժողովին և յուր անունն ըստորագրել ե «Տէր Սեբէոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց»: Վոր հենց այս Բագրատունյաց յեպիսկոպոս Սեբեոսն ե Պատմության հեղինակը՝ պարզ յերևում ե այն մեծ ուշադրութիւնից, վոր պատմիչը դարձնում ե Բագրատունյաց իշխանների գործերի վրա և այնպես սիրով ու մանրամասն նկարագրում: Ուրեմն վոչ մի տարակույս չե մնում, վոր ներկա պատմական գրվածքը Սեբեոսինն ե:

Հեղինակի մասին կենսագրական տեղեկություններ գրեթե չկան: Միակ դրական տեղեկությունն այն ե, վոր նա մասնակից ե յեղել Դվնայ յեկեղեցական ժողովին, 645 թվին՝ իբրև առաջնորդ Բագրատունյաց կալվածների թեմի: Սրանից դուրս՝ կարելի չե մի քանի հավանական յենթադրություններ անել՝ հիմնվելով Պատմության մեջ մի շ յերկու ակնարկությունների վրա: Ա. գլխում նա հայտնում ե, թե Մարաբասյան մատյանն ինքը ձեռք ե բերել Միջագետքում Մարաբասի աշակերտներից: Գ. գլխում, Մամիկոնյանների ծագման մասին պատմելիս, հայտնում ե, թե ինքը լսել ե Չինաստանից խորով (Փարիզ, Գ 628) թագավորի մոտ յեկած պատգամավորից՝ ինչ վոր Չինաստանում գուսանները ասում են Մամիկլի և Կոնակի մասին: Այս յերկու ցուցումներից, (յեթե Միջագետք բառը հետսամուտ հավելված չե) կարելի չե յեզրակացնել, թե Սեբեոս ճանապարհորդություններ ե կատարել Հայաստանի սահմաններից դուրս, յերևի վորոշ հանձնարարութիւններով: Դվնայ ժողովին ներկա լինելը թելադրում ե կարծել, թե նա մասնակցած կլինի Դավանության թղթի հորինման, գուցե և գլխավոր խմբագիրը: Այս յենթադրությունը յուր ուժը կպահպանե նաև այն դեպքում յեթե այդ թուղթը գրված լինի վոչ թե 645 թվի ժողովում, այլ մի այլ ժողովում, վոր հավանորեն գումարվել և դարձյալ Դվնում 648 թվին:

Սեբեոսի ծննդյան և մահվան թվականները նույնպես հայտնի չեն. բայց քանի վոր նա Պատմությունը վերջացնում է 661 թվականով, և մյուս կողմից մինչև 628 թվականը նա յեղել է Պարսկաստանում, Խոսրովի արքունիքում, և տեսակցել է չինացի դեսպանների հետ՝ հավանական է նրա ծննդյան տարին դնել վեցերորդ դարի վերջին տասնամյակում, ուրեմն նա Պատմությունը գրած կլինի մոտ 70 տարեկան հասակում: Խոստաբանության առաջին մութ խոսքերից («Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից»...) կարելի չի յեզրակացնել, թե նա Պատմությունը գրել է վոչ ինքնաբերաբար, այլ ստանալով առաջարկութիւն մի ավագ անձի կողմից. այսպիսի անձ կարող է լինել Բագրատունյաց իշխաններից մեկը, հավանորեն վերջինը՝ վորին նա հիշում է Պատմության մեջ, այսինքն Սմբատ Խոսրով Շումի վորդի Վարազտիրոցը, այս պատճառով ել նա առանձին տեղ է տալիս յուր Պատմության մեջ Բագրատունի իշխանների կատարած գործերին:

II. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՁԵՐԱԳՐՆԵՐԸ

Սեբեոսի Պատմության ձեռագիրների մասին ժամանակով առաջին տեղեկությունները գտնում ենք այս Պատմության առաջին հրատարակիչ Քաղեոս Միհրդատյանի կանխաբանության մեջ, Միհրդատյանը հայտնում է, վոր ինքն եջմիածնում տեսել է յերկու որինակ Սեբեոսի Առաջինը յեղել է թերի. գրված և յեղել բոլորգորով մաքուր գրությամբ, հմուտ գրչից, հին բամբակյա թղթի վրա: Ունեցել է վերջում հետևյալ հիշատակարանը. «Արդ գրեցաւ... ի թուին Ոժէ (1568) ի սուրբ և տիեզերական ուխտս: Մարմաշինու վանաց, ձեռամբ յոգնամեղ և անարդիւն գրչի տէր Յուսիկ կոչեցելոյ» ևն: Ունեցել է նաև կառնի գրոշմված՝ «Պատմագիրք Սեբէոսի ի Հերակլն»:

Յերրորդ որինակը գրված է յեղել ՌՃԻԱ (1672) թվին Բաղեշում Հովհաննես Կարապետի վանքում: Ունեցե՛լ է վերջում հետևյալ հիշատակարանը. «Ձեյտինս ի գրչաց և զառաջինս ի մեղաւորաց՝ զանարժան զանարհեստ և զանիմաստ զԳրիգոր երէցս արժանի առնել միով ողորմայիւ, և մեղաց իմոց թողութիւն շնորհել՝ ինձ և իմոցն ամենայնի. և նա որ յիշէ, յիշեալ լինիցի յարդարամէտ դատաւորէն մերմէ Յիսուսէ Գրիստոսէ, և նմա փառք՝ յաւիտեանս՝ ամէն: Արդ՝ գրեցաւ ի թուին ՌՃԻԱ,

ի Բաղէշ՝ ի վանս Յովհաննու Կարապետի»*)։ Միհրդատյանի ասելով՝ այս ձեռագիրն ունեցել ե սկզբում վերնագիր՝ «Սեբէոս եպիսկոպոսի ի Հերակլին»։ Այս ձեռագրում Քրոնիկոնի մասում յերկու տեղ պակաս ե յեղել, մի տեղ գրված ե յեղել «չորս սող պակաս է», յերկրորդ տեղում՝ «Յօթն սող պակաս»։ Ինքը Միհրդատյանն այս պակաս տեղերը լրացրել ե հնագույն որինակից**): Յերրորդ որինակը յեղել ե նոր ընդորինակություն յերկրորդից։ Միհրդատյան 1850 թվին վորոշ հանձնարարությամբ Քիֆլիս յեկած լինելով Ներսես կաթողիկոսի մոտ՝ տեսնում ե նրա մոտ այս որինակը և խնդրում ե կաթողիկոսից։ Հետո գնալով Եջմիածին՝ բաղդատում ե բնագրի հետ և դարձնում ե յուր տպագրության բնագիրը***):

Այս յերեք ձեռագիրներից առաջինը, հնագնույնը, վոր մեր բաղդատությունների մեջ նշանակում ենք Հ (= հին) տառով՝ այն ձեռագիրն ե, վոր գտել ե Շահխաթունյանը և ճակատին մակագրել ե «Պատմագիրք Սեբէոսի ի Հերակլին»։ Այս ձեռագիրն անհետ կորել ե. կորած ե յեղել դեռ անցյալ դարի յոթանասնական թվականներին՝ յերբ Ք. Պատկանյանն Եջմիածին գնալով և Սեբեոսի ձեռագիրները փնտռելով՝ վոչ մի ձեռագիր չն գտել այնտեղ։

Միհրդատյանի հիշած յերկրորդ ձեռագիրը գրչագիրների Պետական մատենադարանում պահվող թանկարժեք № 611 ձեռագիրն ե (նոր № 2639), վոր մենք կոչել ենք Ա. ձեռագիր։ Սակայն մի մեծ տարակույս ե այստեղ ծագում։ Միհրդատյանն ասում ե, թե այս ձեռագիրն սկզբում ունեցել ե վերնագիր՝ «Սեբէոս եպիսկոպոսի ի Հերակլին»։ այն ինչ ձեռագիրն իրոք վոչ մի վերնագիր և վոչ իսկ հեղինակի անուն չե կրում։ Այս ակներև հակասությունը բացատրելու համար պետք ե յենթադրենք, թե հիշյալ վերնագիրը յեղել ե Միհրդատյանի ձեռքում գտնված նոր ընդորինակության վրա, վորը նա ստացել եր Ներսես կաթողիկոսից։

*) Այս թվականը չկա հիշատակարանի վերջում, Մխաբանը (Գալ. Տեր-Մկրտչյան), վոր առաջին անգամ նկարագրել ե այս ձեռագիրը՝ հիշյալ թվականը վերցրել ե նույն ձեռագրի ուրիշ հիշատակարանից։ Տես քիչ վարը։

**) Տես ներկա հրատ. Գլ. Գ. բաղդատությունները այս պակաս տեղերին վերաբերյալ։

***) Միհրդատյանն ունեցել ե մի ուրիշ որինակ ևս «հապճեպով իմս որինակեալ» Եջմիածնի մխաբանների ձեռքով, յերկրորդ ձեռագրից։ Այս որինակից հապճեպորեն ընդորինակված ե Վիեննայի մատենադարանի № 52 որինակը։

Այս ձեռագիրը (№ 611, նոր № 2629, մեր բաղդատության մեջ Ա) մի քանի անգամ նկարագրված է, ամենից մանրամասն կերպով՝ Միաբանից («Արարատ», 1891, յեր. 147—155 և «Արարատ», 1901, յեր. 542—549), այնուհետև մեզանից (Հազար Փարպեցու Առաջաբանում, Պատմագիրը Հայոց. Թիֆլիս, յեր. Ե—Զ), վորից բաղում ենք հետևյալ տեղեկությունները: Զեռագիրը կաշեկազմ է, դեղնավուն կոկված թղթի վրա գրված, բոլորագիր, ընտիր գրչություն: Սա հավաքածու յե պատմությանց, Բովանդակում է՝ Ազաթանգեղոսի Պատմութիւն՝ Դաշանց թղթով, Մեծին Ներսեսի վարքը, Պատմութիւն Մովսեսի Նորենացւոյ, Պատմութիւն Եղիշէի, Պատմութիւն Հազարայ Փարպեցւոյ և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Սեբէոսի և Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոբայ՝ Կորիւնի: Վերջին յերկու պատմությունները չունին վերնագիր: Զեռագիրը գրված է յերկու գորչից: Առաջին մասը (Ազաթանգեղոս, Վարք Ներսիսի, Նորենացի, Եղիշէ) գրել է Պողոս յերեց Դավրուցի՝ Վարդան վարդապետ Բաղիշեցու հանձնարարությամբ, Բաղեշի Հովհաննու Կարապետի վանքում (Ամրդուլու), հայոց ՌՃԻԱ թվին (=1121, փրկչական 1672): Յերկրորդ մասը (Հազար Փարպեցի, Սեբէոս, Կորիւն) արտագրել է Դրիգոր յերեց՝ նույն Վարդան վարդապետի հանձնարարությամբ: Հիշատակարանը վերը բերինք: Հարկավոր է այստեղ բերել մի հատված մի ուրիշ հիշատակարանից, վոր գտնվում է Հազար Փարպեցու Թղթի վերջում (անմիջապես Սեբեոսից առաջ) և նույնքան վերաբերում է Սեբեոսին: «Ով սուրբ ընթերցաւոր և եղբարք, գիրքս հին էր և աւրինակա: Յունան վարդապետն կարդացեալ էր զաւրինակն և նորոգեալ, և զպակասութիւն թղթոցն որ պակասէ՝ ոչ էր գտեալ, և ես ոչ կարացի գտանել...»: Թանկարժեք ձեռագիր է սա. մի կողմ թողնելով մյուս պատմությունները՝ բավականանում ենք ասելով, վոր սա մայր ձեռագիրն է Հ. Փարպեցու և նրա Թղթի և Սեբեոսի Պատմությունների: Այս ձեռագրից են արտագրված Հ. Փարպեցու յերկրորդ որինակը և Սեբեոսի մյուս բոլոր որինակները:

Բացի այս ձեռագրից՝ Եջմիածնի Պետական գրադարանների մատենադարանում կան նաև ուրիշ յերեք նորագույն որինակներ Սեբեոսի Պատմության, վորոնք, ինչպես մանրամասն բաղդատությունը ցույց տվեց՝ բոլորն էլ արտագրված են № 611, նոր № 2639 ձեռագրից. սրանք են—

№ 2867 (մեր բաղդատության մեջ՝ Բ.) մեծադիր տետրակ, 153 գրված յերես, խոշոր՝ պարզ կանոնավոր նոր գրով, Զունի հիշատակարան և տարեթիվ։ Առաջին յերեսի վրա ջնջված է «Մեքերիանոսի» և վերևից գրված է «Պատմութիւն Սեբէոսի», վորից ներքև՝ № 92, Ներքև՝ ԺԹ, Մ. յեպիսկոպ։

№ 3122, (մեր բաղդատության մեջ՝ Գ.) նոր գեղեցիկ գրով, 99 թվահամարած յերես։ Ունի վերնագիր՝ «Պատմություն Հայոց և Կայսերն Յունաց մեծին Հերակլի, արարեալ ի Սեբէոս եպիսկոպոսէ Հայոց, բովանդակեալ յԺ տետր»։ Վերջին 103-րդ յերեսի վրա թանաքով ջնջված է յերկու տող, վորի տակ կարդացվում է. «Անգոյգ բարերարիս Մկրտիչ Յովհաննեսեանցին Գրիգոր եպս. աշակերտ»... ներքև՝ Վոսկան Տր. Գեորգյան Հովհաննիսյանց. 10 հունվարի 1852 ամի Յերևան։ Սխալաշատ որինակ է և լուսանցքում կրում է բավական թվով ուղղումներ։

№ 6454, (մեր բաղդատության մեջ՝ Դ.), մանր, գեղեցիկ, պարզ գրություն՝ նոտրագրից նոր գրի փոխանցման գրերով, ավելի հին թղթի վրա. 156 յերես գրություն։ Զունի վոչ վերնագիր, վոչ հիշատակարան։

Բացի այս ձեռագիրներից եջմիածնի Պետական Մատենադարանում վերջերս գտնվել են դարձյալ յերկու նոր ձեռագիր Սեբեոսի Պատմության, վորոնք, ինչպես ինձ հաղորդեցին գիտական վոչ մի արժեք չունին։

Եջմիածնի Պետ. Մատենադարանից դուրս՝ Սեբեոսի Պատմության որինակներ գտնվում են—

Գիտությունների Ակադեմիայի մատենադարանում, վորից ոգտվել է Պատկանյանն յուր հրատարակության մեջ։ Ուրիշ վոչ մի տեղեկություն նա չե հաղորդում այս որինակի մասին, բավականանալով կոչել այն «նորագույն գրչագիր որինակ», բայց այս գրչագրից նրա հրատարակության մեջ բերված վարիանտների բաղդատությունից յերևաց, վոր նա արտագրված է նույն № 611-ից։

Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանում № 52, վոր ըստ վկայության Վիեննայի բանասերներից մեկի (յեր. 12) արտագրված է Միհրդատյանի համար եջմիածնում «հապճեպ» արտագրված որինակից, և № 86, վոր ըստ վկայության նույն Վիեննայի բանասերի (անդ), բաղդատություն է Միհրդատյանի ներսես կաթողիկոսից ստացած որինակի հետ։

Այսպես ուրեմն, հաշվի չառնելով Միհրդատյանի յերկու որինակները, վորոնք անհետ կորած են՝ ներկայումս Սեբեոսի Պատմության 8 ձեռագիր կա. հինգը եղմիածնում, յերկուսը Վիեննայում և մեկը Գիտությունների Ակադեմիայում: Սրանցից մեկը, № 611 (նոր № 2639, մեր Ա) մայր որինակ է, մյուսները նրա դստերը և թոռներն են:

Նկատի ունենալով այս մայր ձեռագրի կարևորությունը՝ հարկավոր ենք համարում վորոշել նրա ազգակցական կապը՝ անհետ կորած հնագույն որինակի (մեր Հ.) և Հունան վարդապետի որինակի հետ:

Հ. և Ա. անտարակույս ազգականներ են, միևնույն որինակից ծագած: Այս յերևում է նրանից, վոր յերկուսի մեջ ել պակասում է մի թուղթ՝ Մամիկոնյաններին վերաբերյալ հատվածից առաջ (տ. ծանոթ. 17), և յերկուսի մեջ ել խոսքը աղավաղված՝ պատմության ընթացքը խանգարված է է—Ը գլուխներում՝ մի թուղթ տեղահան յեղած և ուրիշ տեղ դրված լինելու պատճառով (տ. ծանոթ. 30): Սրանք անկասկածելի ապացույցներ են, վոր յերկու ձեռագիրներն ել սիննույն ընդհանուր աղբյուրից են ծագում, վորի մեջ արդեն մի թուղթ ընկած է յեղել և մի ուրիշ թուղթ տեղահան յեղել:

Դարձյալ յերևում է, վոր այս յերկու ձեռագիրները մոտ ազգականներ են, վորովհետև նրանք իրար շատ նման են և տարբերություններն աննշան են: Յեթե նրանք հեռավոր ազգականներ լինեյին, այսինքն մի քանի սերունդներով մայր որինակից հեռացած՝ նրանց մեջ տարբերությունները բնականորեն ավելի շատ և ավելի նշանավոր կլինեյին:

Այս ազգականության և նմանության հետ միաժամանակ նկատվում է և մի խոշոր տարբերություն: Յեռանուն ցանկի մեջ (գլ. Գ.) Հ. թերություն՝ պակասորդ չունի, այն ինչ Ա. յերկու տեղ պակաս ունի, մի անգամ չորս տող, յերկրորդ անգամ յոթ տող, վորոնք հետո նոր գրչով լրացրած են:

Սա ցույց է տալիս նախ՝ վոր Հ. և Ա. մեկը մյուսից արտագրված չեն, հակառակ դեպքում յերկուսն ել կամ պակասորդ կունենային, կամ լրիվ կլինեյին, և յերկրորդ՝ վոր նրանք քույրեր չեն, այսինքն ամբողջապես չեն ծագել մի որինակից, այլպես յերկուսն ել հավասարապես կամ թերի կլինեյին կամ լրիվ: Զի կարիլի յենթադրել, թե Հ-ի արտագրվելուց հետո մայր

որինակը վնասվել ե, տողեր են փչացել, և ապա նրանից արտագրվել ե Ա-ն, վորովհետև Ա-ի որինակում «յոթն տող պակաս» ե յեղել, և գրված ե յեղել ապագա արտագրողներին խորատո՝ «յօրինական այլվի գրած էր, թէ է-ը տող թող»։ Ուրեմն հենց Ա-ի անմիջական մայրն ունեցել ե բաց թողած տողեր։ Յեթե այս մայրը Հ-ի մայրը լիներ, վոր հետո վնասվել ե՝ նա չեր ունենա բաց թողած տողեր, այլ կամ ջնջված՝ անվերծանելի տողեր, կամ պատռված, կտրված տեղեր։ Մյուսինքն ել յեզրակացնում ենք, թե Հ-ի մայր որինակից արտագրված ե յեղել և մի այլ (X) որինակ, վորը վնասվել ե, տողեր ե կորցրել, և ապա սրանից արտագրվել ե Ա-ն։ Ամենից հավանական ե, վոր այս X որինակը՝ Հունան վարդապետի նորոգած որինակը լինի, (Մարմաշենի)։ Այս յենթադրությանը շատ հարմար ե գրչի հաղորդած տեղեկությունը։ «Ով սուրբ ընթերցաւրք և եղբարք, գիրքս հին էր և աւրինակս։ Յունան վարդապետն կարդացեալ էր զաւրինակն և նորոգեալ. և զպակասութիւն թղթոցն որ պակասէ՝ ոչ էր գտեալ, և ես ոչ կարացի գտանել»։ Հունան վարդապետն այս հին ու վնասված ձեռագիրը նորոգել ե, վորտեղ վոր պակաս ե նկատել, և պակասը չե կարողացել լրացնել՝ նշանակել ե. «չորս տող ջինջ էր», «7—8 տող բաց տեղ թող», այն հուսով, վոր ապագայում մի ուրիշ լիակատար ձեռագրից այս պակասները կլրացնվեն, (ինչպես և իրոք յեղել ե)։

Վերոհիշյալ դիտողությունների հիման վրա կարելի յե կազմել հետևյալ ճյուղագրությունը։

Մայր որինակ, (? դար)

X (Յունան վպի ?)

Հ (1568 թ.)

Ա. (№ 611, 1672 թ.)

№ 2867, № 3122, № 6454, և միւս յայտնի որինակները։

Քանի վոր մայր որինակի ավագ դուստրը Հ. 1568 թվից ե՝ մայր որինակը ի հարկե ավելի հին կլինի։ Այս հնությունը կարող ե հասնել մինչև ԺԳ դար, ամենաուշը մինչև ԺԴ դար, քանի վոր Ա-ում, ինչպես և Հ-ում, նկատվում ե խառն ուղղագրություն հնի և նորի (աւրհներ, մուս, Կիւղիկիա և օր, միւս,

Կիլիկիա)։ Այսպիսի խառն ուղղագրութիւնն յենթադրվում է այնպիսի ժամանակ՝ յերբ հին և նոր ուղղագրութիւնները մրցում ենին, յերկուսն էլ խառն գործ ենին ածվում։ Այս մրցութիւնը կարող եր տեղի ունենալ ԺԳ—ԺԴ դարերում։ Սրանից առաջ տիրապետողը հին ուղղագրութիւնն էր, իսկ սրանից յետո՛ւ նոր ուղղագրութիւնը։

III. ՊԵՏԱԻԹՅՈՒՆ ՑԳՆԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Առաջին օպագրութիւնը։ Սեբեոսի Պատմութիւնն առաջին տպագրութիւնն արել է Թադեոս Միհրդատյանը Կ. Պոլսում 1851 թվին։ Ինչպես կանխաբանութիւն մեջ նա ասում է՝ յուր հրատարակութիւնն համար բնագիրն է ընտրել Ներսես կաթողիկոսից ստացած որինակը, վոր արտագրված է յեղել մեր Ա. ձեռագրից։ Այս յուր բնագրի միջի յերկու պակասները (չորս տող և յոթը տող) նա լրացրել է մյուս՝ հնագույն որինակից (2), վորին հետեւել է նաև յեռանուն և յերկանուն ցանկերի մեջ, ծանոթութիւնների մեջ նշանակելով այս տեղերը նաև շարունակութիւն մեջ, վորքան հնար է յեղել՝ բաղդատել է այս հնագույն որինակի հետ, ընտրած ընթերցվածը բնագրի մեջ առնելով, և խոտանները ծանոթութիւնների մեջ հիշելով (յեր. ԺԴ)։ Յեւ հիրավի, յուր տպագրութիւնն մեջ նա 41 անգամ հիշում է այն հնագույն որինակը, յերբեմն նրա տարբեր ընթերցվածը յուր բնագրի մեջ առնելով, յերբեմն ծանոթութիւնն մեջ հիշելով և յերբեմն ցույց տալով նրա մեջ պատահող թերթերի պակասները։

Վերջին ցուցումներից տեղեկանում ենք, վոր հնագույն ձեռագիրը, բացի յուր մորից ժառանգած պակասորդներից, վոր վերը հիշեցինք (մի թուղթ ընկած Մամիկոնյանների մասին տեղեկութիւնից առաջ և մի տեղահան յեղած թուղթ է—Ը գլուխներում)՝ յուր կողմից կորցրած է յեղել—մի թուղթ Ը գլխում, «Եւ արդ՝ գրէ նա անդրէն դարծյալ թուղթ յերկրորդ» խոսքից հետո մինչև «բերեալ կացուցանէին առաջի թագավորին»։ մի թուղթ ԽԳ գլխում (Դաւանութիւնն թղթում), «Գնաց ի Հռոմ տեսանել զԿոստանդիանոս» խոսքից հետո. (չե նշանակած մինչև վորտեղ)։ Յեւ վերջապես այդ ձեռագիրը վերջից թերի յե յեղել, վերջանալիս է յեղել «յերկոտասաներորդ ամի թագաւորութիւնն Կոստանդի» (գլ. ԽԶ)։

Բացի այն ուղղումներից, վոր Միհրդատյանը մտցրել է յուր տպագրութիւնն մեջ ըստ հնագույն որինակի ընթերցված-

ների՝ յուր կողմից ևս նա մուծել է 22 ուղղումներ (վորոնցից յերեքը անաղոյ), ամեն անգամ ծանոթության մեջ բերելով ազավաղված բնագիրը, վորը ինքն ուղղել է։ Այս բոլոր ուղղումները զույգ են տրված ներկա հրատարակության բաղդատությունների մեջ։

Սրանցից դուրս՝ Միհրդատյանը իրան թույլ է տվել մի քանի բարեփոխություններ մտցնել բնագրի մեջ։ Նկատելով, Վոր Սերեոսի պատմությունը տարբեր տարրեր և պարունակում,—Ագաթանգեղյան արծանագրություն, Քրոնիկոն (յեռուսուտն և յերկանուտն ցանկերը) և ժամանակակից պատմություն՝ նա ամբողջ Պատմությունը բաժանել է յետև գլուխներին։ ալսպես— «Պատմութիւն Սերէոս եպիսկոպոսի ի Հերակլն, Դրպութիւն Ա.» ներքեւ դրել է ծանոթություն. «Ի բնագրին եր գլուխ Ա, բայց մեր եղաք Դպրութիւն Ա, ըստ բաժանման մերոյ յերիս գլուխներն»։ Այս գլուխն մեջ նա գետեղել է մեր ներկա հրատարակության առաջին յերկու գլուխները, սկսելով «Եւ եղև վոյ ի կամայական պիտոյից»... մինչև «Պապ որդի Արշակայ ամս է», այս բոլորը համարելով Ագաթանգեղյան արծանագրությունից, վոր հայտնապես սխալ է։ (Տես մեր ծան. 7)։

Այնուհետև գալիս է—

«Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի. Արդ թե պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր—գորդի ի հարէ նանալել։ Դպրութիւն Բ.,» և ներքեւ ծանոթություն. «Ի բնագրին եր գլուխ Գ.,—մեր եղաք դպրութիւն Բ.»։ Այս գլուխն մեջ նա գետեղում է մեր հրատարակության Գ—Դ գլուխները, մինչև «Բարձաւ տէրությունն Պարսից, որ կալաւ Շէթ ամ»։

Սրան հետևում է ինքնահնար վերնագիր. «Նախերգանք հեղինակին Դ. դպրության», վորի տակ գետեղված է «Եւ եղև ի նուագել» և այլն (մեր հրատարակության գլ. Ե.)։

Այնուհետև գալիս է—

«Պատմություն Սերէոսի եպիսկոպոսի. Ապստամբութիւն Վահանայ ի Պերոզէ... Դպրութիւն Դ. գլ. Ա.» և ներքևում ծանոթություն. «Ի բնագրին էր գլուխ Զ. մեր եղաք Դպրութիւն Գ.»։

Այս կերպով Միհրդատյանը կամայականորեն Սերեոսի միակողմը Պատմությունը բաժանել է յերեք մասերի (դպրությունների). բնագրի առաջին հինգ գլուխները վերածել է յերկու դպրությունների, բնագրի վեցերորդ գլուխը դարձել է ա-

ոաջին գլուխ և այսպես շարունակել և, վերջացնելով 38-րդ գլուխով, այն ինչ ձեռագիրն ունի 50 գլուխ:

Այսպիսի կամայական այլայլումները բնագրի, մանավանդ յերբ նրանք սխալ հիմքից են բղխում՝ անթույլատրելի յեն: Բայց կա այստեղ մի մեղմացուցիչ հանգամանք.— Միհրդատյանն ընթերցողից չե թագցնում յուր մուծած փոփոխությունները, այլ միշտ հաշիվ ե տալիս նրանց մասին. այնպես վոր ընթերցողը մոլորություն մեջ չի ընկնում և հնարավորություն ունի՝ Միհրդատյանի ցուցմունքների համաձայն վերականգնել բնագիրը:

Բացի սրանից՝ Միհրդատյանն ոգտակար ե համարել յուրաքանչյուր գլխին վերնագիր դնել՝ գլխի բովանդակությունն ամփոփելով: Զեռագիրը միայն մի քանի տեղ ունեցիլ ե վերնագիրներ, այն ել շատ համառոտ և անբավարար: Նույնպես հայտնում ե Միհրդատյանը, վոր պահպանել ե բնագրի հին ուղղագրությունը — աւր, աւրհնեալ, երկեւլ և այն, և թեպետ բնագիրը տեղ-տեղ շեղել ե Բայս հին ուղղագրությունից՝ ինքը շարունակ պահպանել ե հինը:

Միհրդատյանի այս հրատարակությունը Վիեննայի Բանասերը խստիվ քննադատում ե (յեր. 15—16): «Անհմուտ հրատարակիչը վոչ միայն չե հաջողած վերականգնել բնագիրը, մաքրելով զայն ընդորինակողներու. անիմաստ վրիպակներեն, այլ և հոգ տարած չե հավատարմությամբ ներկայացնել ձեռագիրնւրու տարբեր ընթերցվածքները, (հմմտ. «Նոյան Աղավնի» 1853 թ. 52, «Սխալ տպագրութիւն Սեբէոս մատենին, ի լոյս ընծայելոյ ի 1851 ամի, անհամաձայն ընդ բնագրին եղելոյ յԱթոռն Էջմիածնի, յորմէ առեալ է զօրինակ տպագրելոյս, որպէս ասէ ի յառաջսրանի իւրում»): «Ըստ քմաց բաժանած ե բնագիրը յերեք դպրությանց, և յեչորոյդ դպրութիւնը Ա—ԼԸ գլուխներու, վորոնց կցած ե նաև յիսակարգության բովանդակություն. ասոնք անձանոթ են ձեռագրին»:

Սեբեոսի տպագրութիւն: Սեբեոսի Պատմության յերկրորդ տպագրությունը կատարել ե պրոֆեսոր Քերովրե Ռեստեն-Պատկանյանը 1879 թվին Ս. Պետերբուրգում:

Առաջաքանում Պատկանյանը հայտնում ե, վոր յուր հրատարակության համար մանրակրկիտ քաղդատել ե Կ. Պոսի (Միհրդատյանի) տպագրությունը Գիտությունների Ակադեմիայի մի նորագույն գրչագիր որինակի հետ. վորովհետև նա (1878 թ.) Եջմիածին գնալով՝ այնտեղ չե դտել Սեբեոսի Պատմության յեր-

կու ձեռագիրներից (№ 611 և հնագույն որինակ) և լույ մեկը-ինքը բնագրի վրիպակ ընթերցվածները տեղ-տեղ ուղղել և համաձայն յուր նոր գրչագիր որինակին և հին հեղինակների մոտ պահպանված՝ Սեբեոսի Պատմության զանազան հատվածների ընթերցվածներին։ Այս հատվածները (Թովմա Արծրունուց, Ասողիկից, Վարդանից, Հովհաննես կաթողիկոսից) նա առանձին զետեղել և Սեբեոսի Պատմության վերջում, հավելվածների մեջ (յեր. 154—197)։ Նաև ավելացրել և 53 պատմական և աշխարհագրական՝ հասարակ և հատուկ անունների բացատրություն։ Լրիվ պահպանել և Միհրդատյանի բաժանումը յերեք դպրությունների, վորոնցից առաջինը, Միհրդատյանի նման սխալվելով, համարում և Ազաթանգեղեան արձանագրութիւն, յերկրորդը՝ «Քրոնիկոն, հանեալ ի պատմությանց Քորենացուն և Ասողկայ»*)։ Բուն Սեբեոսի Պատմություն համարում և միայն յերրորդը, «որպէս ի վաղուց հետէ ասացեալ է մեր յայլում տեղուք»։ Մամիկոնյաններին վերաբերյալ հատվածը նույնպես համարում և ուրիշ հեղինակի։ Նա լրիվ ընդունել և նաև Միհրդատյանի բոլոր ուղղումները, յուր կողմից ել ավելացնելով 15 նոր ուղղումներ, վորոնք բոլորը ցույց՝ են տրված ներկա հրատարակության մեջ։

Բայց մի փոփոխություն ընդդեմ ձեռագրի և ընդդեմ Միհրդատյան հրատարակության, վոր իրան թույլ և տվել Պատկանյանը՝ միանգամայն աններելի յե, և մենք ստիպված ենք նրան վորակել իբրև գրական խարդախանք։

Ինչպես վերը հիշեցինք՝ Միհրդատյանը Սեբեոսի Պատմությունը բաժանել և յերեք դպրությունների, («Դպրություն» բառն ինքն եր մտցրել յուր տպագրության մեջ), յուրաքանչյուր դպրության զլիսին ղնելով «Սեբէոսի Պատմութիւն» բառերը, և ներքևում ծանոթութիւնների մեջ նշանակելով, թե բնագրում զրված եր զուլիս Ա, զուլիս Գ, զուլիս Զ, իսկ մենք դրինք Դպրություն Ա, Դպրություն Բ, Դպրություն Գ։ Արդ Պատկանյան, համոզմունք կազմած լինելով, թե Սեբեոսին պատկանում և միայն յերրորդ Դպրությունը՝ յուր հրատարակության մեջ աշխատել և չեզոքացնել առաջին յերկու դպրություններն՝ իբրև ուրիշ հեղինակի կամ հեղինակների գրվածքներ։ Այս նպատակով նա

*) Սեբեոսի բնագրում հիշված Ստեփանոս Տարնացուն նա նույնացրել և Ստեփանոս Տարնացի Ասողիկի հետ, վոր նույնպես սխալ և և առիթ և յեղել խոշոր թյուրիմացությունների, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո։

առաջին և յերկրորդ դպրութիւնների վրայից վերցրել ե
«Պատմութիւն Սեբեոսի» բառերը, իսկ յերրորդ Դպրութեան
վրայից՝ այս «Դպրութիւն Գ» բառերը: Միևնույն ժամանակ
լուել ե թե բնագրում այդ տեղերում յեղել են գլուխ Ա, Գ, Զ, և
Թե՝ Միհրդատյանի տպագրութիւնը (վորից վերցրել ե «Դպրու-
թիւն» անվանակոչութիւնը և յերեք մասի բաժանումը), յերեք
տեղումն ել ունեցել ե վերնագիր «Պատմութիւն Սեբեոսի»: Այն-
պես վոր Պատկանյանի այս հրատարակութիւնը ծեռք առնողը
հանդիպում ե մի տարորինակ յերևույթի—նախ մի անանուն
«Դպրութիւն Ա» (յեր. 1—10), ապա ելի մի անանուն «Դպրու-
թիւն Բ» (յեր. 11—21), ապա՝ վերնագիր՝ «Պատմութիւն Սեբեո-
սի եպիսկոպոսի ի Հերակլն—Նախերգանք» (յեր. 22—24), վորին
արդեն հաջորդում են գլուխ Ա, Բ, Գ և այլն մինչև գլուխ ԼԸ,
ըստ Մեհրդատյանի:

Ու վոր Միհրդատյանի հրատարակութիւնը չեր տեսել և
միայն Պատկանյանի այս հրատարակութեամբ եր ծանոթանում
Սեբեոսի հետ՝ (այսպես են յեղել բանասերների մեծ մասը, վո-
րովհետեւ Միհրդատյանի հրատարակութիւնը մեր կողմերում
սակավագյուտ եր), անշուշտ համոզմունք կկազմեր Պատկան-
յանի հետ, թե Ա. և Բ. Դպրութիւնները անծանոթ հեղինակի
կամ հեղինակների գրվածքներ են, վորոնք պատահաբար ընկել
են Սեբեոսի Պատմութեան սկիզբը:

Այս համոզումը մի քանի տասնյակ տարի տիրապետող
դարձավ և առաջ բերեց հռչակավոր «Դպրութիւնների» և «Ա-
նանունի» (Аноним) հարցերը, վորոնց մասին քիչ հետո:

Հարկավոր ե նախ այստեղ ծանոթանալ այն փաստերի հետ,
վորոնց հիման վրա Պատկանյանը Ա. և Բ. Դպրութիւնները ճա-
նաչեց վոչ Սեբեոսի գործ: Յուր հրատարակութեան Առաջաբա-
նում նա ասում ե, թե ինքն այդ մասին վաղուց խոսել ե մի
ուրիշ տեղում: Այդ տեղը՝ Սեբեոսի Պատմութեան ռուսերեն
թարգմանութիւնն ե, վոր նա տպագրել ե Ս. Պետերբուրգում
1862 թվին, և վորի Առաջաբանում, հրավի, նա պաշտպանում
ե յուր այդ տեսակետը (յեր. VI—X):

Բերում ենք քաղվածորն նրա փաստերը հայերն թարգ-
մանութեամբ:

Յերեք Դպրութիւններից միայն վերջինը, ասում ե նա
մենք վերագրում ենք իսկապես Սեբեոսին: Մեր յեզրակացու-
թիւնները հիմնում ենք հետևյալ դիտողութիւնների վրա: Առա-

ջին՝ հայտնի յե, վոր Սեբեոսը գրել ե Պատմություն, վոր կրելիս ե յեղել վերնագիր՝ «Պատմութիւն ի Հերակլն», այն ինչ առաջին յերկու Դպրությունների մեջ չկա վոչ մի բան, վոր կապ ունենար Հերակլ կայսեր ժամանակաշրջանի հետ։ Յերկրորդ՝ յերրորդ Դպրությունից առաջ հեղինակը դրել ե Առաջաբան, վորի մեջ բացատրված ե, թե ի՛նչ բան նա պիտի նկարագրե և ի՛նչ ժամանակաշրջան։ Նա ավելացնում ե, թե ինքը չե խոսելու վաղուց անցած ժամանակների մասին, վորովհետև նրանց մասին գրել են ուրիշները։ Ուրեմն Սեբեոսը իր աշխատությունը ձեռնարկելիս նախառակ ե ունեցել նկարագրել միայն այն ժամանակաշրջանը, վորի ծրագիրը համառոտ զետեւիլ ե իր Առաջաբանում՝ Գ. Դպրությունից առաջ, իսկ այն ընթերցողին, վոր կկամենար տեղեկություն ստանալ հնագույն ժամանակների մասին՝ նա հրավիրում ե դիմել ուրիշ հեղինակների, վորոնց վրա ականակում ե, բայց անունները չե տալիս։ Յերրորդ՝ յերկրորդ Դպրությունը, ինչպես յերևում ե նրա համառոտ վերնագրից՝ պարունակում ե համառոտ սինխրոնիկ ցանկ, վոր քաղված ե Մ. Քորենացու և Ստեփանոս Տարոնացու գրվածքներից։ Հայերեն ընագրի հրատարակիչը (այսինքն Միհրդատյանը), նկատելով այս վերնագրում Քորենացու և Ստեփանոս Տարոնացու անունների զուգադրությունը, այլև վոր այս յերկրորդ Դպրությունը զետեղված ե Սեբեոսի բուն Պատմության առաջ, և վերջապես համոզված լինելով, վոր յերեք դպրություններն ել պատկանում են Սեբեոսին՝ մոլորության մեջ ե ընկել Ստեփանոս Տարոնացու անծի նկատմամբ, և... հետևեցրել և, թե վերջինս հին հայ հեղինակ ե, կամ ժամանակակից Քորենացու, կամ նրա մերձավորագույն հաջորդը, վորից Սեբեոսն յոթներորդ դարում ոգտվել և, ուստի նա համարում ե թե այս պատմությունը իսպառ անհետացել ե։ Բայց Ստեփանոս Տարոնացու գրվածքը, ասում ե Պատկանյանը, յերեք կորած չե յեղել։ Ստեփանոս Տարոնացին վոչ այլ վոք ե, քան Ստեփանոս Ասողիկը, տասնևմեկերորդ դարի հելլինակը... Մեր այս կարծիքը հիմնավորում ենք նրանով, վոր նախ՝ Ստեփանոս Տարոնացի (վոչ Ասողիկ) անունով հեղինակ և նրա պատմությունը չե հիշում վորեւե հայ հեղինակ, չուայելով վոր նրանք, մանավանդ Մխիթար Այրիվանեցին և Սամուել Անեցին, հիշատակում են բոլոր իրանց նախորդ պատմագիրներին, և յերկրորդ՝ նրանով, վոր Բ. Դպրության բանաբայի փոխառություններն Ասողիկի Պատմությունից ականայանի յեն և կաս-

կածից դուրս: Բազմական ե, վոր հետաքրքիր ընթերցողը համեմատե նրանց: Այսպես ուրեմն ամբողջ յերկրորդ դպրությունը մի անձանոթ հեղինակի գործ ե և վոչ Սեբեոսի, վորի Պատմության կողքին նա ընկել ե ձեռագրի ժողովածուի մեջ...

Առաջին դպրության մասին կարող ենք ասել միայն,—շարունակում ե Պատկանյանը,—վոր նա յել Սեբեոսին չե պատկանում: Նրա մեջ զրի յին առված այն ավանդությունները, վորոնք պատմվում եյին ժողովրդի մեջ դեռ Մ. Խորենացու ժամանակ: Այս դպրությունը, իբրև առանձին ձեռագիր հոգված, հայտնի յեր և Վարդան Պատմագրին, վոր նրան ճանաչում ե վոչ թե Սեբեոսի գրվածք, այլ լոկ Ագաթանգեղյան արծանագրություն, վոր արծանի վրայից արտագրված ե Մծբինում: Շատ հավանական ե, վոր այսպիսի արծանագրություն գոյություն ե ունեցել՝ արծանի վրա գրված Տրդատ Թագավորի քարտուղար Ագաթանգեղոսի ձեռքով:—Ուրեմն և այս առաջին դպրությունը պատահաբար կցված ե Սեբեոսին, վորի հետ վոչ մի կապ չունի: Յեթե այս Դպրությունից կարելի յե վորեւե բան վերագրել Սեբեոսին՝ այդ նրա առաջին 16 տողերն են (այսինքն՝ «Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից», մինչև «Քանզի այսու ունէր վերնագիրն այսպես».) (յեր. VI—X):

Պատկանյանի այս կարծիքների քննությունը բերված ե մեր «Սեբեոսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի» աշխատության մեջ, վորի բովանդակության հետ հետո կծանոթանանք:

Սեբեոսի Պատմության յերրորդ ապագությունը կատարված ե Թիֆլիսում 1912 թվին—(Ղուկասյան մատենադարան, է): Սատառացի տպագրություն ե Պատկանյանի հրատարակությունից և բանասիրական տեսակետից վոչ մի նշանակություն չունի: Միայն ավելացրած ե հատուկ անունների ցանկ:

IV. ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍԵՐԵՈՍԻ ՊԵՏԱԴԱՐԱՆԵՆ

Բազմաթիվ համառոտ և ընդարձակ քննություններ և ուսումնասիրություններ են կատարված Սեբեոսի Պատմության՝ հայերեն, ռուսերեն և յեվրոպական լեզուներով, բայց նրանցից շատ քչերն են շոշափում Սեբեոսի Պատմությունն ամբողջապես, այլ զրեթե բացառապես նվիրված են Պատկանյանի հրատարակությամբ ստեղծված համբավավոր առաջին և մասամբ յերկրորդ դպրություններին և նրանց Անանուն հեղինակին (Аноним):

Դարձյալ նկատելի յե, վոր սկզբում քիչ արժեք եյին տալիս, գրեթե արհամարհում եյին այս յերկու դպրությունները, բայց բանի գնաց՝ նրանց մատենագրական և պատմական նշանակությունը հետզհետե ավելացավ:

Մանոթանանք այս քննությունների բովանդակության հետ*):

Ակագեմիկ Բրոսսեմ յուր զեկուցման մեջ (Rapport sur un voyage archéologique dans la Géorgie et l'Arménie, 1849) վրկայում ե, վոր վաղուց կորած համարված Սեբեոսի Պատմությունը գտել ե գիտնական Շահխաթունի արքեպիսկոպոսն Եջմիածնի մատենադարանի փոշոտ նկուղներում, անվերնագիր (անօրին) ձեռագրի մեջ և ուսումնասիրելով յեզրակացրել ե, վոր դս Սեբեոսի Պատմությունն ե Հերակլի մասին. Գրքի մասին Բրոսսե հետևյալ կարծիքն ե հայտնում. «Գիրքն սկսում ե մի քաղվածքով Մովսես Խորենացուց, սկսած Հայոց ծագումից մինչև Արշակ Գ-ի վորդի Պապի թագավորելը»: (Պատկ. Առաջ. ուս. Թարգմանության):

Բ. Միհրդադյան յուր անդրանիկ հրատարակության (1851 թ.) կանխասացության մեջ ամենևին չե տարակուսում, թե ամբողջ գրվածքը, այսինքն բոլոր յերեք դպրություններն ել, Սեբեոսինն ե, բայց վորովհետև Բ. Դպրության վերնագրում իբրև պատմական, աղբյուրներ ցույց են տրված Մ. Խորենացին և Ստեփանոս Տարոնացին՝ Միհրդատյանն այս Ստեփանոսին չե նույնացնում Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկի հետ (վոր գրել ե ԺԱ. դարի սկզբում), այլ համարում ե մի ուրիշ՝ ներկայումս կորած հեղինակ:

Հ. Յ. Գաբրելյան, («Եւրոպա», 1852) նկատելով, վոր Պատմության վերնագրի մեջ «Ի Հերակլն» բառն անտեղի յե, քանի վոր Պատմության մեջ Հերակլի գործունեյությունը փոքր տեղ ե գրավում՝ աչս տարակուսելի յերևոյթը բացատրում ե նրանով, վոր Հերակլ կայսրը, ջախջախելով Պարսից հզորությունը և գերությունից ազատելով խաչափայտը՝ հիացրեց ու վոգևորեց քրիստոնյաներին. Սեբեոսն ել յերևի այս դեպքից շարժվելով՝ ձեռնարկել ե գրելու յուր Պատմությունը և «Պատմութիւն ի Հերակլն» անվանելու. բայց Հերակլի Պատմության հետ գրել ե

*) Այս քննություններից մի մասին անձամբ ծանոթ չենք. նրանց բովանդակութիւնը բերել ենք ուրիշ բանասերների գրվածքներից, ամեն անգամ հատվածի վերջում գնելով այդ բանասերի անունը:

նաև հարակից դեպքերը: Պատմության նախերգանքի մասին (այսինքն Ա. և Բ. դպրության) Գաթրընյանը նկատել է, թե սա «Սեբեոսի Պատմության մասին չափ մտադրությամբ շինված չերևար, այլ իբրև յերկրորդական և հարակից բան մը և կամ ավելի բացահայտ ըսելու համար՝ ասդինն անդինն նյութերը ժողոված, բայց դեռ կարգի չբերված ծրագիր մը»: (Վիեննայի Բանասեր): Մի ուրիշ՝ անտիպ աշխատության մեջ՝ Գաթրընյանն արհամարհանքով այդ նախերգանքը կոչում է «հայ կարկատան» (Հանդ. ամս. 1893 թ.):

Մ. Էմիլը Վարդանի Պատմության ռուսերեն թարգմանության (1861) ծանոթություններից մեկում հարևանցիորեն նկատում է, թե այն պատմական հիշատակարանը, վոր հակասում է Մ. Խորենացուն առաջին հայ Արշակունի թագավորի մասին՝ Սեբեոսինն է (Նալաթյանց):

Ք. Պոսկանձաճի կարծիքը (ոուս. թարգմ. Առաջաբան, 1862), թե Սեբեոսի Պատմության սկզբում դրված յերկու դպրությունները Սեբեոսին չեն պատկանում՝ վերն արդեն մանրամասն բերինք: Այնուհետև Պատկանյանը «Վանա արծանագրությունների» մեջ (1875) վորոշակի կարծիք հայտնեց, թե Սեբեոսի Ա. Դպրության մեջ հիշված Մար-Աբաս Մծուրնացին նույնն է Խորենացու Մար-Աբաս Կատինայի հետ, և այսպիսի բացատրություն տվեց. — Մար-Աբաս (Մծուրնացին), կամ այս անվան տակ թագնվող մեկը, յեղել է ասորի գիտնական Գ—Դ դարում. նա պատահաբար ներկա յե յեղել՝ յերբ, ըստ Սեբեոսի, Սանատրուկի պալատի ավերակները պեղելիս են յեղել, և արտագրել է այն արծանագրությունը, վոր պարունակելիս է յեղել Հայոց առասպելական պատմությունը: Այս արծանագրությունն այնուհետև տարածվել է և նրանից մի որինակ ել ընկել է Սեբեոսի ձեռքը: Բայց նույն այդ արծանագրությունը գաղափար է հղացրել Մար-Աբաս Մծուրնացու մեջ՝ գրել մի ավելի ընդարձակ ու կապակցված՝ խարդախված Պատմություն Հայոց (Մար-Աբաս Կատինայի), վոր վերջն ընկել է Խորենացու ձեռքը (Նալաթյանց):

Վ. Լաֆլաշ յուր Հայ Պատմագիրների ժողովածուի մեջ (Collection des Historiens arméniens, հատ. Ա. 1867) տատանվում է յուր կարծիքի մեջ Կեղծ-Ագաթանգեղոսի մասին. (այս անունով նա կնքել է Սեբեոսի Ա. Դպրության անանուն հեղինակին). մի անգամ նա ասում է, թե Կեղծ-Ագաթանգեղոսն աչքի առաջ ունեցել է Մար-Աբաս Կատինայի բնագիրը, և մանրամաս-

նորեն նկարագրել ե այն՝ ինչ վոր Խորենացին բերել ե կրճատված ձևով. ուրիշ անգամ ել ասում ե, թե Անանունը մի մատենագիր ե՝ վոր ապրել ե Խորենացուց հետո և սրա ավանդածն ըստ յուր ճաշակի ճոխացրել ե՝ յուր պատմությունն ավելի հետաքրքրական դարձնելու համար (Քալաթյանց)։

Հյուրումաճ Սեբեոսի մասնակի Թարգմանության մեջ („Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber“, 1875) հարկանցի կարծիք հայտնեց, թե անանուն հատվածի (Ա. Դպրության) հեղինակը Սեբեոսը չե, և վոր նրա ակնարկած աղբյուրը մտացածին ե (Քալաթյանց)։

Գուսումիս յուր հողվածում Խորենացու Հայոց Պատմության արժանահավատության մասին („Ueber die Glaubenswürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren, Kleine Schriften“. III, 1876) կարծիք ե հայտնում, թե Հայոց նախնական պատմությունը Սեբեոսի մոտ (Ա. Դպրությունը) ակնբախնամանություն ունի Խորենացու հետ և միևնույն ժամանակ զանազան կետերում զգալի տարբերություններ, բայց այս տարբերությունները պատահական չեն, այլ կարծես դիտավորյալ. նա կարծում ե, թե հենց ինքը Խորենացին ե հեղինակն այդ անանունը հատվածի, վոր նրան ծառայել ե իբրև ուրվագիծ, վորը հետո նա մշակել ե և կատարելագործել ըստ յուր ճաշակի, մասամբ իրոք ուղղելով նախկին սխալները և մասամբ սկզբնական դեռ տարտամ առասպելներից հյուսելով առասպելների փառահեղ կառուցվածք։ Նրա ասելով՝ հնարովի յե Անանունի մոտ հիշատակված արժանագրությունը, հնարովի յե և Ագաթանգեղոսի անունը, վոր այստեղ բերվել ե շնորհիվ այն մեծ ժողովրդականության, վոր այս անունը գտել ե՝ իբրև Հայոց դարծի պատմության հեղինակի անուն. մինչդեռ այս անունն ել, վոր հունարենն նշանակում ե «բարի ավետաբեր»՝ նույնպես հնարովի յե. չե յեղել այս անունը կրող՝ Տրդատ Թագավորի բարտուղար, և Հայոց դարծի պատմությունը խմբագրվել և հինգերորդ դարի կեսերին։ Նույնպես չեն յեղել Մար-Աբաս և նրա գիրքը։

Մ. Կուրազաթյանը յուր Քննական պատմության մեջ (առաջին տպ. 1880, յերկրորդ տպ. 1895, Ա. հատ. յեր. 185) շատ արհամարհանքով ե խոսում Մար-Աբաս Մծուրնացու մասին։ «Ի սկզբան պատմության Սեբեոսի անձանոթ վրմն կկցե այլանդակ պատմութիւն մը, կոչելով «Մար-Աբայ փիլիսոփայի Մծուրնացույ մատեան», վոր վորպես թն յԱգաթանգեղոսե դրոշ-

մյալ եր յարծանի հրամանով Տրդատա ի Մծքին հանդեպ դրան ապարանից Սանատրկո, բայց հետո ծածկյալ ընդ ավերակոք, և յետ ժամանակաց, մինչ ավերակները կբանային սյուներ հանելու ըստ հրամանի Պարսից արքային՝ ըստ դիպաց իմն գտնված եր արծանը։ Թե ո՛վ կամ յե՛րբ եր Պարսից թագավորն առ վորով գտնվեցավ արծանագրութիւնը, և ո՛վ կամ յե՛րբ եր այն, վոր զայս կպատմե և վոր ասե թե զտալ զայն արծանագրություն ի Միջագետս՝ հիշված չեն։ Թե տգետ կամ խաբեբա մարդիկ ժամանակավ կյոդեյին այսպիսի սուտեր՝ զարմանալի չե, այն ե զարմանալի, զի սու մեոք իսկ ծանր խորհող մարդիկ կթվին հավատս ընծայել հետին դարուց տգետ հեղինակաց անհամ պատմութիւններուն, վորոնց թեթև հավատարմություն անգամ ընծայել չե առողջ մտաց։

Դ. Զարբանյան—«Հայկական հին դպրության պատմության» մեջ (Բ. տպ. 1886), խոսելով Սեբեոսի Պատմության ու նրա բովանդակության մասին՝ հետևյալ կարծիքն ե հայտնում Ա. և Բ. դպրությունների վերաբերմամբ. «Հայոց Արշակունի թագավորաց և իրենց ատենի Պարթևաց և Հունաց կայսերաց՝ համառոտ ժամանակագրական ցանկ մը կա, ի Մովսեսե Խորենացւոյ և ի Ստեփանոսե Տարոնացւոյ առնված... և ալ ավելի առաջ՝ Հայոց ազգին ի Հայկա սկզբնավորության, և անոր պատեռազմին ու իր պայազատաց հիշատակությունը կըլլան հին ու վսեմ վոճով, վոր վոչ միայն Սեբեոսի գրածն չե, այլ թերևս և վոչ իրեն դրածն ի սկիզբն Պատմության յուրոյ. այլ այն հին և պատմական հատվածքն՝ Ագաթանգեղոսի և Ղազարա Փարպեցւոյ ծանոթ պատմական գրքերն դուրս գրված գործերն են. նույնպես և ժամանակագրականն ալ՝ անհարմար թվականներով՝ հետին և վոչ շատ հմտի գործ են։ Յերկունք ալ անհարազատ սեպելով Սեբեոսի՝ ավելորդ կսեպենք հոս քննել զանոնք»։

Բառագարգներ յուր ուսումնասիրության մեջ Պիտոյից գրքի մասին («Ueder das Buch «die Chrie», 1893) մի քանի համոզիչ փաստերով ապացուցանում ե, վոր Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսի ժամանակ, ուրեմն իններորդ դարում, Սեբեոսի ձեռագրի մեջ դեռ չկար Անանունի նախնական պատմությունը, (այսինքն՝ Ա. և Բ. Դպրությունները)։ (Մատ)։

Տեսա՜ր յուր հոգվածում Մար-Աբաս Մծուրնացու գրքի մասին՝ կարծիք ե հայտնում, թե Խորենացին ինքը չե հնարել Մար Աբասի գիրքը, այլ մշակել ե նրան։ Խորենացու ժամանակ ապ-

րելիս և յեղել մի վոմն ասորի հեղինակ, վորի իսկական կամ կեղծ անունը յեղել և Մար-Աբաս, վոր քնակելիս և յեղել Մծբնում: Նրա գրվածքը... պարունակելիս և յեղել նաև Հայաստանի հնագույն պատմութիւնը մինչև Արշակունյաց հարստութեան ծագումը: Յուր պատմութեան նյութը, գոնե հայերին վերաբերյալ մասը, Մար-Աբասը հավաքել և ժողովրդական ավանդութիւններէց: Խորենացու Մար-Աբաս կառնան և Անանունի Մար-Աբաս Մծուրնացին ջոկ-ջոկ հեղինակներ են. յերկուսն ել ծագում են Մար-Աբասի հնագույն խմբագրութիւնից, վորից հավասարապես ոգտվել են թե, Խորենացին և թե՛ Անանունը, յուրաքանչյուրն ըստ յուր ճաշակի: Մինչդեռ Խորենացին յուր բնագիր աղբյուրը մշակելիս նրա մեջ ըստ յուր սովորութեան մտցրել և բազմաթիւ նորանոր մանրամասնութիւններ՝ յերկրորդը, Անանունը՝ ընդհակառակը՝ կրճատել և այս յուր աղբյուրը, բայց հավասարիմ մնալով նրան, և դուրս և ձգել ժողովրդական ավանդութիւնները, վորոնցից յայնաբար ոգտվել և Խորենացին» (Պալատեան):

Նորա: Բյուզանդացի, յուր հոգվածում «Իմ կարծիք զկրկին հայ թարգմանութեանց եկեղեցական պատմութեան Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի» (Հանդ. ամս. 1893) նկատում և հետևյալը. «Յերեսը 27—41 Սեբեոսի՝ (այսինքն Բ. դպրութիւնը Միհրդատեանի հրատարակութեան մեջ) ստույգ Սեբեոսի են ըստ իս: Ասի ի վերնագիրն, 27, «Արդ՝ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի սլաւմագրացն Մովսիսի Խորենացույ և Ստեփանոսի Տարանացույ» այլովքն հանդերձ. Հ. Ղ. Ալիշան (1. ծանոթ. 2. հատորոյ Հայկական Սոփեռաց, յեր. 145) ասե՛ թե «Ստեփանոսդ այդ՝ Ասողիկն և». այլ յես կարծեմ թե Ստեփանոսդ Յարանացի և հիշատակյալն ի Հայկական հին դպրութեան պատմութեան Հ. Գար. 2 (արքանայանի) 277, մի յերկրորդ թարգմանաց, վորպես թվի: Հատվածն ի Ստ. Ասողիկ, Ա. Դ. 30—32, «Թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհին Հայոց» մինչև ի կատարած զխոյն՝ յերես 32, առյալ և ի Սեբեոսե, 27—28. «Սա թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհին Հայոց», մինչև «Եւ յես նորա պայազատք նորին զնոյն ձև արինա (կի)»: Նաև այլուր Ասողիկ ընդորինակե և Սեբեոսե ընդարծակ հատվածս:

Ա. Յեր-Միքայիլ Սամուել Անեցու Պատմութեան հրատարակութեան (1893) մի ծանոթութեան մեջ (յեր. 253—254) հերքում և Բ. Պատկանյանի կարծիքը, թե Ա. Բ. դպրութիւնները

Սեբեոսինը չեն: Նա հետևյալն է ասում. «Նորա (Պատկանյանի) հիմունքները շատել ընդունելի չեն, վասն զի Սեբեոսի բուն պատմության նախերգանքի կապակցությունը նախընթաց գլուխների հետ և գլխակարգությունը ցույց են տալիս, վոր իրավունք չունենք Սեբեոսինը չհամարելու այդ կտորներն: Այլ և Սեբեոսը նախերգանքի մեջ հիշում է պարզապես, վոր միայն Հագկերտի չարագործություններն և Վարդանանց պատերազմն ենթ չե ուզում պատմել. յեթե Սեբեոս Հայոց անցյալի մասին ևս վոչինչ պատմելու չլինե՞ր՝ պետք է դորա հետ անպատճառ հիշատակեր: Յերկրորդ՝ Ա. Դպրության սկզբում ասում է հայտնապես. «Ե զնախնի քաջացն ծնունարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառապելս, և ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ, և ցուցից համառօտիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերության զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով», վոր հաստատում է այդ յերկու հատվածների յուրը լինելը... Չորրորդ՝ Թագավորների և կայսրների շարքը հասցնում է մինչև Իսմայելացոց տերությունն, այսինքն այն ժամանակն, վորով վերջացնելու յեր յուր Պատմությունը: Հինգերորդ՝ լեզուն ևս անփոփոխ նույն է ամբողջ Պատմության մեջ, և այդ արտահայտվում է մինչև այն, վոր մի քանի գլուխներ հենց սկզբից «Եւ եղև»-ով է սկսում շարունակաբար: Այս բոլորը տարակույսների տեղիք չեն տալիս այլ ևս: Գրքի անունն «Ի Հերակլ» կոչված լինելը վոչ մի հերքման հիմունք չկարելի է բավական է հիշել, վոր Թովմա վարդապետն ևս յուր գիրքը կոչում է Պատմություն տանն Արծրունյաց, բայց պատմում է Խորենացուն հար և նման: Նույն իսկ Սեբեոս պատմում է ուրիշ կայսրների գործերն ևս: Ստեփանոս Տարոնացու անծնավորությունն ևս, վոր անդ հիշվում է, չպետք է նույնացնենք Ասողկա հետ, վասն զի իրավի հիշվում է նա իբրև ժամանակակից Խորենացու, վորպես կտեսնենք ստորև: «Ստորև», 22-րդ ծանոթության մեջ (յեր. 281 - 283) Տեր-Միքելյանն արտատպում է «Արաբատից» հայոց յսպիսկոպոսների հաջորդորթյան կարգը Թադեոս առաքյալից սկսած մինչև Գրիգոր Լուսավորիչ, «Գրեալ հանդերձ ժամանակագրութեամբ. և անուն նորին Ստեփանոս Տարոնացի, որ էր աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայա» — (Տեր-Միքելյանի այս դիտողությունները վոչ մի բանասեր չե հիշում. մենք ել նրա հետ ծանոթացանք չստ ուշ 1889 թվին՝ յեր մեր «Սեբեոս

պատմութիւնը» վերջացրել ելինք։ Այս դիտողութիւնները մեզ ծանոթացրեց Միաբանը (Գ. Տեր-Մկրտչյանը)։

Առաջին մանրամասն ուսումնասիրութիւնը Ա. դպրութեան պատկանում է Ն. Մառի։ Ֆրանսիացի հայագետ Կարրիերի մի շարք մերկացուցիչ գրվածքների առիթով Խորենացու և նրա Պատմութեան մասին՝ Մառը գրեց յուր հետազոտութիւնը «Անանունի Հայաստանի նախնական պատմութեան մասին» (О Начальной истории Армении Анонима, Визант. Временник, 1894), վորի մեջ քննում է Խորենացու Պատմութեան աղբյուրների, մասնավորապես Մար-Աբասի հարցը։ Նա սկսում է հակաճառութեամբ Կարրիերի հետ, բայց նա մի առ մի և սիստեմաբար չէ քննում Կարրիերի այս կամ այն հայացքը, այլ մի սուր նկատողութիւն տնելով անցնում է։ Գալով Ա. Դպրութեան՝ նա նկատում է. «վաղուց հայտնի չէ, վոր Անանունի գործը (այսինքն Ա. դպրութիւնը) վոչ մի կապ չունի Սեբեոսի հետ, իսկ Բ. դպրութեամբ առհասարակ չէ զբաղվում։ Անանունի գրվածքը նա գտնում է աղավաղված. նրա կարծիքով պետք էր այդ գրվածքը տնատել, նման Ս. Գրքի տնատութեան։ Ինքը տնատել է Ա. դպրութիւնը 51 տուն, վորոնցից 36 տուն կազմում են դպրութեան առաջին մասը, իսկ 37—51 տները՝ յերկրորդ մասը։ Նա գտնում է, վոր Անանունը հայերեն ամենահին պատմական հիշատակարանն է։ Խորենացին, հինգերորդ դարի հեղինակը, նրանից հետո չէ։ Բաղդատում և Անանունի և Մ. Խորենացու ցանկերը Գարթն և Արշակունի թագավորների, գտնում է, վոր Խորենացին յուր ցանկը կազմելիս ոգովել է Անանունի ցանկից։ Նա նույնացնում է Դպրութեան սկզբում յերկու անգամ հիշված «Հինգ թագավորներին»։ Քաջն Տրդատ, վորի հրամանով Ազաթանգեղոս գրել է արծանագրութիւնը՝ նա համարում է վոչ թէ քրիստոնեայութիւն ընդունած Տրդատին Գ. դարում, այլ Գարթն Մեծ Արշակին, վոր կրում էր Տրդատ անունը։ «Ազաթանգեղոս» անունը նա համարում է մտացածին, վոր կարող էր արծանագրութեան հեղինակ ընդունվել շնորհիվ այն հեղինակութեան, վոր վայելում էր Հայոց դարծի Պատմութիւնը գրող Ազաթանգեղոսը. կամ ընդհակառակը, Հայոց դարծի պատմութեան վրա Ազաթանգեղոս անունը դրված է՝ շնորհիվ արծանագրութեան Ազաթանգեղոսին։ «Ժամանակագիրը», վորին հիշում է Անանունը՝ ըստ Մառի հենց այս Ազաթանգեղոսն է։ Ի միջի այլոց նա յերայական և ասորական

արմատներից ե բացատրում Արմավիր (Ա. դպրության մեջ՝ Արամայիր), Արարադ, Կադմոս անունները:

Նորենացու Մար-Աբաս Կատինա և Անանունի Մար-Աբաս Մծուրնացի աղբյուրների հարաբերության մասին՝ բերենք ամբողջապես նրա յեզրակացությունը.—

1. Հայաստանի նախնական պատմության վերաբերյալ ամենահին հիշատակարանը հայերեն լեզվով, վոր հասել ե մեր ձեռքը՝ Անանունի գործն ե, վոր հիմնված ե մասամբ առասպելների վրա, ինչպես խոստովանում ե ինքը հեղինակը, և մասամբ՝ անվավերական (апокрифический) ծագում ունեցող՝ Հինգ քաղաքների Պատմության վրա, վորովհետև ընդունելով հեղինակի հետ, վոր նա այս պատմությունը գտել ե Միջագետքում ասորի փիլիսոփայի աշակերտների մոտ՝ չենք կարող չնկատել, վոր արծանագրության գյուտն ավերակների մեջ՝ յուր մանրամասնություններով կրում ե ապոկրիֆներին հատուկ գծեր. (հմմտ. եզրաս 2, գլ. 2. 1—2, Բ. գլ. 2. 23), և նույն իսկ Ագաթանգեղոս անունը կարելի յե մտածածին ե:

2. Այս անվավերական Ագաթանգեղոսին կարելի յե մերձեցնել Հայոց Դարձի պատմության հեղինակ համարված Ագաթանգեղոսի հետ միայն այն դեպքում, յեթե ընդունենք, վոր Հայոց դարձի պատմությունն սկզբում չե կրել հեղինակի անուն և միայն հետո յե նա վերագրել Ագաթանգեղոսին թյուրիմացությունմը՝ ինչպես վերը բացատրեցինք. (այսինքն՝ արծանագրության մեջ հիշված ե, վոր Ագաթանգեղոսը գրել ե հրամանաւ բաջին Տրդատայ, այս Տրդատին նույնացնելով բրիստոնեյությունն ընդունած Տրդատի հետ՝ ընականապես Ագաթանգեղոսին ել վերագրել են նրա բրիստոնեյությունն ընդունելու պատմությունը):

3. Անանունի գրվածքի մեջ ակնարկ անգամ չկա հայրենասիրական տրամադրության, չե նկատվում անմիջական ծանոթություն հունական գրականության հետ, վոր պատմագիր Նորենացու խանդավառ և բացառիկ յերկրպագության առարկան ե: Անանունի մթնոլորտը՝ Ս. Գրքի ավանդություններն են և ասորական իմաստությունն ու գիտությունը: Մի խոսքով՝ նրա պատմությունն արդյունք ե ասորա-բրիստոնեական կուլտուրայի տիրապետության ժամանակի Հայաստանում, վոր շատ լավ գուզադիպում ե այն ժամանակին, վոր վորոշվում ե թագավորների ցանկի վերջին անուններով, այսինքն չորրորդ դարի վերջին և հինգերորդ դարի սկզբին:

4. Հետագայում Անանունի աշխատությունից ոգտվել է մի ուրիշ անձանոթ հեղինակ, վոր Ագաթանգեղոսի (Մար-Աբասի) պատմական արձանագրության հետ վերցնելով նաև մի քանի քան Անանունի հավելվածներից և յուրատեսակ մշակելով յուր աղբյուրի մեջ գտնված մանրամասնությունները՝ այս կերպ մշակված Անանունի ամբողջ աշխատությունը հրապարակ հանեց ասորի իմաստասեր Մարաբայի կամ Մարաբասի անունով, և սրանով ընկավ կոպիտ հակասության մեջ, վորովհետև այն պատմության մեջ, վոր հորինվել է Առաջին Արշակունու առաջարկությամբ, հիշատակվում է նաև նրա մահը և նկարագրվում են նրան հաջորդող Արշակի թագավորությունը։ Այս հիշատակարանը (կեղծ Մարաբա) մեր ձեռքը չե հասել առանձին։

5. Մ. Նորենացին, վոր ծանոթ եր յերկու խմբագրություններին ել՝ նախապատվություն տվեց Անանունի աշխատության ավելի ընդհանրացած և մանրամասն մշակած խմբագրության, վոր նրա ժամանակ ճանաչված եր իբրև Մար-Աբասի աշխատությունը, և նրան ամբողջապես մոծեց յուր Մեծ Հայոց պատմության մեջ, յուր կողմից ևս մի քանի հավելվածներով։ Այս աղբյուրը գրավում է Նորենացու Պատմության Առաջին գիրքը, սկսած Ը․ գլխից, և յերկրորդ գրքի առաջին իննը գլուխները։

Ի Այս յեզրակացությունները բերելուց հետո, Մառը մի հետաքրքրական խոստովանություն է անում. «Չմոռանանք վոր Անանունի ներածության բուն սկզբում պարզ արտահայտված խոստումը մնացել է անկատար։ Փաստերի պակասության պատճառով դժվար է վորոշակի ասել, թե ինչից է առաջ յեկել Անանունի աշխատության մեջ բացակայությունը ժամանակակից աղետների նկարագրության, արդյոք նրանից, վոր մեզ հասած ձեռագիրները թերի յեն, թե՞ նրանից, վոր նա յուր խոստումը չէ կատարել»։

Անանունի այս «կորած» կամ «չգրած» հատվածը վորոշելիս՝ Մառը նկատում է, վոր նրա Պատմությունը ձեռագիրների մեջ զետեղված է Սեբեոսի «Հերակլի արշավանքների» Պատմության սկզբում, թևպետ Անանունի պատմությունը վոչ մի կապ չունի (не представляет ничего общего) Սեբեոսի պատմության հետ, բայց արտագրողներն ըստ յերևույթին զգացել են, վոր նա (Անանունի պատմությունը) մասն է կազմում, ներածական մասն, մի ինչ-վոր պատմական գրվածքի։

Վորոնեյով այս պատմական գրվածքը, վորի ներածությունն ե յեղել Անանունը՝ Մառը ուշադրություն ե դարձնում Փափստոս Բյուզանդացու վրա, վորի Պատմությունն սկսվում ե յերրորդ դարությամբ։ Մառը ուշադրություն ե դարձնում Փափստոսի խոստաբանության հետևյալ խոսքերի վրա. (բերում ենք համառոտած)։ *Քաղեոս առաքյալի քարոզությունից մինչև Գրիգոր Լուսավորչի վախճանելը և առաքելասպան Սանատրուկից մինչև Տրդատի ականա հնազանդելը (քրիստոնեական) կրոնին ու նրա մահը... ուրիշներից արդեն նկարագրված են, Բայց մենք ել գանց չարինք մեր պատմության մեջ, այլ փոքր ի շատե հիշատակեցինք՝ անցքերի մեջ կապ պահպանելու համար, վորովհետև մեր պատմությունը մասամբ առաջին ե և մասամբ վերջին, իսկ ինչ վոր միջին յեղավ՝ այն ուրիշներից պատմվեց։ Սրանից Մառը յեզրակացնում ե, թե Փափստոսը գրած և յեղել Հայաստանի նախնական և նորագույն՝ այսինքն իրան ժամանակակից պատմությունները, իսկ միջին պատմությունը—(Քաղեոս առաքյալի և Գրիգոր Լուսավորչի) միայն հիշատակում ե։—Մակայն Փափստոսի մեզ հասած բնագրում, վոր սկսվում ե յերրորդ դարությամբ, վոչ մի նախնական պատմություն չկա։ Ակամայից միտք ե ծագում մերձեցնել Անանունին, վոր խոստանում ե գրել իրան ժամանակակից պատմությունը, վոր սակայն չկա՝ Փափստոսի հետ, վոր խոստանում ե գրել նախնական պատմությունը, վոր նույնպես չկա։*

Բացի սրանից՝ Մառը գտնում ե ուրիշ մերձեցման կետեր ևս Անանունի և Փափստոսի մեջ։ Վերջինս ասում ե, թե յուր գիրքը պարունակում ե «ժամանակագիր կանոններ», այն ինչ նրա պատմության մեջ չկան սրանք. ընդհակառակն՝ Անանունի վերջում դրված ե ժամանակագրություն, վոր հասնում ե մինչև Պապը, այսինքն մոտավորապես այն ժամանակը, վորով վերջացնում ե Փափստոսը յուր Պատմությունը։ Բացի սրանից՝ թե՛ Անանունը և թե՛ Փափստոսը աչքի յեն ընկնում հայ հեղինակների մեջ՝ Ս. Դրբի վրճով գրելու սովորությամբ, ժողովրդական դարձվածքների գործածությամբ, լեզվի բնական պարզությամբ, առասպելներ մուծելով պատմության մեջ և ազգայնության վառ զգացմունքի բացակայությամբ։ Վերջապես թե՛ Անանունը և թե՛ Փափստոսը հայ գրականության հունասիրական շրջանում հավասարապես արհամարհված եյին. նրանց համարում եյին տգետ, անբարեխիղճ հեղինակներ։ «Յեթե սակայն, յեզրակաց-

նում և Մառը, հետագա հետազոտություններից յերևաց, վոր Անանունն և Փափստոսը տարբեր անձնավորություններ են, այնու ամենայնիվ անկարելի չէ նրանց բոլորովին անջատել իրարուց»:

Հաջորդ ընդարձակ ուսումնասիրությունը, դարձյալ Ա. Դպրության մասին, պատկանում է Գր. Խալաթյանցիին. (Армянский эпос в Истории Армении М. Хоренского, 1896. „Аноним как поздний апокриф, յեր. 58—105): Սկզբից և յեթ հեղինակը հայտնում է, թե յերկրորդ դպրությունը, վոր պարունակում է տինիստիկ ցանկեր՝ հորինված է տասներորդ դարից վոչ առաջ, ինչպես ցույց են տալիս նրա վերնագիրը և սկիզբը, վորոնք կրում են հետքեր խորենացույց և Սոտ. Ասողիկից (ԺԱ. դար): «Այս դպրությունը, հայտնում է խալաթյանց, մենք քննության չենք յենթարկում: Մեզ համար կարևոր է Առաջին դպրությունը, վոր պարունակում է Հայոց նախնական պատմությունը մինչև Արշակունիների յերևան գալը»:

Այնուհետև հեղինակը բերում է Ա. դպրության բովանդակությունը բավական մանրամասն, (թեև վոչ բավական ճիշտ՝ սկզբում բաց թողնելով Ներկա աղետալի ժամանակները՝ կարևոր խոսքը), հիշում է այն բանասերներին, վորոնք զբաղվել են այս դպրությամբ, և բերում է նրանց կարծիքները համառոտ, (վորոնցից մի քանիսից մենք ոգտվեցինք), ամբողջապես բերում է Ն. Մառի յեզրակացությունն հինգ կետերը (տե՛ս վերը, յեր. 27) և ապա դիմում է Ա. Դպրության քննության:

Քննությունը բաժանում է հինգ հոդվածի. 1. Ի՞նչ բան է այդ անանուն Դպրությունը (отрывок), և ի՞նչ աղբյուրներից է կազմվել. 2. Ի՞նչ է յեղել այդ դպրությունը հորինողի նպատակը: 3. Ինչո՞ւ դպրությունը կցված է հատկապես Սեբեոսի Պատմության, ինչպես նրա սկիզբը: 4. Յե՞րբ է գրված այդ դպրությունը: 5. Ի՞նչ դրությամբ է մեզ հասել դպրությունը:

Առաջին հոդվածի սկզբում հեղինակն ասում է. «Այս դպրության քննարկի մանրամասն վերլուծությամբ յես յեկա այս յեզրակացության, վոր նա ապշեցուցիչ (поразительный) նմանություն ունի ամենից առաջ և ամենից շատ Սեբեոսի Պատմության հետ, վորի հետ նա կցված է նաև մեքենայորեն: Այս նմանությունը, վոր տեղ-տեղ հասնում է նույնության՝ նկատվում է յերկու գրվածքների վոճի և պատմելու յեղանակի մեջ, լեզվի և մի քանի կիրառությունների մեջ, վոչ միայն բերակա-

նության, շարադրության և բառամթերքի կողմից, այլ և միայն յերկուսի մեջ նկատվող՝ ինքնահատուկ աշխարհագրական և ազգագրական անուններին»:

Այնուհետև բերում եմ մի ընդարձակ շարք բառերի, դարձվածքների, աշխարհագրական և ազգագրական անունների Ա. Դպրությունից, յուրաքանչյուրի դեմ դնելով. նույն բառերը, դարձվածքներն ու անունները Սեբեոսի Պատմությունից, վոր միանգամայն արդարացնում և նրա մատնանշած նմանությունը, նույն իսկ նույնությունը յերկու գրվածքների մեջ:—Ցույց եմ տալիս դարձյալ, վոր Ա. դպրության և Սեբեոսի Պատմության մեջ ճիշտ նույն սահմաններն են նշանակված հին Հայաստանի, յերկուսի մեջ ել հեղինակները, խոստովանելով իրանց անկարողութիւնը՝ ցույց են տալիս աղբյուրներ՝ վորոնցից պիտի ոգտվին. Ա. Դպրության մեջ՝ «Բնորդ հայելով ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի», պատմության մեջ, վերջում՝ «Բնորդ հայելով ի կարգըս ուսումնասիրացն»: Բացի այս արտաքին կապերից՝ յերկուսի մեջ կա և ներքին կապ: Այս բոլորը ցույց են տալիս Սեբեոսի Պատմության ազդեցությունը Ա. Դպրության վրա: Հակառակն յենթադրել անկարելի յե:

Դպրության յերկրորդ աղբյուր Խալաթյանցը համարում եմ Ս. Գրբբը: Նա ցույց եմ տալիս, ի՞նչպես Անանունը Ս. Գրբի հետևողությամբ և գրեթե նրա բառերով բերում եմ Հայոց հին նահապետների անուններն. «Ե ծնաւ Արմենակ ուստոբրս և դրստոբրս բազումս, յորոց անդրանիկն Արամայիս: Եւ ծնաւ Արամայիս ուստոբրս և դրստոբրս բազումս, յորոց անդրանիկն Ամասիա» և այլն, կամ «մեռաւ և Արամայիս, և կալաւ զերկիրն նոցա Ամասիա...»: «Մեռաւ. Գեղամ և տիրեաց որդի նորա Հարմա» և այլն: Ս. Գրբից եմ վերցնում տեղեկությունը՝ Աբրահամի հարճի Մարսեակի փախստյան մասին Դամասկոսից: Նույն Ս. Գրբից եմ առնված Արարադ յերկրի անունը, ուր առաջին անգամ յեկավ Հայկը Բաբելոնից: Հեղինակը Ս. Գրբի ազդեցության յե վերագրում. Հայոց հին նահապետների մեծ մասի անունների ստեղծումը, այսպես՝ նա Ս. Գրբի զանազան անունների հետ համեմատում եմ հին Հայոց նահապետների հետևյալ անունները—Հայկ (առասպելական աղեղնավոր Հայկի անունը վերցրած եմ իբրև նախահայր հայերի. նրա պստերազմը Բելի հետ՝ ներշնչված եմ Յերեմիա մարգարեյի մի ակնարկությամբ, (զլ. Ծ. ԾԱ.) Կադմոս, Արամայիս (Եվսեբիոսի Ժամանակագրությունից), Ամա-

սիա, Գեղամ, Հարմայ, Արամ, Արա, Մասիս (լեռը), Արմոդ, Բագրատ: Իսկ Պարսկական լեզվի ազդեցության տակ են հորինված անուններս—Սարհանգ, Շավաշ, Փառնավազ, Բագրատի Անգեղ կոչվելը բարբարոսների կողմից՝ ազդված ե Ս. Գրքից (Դ. Թագ. գ. ԺԷ, 30):

Յերրորդ աղբյուրը Ա. Դպրության Խալաթյանցը համարում ե եվսեբիոս Կեսարացու ժամանակագրությունը: Դպրության մի հինգերորդ մասը, Պարթևների ապստամբությունը Մակեդոնացիներից մինչև Անտիոքիոսի սպանվելը Բաբելոնում Արշակից՝ քաղվածաբար առնված ե ժամանակագրությունից, յերեմն բառացի նույնությամբ, ըստ հայերեն թարգմանության, ինչպես յերևում ե հիշյալ ամբողջ հատվածի զուգադրությունից եվսեբիոսի ժամանակագրության հայերեն թարգմանության հետ: (Այստեղ հեղինակը սրամիտ կերպով բացատրում ե Ա. Դպրության մեջ Արշակին տրված 130 տարի կյանքը, վոր հետևանք ե եվսեբիոսի բնագրի սխալ հասկացողության):

Բացի այս յերեք գլխավոր աղբյուրներից, Խալաթյանցը ցույց ե տալիս նաև մի քանի ոժանդակ աղբյուրներ. — Ազաթանգեղոս, վորից գիտե Տրդատ Թագավորի անունը և «Փառական դաշտ որսոց և արշաւանաց նոցին». Ազաթանգեղոսի անունը՝ իբրև Տրդատի քարտուղարի, վորի հրամանով նա գրել ե Դարծի պատմությունը և Մծբինի արծանագրությունը. աշտարակաշինության ժամանակ լեզուների խառնակումը:—Ապա Փափստոս Բյուզանդացի, վորից Անանունը գիտե Սանատրուկ Թագավորի շինած Մծուրք քաղաքը և հավատալիքը արալեզների մասին, Բելի սպանության նկարագրությունը, Բագրատի՝ յուր աղջիկը կնության տալը Վաղարշակին (նմանությամբ Փափստոսի հիշած՝ Արշակի ամուսնության Մանուել սպարապետի աղջկան հետ): Եղիշե, վորից Անանունը վերցրել ե Արմավիր բերդի անունը, «արծանն մսեղէն» արտահայտությունը, «խարսխել», «վերաբերութիւն» և այլն բառերը:—Յոհան Իմաստասէր Ոմնեցի, (ութերորդ դարի հեղինակ), վորից Անանունը վերցրել ե Բելի «Տիտանյան» մակդիրը, «գիւրն վոչ ճանաչէր բնութիւն», «եստ երկիր պագանել իբրև աստուծոյ» դարձվածքները, «աստուածաւրէն» բառը:

Այնուհետև հեղինակը զբաղվում ե դպրության մեջ բերված Պարթևների և հայ Արշակունի թագավորների ցանկերով,

Պարթևների ցանկում բերված են տասներկու անուն միայն, իրականից յերեք անգամ պակաս. բայց նրանց թագավորության տևողությունը հաշված է 576 տարի՝ իրականից 100 տարով ավելի: Տասներկու թագավորների մեջ միայն յերկուսն են պահլավական, մյուսները պարսկական են: Այս տասներկու անուններից տասն և մեկը պատահում են Ս. Գրքում, Եվսեբիոսի մոտ, Ագաթանգեղոսում: Հայ Արշակունիների անունները նույնպես Անանունը հավաքել է զանազան աղբյուրներից—Եվսեբիոս, Ագաթանգեղոս, Փավստոս, Լաբուրնա, Եզնիկ, Կորիւն, վորոնց գրվածքների հետ ել համեմատում է Անանունի բերած անունները յուր աշխատության յերկրորդ մասում. (Материалы):

Յաջորդ հոդվածներում խալաթյանցը կարծիք է հայտնում, թե Անանուն հեղինակի նպատակն է յեղել փառավորել Բագրատունիներին, ցույց տալ նրանց հինավուրց ծագումը դեռ Նաբուգոդոնոսորի ժամանակներից, նրանց բարձր դիրքն ու վայելած պատիվը Հայկազյան և Արշակունյաց հարստությունների ժամանակ, յերբ դեռ ուրիշ նախարարությունների հիշատակն անգամ չկար: Հիշելով Բագրատունիների կալվածները, մեծամեծ իրավունքները, նույն իսկ աստված կոչվելը, թագավորի հետ խնամենալը*), Անանունը նպատակ է ունեցել ցույց տալ, վոր Արշակունյաց հարստության բարձրության հետո Հայաստանի թագի վրա ամենից շատ իրավունք ունին Բագրատունիները՝ իբրև Արշակունյաց ազգականներ: Բագրատունիները իրանց հզորության շրջանում կարիք են զգացել, իրանց ապագա փառասիրական ձգտումները հիմնավորելու համար, ցույց տալ վավերական անկասկածելի դոկումենտ կարող եր համարվել՝ Տրդատի բարտուղար Ագաթանգեղոսի ձեռքով գրված արձանագրությունը Սանատրուկի պալատի առաջ, վոր դուրս է յեկել փյառականների տակից: Այս դոկումենտը կարելի է համարվել կցել հատկապես Սեբեոսի Պատմությանը, իբրև նրա սկիզբը, քանի վոր Սեբեոսի Պատմությունն էլ Բագրատունյաց պատմությունն է: Այս կերպով Անանունի գրվածքը, առանց հեղինակի անվան, կցվել է Սեբեոսի Պատմության իբրև նրա լրացում: Իբրև ջոկ՝ առանձին գրվածք՝ նա գոյություն չէ ունեցել: Ուրեմն Անանունը վոչ միայն

*) խալաթյանցը չէ նկատել վոր ըստ Անանունի՝ Պարթև Վաղարշակի մեծ զորքով Հայաստան մտնելիս՝ Բագրատը յեղել է թագավոր. «Պատկէ զնա ի թագ հայրենի խոսքն ուրիշ բան չէ նշանակում»:

արտաքինով—բառերով, վոճով, այլ և ներքինով—ընդհանուր գիտավորությամբ—կապված ե Սերևոսի հետ:

Չորրորդ հոգվածում խալաթյանցը քննում ե Անանունի գրության ժամանակը: Մի կողմից նա նկատում ե, վոր Անանունի մեջ Կիլիկիան հիշված ե իբրև Պարթևներից գրավված յերկիր. իսկ Պարթևները Կիլիկիային յերբեք չեն տիրացել. այս բանը պատահել ե կարճ ժամանակով, Սասանյանների ժամանակ, խոսքով Անուշրուվանի (531—578) և խոսքով Ապուլեզի (590—627) որերով: Մյուս կողմից նա յենթադրում ե, վոր Անանունը ոգտվել ե Յոհան Օձնեցու գրվածքից, վոր կաթողիկոս ե յեղև 729—739 թվականներին: Յերրորդ կողմից՝ հայտնի յե, վոր Թոմա Արծրունին, վոր ապրում եր Թ. դարի վերջերին, ոգտվել ե Անանունից: Այս թվական տվյալների հիման վրա, (վարոնցից Յոհան Օձնեցուն վերաբերյալ չափազանց թույլ ե և անհամոզիչ) խալաթյանցը յեզրակացնում ե, վոր Անանունի գրվածքի հորինումը պետք ե ղենել ութերորդ դարի կեսերից մինչև իններորդ դարի վերջը:

Վերջին հոգվածում խալաթյանցը քննում ե, թե ինչ գրութեամբ հասել ե մեզ Անանունի գրվածքը: Նա համաձայն չե լանասերների հայտնած կարծիքներին, թե այս դպրությունն աղանատված ե, ունի թերի տեղեր և կրում ե մի քանի հեղինակների՝ Մարաբաս Մծուրնացու, Ագաթանգեղոսի և մի յերրորդ անձի մասնակցության հետքեր: Իացի սկզբի յերկու տողից և աշտարակաշինության վերաբերյալ հատվածից, վորոնք մուխ են գրիչների աղավաղության պատճառով՝ մնացած ամբողջ հատվածը զերծ ե աղճատումներից և դուրահասկանալի: Թերի տեղեր նույնպես չե նկատում: Ն. Մառի ցուցումը, թե Դպրության մեջ պակասում են Մասյակի յերեք վորդիներից յերկուսի անունները՝ նա անհիմն ե զտնում: Նրա կարծիքով այդ յերկու վորդիքը՝ Փառստոն ու Փառականն են, վորոնց անուններով կոչվել են տեղերը: Նույնպես չե ընդունում մի քանի անձերի մասնակցությունը Դպրության հորինման մեջ, վորին հակառակ են լեզվի արտահայտության միությունն ամբողջ հատվածում և միևնույն աղբյուրների գործադրությունը: Իսկ հիշատակությունն ասորի Մարաբաս փիլիսոփայի, առաջին հայ պատմագիր Ագաթանգեղոսի, առաջին քրիստոնյա թագավոր Տրդատի, և սրա հետ՝ հրոչակավոր արձանագրության գլուխն արքայական տպատի պերականերում—սրանք բոլորը հատուկ գծեր են անանուն,

անվավերական ապոկրիֆներից շատերի, վորոնց նպատակն է՝ վավերականութուն ընծայել տենդենցիոզ և մտացածին հիշատակարանին:

Դպրության բնութիւնը վերջացնելուց հետո Խալաթյանցը աշխատում է գտնել կապ Դպրության և Խորենացու Պատմության մեջ: Նա համոզված է Կարրիերի հետ, թե Խորենացին ապրել է ութերորդ դարի վերջերում, նույն իսկ իններորդի սկզբներում, ուրեմն և նա կարող էր ծանոթ լինել Դպրությանը: Վոր նա իրոք ծանոթ է յեղել՝ պարզ երևում է Խորենացու մի հատվածից. «Քանզի ասելն ոմանց անհաւաստի մարդոց... ի Հայկայ զթագադիր ազգդ Բագրատունեաց լինելի Վասն որոյ ասեմ, մի այսպիսեաց յիմար բանից հաւանիր, զի և ոչ մի շաւիղ կամ ցուցումն գոյ նմանութեան յասացեալսդ՝ որ զարդարութիւն ականարկէ. զի ի բայ բանից և անոն իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կակազէ» (Ա. գիրք, գլ. ԻԲ): Այս խոսքերը, Խալաթյանցի կարծիքով, կարող են վերաբերվել միայն և միայն Ա. Դպրության, վորովհետև ուրիշ վոչ մի հեղինակի չեն հարմարում նրանք, և միայն Անանունի գրվածքն է, վորի մեջ Բագրատունյաց ծագումը Հայկի սերունդից է նշանակված: Սակայն Խորենացին չնայելով այս արհամարհանքին՝ չէ մերժում Անանունի գրվածքը. նա նրանից ոգտվել է իբրև սքեմայից, զարգացրել, ընդարձակել է և նրա վրա յե հիմնել յուր հայրենիքի նախնական պատմութիւնը: Խալաթյանցը այս մտքով է հասկանում Գուտշմիտի շատ «սրամիտ դիտողութիւնը», թե Ա. Դպրութիւնը Խորենացու առաջին ուրվագիծն է յեղել: Բայց Խալաթյանցը առանձին դժվարութիւն չէ գտնում հենց ուղղակի իմաստով ել ընդունել Գուտշմիտի կարծիքը, թե այդ Դպրութիւնը պատկանում է Խորենացու գրչին, իբրև նախնական ուրվագիծ յուր Պատմության: Հոգուտ այս յենթադրության նա մատնանիշ է լինում, վոր Ա. Դպրության հորինումը և Խորենացին ժամանակակից են, միևնույն բնորոշ սովորութիւններով ու դիտավորութիւններով:

Մառի և Խալաթյանցի վերոհիշյալ ուսումնասիրութիւններին հաջորդեց մեզ աշխատութիւնը՝ «Սերեռսի Պատմութիւնը յեւ Մոպսես Խորենացի» վերնագրով, Քիֆլիս, 1899, վորին առիթ տվին մի կողմից Կարրիերի մերկացուցիչ հոդվածները, վորոնցով Խորենացու ժամանակը իջեցնվում է մինչև Ը—Թ դար, և մյուս կողմից հիշյալ յերկու ուսումնասիրութիւնները, վորոնք,

մեր կարծիքով, սխալ եյին ըմբռնել ու բացատրել Ա. Դպրությունը և իսպառ աչքաթող եյին արել Բ. Դպրությունը: Մեր աշխատության մեջ «Մենք ուսումնասիրել ենք Սեբեոսի Պատմության սկզբում դրված՝ իրրեւ անծանոթ հեղինակների գրվածքներ ճանաչված յերկու Դպրությունները, և ցույց ենք տվել, Վոր դրանք անտարակույս Սեբեոսին են պատկանում, իրրեւ նրա Պատմության անրաժան, համերաչխ և անհրաժեշտ մասերը»:

Մեր բնութայն մեջ նախ բերել ենք Ա. և Բ. դպրությունների բովանդակությունը, ապա գաւազան բանասերներէ կարծիքներն այս դպրությունների մասին: Այստեղ մասնավորապես քննության ենք յենթարկել Պատկանյանի այն կարծիքները, վորոնց հիման վրա այս դպրություններն անջատում ե Սեբեոսի Պատմությունից, իրրեւ նրա հետ վոչ մի կապ չունեցող հատվածներ: (Տես վերը յեր. ԺԵ—ԺԹ): Այս կարծիքների վերաբերմամբ, մենք ասել ենք.—

1. «Յեթե Ա. Դպրությունը Սեբեոսի գործ չհամարենք այն հիման վրա, վոր նա վոչ մի կապ չունի Հերակլ կայսեր շրջանի հետ, վորի պատմությունն ե գրում Սեբեոս՝ պետք ե, հետեւողաբար վարվելով, Սեբեոսինը. չհամարենք նաեւ նրա բուն Պատմության գոնե Ա. և Բ. գլուխները, վորոնք պարունակում են հիշատակություն Հայաստան յեկող զանազան մարզպանների ու նրանց կոնիվների և Պարսկաստանի անցքերի՝ նախ բան Հերակլյան շրջանը: Հերակլ կայսրը Սեբեոսի Պատմության մեջ հանդես ե գալիս ԻԱ գլխում և վերջանում ե Լ գլխով. ընդամենը տասը գլխի մեջ. մյուս 28 գլուխները (ներկա հրատարակությամբ՝ 40 գլուխները) Հերակլից առաջ և հետո կատարված բաներ են, շատ անգամ այնպիսի բաներ, վորոնք ամենեկին կապ չունին քաղաքական պատմության հետ, ուրեմն նույնպես պետք ե անհարազատ համարվելին: Տեսնում ենք ուրեմն, վոր չի կարելի գրքի վերնագիրը («Պատմութիւն ի Հերակլն») նեղ մտքով հասկանալ և անհարազատ համարել այն՝ վոր Հերակլի շրջանի հետ կապ չունի*): Մենք հետո կաեսնենք, վոր

* Սեբեոսի ձեռագիրների ուսումնասիրությունից հետո, վոր կատարեցինք իբրեւ նախապատրաստական աշխատանք ներկա հրատարակության՝ կարող ենք ավելացնել այն ամենակարեւոր փաստը, վոր Սեբեոսի Պատմությունը չեւրել վերնագիր «Պատմութիւն ի Հերակլն»: Այս վերնագիրը գրել ե Ծ. Շահաթունյանը, ինչպես վկայում ե ավագեմիկոս Բրոսեն, վորի վկայությունը մեջ ե բերում ինքը՝ Պատկանյանը ուսուերեն Թարգմանության առաջաբանում:

Ա. դպրութիւնը անհրաժեշտ կապ ունի Սեբեոսի Պատմութեան հետ:

2. Բուն Պատմութեան սկզբում դրված նախերգանքում Սեբեոսը չե ասում, թե «ինքը չպիտի խոսի վաղեմի ժամանակների մասին, վորովհետև այս բոլորը պատմված ե ուրիշներից»: Նա համառոտիվ հիշելով, վոր Արշակունյաց բարձումից հետո Սասանյանները խորհուրդ հղացան քրիստոնեյութիւնը վերացնել Հայաստանից՝ շարունակում ե. «Արդ զժամանակս Թազաւորութեան չարագործին Յազկերտի, և թէ ո՛րպէս նա կամէր զաստուածային եղածնել կարգս, և կամ ո՛րպէս քաջ նախարարացն Հայոց և... նահապետն Մամիկոնէից տանն Կարմիրն կոչեցեալ Վարդան... զինեցան ի պատերազմն... եւ կամ ո՛րպէս... սուրբ վկայքն Քրիստոսի կատարեցին զնահատակութիւնս իւրեանց... մերձ ի Նիւշապուհ քաղաքի... այն ամենայն ի ծեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ ճշմ իսկ պատմութիւնն»:

Ուրեմն խոսքն այստեղ միայն Վարդանանց ժամանակի մասին ե, վորը մանրամասն պատմել Սեբեոսը զանց ե անում քանի վոր Յեղիշեն («նույն իսկ պատմութիւնն») արդեն գրել ե: Վաղեմի ժամանակների մասին ակնարկութիւն անգամ չկա այս խոսքերում: — Մենք հետո կտեսնենք, վոր այս խոսքերն ապացուցանում են Ա. եւ Բ. դպրութիւնների վավերականութիւնը:

3. «Բ. Դպրութեան վերնագրում հիշված Ստեփանոս Տարոնացին կարող ե և չլինել Ասողիկը, Հիրավի, այս դպրութեան սկիզբը, մինչև «և յետ նորա պայազատք նորին զնոյն ծև աւրինա (կի)», մի յերեսից պակաս քան՝ կա, մի քանի հավելվածներով, և Ասողիկի մեջ (տպ. Ս. Պետերբուրգ, յեր. 29—32). բայց փոխ առնողը կարող ե լինել և Ասողիկը, վոր ուրիշ տեղերում ել տասնյակ յերեսներով արտագրում ե Սեբեոսից. մնացած 9 յերեսից ավելի նյութը վոչ մի կերպով չե կարող բաղված լինել վոչ Ասողիկից, վոչ Խորենացուց և վոչ ել յերկուսից միասին, այլ ենթադրում ե ուրիշ աղբյուր—մեզ անծանոթ Ստ. Տարոնացուն—վոչ Ասողիկին: Իսկ վոր Ստեփանոս Տարոնացին, բացի այս վերնագրից, ուրիշ հեղինակների մոտ հիշված չե՝ սա բավական հիմք չե նրա գոյութիւնը մերժելու: Ունեցել ենք և ուրիշ հեղինակներ, վորոնք նույնպես մի կամ յերկու անգամ են հիշված հետագա հեղինակներից, ինչպես Թեոդորոս Քերթոզ, Աբրահամ Խոստովանող և այլն:—Մենք հետո կտեսնենք, վոր Ստեփանոս Տարոնացին—վոչ Ասողիկը, հիշված կա և ուրիշ տեղ:

4. «Տարորինակ կլինեիր յենթադրել, վոր այս յերկու դպրությունները, վորոնցից յիւրաքանչյուրն առանձին վերցրած, իբրեւ անկախ գործ, անխորհուրդ աշխատությունն ե՛ պատահաբար յերկուսն ել կցվեյին Սեբեոսի Պատմության սկզբին, նախ Ա. Դրպրությունը կցվեր և ապա, մի քանի հարիւր տարի վրան անցնելուց հետո, կցվեր Բ. Դպրությունը, այն ել Ա. Դպրության և Սեբեոսի Պատմության մէջ, և ապա այնուհետև այս յերկու անհարազատ հավելվածներն ընդունելուց հետո ամբողջ գրվածքը բաժանվեր գլուխների»։ յեր. (12—15)։

Շարունակության մեջ մինք բննել ենք Գուտշմիտի և Խալթյանցի կարծիքները, և ցույց տվել, թե նրանք հիմնավոր չեն.—

5. «Գուտշմիտի նկատած ակնհայտի նմանությունը և դիտավորյալ շեղումի կերպարանք ունեցող տարբերությունները Ա. Դպրության և Խորենացու Պատմության մեջ՝ կարող եյին առաջ գալ և այն դեպքում՝ յեթե թե՛ Խորենացին և թե Ա. Դրպրության հեղինակը միմյանցից անկախ կերպով ոգտված լինեյին հասարակաց աղբյուրից, Մար-Աբասյան պատմությունից, և յուրաքանչյուրը նրան մշակած ըստ յուր ճաշակի և հայացքների, ինչպես իրավամբ յենթադրում ե ն. Մառլլ։ Այս դեպքում՝ առաջին դեմքով խոսող անծանոթը կարող եր լինել և Սեբեոսը։ Իսկ վոր Խորենացին չե այս դպրության հեղինակը՝ արդեն ցույց ե տրված ուրիշներից»։

6. Գ. Խալթյանցի կարծիքների նկատմամբ կարելի չե հետևյալ սուարկություններն անել։ 1) Ինքը Գ. Խալթյանցը ցույց ե տվել առաջին անգամ այն ապշեցնող (поразительный) նմանությունը, կարելի չե ասել նույնությունը (тождественность), վոր նկատվում ե այս դպրության և Սեբեոսի Պատմության լեզվի, վոճի և դարձվածքների մեջ։ Իսկ վոր այս դպրությունը բաղվածք ե զանազան աղբյուրներից՝ դա չե կարող խանգարել, վոր նա գրված լինեիր Սեբեոսից, վորովհետև Սեբեոսն ել, ինչպես և ամեն վոր, անցյալ դարերի մասին գրելիս՝ ստիպված պետք ե լինեիր զանազան աղբյուրներից բաղվածքներ անել։ 2) Յերբ Սեբեոսը գրում ե իրան մոտ ժամանակ կատարված դեպքերը իբրև ժամանակակից և նույն իսկ ականատես՝ անտարակույս նրա գրածը ստույգ պատմական կլինի, իսկ յերբ հեռավոր ժամանակների համար դիմում ե գրավոր կամ անգիր աղբյուրների՝ նրա գրածը բնականաբար կստանա այդ աղբյուրների գույնը։ Հայոց

նախնական ժամանակի պատմությունը նա առել է Մար-Աբասից, մեր աշխարհում հասկացողությամբ՝ անվավերական (апокрифический) գրվածքից, և նրա աշխատության այս մասը, մեր աշխարհում հասկացողությամբ՝ անվավերական է։ Նույն դպրության յերկրորդ մասը, Պարթևների ապստամբությունը, առել է «Ժամանակագրից» (= Ժամանակագրության հեղինակ Եվսեբիոսից), ուստի նույն դպրության այդ մասն արդեն պատմական է։ Նույն իսկ անկասկած Սեբեոսի համարված պատմության մեջ, յերբ հեղինակն ավանդությունից կամ ի լրո յե գրում՝ արդեն ավանդական և հրաշալի գույն է ստանում նրա ստույգ պատմական աշխատությունը։ (Բերած է որինակ Վահան Մամիկոնյանի պատերազմը Պերոզի զորքերի դեմ, Իսմայելացոց նավատորմի կործանման նկարագիրը և այլն)։ 3) Յոհան Օծնեցու և այս դպրության մեջ նկատված մի յերկու բառերը կարևորություն չունին, ինքը Գ. Նալաթյանցն էլ կարծիքաբար է ասում, թե Անծանոթն այդ մի բանի բառն «ըստ յերևույթին» առած պետք է լինի Յոհան Օծնեցուց։ Ի հարկե, կարող եր և ընդհակառակը պատահած լինել, վոր Օծնեցին առած լիներ Սեբեոսից, յեթե միայն կամենայինք այդ մի յերկու բառի վերաբերությամբ բանաբաղության խնդիր հարուցանել։ (յեր. 15 — 17)։

Հարկավոր ենք համարում, իբրև լրացում, մի յերկու դիտողություն ել ավելացնել Գուտշմիտի և Նալաթյանցի վերը բերված կարծիքների մասին, վորոնք, վորչաի գիտենք, չեն արտահայտված ուրիշների կողմից։

Գուտշմիտի կարծիքը, թե Ա. Դպրությունը գուցե հենց Նորենացու զրածը լինի իբրև ուրվագիծ յուր ապագա Պատմության՝ անկարելի յե ընդունել այն պատճառով, վոր Նորենացին խիստ խոսքերով դատապարտում է այդ գրվածքը։ Հիշենք՝ ինչ է ասում նա. «Մի բանի անհավաստի մարդիկ ասում են, թե ձեր Բագրատունյաց Թագադիր ցեղը Հայկից է ծագում։ Յես ասում եմ, այդպիսի հիմար խոսքերի մի՛ հավատար, վորովհետև վոչ մի հավանականության նշույլ կամ ապացույց չկա դրա ճշմարտության։ Հայկի և նմանների մասին ել կակազում ե կցկտուր դատարկաբանությամբ»։ Կարո՞ղ է վորևե մարդ յուր իսկ գրածն այս կերպով պարսավել։—Մյուս դիտողությունը վերաբերում է Նալաթյանցի այն հավաստիացման, թե Նորենացին տեսել է և ոգտվել է Սեբեոսի Մար-Աբասյան աղբյուրից։ Այս ել անկարելի յե։ Նորենացին Բագրատունյաց պատմիչ է,

նա առիթ ըաց չե թողնում նրանց բարձրացնելու, փառավորելու: Յեթե նա տեսած լիներ Սեբեոսի Մար-Աբասյան աղբյուրը՝ չեր կարող զանց անել այն ամենափառավոր նկարագիրը, վոր տալիս ե սա Բագրատ Փառագյանին. «Սմա (Արշակ Փոքրին, առաջին Արշակունի հայ թագավորին) ընդ առաջ ելանէր Բագարատն Փառազեան յորդուցն Արամենակայ, նախարար մեծ, հանդերձ զաւրու: Մատուցանէ նմա պատարագ ոսկի և արծաթ և զարդարէ զնա ի սնդր և ի վակաս. պսակէ զնա ի թագ հայրենի, և նստուցանէ զնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուռ գահոյից և տայ նմա զդուստր իւր ի կնութեան: Զսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան հրամանատար, ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց զլուխ, և հայր արքայի և եղբայր, որում ետ իշխանութիւն տէրութեանն այնորիկ: Նա կոտորեաց զհսկայսն, որ զաւրածողով եղեն ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորուց»: Կարող եր արդոյր խորենացին չոգտագործել այս փառավոր վկայությունը յոր սիրած տոհմի մասին՝ վոր բղխում եր ամենահեղինակավոր Մար-Աբասյան աղբյուրից:

Յույց տալուց հոտո, թե անգոր են այն փաստերը, վոր բերվել են Պատկանյանի և ուրիշ բանասերների կողմից՝ ապացուցանելու համար Ա. և Բ. դպրությունների Սեբեոսին չպատկանելը, այլ անձանոթ հեղինակների գործեր լինելը՝ այնուհետև մենք անցել ենք փաստերին, վորոնք ապացուցանում են այդ Դպրությունների Սեբեոսին պատկանելը՝ իբրև նրա Պատմության անհրաժեշտ սկիզբը:

Նախ քննել ենք Բ. դպրությունը, վոր կրում ե վերնագիր, «Արդ՝ թէ պիտոյ է քեզ, ո՛վ ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսէսի խորենացւոյ և Ստեփանոսի Տարաւնացւոյ, հաւաստի և ճշմարիտ մատենադրաց՝ զորդի ի հաւրէ ճանաչել»: Դպրությունը բաժանել ենք չորս մասի. 1. Պարթևների ժամանակագրությունը, սկզբից մինչև «և յետ նորա պայազատք նորին զնոյն ձև աւրինակի»: 2. Մամիկոնյանների ժագման վերաբերյալ հատվածը. 3. Յեռանուն ցանկը Պարսից, Հունաց և Հայոց թագավորների, և 4. Յերկանուն ցանկը Պարսից և Հունաց թագավորների: Յույց ենք տվել, վոր առաջին և յերկրորդ մասերը իրար հետ կապ չունին, վորովհետև նրանց մեջ դուրս ե ընկած մի թուղթ, վոր պարունակելիս ե յեղել հայ Արշակունիների ցանկը մինչև Մեծն խոսրովի 31-րդ տարին:

(Տե՛ս ներկա հրատարակության մեջ ծանոթ. 17): Այս հատվածը, ասել ենք, աղբյուր չունի. հեղինակն ինքը լսել է չինացի պատգամավորից և գրի յե առել:

Դառնալով առաջին մասին, Պարթևների ցանկին՝ ասել ենք, վոր արդարև բառացի նմանություն կա Բ. Դպրության և Ասողիկի մեջ: Դեմ առ դեմ մեջ բերելով այդ հատվածն ամբողջապես ըստ Ասողիկի և Բ. Դպրության՝ նկատել ենք, վոր Ասողիկի մոտ շատ ավելի ընդարձակ է հատվածը, և ինչ վոր նա ավելի ունի Բ. Դպրությունից՝ բոլորն առնված են խորենացուց և Եվսեբիոսից: Պարզ յերևում է, վոր Ասողիկը Բ. Դպրությունից արտագրելիս նրան լրացրել է խորենացուց և Եվսեբիոսից առած տեղեկություններով, ինչպես նրա սովորությունն է ուրիշ տեղերում: Այս միջանկյալ լրացումների պատճառով Ասողիկի մոտ խզվել է խոսքի բնական շարունակությունը, վոր նկատվում է Բ. Դպրության մեջ. (որինակ. Բ. Դպրությունն ունի. «Յետ նորա թագաւորէ սորին որի Արշակ որ կոչեցաւ Մեծ ամս ԾԲ. Սա թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց»: Նույն տեղում Ասողիկ ունի. «Յետ նորա թագաւորէ սորին որդի Արշակ որ կոչեցաւ Մեծ (գալիս է այստեղ միջանկյալ հատված Եվսեբիոսից, վորից հետո՝ «Յայճմ ժամանակի Արեակ Մեծ, քռոն Արեակայ Քաջի թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց»): Անկարելի յե հակառակ յենթադրություն անել, այսինքն թե Բ. Դպրության անծանոթ հեղինակն ոգուվել է Ասողիկից» և արտագրելու ժամանակ դիտմամբ և ջոկովի դեն է ձգել այն կտորները, վոր Ասողիկն առել է խորենացուց և Եվսեբիոսից:

Այս համեմատության և ուրիշ մի շարք դիտողությունների հիման վրա (յեր. 23—34) մենք յեկել ենք յեզրակացության, թե Պարթևների ցանկում բանաբաղը Ասողիկն է, վոր ուրիշ տեղեր ել ամբողջ յերեսներով արտագրում է Սեբեոսից և նրան հիշում է յուր աղբյուրների թվում, և վոչ Բ. Դպրության անծանոթ հեղինակը, ինչպես կարծել է Պատկանյանը և նրան հետևել են ուրիշները*):

* Այս կետում մեզ համակարծիք է Մատիկյան, («Անանուհը կամ կեղծ Սեբեոս», յեր. 29—Ծանոթ): Նա ասում է. «Զի կրնար նաև Ասողիկն քաղվածոյք ըլլալ այս Բ Դպրութիւնը. թողունք վոր յերկուքը իրարու հետ համեմատողը հայտնապես կտեսնե, թե բանաբաղողը Ասողիկն է և վոչ թե Բ Դպրությունը—հմա. նաև Ստ. Մալխասյանց Սեբեոսի Պատմությունը և Խո-

Այս հիման վրա՝ Ստ. Ասողիկի անունը մենք վերցնում ենք Բ. Դպրության առաջին մասի վրայից, իբրև աղբյուր, և հետևեցնում ենք, վոր Բ. Դպրության հիրավի իբրև աղբյուր են ծառայել, համաձայն վերնագրին, Մ. Խորենացին և Ստ. Տարոնացին՝ վոչ Ասողիկը.

Այս ուղղությամբ շարունակելով մեր քննությունը՝ մենք համեմատել ենք առաջին մասի ցանկը Խորենացու հետ, յերրորդ և չորրորդ մասերի ցանկերը (այսինքն յեռանուն և յերկանուն ցանկերը) Պարսից, Հունաց և Հայոց Թագավորների առանձին առանձին՝ Խորենացու և Ասողիկի հետ, (յեր. 42—53), և յեկել ենք հետևյալ յեզրակացություններին. 1. Բ. Դպրության առաջին մասի, այսինքն Պարթևների ժամանակագրության գլխավոր տիրապետող աղբյուրն յեղել և Խորենացու Պատմությունը. իսկ Ասողիկը վոչ թե աղբյուր և նրա համար, այլ նրանից ոգտվել և իբրև աղբյուրից: 2. Բ. դպրության Սասանյանների ցանկը չեր կարող կազմված լինել Խորենացու և Ասողիկի աղբյուրներից: 3. Բյուզանդական կայսրների ցանկի համար ել Խորենացին և Ասողիկը չեն Բ. Դպրության աղբյուրներու: 4. Նույնպես Բ. Դպրությունը Արշակունիների ցանկը չե կազմել ըստ Խորենացու և Ասողիկի. Բացի սրանից ղիտել ենք, վոր Բ. Դպրության յեռանուն և յերկանուն ցանկերը կազմված են սինխրոնիզմներով, այն ինչ վոչ Խորենացին և վոչ Ասողիկը չունին սինխրոնիզմներ, և նրանց տված տարիներից չե կարելի սինխրոնիզմներ կազմել: Սրանից յեզրակացնում ենք, թե Բ. Դպրության յեռանուն և յերկանուն ցանկերի համար իբրև աղբյուր չեն ծառայել Խորենացին և Ասողիկը, ուրեմն և այդ դպրության վերնագրում հիշված Ստեփանոս Տարոնացին Ասողիկը չե, այլ մի ուրիշ՝ անծանոթ Ստ. Տարոնացի:

Դպով այս անծանոթ Ստ. Տարոնացուն՝ մենք ցույց ենք տվել, վոր այդ անունով մի անձ, ժամանակագրության հեղի-

րենացի, 62 14, 21—53...): Բաց աստի յեթե Բ. Դպրության հեղինակը յուր առջին ուշեր գրողիկ. ինչու մինչև 652 կհասցնե յուր ժամանակագրությունը: և այլու: Սակայն Սատիկյան համամիտ չե մեր ասածներին Բ. Դպրության հեղինակի մասին, (անգ), այսինքն չե ընդունում, վոր այդ դպրության հեղինակը հենց ինքը Սեբեոսն և, վոր յուր Պատմութիւնն ու իբրեւ հասցնում և մինչև 652, այսինքն մինչև Սասանյան Թագավորության բաբեռում: Նույն կարծիքն են ունեցել, ինչպես տեսանք, Նորայր Բյուզանդացին և Ա. Տէր-

նակ, իրոք գոյութիւնն է ունեցել: «Արարատ» ամսագրում 1868 թվին տպագրված է մի ընդարձակ հոդված՝ «Անընդհատ շարունակութիւնն առաքելական յաջորդութեան ուղղափառ Ս. եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» վերնագրով: Հոդվածի անանուն հեղինակը ասում է (յեր. 41). «Այս խնդրույս մասին մեծ յույս և ոժանդակութիւն կտա հին ձեռագրքն մը (վոր Ս. Եջմիածնի մատենադարանն կնշմարվի) նդված և գողցված յերեք հատ թերթերը, վոր Հայոց ՉԶԹ (779) թվականին... գրված է կամ ընդորինակված»: Ծանոթութեան մեջ ասում է. «Վերջին անգամ ի Պոլիս գտնված ժամանակնիս, վոր պետք է գայինք ի Ս. Եջմիածին, վեհ. կաթողիկոսը վերոհիշյալ յերեք թերթերը... ձեռք բերավ Գ. Թ. Միհրդատյանցն Ս. Եջմիածնա մատենադարանին մեջ պահելու համար»: Հետո նա բերում է (յեր. 102 – 103) այդ «խիստ մաշված հին սագաղաթյա յերեք թերթերուն պարունակութեան ամբողջ որինակը» (ամբողջը մենք բերել ենք մեր Սեբեոսի Պատմութեան հավելվածում):

Այս թերթերում սեզ հետաքրքրում է հիշատակարանը. «Յիշկերուիք եպիսկոպոսաց Առլկն վիճակիս Արտազու, զոր գտար ի հին յշտկրնէ միոջ, որ էր գրեալ ՂԸ թուական Հայոց... Այլ և գտար յայլ պատմութիւն: մի հնագոյն և անվերժանելի, զոր շրնկբր անցուցեալ էր ի զիր յաջորդութիւնն որ առաքելոյն Թադէոսի... գրեալ հանդերձ ժմնգրուր: Եւ անունն նորին Ստեփաննոս Տարաւնացի, որ էր աշկրտ սրբոյն Մեսրոպպայ: Ուստի մեծաւ փութնօք է բզմ տաժանմամբ գաղափարեցի, զի մի կորիցէ իսպառ: Քանզի ոչ էր դիպեալ ուրեք մատենի...»: Հիշատակարանն սկսվում է – «Յետ ավտրնկն քարոզութեանց սբ Առաքելոյն և Առաքին լուսատուին մերոյ Թադէոսի...»: Վերջանում է – «ահա այսքան սակաւութ բաւեսցի, և զիս յիշելոյ մի՛ դանդաղիր ով ընթերցաւ աղաչեմ: Թմն ՉԶԹ»: Այս թերթերի մասին լրացուցիչ տեղեկութիւններ ստանալու համար գիմնեցինք Գ. Պոլիս, Մանկունի յեպիսկոպոսին, վորի պատասխանից յերեւաց, վոր Միհրդատյանը խոստովանել է, թե այդ թերթերը կտրված են յեղել Եջմիածնի մատենադարանի մի ձեռագրից, և վոր այդ թերթերը պահվում ենին Վեհարանի Ծաղկյա ալման կոչված դահլիճում: Ուրիշ կողմից յսեցինք, վոր Խրիմյան Հայրիկը այդ թերթերն ուղարկել է Մատենադարանը: Ներկայումս, 38 տարի հետո, կարելի չէ մի յերկու նոր տեղեկութիւններ հաղորդել Ստ. Տարոնացու և այլ

Թերթերի մասին: Ղ. Ալիշան Հայապատումի մեջ (մասն Ա. յեր. 65) գրում է, թե Ստ. Ռոշքյան (տասնևութերորդ դարի կեսերին) յուր բառարանում հիշատակում է Ստեփանոս Տարոնացի անունով հեղինակ և նրանից բերում է վկայություններ՝ «Շմբառ» և «Արտաշատ» անունների համար: Դարձյալ գրում է Ալիշան, թե պատմիչաց շարադասող մեկն (ո՞վ) յերկու Ստեփանոս հիշե, զատ անծինք համարելով զԱսողիկ և զՅարոնացիս: Ալիշան յենթադրում է, վոր յեթե Սեբեոսին է պատկանում Բ. Դպրության վերնագիրը՝ «Պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ և Ստեփանոսի Տարոնացւոյ»՝ ապա այս Ստեփանոսը կարող է լինել Տարոնի յեպիսկոպոսը, է. դարի սկզբում, վոր զնաց Կոմիտաս կաթողիկոսի մոտ և Հռիփսիմեյի նորագյուտ նշխարներից մի մասը տարավ յուր աթոռը, Ղազարու վանքը: Այսպես կամ այնպես Ստեփանոս Տարոնացի պատմագիր, վոչ Ասողիկ, քացի վերոհիշյալ Թերթից՝ հիշատակվում է ուրիշ յերկու անգամ ել՝ տարբեր անծինքի կողմից, այնպես վոր այսպիսի հեղինակի գոյության մասին հարուցված կասկածներն այլևս անտեղի չեն: Դալով մագաղաթյա յերեք Թերթերին՝ մենք հետամուտ յեղանք նրանց հետքը գտնելու: Կարենյանցի ցուցակում մենք ուշադրություն դարձրինք № 1684-ի վրա, վոր պարունակում է «Պատմութիւն Ժամանակագրական որ և քրոնիկոն՝ բառածալ բոլորագիր, գրեալ ի մագաղաթի ի Թռւին Հայոց ՌՃԽԴ»: Յենթադրելով թե գուցե այս ձեռագրից լինին կտրված այդ Թերթերը՝ հարցրինք այս մասին Եջմիածնի ձեռագիրների մատենադարանին: Ձեռագրատան բաժնի վարիչ ընկ. Հ. Մանվելյանը պատասխանեց թե «Կարենյան ցուցակի № 2340 (նոր 2348) ձեռագրում 144 և 145 Թերթերի արանքում հիրավի նկատելի յն կտրված Թերթերի հետքեր, սակայն վոչ մագաղաթյա: Կտրված Թերթերի քանակն է 5, այլ վոչ 2—3...: Դժբախտաբար հանված Թերթերի մասին առայժմ չկա վոչ մի հետք մատենադարանում»: Կապ ունի՞ն արդյոք այս Թերթերը վերը հիշված յերեք Թերթերի հետ՝ դժվարանում ենք ասել:

Յերբ մենք վերացնում ենք Դպրությունների բաժանումը, վոր հետևանք է յեղել նախկին հրատարակիչների կամայականության, և Բ. Դպրության վերնագրում հիշված Ստեփանոս Տարոնացուն չենք նույնացնում Ասողիկի հետ, ինչպես արել են Թյուրիմացարար Պատկանյանը և նրա հետևողները, այն ժամանակ ամբողջ գրվածքը մեզ ներկայանում է բոլորովին ուրիշ կեր-

պարանքով,—իբրև մի սիստեմական Հայոց պատմութիւն՝ նախնական ժամանակներից սկսած մինչև Սեբեոսի ապրած ժամանակները, այսինքն յոթներորդ դարի կեսերը, և միայն այսպիսի ըմբռնումով հասկանալի յե դառնում հեղինակի խոստաքանութիւնը հենց գրքի սկզբում: Սեբեոսն այստեղ ասում ե. «Եւ եղեւ ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի զանստարագրել ժամանակ և զնախնի բաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս. և ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ, և ցուցից համառաւտիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութեան զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով»:

Ուրեմն հեղինակը յուր գրելիք պատմութեան նյութը բաժանում ե յերեք շրջանի — 1. ճախճի քաջերի վնասանութեանը (героническое время), 2. այդ օրհանգիստի հաջորդող պատմական անցքերը, (առ ի յապայսն եղեալք) և 3. յուր ազնուալի ժամանակի անցքերը, վորոնք տեղի ունեցան հինգ թագավորների որերով: Վորովհետեւ Սեբեոսը չե գործածում վո՛չ փրկչական և վո՛չ Հայոց թվականները՝ ուստի ժամանակաշրջանը վորոշելու համար նա գործ ե ածում տիրող թագավորների տարիները: Տվյալ տեղում՝ հինգ թագավորներու են Հունաց հինգ կայսրները—Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Յերակղակ և Կոստոս: Նրա Պատմութեան մեջ հիշվող Հունաց առաջին թագաւորն ե Մորիկը, վերջինը Կոստոսը*):

Այս խոստման համաձայն ել Սեբեոս գրում ե յուր Պատմութիւնը:

* Այն բանասերները, վորոնք Ա. դպրութիւնը համարել են մի Անժանութի գրվածք՝ բնականապէս չեն կարողացել ուղիղ հասկակալ այս խոստաքանութիւնը և ընկել են զանազան անհիմն յեթեմագրութիւնների մեջ: Պատկանաւոր (ռուս. թարգմ. Առաջաբան յեր. X) յեթեմագրում ե, թե այս տողերը կարող ե գրած լինել Սեբեոսը, քանի վոր չգիտենք, թե ով ե առաջին տեղում արտագրել Ազաթանգեղյան արձանագրութիւնը: Այս դեպքում անհասկանալի յե ճիշտ, թե ինչպէս Սեբեոսն այս տողերը պիտի գրեր սո՞ստարի գրվածքի ոկգրում: Մառը ընդունելով, վոր անձանթ հեղինակը խոստացել ե գրել իր ժամանակի անցքերը՝ այս բանը չե գտնում Ա. Դպրութեան մեջ և կարծում ե թե կամ նա մոռացել ե գրել, կամ նրա գրածը կորել ե: Միևնույն ժամանակ նա բռնադատիկ կերպով այստեղ հիշված հինգ թագավորներին նույնացնում ե քիչ վարը հիշված՝ Հայոց և Պարթեաց հինգ թագավորների հետ: Խալաթանցի կարծիքով՝ Անանուն հեղինակը խոստանում ե գրել հինգ թագավորների տարիները՝ հետևելով Մարաբոս Մծուրացու մատչանին, վոր պարունակում եր Ազաթանգեղյան արձանագրութիւնը Հայոց և Պարթեաց հինգ թագավորների մասին:

Ա. գլխում նա գրում է նախնի քաջերի վիպասանությունը, (Հայկ և Բել, Արա և Շամիրամ. հին նահապետներ). աղբյուր ունենալով Մարտարասին:

Բ. — Ե. գլուխներում նա պատմում է նախնական ժամանակին հաջորդող պատմական անցքերը, այսպես.

Բ. գլուխ. Պարթևների ապստամբությունը Մակեդոնացիներից, Պարթևների և հայ Արշակունիների ցանկերով՝ ըստ Եվսեբիոսի և Ագաթանգեղյան արծանագրության:

Գ. գլուխ. Նույն Պարթևների և հայ Արշակունիների ցանկերը՝ Հունաց, Պարսից և Հայոց թագավորների յեռանուն ցանկով՝ մինչև Արշակունյաց բարձումը՝ ըստ Խորենացու և Ստ. Տարոնացու: (Արշակունի հայ թագավորների ցանկը մինչև Մեծն Խոսրովի 31-րդ տարին չկա, վորովհետև ձեռագրից թուղթ և ընկել):

Դ. գլուխ. Հունաց և Պարսից թագավորների յերկանուն ցանկը՝ մինչև Սասանյան տերության բարձումը, առաջին մասն ըստ Ստ. Տարոնացու, յերկրորդ՝ ճիշտ մասն առանց աղբյուրի, իբրև ժամանակակից: (Այս ցանկի ժամանակագրությանը ճշտությամբ հետևել է Սեբեոս յուր Պատմության ընթացքում:

Ե. գլուխ. Հայոց պատմության շարունակությունն Արշակունյաց բարձումից հետո: Սասանյանների մոլեռանդ ու միաձուլող քաղաքականությունը և 451 թ. Հայաստանի ասլաւամբությունը Պարսկաստանի դեմ Վարդան Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ, սակայն առանց ընդարձակ պատմելու, քանի վոր, ինչպես ասում են՝ ուրիշներն արդեն գրել են այդ:

Զ. Է. գլուխներ. Հայոց պատմության շարունակությունը. — Վահան Մամիկոնյանի կոիմլները և մարզպան նշանակվելը, նրան հաջորդող մարզպաններն ու նրանց մղած կոիմլները Հայաստանում, Պարսից պատմության գլխավոր անցքերը — Վահրամ Միհրեանդակի (Չորինի) ապստամբությունը, Որմզդի սպանվելը և Խոսրով Ապրուեզի (Փարվեզի) թագավորելը:

Ը. գլխով հեղինակն անցնում է ժամանակակից Պատմությանը, վորին մի բանաստեղծական ներածություն և դնում, կոչելով՝ «Մատեան ժամանակեան», «պատմութիւն րազաւարտեան», մանրամասն նկարագրելով աղեակները, Այս ներածությունը պարզ հիշեցնում և խոստաբանության վերջին մասի խոսքերը — «զարդեաց ժամանակաց», «զամս և զատուրց եիկս քաղաւարսցն», «զազեիցս վերաբերութեան»:

«Արանից տեսնում ենք, վոր Ա. և Բ. Դպրություն կոչվածները վոչ միայն ոտար հավելվածներ չեն, վորոնք իրր թե «պատահաբար» կցվել են Սեբեոսի Պատմության և նրա հետ վոչ մի կապ չունին», այլ նրա անհրաժեշտ մասերն են, վորոնցով տեղեկատվություն պատմված և Հայոց պատմությունը, նախնական ժամանակներից սկսած մինչև հեղինակի որերը, և յնթին նրանցից վորեւե մեկը պակասեր՝ Սեբեոսի ծրագիրը թերի կմնար և պատմության թելը կրնդ հատվեր. Տեսնում ենք, վոր միայն այս կերպով հասկանալի կդառնա գրքի ներածությունը՝ յուր «այժմյան աղետալի ժամանակների հինգ թագավորներով» (յեր 75)։ Տեսնում ենք նաև, վոր միայն այս կերպով և իրարաւովում Մատի տարակուսանքը, վոր համածայն ներածության, լինտում ևր ժամանակակից պատմությունը և չեր գտնում, այս կերպով հասկանալի կդառնա խալաթյանցի նկատած ապշեցուցիչ նմանությունը, նույն իսկ նույնությունը Ա. դպրության և Սեբեոսի մեջ։

Նույնպիսի նմանություն, գրեթե նույնություն (վոչ ապշեցուցիչ՝ ըստ խալաթյանցի, այլ բնական՝ ըստ մեզ) գտնում ենք Բ. դպրության և Սեբեոսի բուն Պատմության մեջ։ (Ա. Դպրությունից բազմաթիվ որինակներ արդեն բերել և խալաթյանցը, իսկ Բ. դպրությամբ նա չե զբաղվել)։

Որինակ---

Նմանություններ պատմական հայացքների մեջ.---

1. Ըստ Ա. Դպրության՝ Արշակ Մեծ Պարթեաց թագավորը յուր յեղբոր Փոքր Արշակին Հայաստանի թագավոր և կարգում, և վորոշում և նրա թագավորության սահմանները։—Բոլորովին նույն սահմաններով Հայաստանը հիշում և Պատմության մեջ՝ երբ Վահրամ Միհրևանդակը Մուշեղին առաջարկում և յուր հետ միանալ խոսքովի դեմ (զլ. Ը.)։ (Այս համեմատությունը բերել և և խալաթյանցը)։

2. Թե Բ. Դպրությունը և թե Սեբեոսի Պատմությունը (զլ. Ե.) աշնպես գիտեն, թե Արշակունյաց վերջին թագավորը, վորի ժամանակ Արշակունյաց թագավորությունը վերջացավ՝ յնդել և Վռամշապուհը։

3. Թե Բ. Դպրությունը և թե Սեբեոսի Պատմությունը Մահմետի յերևումը դնում են՝ «հրամանաւ Աստուծոյ»։ Բ. Դպրությունը գրում և. «Ընդ Իսմայելացիսն ուր ելին առաջ ի Սինն առապուսէ հրամանաւ Աստուծոյ առնել առաջադէտ զտմեմայն երկր»։ Սեբեոսի Պատմության մեջ կարդում ենք. «Ելին յարև-

ւելք որդիքն Իսմայէլի ի Սին անուպառէ»։ (զլ. Խ.)։ «Մահմէտ... որպէս ի հրամանէն Աստուծոյ երեւեալ»։ (զլ. Խ.)։ «Զորորդ թագաւորութիւն (Իսմայէլացոց... որ արար տիեզերքս զտանեմայն երկիր» (զլ. ԽԵ.)։

4. Թե՛ Բ. Դպրութիւնը և թե՛ Սեբեոսի Պատմութիւնը վերջանում են միևնույն շրջանով—Մասանյան հարստութեան բարձրումով, վոր տեղի ունեցավ 652 (կամ 653) թվականին։ Այս հարստութեան տևողութեան նկատմամբ ել Բ. Դպրութիւնը ու Սեբեոսի Պատմութիւնը համեմատելի են (չնայելով վոր մեկը դնում է 542 տարի, մյուսը 532 տարի) նրանով, վոր յերկուսն ել հավասարապես ավելի քան հարյուր տարով սխալվում են, բանի վոր այդ հարստութեան տևողութիւնը յեղել է 426 տարի։

Նման սովորութիւն՝ նախապես հիշելու յուր գրելիքը։—

Ա. Դպր. «ցուցից համառաւտիւք զարդեաց ժամանակացս... զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն»։ «Զվէպս յահեղն արքայ և յարի այրն սկսայց ասել»։

Բ. Դպր. «Երկրորդեցից ի Պատմագրացն... զորդի ի հաւրէ ճանաչել»։— «Երկակի կանոնաւ. զՊարսից և զՅունաց... նշանակեցից զթագաւորութեան ժամանակն»։

Պատմութիւն, «Ասացից զվէպս ի կործանիչն Խոսրով»։ (Գլ. Ը. նախերգանք)։— «Ասացից և զՀրէիցն զապստամբողացն զԽորհուրդսն» (զլ. ԽԱ.)։— «զԱբրահամեանն ճառեցից զզաւակէ»։ (Գլ. Խ.) և այլն։

Նման սովորութիւն՝ ցույց տալու յուր աղբյուրը։—

Ա. Դպր. «Անդր հայելով ի մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի... զոր իմ գտեալ ի Միջագետս ի նորին աշակերտացն՝ կամեցայ ձեզ զրուցակարգել»։

Բ. Դպր. «Որպէս լուայ յառնէն մեծէ, որ էր եկեալ հրեշտակութեամբ ի ձեռնաց թագաւորէն... յոր իմ հարցեալ ի դրանն»։

Պատմութիւն։ «Զայս լուաք յարանց՝ գերելոց... որոց ինքեանք իսկ ականատես եղեալ պատմեցին մեզ զայս բան»։ (Գլ. Խ.)։

Լեզվի և վոճի նմանութիւններն անչափ են. բավականա-նանք մի յերկու որինակով։—

Ա. Դպր. «Թափեցից իսկ այսաւր ի քեզ զկապարճս իմ»։ Պատմ. «Թափեցին ի նոսա զկապարճս իւրեանց»։ (Գլ. Լ.)։

Ա. Դպր. «Ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացոց»։

Բ. դպր. «Ապստամբեալ ի բաց կացին ի նմանէ»:

Պատմ. «Ապստամբեցին Հայք և ի բաց կացին ի Թագաւորութենէն Յունաց»։ (Գլ. ԽԶ)։

Ա. դպր. «Ազդ լինի նորին, եթէ Թագաւորեաց Անտիոքոս. լուծանէ Արշակ զԴիմետրիոս»:

Բ. դպր. «Ազդ լինի ձեմբակուրի. գումարէ և նա զգաւրս իւրոյ կողմանն»:

Պատմ. «Ազդ լինի երակլի կայսեր... առնու զգաւրս իւր և դառնայ»։ (Գլ. ԼԶ)։ Յեզ ալին:

Մեր բնութեան յեզրակացութիւններն յեղել են—

1. Լուրջ հիմք չունին այն առարկութիւնները, վորոնց պատճառով Ա և Բ Դպրութիւնները համարվել են անվավերական,—վոչ Սեբեոսի գործ:

2. Վերին աստիճանի անհավանական են, վոր յերկու անկապ՝ միմյանցից անկախ գրվածքներ, մեկը մյուսից մօտ 400 տարի առաջ և յետ հորինված՝ պատահաբար գային կցվելին Սեբեոսի Պատմութեան սկզբին, այն ել նախ Ա. դպրութիւնը կցվեր, և ապա, 400 տարի հետո, Բ. դպրութիւնը գար այս յերկուսի մեջ ընկներ, և այնուհետև միայն գիրքը բաժանվեր զլուիսերի:

3. Բ. դպրութեան վերնագրում նշանակված Ստեփանոս Տարոնացին Ասողիկը չե, այլ ավելի հին մատենագիր, պատմական—ժամանակագրական մի գրվածքի հեղինակ, վորի գրվածքից մի պատառիկ հասել է մեր ձեռքը մի հին ձեռագրի մեջ (և վորի անունը, բացի այս պատառիկից, հիշատակված է յերկու անգամ ուրիշ հեղինակների կողմից):

4. Բ. Դպրութեան սկզբում զետեղված Պարթև Թագաւորների ցանկը Ասողիկն է արտագրել այս դպրութիւնից, (և վոչ ընդհակառակը), յուր կողմից հավելումներ անելով: Ասողիկը ուրիշ տեղեր ել յերեսներով արտագրում է Սեբեոսից:

5. Բ. Դպրութեան սկզբում զետեղված Պարթև Թագաւորների ցանկը Սեբեոսը քաղել է Մ. Պորենացու Պատմութեան Բ. գրքի Բ, Գ, ԿԸ, ԿԹ, ՀԱ զլուիսներից, յեռանուն ցանկը և յերկանուն ցանկի առաջին մասը՝ Ստ. Տարոնացուց, իսկ յերկանուն ցանկի վերջին մասը կազմել է իրանից, իբրև ժամանակակից:

6. Ա. և Բ. Դպրութիւններն, իբրև կղզիացած անանուն աշխատութիւններ, ինչպես ներկայացրված են Պատկանյանի տպագրութեան մեջ՝ գոյութիւն չունին Սեբեոսի ձեռագիրներում:

Բնագիր ձևագիրն ունի մի վերնագիր— «Պատմութիւն Սերէոսի ի Հերակլէս», (վոր Շահիսթունյան յեպիսկոպոսի գրածն և անվերնագիր ձևագրի վրա), վորից հետո գալիս են՝ Ա, Բ, Գ, Դ գլուխներով՝ Ա. և Բ. կոչված դպրութիւնները, Ե գլխով՝ նախագանք կոչվածը: Տպագրի Ա գլուխը ձևագրում Զ գլուխն է: Այնպիսի վոր այս «Դպրութիւն» կոչվածները ձևագրում անբաժանելի կերպով կապված են Պատմութիւն հետ:

7. Ա և Բ Դպրութիւններն՝ ամբողջացնող մասն են Պատմութիւն, վորոնք անընդհատ կերպով հաջորդաբար ավանդում են Հայոց պատմութիւնը, նախնական ժամանակներից սկսած մինչև Սասանյանների բարձումը: Ա Դպրութիւն ներածութիւնը հասկանալի կդառնա՝ յերբ Պատմութիւն մասը համարենք այս բերկու դպրութիւնները:

8. Թե՛ Դպրութիւնների և թե՛ Պատմութիւն մեջ տիրում է համերաշխութիւն պատմական հայացքների, տեղեկութիւնների և ժամանակագրութիւն կողմից: Բ Դպրութիւն վերջին մասն անհրաժեշտ բանալի յե՛ պատմութիւն ժամանակագրութիւնը լիովին հասկանալու համար:

9. Դպրութիւնների և Պատմութիւն մեջ տիրապետում են միևնույն լեզուն, վոճը, բնորոշ բառերը, մատենագրելու սովորութիւնը: Այս նմանութիւնը հասնում է նույնութիւն:

Այս հիմունքների վրա հենվելով՝ մենք իրավունք ունինք յեզրակացնելու, թե՛—

10. Ա և Բ Դպրութիւնների անձանոթ կամ Անանուն հեղինակը նույն ինքը Սեբեոս յեպիսկոպոսն է, Հերակլի Պատմութիւն հեղինակը, և թե՛ այս դպրութիւնները նա գրել է յուր Պատմութիւն հետ, իբրև նրա առաջին գլուխները:

11. Սեբեոս յեպիսկոպոսը յուր Պատմութիւնը գրելիս ոգտվել է ի միջի այլոց և Մովսես Խորենացու Պատմութիւնից, կոչելով նրան «ճշմարիտ և հավաստի մատենագիր»։ (յեր. 94—97*):

* Մեր գրքույկի բովանդակութիւնը համեմատաբար ավելի մանրամասն բերինք, մի բանի նոր հաճելիւթենքով, վորովհետև նրանով վերջնականապես լուծվեցին Ա—Բ դպրութիւնների և Անանուն հեղինակների հարցերը, վորոնք մի քանի աասնյակ տարի կաշկանդել էին մաքերը և սխալ ուղղութիւն տվել բանասիրութիւն: Այս քաղվածքով Սեբեոսի Պատմութիւնը վերականգնվում է յուր սկզբնական ծավալով իբրև մի ամբողջութիւն. անհրաժեշտ էր ներկա հրատարակութիւն առաջադրանքով բերել այն, ծանոթացնելու համար այն փաստերի հետ, վորոնց հիման վրա Սեբեոսի Պատմութիւնը լույս է տեսնում յուր

Այս մեր գրքույկն առիթ տվեց պրոֆ. Ադոնցին գրել մի ուսումնասիրություն ուսեբընն լեզվով, վոր կրում ե վերնագիր. „Начальная История Армении у Себеоса в ее отношения к трудам Моисея Хоренского и Фавста Византийского. По поводу брошюры С. Малхасян: *Սեբեոսի Պատմութիւնը և Մովսէս Խորենացի, 1899, Тифлис.* («Հայաստանի նախնական պատմությունը» Սեբեոսի մոտ և նրա հարաբերությունները Մովսէս Խորենացու և Փավստոս Բյուզանդացու աշխատությունների հետ. Ստ. Մալխասյանի «Սեբեոսի պատմությունը և Մ. Խորենացի» քրոշյուրի առիթով, 1899, Թ[իֆլիս]), վոր արտատպւած ե „Византийский Временник“-ի VIII հատորից, 1901, №№ 1, 2.

Հեղինակը դիտում ե յուր գրվածքի սկզբում, թե «Հայաստանի նախնական պատմությունը» կամ այսպես կոչված Անանունի պատմությունը, չնայելով նրան նվիրված քաղմաթիւլ քննություններին՝ դեռ շարունակում ե առեղծված մնալ հայկական բանասիրության համար... Հանգուցյալ Պատկանյանը Անանունի մասին այնքան վճռական տոնով խոսեց, վոր նրա կարծիքի ստուգումն, եական մասերում, յերկար ժամանակ ավելորդ եր թվում: Հաջորդ քննադատները նրա հայացքներն Անանունի պատմության ծավալի և նրա հարաբերության մասին Սեբեոսի հետ՝ ընդունեցին լոկ հավատարմով նրանց, և այդ հայացքները յելակեալ ընդունեցին իրանց աշխատանքների մեջ նույն իսկ ամենից մանրամասն և կարևոր աշխատանքների հեղինակներն այս հարցում: Բայց Պատկանյանի քննադատությունը, չնայելով յուր քացարձակ վճռական ձևին, մի հետադիմական քայլ եր Անանունի ուսումնասիրության Պատմության մեջ: Այս պատճառով հաջորդ հետազոտությունները, վորոնք նրա վրա ելին հիմնված՝ գոհացուցիչ չեն»:

«Ներկա հոդվածում, շարունակում ե բանասերը, յես կաշխատեմ նոր տեսակետով քննել «Նախնական պատմության» քնագիրը Սեբեոսի մոտ և վորոշել նրա հարաբերությունը Խորենացու և Փավստոսի հետ: Վորովհետեւ իմ այս հոդվածին առիթ տվեց Ստ. Մալխասյանի նորերս լույս տեսած գրքույկը՝ ավելորդ չհամարեցի այս հետաքրքրական ուսումնասիրության քննությունը կապակցել իմ քննադատության հետ»:

Ներկա կերպարանքով.—նոր՝ անժխտելի ապացույցներ, վոր Սեբեոսը իրոք յգտվել ե Մ. Խորենացու Պատմությունից՝ բերել ենք Ներկա հրատարակության 8 և 9 ծանոթություններում:

Այս ներածությունից հետո հեղինակն անցնում է բուն նյութին և նախ և առաջ քննության ե յենթարկում մեր գրքույկի մեջ մեր պաշտպանած թեզիսները: Սեբեոսի Պատմության ծավալի տեսակետից ամենակարևորն այն է, վոր Ադոնցը համաձայն է մեզ հետ, վոր Ա և Բ Դպրություններն անբաժան են միմյանցից և յերկուսն ել անբաժան են Սեբեոսի Պատմությունից (յեր. 6), կամ վոր թե՛ Ա և թե՛ Բ Դպրությունները Սեբեոսի գրածներն են իբրև նրա Պատմության մասերը (յեր. 29): Նա նույնպես շատ աջող է գտնում մեր տված բացատրությունն առաջին անգամ հիշված «հինգ թագավորների», այսինքն վոր դրանք Հունաց այն հինգ թագավորներն են, վորոնց ժամանակի պատմությունը Սեբեոսը խոստանում է գրել (յեր. 12): Ուրիշ մի բանի յերկրորդական հարցերում ել բանասերը համաձայնում է մեզ հետ. բայց նա անհամաձայն է մեր այն թեզիսներին՝ թե համաձայն Բ Դպրության վերնագրի՝ Սեբեոսն ոգտվել և Մ. Խորենացուց և Ստ. Տարոնացուց և թե այս Ստ. Տարոնացին Ասողիկը չէ, այլ ավելի հին հեղինակ, վորի ժամանակագրական գրվածքի մի պատառիկը գտնված ու ապագրված է: Նրա առարկությունները կարելի յն ամփոփել հետևյալ կետերում.

1. Յեթե ընդունենք իսկ մի Ստ. Տարոնացու (վոչ Ասողիկի) գոյությունը՝ ապա նա ըստ պատառիկի վկայության, յեղել է աշակերտ Ս. Մեսրոպի, ուրեմն և չեր կարող գրել ժամանակագրություն մինչև Հուստինիանոս կայսեր ժամանակները (527—565):

2. Բ Դպրության սկզբում բերված ցանկը բառացի նմանություն ունի Ասողիկի հետ և բաղված և նրանից: Հակառակ մտքով մեր բերած բանասիրական դիտողությունները Ադոնցի կարծիքով շատ մանր բաներ են և վեճական նշանակություն չունին:

3. Նույնպես Ասողիկից արտագրված պետք և լիներ Բ դպրության մեջ Արշակունյաց ցանկը, վոր այժմ կորած է, (Մամիկոնյաններին վերաբերյալ հատվածից հետո, վոր յուր տեղումը չէ): Այս յերկու ցանկերը, վորոնք արտագրված են Ասողիկից՝ ուշ ժամանակների ընդմիջարկություններ են (յեր. 6):

4. Ընդմիջարկող գրիչը, նկատելով մեծ զանազանությունը Ա Դպրության Պարթևաց և Արշակունյաց ցանկերի և Ասողիկի միջև՝ հարկ է համարել կրկնել այս ցանկերն ըստ «ճշմարիտ և

«Կապաստի մատենագրաց», բայց բերում ե ցանկերը միայն ըստ Ասողիկի. բայց վորովհետեւ լավ հայտնի յեր, վոր Ասողիկը ինքն ել յուր նյութը բաղել ե Խորենացու հռչակավոր Պատմությունից՝ սրա անունն ևս նա դրել ե Ասողիկի անվան կողքին. Ուրեմն Բ Դպրության վերնագիրն ել ընդմիջարկություն ե այս անձանոթ գրչի (յեր. 6):

5. Յեթէ Սեբեոսը Խորենացու Պատմությունը տեսած լինե՞ր՝ նա չեր գրի նախնական պատմությունն ըստ Մարաբաս Մծուրնացու, վոր րստ Խորենացու վկայության՝ ճշմարտության վոչ մի նշույլ չե պարունակում, այլ դատարկ կակազանքներ են, այլ կոզովեր հենց Խորենացու անհամեմատ լավ մշակած Պատմությունից (յեր. 6)*):

Այնուհետեւ հեղինակը դիմում ե յուր ծրագրի հիմնական մասերին—ցույց տալու Սեբեոսի Ա, Բ Դպրությունների աղբյուր Խորենացու և Փափաստոսի հետ:

Նա բերում ե մի քանի ցանկեր—յեռանուն ցանկը Հայ Արշակունիների, Սասանյանների և Հունաց կայսրների, յերկանուն ցանկը Սասանյանների և Հունաց կայսրների, Պարթևների և հայ Արշակունիների ցանկը ըստ Ա Դպրության և Խորենացու, Սասանյանների շրջանի ժամանակագրությունն ըստ Խորենացու և Մորսմանի. Այս ցանկերից ամեն մեկը նա յենթարկում ե մանրակրկիտ քննության, ուղղում ե թվանշան-տառերի նմանությունից առաջ յեկած վրիպակները և ճգնում ե ապացուցանել, թե Խորենացին յուր ժամանակագրությունը (Պարթևների, Սասանյանների և հայ Արշակունիների) մշակել ե՞ ոգովելով Սեբեոսի մոտ պահված Ա և Բ Դպրություններից: Բայց

*) Տեղը չե այստեղ հակաճառել պրոֆ. Ադոնցի հետ և հերքել նրա առարկությունները մեր թեզիսների դեմ: Այսքանը միայն անհրաժեշտ ե ասել, վոր նա ինչպես այստեղ, այնպես ել յուր հոդվածի շարունակության մեջ (Խորենացու և Ա Դպրության աղբյուրի հարցում) ստիպված եր դիմել նման անապացույց յենթադրությունների՝ քանի վոր նա մի կողմից համոզվել ե, թե Ա և Բ Դպրությունները Սեբեոսին են պատկանում, և մյուս կողմից խորապես համոզված ե, թե Խորենացին է կամ ավելի ուշ ժամանակի հեղինակ ե, ինչպես վերջը գրում ե: Այս յերկու համոզմունքն ունեցող դիտնականը հարկավ չեւ կարող իբրեւ վավերական ընդունել Բ Դպրության վերնագիրը, վորտեղ Սեբեոսն իրան աղբյուր ե ցույց տալիս Խորենացուն և Ստ. Տարոնացուն և իբրեւ ել ոգովում ե նրանցից: Ադոնցն ուրեմն հարկադրված եր անվավերական դարձնել այս վերնագիրը և նրա տակ բերված ցանկերը, ինչպես նաև՝ Ստ. Տարոնացուն նույնացնել Ասողիկի հետ:

վորովհետև շատ մեծ տարբերություններ կան Խորենացու և այս կարծեցյալ աղբյուրի մեջ՝ ուստի Ադոնցը դիմում է մի շարք՝ ըստ մեծի մասին անապացույց և բարդ յենթադրությունների, վորոնք սակայն համոզիչ չեն: (Այս մասը մենք շատ համառոտ ենք բերում, վորովհետև վերաբերում է Խորենացուն և վոչ Սեբեոսին):

Հողվածի վերջին մասում նա զբաղվում է Սեբեոսի Մարաբասյան աղբյուրի և Փավստոս Բյուզանդացու աղբյուրի հարցով: Ինչպես վերը տեսանք՝ Ն. Մառը առաջին անգամ այս աղբյուրի հարցը թեթև շոշափել էր: Ադոնցը բոլորովին նոր տեսակետով մշակում է այն: Նա բերում է մի հատված Զ դարի հույն հեղինակ Պրոկոպիոսից, վորի մեջ ասված է, թե «Պարթևների թագավորներից մեկը Հայաստանի թագավորը նշանակեց յուր յեղբոր Արշակին, ինչպես գրված է «Հայոց Պատմության» մեջ... Ազգականության պատճառով նրանց մեջ խաղաղություն եր տիրում 500 տարվա ընթացքում:—Արդ հեղինակը նկատում է, վոր այս տեղեկություններն ամբողջապես առնված են Սեբեոսի մոտ պահված Հայաստանի նախնական պատմությունից, վորովհետև միայն այստեղ առաջին Արշակունի թագավորը կոչված է Արշակ և Արշակունիների թագավորության տեղությունը նշանակված է 500 տարի: Պրոկոպիոսի հիշած «Հայոց Պատմության» աղբյուրը Փավստոսի հետ, շարունակում է նա, շատ հեռաբարբրական և մի բան անժխտելի հաստատ է, վոր այդ Հայոց Պատմությունը Փավստոսի Պատմությունն է: Սրանով մի կապ և հաստատվում Սեբեոսի նախնական պատմության և Փավստոսի մեջ: Բայց Փավստոսին հայտնի չեն վոչ Ագաթանգեղոսանունը և վոչ Ագաթանգեղյան արծանագրությունը, վորոնք հիշվում են Սեբեոսի Մարաբասյան նախնական պատմության մեջ: Հեղինակն հետևյալ կերպով է բացատրում Մարաբասյան աղբյուրի ծագումը: Մարաբասյան «Նախնական Պատմությունը» աղբատիկ մնացորդներ են ժողովրդի հիշողություններից յուր յերկրի հին վիճակի մասին, վորոնք ծագել ու ստեղծվել են Յեփրատի ակունքների մոտ, Դսրանաղյաց և Եկեղյաց գավառներում: Այս հիշողություններն ընկնում են գիտուն Մարաբասի ձեռքը, վոր ծննդյամբ յեղել է Մծուրբից, հայ թե ասորի՝ միևնույն է: Այս հիշողություններն իբրև թանկագին նյութեր փիլիսոփան հետը տանում է Մծբին: Նա, լինելով փիլիսոփա՝ կպատկաներ մի դպրոցի, ուրեմն «աշակերտ» բառով կարելի

յե հասկանալ ընդհանրապես հետեւողներ, թեկուզ ժամանակով հեռավոր*): Մարաբասից հետո «Նախնական պատմութիւնը» նրա աշակերտների շրջանում յենթարկվում է կերպարանափոխութեան: Նրանք դուրս են ձգում Արշակունիներին վերաբերյալ գրույցը և նրան փոխարինում ե Եւսեբիոսից առած պատմութեամբ: Ինչ վոր պարզ եր նրանց գիտնական ուսուցչի համար՝ նրանց համար մութն ե. նրանց համար անհասկանալի Մծուրբը փոխվում ե Մծբինի. այստեղ են փոխադրվում Սանատրուկի արքունիքը, թեպետ Սանատրուկը աչքով ել չե տեսել Մծբինը: Հայոց զրականութեան հմուտ լինելով՝ նրանք հավանական և ամենից ավելի պատշաճ հեղինակ են համարել այդ հիշողութիւնների՝ հայոց ամենահին հեղինակին, Ագաթանգեղոսին: Այստեղից արդեն մի քայլ ե մնում մինչև Ագաթանգեղոյան արծանագրութիւնը:

Նախնական պատմութեան սկզբնական խմբագրութիւնը (բուն Մարաբասի) — կամ ինչպես հեղինակն անվանում ե՝ Մծուրնական խմբագրութիւն, զանազանելու համար հետագա՝ աշակերտների ձեռքով վերամշակված Մծբնական խմբագրութիւնից — անցել և Փաւստոսի ձեռքը և մտել ե նրա Պատմութեան առաջին դպրութեան մեջ: Բայց Փաւստոսի Պատմութեան մեջ ներկայումս այդ առաջին դպրութիւնը չկա, և Փարսեղին նրա Պատմութիւնը գիտե այն ծավալով՝ ինչպես մեզ հասել ե, — մի շատ կարևոր իրաստ, վոր խոսում ե Փաւստոսի առաջին (և յերկրորդ) Դպրութիւնների գոյութեան դեմ առհասարակ:

Այս առիթով Աղոնցը հետեւյալ բացատրութիւնն ե տալիս.

Նրա կարծիքով Փաւստոսի Պատմութիւնն սկզբնապես գրված ե յեղել հունարեն լեզվով Դ դարի վերջերին, կամ ե-ի սկզբներին, Հայոց այբուբենի Մեսրոպի ձեռքով կատարելագործվելուց քի առաջ. իսկ նրա թարգմանութիւնը հայերեն լեզվով կատարվել ե ե դարում, վորի ժամանակ քաց են թողնվել առաջին յերկու դպրութիւնները, այն պատճառով, վոր առաջին դպրութիւնը վերաբերում եր հայոց հեթանոսական ժամանակին, վորի հիշատակներն ամեն կերպ ուզում եյին փոչնչացնել հայ յեկեղեցական գործիչները, իսկ յերկրորդ դպրութիւնը պարունակում եր Թա-

*) Բայց պրոֆ. Աղոնցը այսպիսի լայն բացատրութիւն չե բնդունում Ստ Տարոնացու նկատմամբ, վոր կոչված ե Սևարոպի աշակերտ:

դեռս առաքյալի և Գրիգոր լուսավորչի համառոտ պատմությունը, վոր ավելորդ համարվեց թարգմանել, քանի վոր արդեն գոյություն ունեյին նրանց բնագիրները:

Նախնական պատմությունը, վոր պատահաբար ընկած եր Ասորոց Միջագետքը՝ այնտեղ պահպանվեց մինչև է դարը: Նա այդտեղից ընկավ Սեբեոսի ձեռքը, վոր այս հիշատակարանի մեծ արժեքը զնահատելով՝ զետեղեց յուր Պատմության սկզբում: Խորենացու Մարաբասյան աղբյուրը ծագումով կապ ունի այս Մծնական, կամ Սեբեոսյան խմբագրության հետ: Բայց Խորենացին ծանոթ ե յեղել և մյուս՝ Մծուրնական խմբագրության հետ, վոր պահված ե Փավստոսի մոտ:

Խորենացու, «Հայոց Պատմության» գրվելու ժամանակի հարցում, ըստ Ադոնցի, վեռական ուժ ե ստանում այն փաստը, վոր նա ոգտվել ե Մարաբասից, այսինքն, ըստ Ադոնցի՝ Սեբեոսի մոտ պահված «Նախնական պատմությունից»: Յեվ յեթե ճիշտ ե, վոր Անանունը (Ա և Բ դպրությունների հեղինակը) և Հերակլի պատմությունը գրող հեղինակը միևնույն անձն ե՝ ապա Հայոց պատմությունը է դարից վաղ չե կարող գրված լինել: Բանասերի կարծիքով՝ Խորենացին ապրել ե դարում, նա Ղ. Փարպեցու հիշած Փիլիսոփոս Մովսեսն ե, «այր ձեր և հիւանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»: Նա իբրեւ գիտնական այնքան հռչակավոր ե յեղել, վոր ճետազայում մի անհայտ, բայց տաղանդավոր հեղինակ գրել ե «Հայոց Պատմութիւնը» և վերագրել Խորենացու անվան:

Մենք համառոտ ամփոփեցինք պրոֆ. Ադոնցի տեսություններն ու յենթադրությունները, վորոնց մեզ շատ քան ըստ մեզ վիճելի և անհավանական ե: Բայց կարևորն ու արժեքավորը և ներկա հրատարակության վերաբերմամբ թանկագինն այն ե, վոր նա ևս Ա և Բ կոչված դպրությունները ճանաչում ե Սեբեոսի գործ: Դժվարինն այս եր: Բ դպրության վերնագրի, (վորտեղ իբրեւ աղբյուր հիշված են Խորենացին և Ստ. Տարսնացին) վավերականությունը ճանաչելը՝ արդեն ժամանակի հարց ե*):

*) Նույն հեղինակը 1904 թվին Խալաթյանցի «Армянские Аршакиды» հետազոտությունը քննադատելիս, յուր հոգվածի վերջում ասում ե. «Ближайшая задача критики Хоренского — умерить пыл увлечений и точнее определить время и место Истории Армении в ряду памятников Армянской литературы VI—VIII ст.» (Зап. отд. Р. Арх. общ. 1904 յեր. 100): Եվ ի բանասերն այս խոսքերով հնարավոր ե համարում Խորենացու

Ղ. Ալիօան «Հայապատումի» մեջ, վոր լույս տեսավ նույն 1901 թվին, անորոշ կերպով ե խոսում Ա և Բ դպրությունների ծագման մասին: Սերեոս, ասում ե նա, «իր ժամանակին գործերեն առաջ գրած ե վերոհիշյալ Հայկազանց և անոնց նախահոր Հայկայ հիշատակն, խորենացոյն նման և աննման, և հայտնապես ուրիշ աղբյուրե հանած կամ ի նույն ինքն Մար-Աբասայ: Բանասիրաց վեճ յեղավ ի նորումս, թե ո՞վ ե այդ բանից գրող կամ հավաքողն: Հավանելի յե վողջախոհից, թե հնագույն բան զՍերեոս մեկն ըլլա. և ահա մեր հիշած Ապարանեցի վիպասանդ ցուցուց մեզ՝ Ղազար Փարպեցին ե նա՝ վոր «Ի Մար-Աբայ մատեանս մըտեալ զՄծուրնացւոյնըն վերծանեալ» (յեր. 18): Մի ուրիշ տեղ ել (յեր. 70) Սերեոսի և նրա Պատմության մասին հակիրճ տեղեկութիւն տալով՝ Ալիշան վերջում ասում ե. «Սերեոսի Պատմության հրատարակողը ի 1851 և հետո ի սկզբան գրոցն գտած և կցած են այն հին պատմության կոտորքն, վորոնց հեղինակը չգիտելով՝ Անանուհ կոչած են, և մենք Ղազարա Փարպեցո ըլլալ հիշեցինք: Այս հատվածք պատմությանց՝ կերպով մ՝ անհայտացնեն Սերեոսի հատուկ պատմությանց սկիզբը կամ հառաջաբանը»:

Յ. Թուփչյան, («Արարատ» 1901, „Die Anfänge des armenischen Möachthums“, 1904, „Politische und Kirchengeschichte Armeniens“, 1905) և **Հ. Կ. Տեր-Սահակյան** (Ալիշանի «Հայաստան հառաջ քան զլինելն Հայաստան» գրվածքի ծանոթութիւն մեջ, 1904) կարծիք հայտնեցին, թե Սերեոսի Ա և Բ դպրություններն նույն ինքն Փափստոսի՝ այժմ կորած Ա և Բ դպրություններն են: Սրանց ապացույցներն են — Առաջին՝ Սերեոսի մոտ Անանուհի Ա և Բ դպրությանց բաժանումը, վոր, ինչպես հայտնի յե՝ Միհրդատյանցի մեկ հնարքն ե: Յերկրորդն ե Անանուհի «Ջաճա և զաւուրս հինգ քազաւուրաց» խոսքը, վորուն մեջ Փափստոսի ձոսքով Բ, Տիրան, Արշակ, Պապ և Վարազդատ թագավորներուն մասին ակնարկութիւն կնկատոն (Թուփչյան): Բայց Փափստոսի ժամանակագրական աղյուսակն ինչո՞ւ դուրս հանված են Արշակ (Բ), Վաղարշակ և ձոսքով Գ թագավորները: Յերրորդ ապացույցն և Փափստոսի խոսքը, թե «է ինչ մեր պատմութիւն որ առաջին է, և է ինչ որ վերջին, իսկ որ միջին ինչ եղև՝ այն

Պատմության գրության ժամանակը վեր հանել մինչև Ջ զար՝ սրանով ամբողջապես տապալվում ե՝ խորենացու Սերեոսյան Սարաբասից ոգտված լինելու տեսութիւնը, և ընդհակառակը Բ դպրության վերնագրի վավերականութիւնը վերականգնվում ե: Իսկ Ջ դարից մինչև ավանդական Ծ դարը, ինչպէս հայտնի յե՝ մի բայլ ե:

ի ծեռն այլոց գրել գրեցաւ: Ահա Փափստոսի Պատմութեան այս առաջին մասը կազմելիս նոյն յեղել նրա Ա և Բ դպրութիւնները, վոր սակայն նրա Պատմութեան մեջ չկան, բայց պահելի են Սեբեոսի Պատմութեան սկզբում Ա և Բ դպրութիւնն անուններով: Չորրորդ ապացոյցն է Պրոկոպիոս պատմագրի ծանոթ հատվածը (տ. վերը յեր. ԾԴ), սակայն այս յերկու ապացոյցներով «ավելի Փափստոսի Ա և Բ դպրութեանց զոյութիւնը կցուցի, քան թէ Անանունի Փափստոսէ հեղինակված ըլլալը»: (Մատիկյան):

Հ. Ա. Մատիկյան 1903 ին գրեց մի ուսումնասիրություն «Անանունը կամ Գեղծ-Սեբեոս» վերնագրով, (Ազգ. մատեն. Հ, արուստաված «Հանդես ամսորյայի 1911 — 1913 համարներից», Սեբեոսի Ա և Բ դպրութիւնների մասին, նրանց աղբյուր ցույց տալով Փափստոսի՝ այժմ կորած Ա և Բ դպրութիւնները: Ինչպես ինքը հեղինակը հայտնում է՝ յուր տեսակետը նույնն է, ինչ վոր Թովմայանիւր և Տեր-Սահակյանիւր: «Հարգելի կարծեկիցներն իրենց տեսութիւնը համոզեցուցիչ կերպով չեն կրցած ապացուցել: Մենք պիտի փորձենք նույնը քարեփոխելով ապացուցանել բոլորովին նոր փաստերով» (յեր. 7): Հեղինակը մանրակրկիտ հետազոտութեամբ կարգալով Անանունի յերկու դպրութիւնները, տեսել է, վոր նրանց մեջ «վտակեղաբան» և վաշ-«վտակեղաբան» հատվածներ կան. այս է յիշում նրան այս տեսութեանը մղող առաջին և գլխաւոր պատճառը: Յեւ նա ուզում է ապացուցանել. «վոր Անանունի իճշ-ինչ հասկացմանը, վորոնք գրին հազիւ կեսը կզրավեն՝ հասկացումներ են Ե դարու մեջ գրւած Հայոց նախնական պատմութեան մը, վորուն հեղինակն է ինքնին իսկ Փաւստոսը» (յեր. 9)*):

*) Այստեղ Մատիկյանը դնում է մի զարմանալի ծանոթութիւն, վոր հակասում է զբքի «Անանունը կամ Գեղծ-Սեբեոս» վերնագրին: Նա տեսնում է. «Անանունի խմբագրողին խնդրել՝ ուսումնասիրութեան մեջ անշոշափելի պիտի ձեռնարկէ: Պատկանյան, Սալաթյանց և ուրիշները, յենթադրելով վոր Ա և Բ դպրութիւնները Սեբեոսին չեն պատկանում՝ ստեղծեցին մի Անանուն հեղինակ, իսկապէս՝ խմբագրող այս դպրութիւններին: Բայց չե՞ վոր դրանից հետո լույս տեսան յերկու մանրամասն ուսումնասիրութիւններ (մերը և Աղանցիւր), վորոնց մեջ ապացուցվում է ընդունվում էր, վոր այդ յերկու դպրութիւնները հենց Սեբեոսի գրածներն են: Մատիկյանին այս յերկու ուսումնասիրութիւններն էլ հայտնի չեն: Ինչպէս կարող էր նա, առանց այս ուսումնասիրութիւնների այս կարեւոր յեզրակացութիւնը հրաքելու, կամ գտնել յուր անհամաձայնութիւնը հայտնելու՝ զարձայլ Անանունին կամ Գեղծ-Սեբեոսին վերադրել յերկու դպրութիւնները: Յեթն նա յուր գրվածքին վերնագիր դնել «Հայոց նախնական Պատմութիւն» կամ Ա և Բ դպրութիւնները Սեբեոսի

Այս նպատակին հասնելու համար Մատիկյանը նախ քաշատուում ե ապացուցանել, վոր Փափստոսը գրած ե յեղել նաև Հայոց նախնական պատմությունը, վոր այժմ պակասում ե նրա գրքում: Ապացույց բերում ե նախ՝ Փափստոսի խոստա- քանության հայտնի ֆրագը—«զի է ինչ մեր պատմութիւն՝ որ պռաջին է, և է ինչ՝ որ վերջին, իսկ որ միջին ինչ եղև՝ այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ»: Մատիկյանից առաջ շատերը, ի վիջի այլոց Ադոնցը, այս ֆրագին տվել են նույն մեկնու- թյունը, ինչ վոր տալիս ե նա, այսինքն վոր Փափստոսը գրած ե յեղել հայոց նախնական («առաջին») պատմութիւնը, վոր չկա այժմ նրա գրքում, և «վերջին» պատմությունը, վոր մենք այժմ ունինք, և վոր սկսվում ե Դ դպրությամբ, իսկ չե գրել «միջին» պատմությունը, վորովհետև ուրիշները գրել են, միջինի տակ հասկանալով Քաղեոս առարայի վարրը և Հայոց դարձի պատմությունը, վոր ուրիշներն արդեն գրել են: Հիտո Մատի- կյանը թարգմանարար բերում ե յերկու հատված Պրոկոպիոսից: Առաջինը Արշակ Բ-ի պատմության վերջին մասն ե—նրա Պարսկաստան կանչվելը, հայկական հողով ու օրով հմայության յենթարկվելը, Անհուշ բերդն աքսորվելը, այնտեղ մի որ թագա- վորապայել կյանք վարելը և անձնասպանություն զործելը,— վորը Պրոկոպիոս, ինչպես ասում ե՝ առել ե «Հայոց Պատմու- թյունից»: Տարակույս չկա, վոր այս «Հայոց Պատմությունը» Փափստոսի Պատմությունն ե, վորի մեջ Պրոկոպիոսին շատ նման պատմված ե Արշակ Բ-ի յեղերական վախճանը. (և ուրիշ հեղինակ չկա նույն բանն այդպես պատմող): Յերկրորդ հատ- վածը պատմում ե Պարթևաց թագավորի Հայաստանի վրա թագավոր նշանակելը յուր Արշակ յեղորը (տե՛ս Սեբ. գլ. Բ), վորի համար Պրոկոպիոս մատնացույց ե լինում նույն «Հայոց Պատմության» վրա: Բայց այս տեղեկությունն այժմյան Փափս- տոսի մեջ չկա, այլ կա Անանունի մեջ: Ուրեմն Պրոկոպիոսի գիտցած Հայոց Պատմությունը, այսինքն Փափստոսի պատմու- թյունը, պարունակելիս ե յեղել և այն՝ վոր ներկայումս գտնում ենք Անանունի մոտ: Սրանից յեզրակացնում ե, վոր Սեբեոսի

մոտ՝ մենք վոշինչ չեյինք ունենա առարկելու: Բայց գրվածքի վերնագիր գնել «Անանունը կամ Կեղծ-Սեբեոս», այսինքն վիճելին կամ ապացուցանելին իբրեւ անվիճելի ե ապացուցված ընդունել և միեւնույն ժամանակ հրաժարվել Ա և Բ դպրությունների խմբազրոյի հարցը շոշափելուց՝ սա գիտական մեթոդ չե և որամաքանորեն դատելով հակասական ե:

Ա և Բ դպրութիւնների մեջ պահված հատվածները հայոց նախնական պատմութեան մասին՝ սկզբնապես գտնվելիս են յեղեղ Փափստոսի Պատմութեան մեջ և կազմելիս են յեղեղ նրա պատմութեան Ա և Բ (այժմ կորած) դպրութիւնները:

Բայց Եւստեղ Մատիկյանի առաջ «Դժվարութիւն մը կհանեն Գ. Խալսիկյանց և Սոս. Մալխասյանց, վոր ե՛ր Փարպեցո ալսալիսի գրութեան մը գոյութեան տգիտութիւնը և անոր կողմանէ Փափստոսի «Դ դպրութեան» Բ պատմութիւնը հարգութեամբ»*), Սակայն, շարունակում ե նա, այս դժվարութիւնը կմնա լոկ դժվարութիւն, փաստի ուշ չունի բնավ, վասն զի Փարպեցին Փափստոսի վոչ անծին և վոչ գրութեան վրա իրական ծանոթութիւն ունի» (յեր. 26) **):

Բայց Մատիկյանն ինքն ել զգալով յոր ալս բացատրութեան անզորութիւնը՝ վոչ պակաս կամայական և հակապատմական յենթադրութիւն ե անում. նա կարծում ե, թե «Ղազար Փարպեցու ժամանակ՝ Փափստոսի առաջին պատմութիւնն արդեն բաժանված եր... Ղազար ալսալիսի ժամանակ մը կապրեր, վոր թեև Մաշթոցներու և Սահակներու ժամանակն շատ հեռու չեր, սակայն կրտնական և բազմապիսեան տեղեկութեան պատճառով պատճառով այնչափ փոխված եր, վոր կարծես անոր հետ առնչութիւն մը չուներ: 50 տարւան մասնագրագետն տեսարժանութեամբ միայն՝ շատ բան մեր առջև կրնա պարզել: Ալսալիսի աղետալից պարագաներու մեջ ո՞վ գիտե ինչ անցքերու:

*) Ղ. Փարպեցին (Պատմագիրը Հայոց. յեր. 25) բերում ե մի ցիտատեան Մեծի անեծքն Արշակին և Արշակունիներին, և ասում ե, թե այդ անեծքը գրված ե լի պատմութեան երկրորդումն ի ճառին հնգետասաներորդի: Այս ցիտատե. գտնվում ե Փափստոսի Պատմութեան չորրորդ դպրութեան տասնհինգերորդ գլխում: Այս վկայութիւնից Գր. Խալսիկյանց (Ղ. Փարպեցի և գործը նորին) և ճանք (Zeitschrift für armenische Philologie. I, եր. 64—67) իրարուց անկախ, յեզրակացրել եյին, թե ուրեմն Փարպեցու ձեռքին յեղած Փափստոսի Պատմութեան մեջ մեր այժմյան Դ դպրութիւնը Բ դպրութիւնն եր, ուրեմն և այժմյան Գ դպրութիւնը, վորով սկսվում ե Փափստոսի պատմութիւնը՝ նրա ձեռագրում Ա դպրութիւն եր, ուրեմն և Փափստոսի Պատմութիւնը սկզբից թերի չե, և Ա, Բ կորած դպրութիւններ չե ունեցել:

**) Փարպեցին հանձնեմ հիշում ե Փափստոսի ալս-ինչ դպրութիւնը, ալս-ինչ գլուխը, գաղապարտում ե նրա պատմութեան առաջալարանութիւնները, և ի՞նչ իրական ծանոթութիւն ե պահանջվում նրա դրութեան:

հանդիպեցավ Փափստոսի Առաջին պատմությունը, վոր Ղազար յուր ունեցած ձեռագրին մեջ չգտավ» (յեր. 27) *):

Ղազար Փարպեցու հարուցած դժվարությունն այս կերպով վերացնելուց հետո Մատիկյանը դիմում է յուր գլխավոր փաստին՝ ստուգապես յեզրակացնելու համար, թե Փարպեցու ժամանակ Փափստոսի Առաջին պատմությունը հայերէն լեզվով կար, սակայն Փարպեցու աչքից վրիպած է։ Այս փաստն է՝ Անանունի հատվածների համեմատությունը Փափստոսի հետ։

Հեղինակը նախապես նկատում է, վոր գրեթե բոլոր բանասերները բնությունն առնում Անանունի միայն առաջին Դպրությունը, վորովհետև, նրանց կարծիքով, Բ դպրությունը Խորենացու և Ասողիկի ժամանակագրությունից քաղված ինքնուրույն գրություն է։ Ինքը հակառակ է այս կարծիքին, «անհիմն է ըսել, թե Խորենացիին և Ասողիկին քաղվածք մըն է Բ դպրությունը. մեր համեմատությունները ճիշտ հակառակը կհաստատեն։ Ծանոթության մեջ ել բերում և մի քանի անցքեր ու ժամանակագրություններ, վորոնք տարբեր են ավանդված Բ դպրության և Խորենացու մեջ։ Յեւ վ հետո շարունակում է. «Ձի կրնար նաև Ասողիկին քաղվածոյք ըլլալ այս Բ դպրությունը... յերկուրը իրար հետ համեմատողը հայտնապես կտեսնեն թե բանաբաղողը Ասողիկն և և վոչ Բ դպրությունը»։ Առ այս նա մատնանիչ է լինում մեր «Սեբեոսի պատմությունը» գրքույկի վրա, վորտեղ մենք նույն միտքն ենք պաշտպանել, «միայն թե, ավելացնում ենք, Ստ. Մալխասյանցի Բ դպրության հեղինակին մասին ըսածներուն համամիտ չենք» (յեր. 29 և ծանոթ.)։

Այս խոստովանությունը Մատիկյանի հետազոտության մեջ ամենակարևոր կետն է, վորով ընդունում է, թե Բ դպրության վերնագրում հիշված Մ. Խորենացին և Ստ. Տարոնացին իբրև աղբյուր են ծառայել Սեբեոսին, (ըստ Մատիկյանի՝ Անանուն խմբագրողին), և թե սխալ է Պատկանյանի և նրա

*) Այսպես ուրեմն հիշգիրտոյ դարի յերկրորդ կեսը, Հայոց պատմության ամենախաղաղ շրջանը, յիբր պատերազմ կոչվելու արժանի վոչ մի ընդհարում տեղի չունեցավ, (451 թ. ապստամբությունից հետո), Մատիկյանը վորակում է իբրև անընդհատ պատերազմներու շրջան, և այդ կես դարը, ամենաարգտաւորը հայ մատենագրության մեջ, յիբր գրվոցին Եղիշեյի, Լեզաթանգեղոսի, Փափստոսի, Խորենացու, Փարպեցու պատմությունները, յիբր յերեսն յեկամ հունական դպրոցը, կատարվեցին բազմաթիվ թարգմանություններ՝ Մատիկյանը վորակում է իբրև մատենագրական անշարժության շրջան. Ինչո՞ւ. Վորպեզի, և ո՞վ գիտե ի՞նչ անցքերու հանդիպեցավ Փափստոսի Առաջին պատմությունը։

հետևողների կարծիքը՝ իբր թե նույն դպրության մեջ պատահող նման հատվածը դպրության հեղինակը բաղել և Ասողիկից, այլ ընդհակառակն ե յեղել — Ասողիկն ե բաղել Բ դպրությունից, ինչպես ասպացուցել եյինք մենք:

Նախ բան Անանունը Փափստոսի հետ համեմատելը Մատիկյանը նկատում ե, վոր այս դպրությունները, լեզվի տեսակետից, յերկու տարբեր խավերից են բաղկացած, մեկը վոսկեդարյան լեզու, վոր Փափստոսից բաղված հատվածների լեզուն ե, իսկ մյուսը՝ ցեխսդարյան (!) — Անանուն խմբագրողի լեզուն: Յերկու լեզուների համար ել դնում ե նմուշներ Ա Դպրության սկզբի հատվածներից: Այնուհետև ընրում ե զուգահեռաբար բազմաթիվ հատվածներ դպրություններից և Փափստոսից, վորոնց մեջ նկատվում ե գործածություն միևնույն բառերի, վոճերի: Սրան հաջորդում են բավական թվով որինականք, վորոնց մեջ ցույց ե տրված համեմաշխուժյունը դպրությունների և Փափստոսի մեջ՝ պատմական տեղեկությունների վերաբերյալ — (յեր. 39 60), վորից և հանում ե յեզրակացություն, թե Անանունի գործածած Մարարասյան աղբյուրը Փափստոս ե, և բանի վոր Խորենացին իր կողմից ոգտվել և այս Մարարասյան աղբյուրից՝ սրանից հետևում ե, վոր «Խորենացու Մարարաս-Կատինան Փափստոս ե», բայց Խորենացին վորոշ նկատառումներով այլափոխել կամ խարդախել ե յուր աղբյուրը. (յեր. 61):

Այս բացարձակ վճիռը տալուց հետո Մատիկյանը յուր ուսումնասիրության վերջում Անանունի յերկու դպրություններից բաղում և դնում ե (յեր. 79 — 91) Փափստոսի Ա պատմության հատակտորները:

Շատ բան կարելի յեր առարկել «վոսկեդարյան» և «ցեխսդարյան» հատվածների ընտրության, Փափստոսի Ա պատմության հատակտորների և նման. բայց դրանք չեն կարող շոշափվել այստեղ: Մի բան միայն անհրաժեշտ ե ասել, թե Մատիկյանի՝ ըստ յերևույթին ապահով կառուցվածքն իրապես նման ե խաղաթղթերից կազմած տնակի, վոր մի փելուց կսալալվի:

Արդարև՝ անվիճելի փաստ ե, վոր շատ մեծ նմանություն, գրեթե նույնություն ե նկատվում Դպրությունների և Սեբեոսի մեջ ըստ լեզվի, վոճի, պատմական տեղեկությունների, ինչպես ապացուցել ե Խալաթյանց Ա Դպրության նկատմամբ և ապացուցել ենք մենք Բ Դպրության նկատմամբ: Դարձյալ անվիճելի փաստ ե, վոր նույնպիսի նմանություն, գրեթե նույնություն

նկատվում է այս դպրությունների և Փափսոտսի մեջ՝ ինչպես ապացույցել է ինրը Մատիկյանը:

Ի՞նչ կհետևի սրանից: Հայտնի մաթեմատիկական ակսիոմի համաձայն՝ յուր յերկու բանակությունն առանձին - առանձին հավասար են մի յերրորդ բանակության՝ նրանից հավասար են իրար: Բերք Ա և Բ Դպրությունները շատ նման զրեթե նույն են - լեզվով, վոճով, պատմական տեղեկություններով -- մի կողմից Սերևոսին և մյուս կողմից Փափսոտսին՝ բնականապես յեզրակացվում է, թե ուրեմն Սերեոս և Փափսոտս շատ նման են միմյանց լեզվով, վոճով և այլն: Այս տրամաբանական հետևողությունը փորձով էլ ապացույցել է Ակինյանը: Սա նկատում է, «Մատիկյան, վար աշխարհն խնամքով լեզվական նմանություն, զուգակցությունն ինտուսծ ե նախերզանքի և Փափսոտսի մեջ, անփույթ գտնված ե Փափսոտսի հետ համեմատությունն առնելու նաև Սերեոսի Պատմությունը, ուր ավելի հարուստ թվով պիտի գտնուր նույնանման լեզվական զուգակցություններ, բառեր, ասություններ, նախադասություններ իսկ. ուսկից իհարկե կարելի չե հետևցնել, թե նաև Սերեոսի Պատմությունը հատուկոր մըն ե «Ե դարու մեջ զրված» «Հայոց Պատմության մը» (այսինքն Փափսոտսի): Յուր խոսքերին իբրև սպալույց Ակինյանը բերում է Սերևոսից և Փափսոտսից ընդարձակ հատվածներ և բազմաթիվ համեմատություններ (յեր. 66 - 72):

Սրանից ըստ ինքյան հետևում է, վոր Ա և Բ Դպրությունների այն հատվածները, վոր Մատիկյանն կնքել է «Փափսոտսից հատուկորներ» անունով, պարզապես Սերեոսի գրածներն են, ինչպես և բնական եր սպասել, վորոնք սակայն Մատիկյանը սխալմամբ վերագրել է Փափսոտսին՝ խաբվելով Սերեոսի և Փափսոտսի լեզվի և վոճի նմանությունից: Իսկ այն «ցեխադարյան» լեզվի որինակները, վոր Մատիկյանը նկատել է Ա և Բ Դպրությունների մեջ, բավական թվով պատահում են Սերեոսի Պատմության մեջ, ուրեմն այս կտորներն ել պատկանում են Սերեոսին, այնպես, վոր Ա և Բ Դպրությունների մեջ խմբագրողի «ցեխադարյան» լեզու և Փափսոտսյան հատվածների մեջ «վոսկեդարյան» լեզու վորոշելու տեսությունն ել նույնպես տապալվում է:

Սերեոսի Պատմության վերջին քննությունն ըստ ժամանակի, վորքան գիտենք՝ Ակինյանի հետազոտությունն է՝ «Սերեոս յիպիսկուպոս Բագրատունյաց և յուր պատմությունն

ի Հերակլին» վերնագրով. (Ազգ. մատենադարան, ՃԴ, 1924, արտատպված Հանդես Ամսորյայից), վոր միևնույն ժամանակ հանդիսանում է իբրև առաջին քննություն Սեբեոսի ամբողջ Պատմության, և վոչ թե նրա Ա և Բ դպրությունների: Հեղինակը հայտնում է (յեր. 99) «նկատմամբ նախերգանքի (Ա և Բ դպրություններու) հեղինակին՝ ընդգրկենք ամբողջությամբ Ստ. Մալխասյանցի յեզրակացությունն, վոր կհանգի հայն, թե Ա և Բ դպրությունները «անտարակույս Սեբեոսին են պատկանում, իբրև նրա Պատմության անբաժան, համերաշխ և անհրաժեշտ մասերը»: Այս միակ ուղիղ համոզմունքը կազմելով, և Ա և Բ դպրությունների ու նրանց նորահնար Անանուն հեղինակների՝ տասնյակ տարիներով տիրապետող հմայքն իրանից թոթափելով՝ բանասեր Ակինյանը դիտել է Սեբեոսի Պատմությունն իբրև մի ամբողջություն, սկզբից մինչև վերջը հորինված մի գրչից մի վորոշ ծրագրով, և իբրև այսպիսին ել նա քննել է այս Պատմությունը բազմակողմանի կերպով և մանրամասնորեն առանձին-առանձին հոդվածներով:

«Սեբեոսի Պատմության ձևազիրները» հոդվածում (յեր. 4—15) նա նկարագրում է իրեն հայտնի բոլոր ձևազիրները և տալիս է նրանց ճյուղագրությունը: Նա գիտե յերեք մայր ձևազիր և վեց նոր ընդորինակություններ. (տ. այս մասին վերը յեր. է--ԺԲ): Նրան հայտնի չեն պետ. Գրչագրական Մատենադարանի նորագյուտ յերեք ընդորինակությունները. №№ 2867, 3122, 6454: Մի թյուրիմացություն կարևոր է այստեղ ուղղել: Հ. Ակինյանը գրում է (յեր. 15), թե «Բրոսսե յերկու տեղ միայն կհիշատակե թերույթ (611) ձևազիրն մեջ. եջ 10, ուր 4 եջ դատարկ մը կա... և դարձյալ եջ 16—17, իբր 7—8 եջ դատարկ մը»: Այս դատարկները եջեր չեն, այլ՝ *soqber*, վորոնք Միհրդատյանը 1850 թվին լրացրել է Հին որինակից: Բրոսսե ձևազիրը տեսել եր 1847—1848-ի ուղևորության ժամանակ, յերբ դեռ այդ դատարկները լրացրած չեյին:

Հաջորդ հոդվածն է «Սեբեոսի Տպագրությունները», վորտեղ մանրամասն նկարագրում է Միհրդատյանի անդրանիկ տպագրությունը, նրան խիստ դատապարտելով, և Պատկանյանի տպագրությունը, վորը «անհամեմատ ընտիր» և համարում նախորդի բաղդատությամբ: Նա չե հիշում Թիֆլիսի 1912 թվի տպագրությունը (Ղուկասյան մատենադարան, է), վոր արտատպություն է Պատկանյանից):

Հաջորդ հոդվածն է «Պատմության խորագիրը» (յեր. 17—19): Այստեղ հիշում են, վոր ըստ վկայության Բրոուսեյի և Միաբանի՝ ձեռագիրը չունի վոչ վերնագիր և վոչ հեղինակի անուն, և ուրիշների հետ ինքն ել հավանական են համարում, վոր «Սեբեոսի պատմություն ի Հերակլն» վերնագիրը գրել են Յ. Շահխաթունյանը: Միջնադարյան հեղինակները զանազան կերպով են կոչել Սեբեոսի Պատմությունը. ինքը հարազատագույն խորագիր են համարում՝ «Պատմութիւն Հերակլի ի Սեբիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ»:

Հետևյալ հոդվածը վերնագիր են կրում «Հեղինակին անունը», (յեր. 18—25): Միջնադարյան հեղինակները միաբերան Սեբիոս են կոչում Պատմության հեղինակին, (իսկ մեկը եվսեբի): Դժնա ժողովին ներկա յեղող յեպիսկոպոսներից մեկի անունը ձեռագիրների մեջ տարբեր կերպով են գրվում—Սեբիոս և Սեբէոս: Առաջարկում են ընդունել անվան հարազատ ձևը—Սեբեոս կամ լավ ևս՝ եվսեբեոս: Այստեղ բանասեր Ակինյանը բերում են Սեբեոսի կենսագրությունից այն հատուկտոր տեղեկությունները՝ ինչ վոր կարելի յեն մակարերել նրա Պատմության մի քանի տեղերից:

Չորրորդ հոդվածի վերնագիրն է «Պատմության բաժանումը» (յեր. 25—28): Սեբեոսի Պատմության սկզբնագիրն, ըստ բանասեր Ակինյանի, յերեք գլխավոր բաժանմունք ունեցած են. 1. նախերգանք՝ «Նախնեաց պատմութիւն», (ներկա հրատարակության մեջ գլ. Ա—Է). 2. Ա գիրք կամ դպրություն՝ «Պատմութիւն թագաւորական, վկայք յԱպրուէզն Խոսրով» (գլ. Ը—ԼԹ), և 3. Բ գիրք կամ դպրություն՝ «Բարձումն Սասանականին և մուտ որդւոցն Իսմայելի յաշխարհս Հայոց», (գլ. Խ—Մ): Այս բաժանումն Ակինյան արդարացնում են վոչ միայն բովանդակութեամբ, այլ և Սիմ. Ապարանեցու մի վկայութեամբ, թեև հայտնի չեն, թե այսպիսի ստորաբաժանումներ ձեռագիրներն ունեցն'լ են թե վոչ: Ձեռագիրները (հատկապես № 611) նյութը բաժանում են հիսուն հատվածի, վորոնցից մի քանիսն ունին վերնագիրներ, իսկ մյուսները չունին: Այս առիթով բանասեր Ակինյանը մեղադրում են Միհրդատյանին, վոր անտես անելով ձեռագրի այս հատածները՝ Սեբեոսի Պատմությանը նոր կերպարանք են տվել, բաժանելով յերեք դպրությունների և վերջինը 38 գլուխների: Այստեղ բանասեր Ակինյանը խոսում են բնագրի «ամբողջության» և «յետևառաջությունների» մասին: Նա նկատում են, վոր

Սեբեոսի մեզ հասած ձեռագիրները շատ աղավաղված են. թղթեր են դուրս բերված*), տեղափոխված, պատահում են և անընթեռնի տեղեր. այնպես վոր անհրաժեշտ է ունենալ հնագույն գրչագրի մը վրա վերակազմած նոր բնագիր մը: (Շատ իրավացի ցանկություն, յեթե միայն այդպիսի մի հնագույն գրչագիր գտնվեր): Թղթերի յետևառաջդասավորութեան պատճառով բնագիրը շատ տեղ խանգարված է, վորը չեն նկատել հրատարակիչներն ու թարգմանիչները: Հիշում եմ, վոր առաջին անգամ մենք ենք ուշադրություն դարձրել նման յետևառաջութիւններին, և ուղղութիւններ մտցրել, (տ. այս մասին մեր ծանոթ. 30), ինչպես նաև Մարկվարտը: Բայց Սեբեոսի Պատմութիւնը շատ ավելի խանգարած է, քան այս քննութիւնները մատնանշել են: Ինքը վերոհիշյալ ուղղումների վրա ավելացնում է յուր կողմից մի շարք նոր ուղղումներ իբրև առաջարկութիւն, վորոնց վերջնական ճշտութիւնը կարելի չէ ստուգել միայն ընտիր ձեռագրի վրա: Այս ուղղութեան թիվը հասնում է 26-ի, վորոնցից մի քանիսը տարածվում են 6—7 յերեսի վրա (յեր. 30—36): Մենք, վոր ներկա հրատարակութեան բնագիրը պիտի վերակազմեյինք հնարավորին չափ կատարյալ և հարազատ ձևով՝ բնականապես շատ հետաքրքրվեցինք այս ուղղումներով, և մի առ. մի ստուգելով. հուսախաբ յեղանք. գոնե չվատահացանք վորևէ մեկից ոգտվել և ըստ այնմ տեղափոխել հատվածները: Ինքն էլ վերջը նկատում է, վոր «Գուցե յուր արած փորձը հանդուգն թիլի և գուցե վորոշ տեղեր ավելի լավ կերպով կարելի լինի դասավորել»:

Հաջորդ հոդվածն է՝ Սեբեոսի պատմութեան «Բովանդակութիւնը» (յեր. 36—45), վորտեղ համառոտակի մեջ է բերում Սեբեոսի գրած Հայոց պատմութիւնը նախնական ժամանակներից սկսած մինչև յուր ժամանակը. ամբողջապես բերում է Ը գլխի նախերգանքի յերկրորդ մասը, վորտեղ Սեբեոս մի առ. մի թվում է այն նյութերը, վորոնց մասին խոսելու չէ: Այս մասում Հ. Ակինյանը նկատում է, վոր Սեբեոս հաճախ լուութեան է մատնում Հայոց յեկեղեցական շատ կարեոր գործերը, մինչդեռ նշանակութիւն է տալիս յերկրորդական բաներին:

Հաջորդ վեցերորդ հոդվածում կանգ է առնում «Պատմութիւն ի Հերակլ» անվանակոչութեան վրա, վոր չէ համա-

*) Հ. Ակինյանն ևս չէ նկատել, վոր Մամիկոնյաններին վերաբերյալ հասկածից առաջ մի թուղթ է բերված:

պատասխանում Պատմութեան բովանդակութեանը: Այս մասին մեզ ե բերում է. Գաթրիճեանի բացատրութիւնը, թե Հերակլ Վայսը, խորտակելով Սասանեան տերութեան զորութիւնը և խաչափայտը գերութիւնից վերադարձնելով՝ մեծ խանդավառութիւն առաջ բերեց բրիստոնյա աշխարհներում, և գուցե Սեբեոս հորդորվեց զրել նրա արշավանքների պատմութիւնը, քայց հետո յուր պատմութեան ծավալն ընդարձակեց: Այնուամենայնիվ, քանի վոր Հերակլի պատմութիւնը փոքր տեղ ե գրավում Սեբեոսի մոտ, և քանի վոր սա յուր ամբողջ մաղծը թափում ե խոսքով Ապրուեզի վրա և խոստանում ե գրել «զվէպս ի կործանիչն և յապականողն խոսքով, յԱստոծոյ անիծեալն»՝ շատ բնական կլինեք գրքի վերնագիր դնել «Պատմիւն յԱպրուէզն խոսքով», ինչպես կարծում ե է. Ակինյանը: Գուցե, ասում ե նա, հետագա մի պատմիչ փոխել ե սկզբնական վերնագիրը, որ կրում եր աշխարհավեր և ոտարագեն թագավորի անունը, և տեղը դրել ե բարեպաշտ Հերակլի անունը (յեր. 48):

Այնուհետե է. Ակինյանը խոսում ե Սեբեոսի Պատմութեան «Արժեքի» մասին (յեր. 48): Սեբեոսը առաջինն ե յեղել— (ինչպես հայտնի յն՝ է. Ակինյանը խորենացուն համարում ե ուշ ժամանակի պատմիչ, Սեբեոսից հետո)—վոր գրի յե առել Հայոց նախնական ժամանակի պատմութիւնը, վորին կցել ե «զառ ի յապայսն եղեալ» անցքերը և իրեն ժամանակակից պատմութիւնը, այնպես վոր նրա գրվածքը Հայոց պատմութեան առաջին փորձն ե: «Իբրեւ այսպիսի՝ չենք կրնար անշուշտ պահանջել հատկապես հնագույն Հայոց պատմութենեն ամեն կատարելութիւն, և վոչ այն՝ ինչ վոր ապա հաջողուցած ե Մ. խորենացի»: Նա սիրող՝ հետաքրքրվող, հետազոտող անձ ե, հարցուիործ ե արել տկանատեսներին, ծանոթացել ե նախնի քաջաց վեպերին, ոգտվել ե գրավոր աղբյուրներով, հետեւել ե ժամանակագրութեան, աշխարհագրական տեղերը ճիշտ նշանակելու: Նա վոչ միայն գրել ե Հայոց պատմութիւնը, այլ և «դեպականական պատմութիւն», այսինքն ճշտիվ և անընդհատ նկարագրում ե Հայաստանի մերձավոր դրացի պետութիւնների հետ ունեցած հարաբերութիւնները: «Փորձառու, հեռատես, լուրջ և անկողմնակալ պատմիչ ե, գիտե ուղիղ դատել, ի հարկին պարսավելով ազգայինն ալ, ոտարինն ալ, հեռու ազգայնամոլ ոտարատյաց ձգտումներե: Ձնայելով վոր ունի թերութիւններ,

աչքաթող և անուժ շատ կարևոր քաղաքական և յեկեղեցական խնդիրներ, այնու ամենայնիվ նա «արևելյան պատմության համար անսպառ աղբյուր ե... Ինքը կուղղե, կհաստատե և կլրացնե հույն և ասորի հեղինակներու վկայությունները: Ջարմանալի յե իր համաձայնությունը այն ասորերեն ժամանակագրության հետ, զոր հրատարակեց Գվիդի (Guidi) Նելդեկեյի թարգմանությամբ»:

Այնուհետև կանգ առնելով Սեբեոսի Պատմության «Գրության ժամանակի» վրա՝ Հ. Ակինյանը գտնում է, վոր Սեբեոսի սկզբնական ծրագիրն է յեղել գրել մինչև 652 թվականը, այսինքն մինչև Մասանյան տերության բարձուժը, բայց հետո կարևոր է համարել մի քանի տարով ել շարունակել մինչև Մուսավիայի միապետելը, այսինքն մինչև 661 թվականը: Այնուհետև Հ. Ակինյանը խոսում է Սեբեոսի «լեզվի» մասին: Այս լեզուն, ըստ Գաթրոնյանի գնահատության, դասական լեզվի կենդանական հյուժը դեռ կորցրած չե, անհամեմատ բարձր Եոհան Մամիկոնյանից, նույն իսկ ավելի վողորկ քան Փարպեցու լեզուն: Շատ տեղ նկատվում է հետևողություն Ագաթանգեղոսին, Փավստոսին, Եղիշեյին, Ս. Գրքի թարգմանության, բայց շատ ճարտարությամբ: Բանասիրության համար ոգտակար է յուր բառերով, բայց վոչ քերականական համաձայնությամբ: Նա բավականաչափ ճոխ է, և ամենից առաջ՝ բնական. նա ազատ է բռնագրոսիկ ու չափազանց սեթևեթ վոճից, սխալ և անհարմար գործածություններից, խորթ՝ ուտար և հեղինաբան շարադրությունից, կամ բոլորովին մերկ, ցամաք և հետևակ բանակարգությունից:

Սրանից հետո Ակինյանը դնում է ցուցակ Սեբեոսի Պատմության կամ մանր քաղվածքների «Թարգմանությունների» և «բնությունների», վորոնք մենք կգետեղենք բիչ հետո:

Յոթներորդ հոդվածում (յեր. 60—74) նա խոսում է Սեբեոսի «Աղբյուրների» մասին: Բազի այն աղբյուրներից, վորոնք արդեն ցույց եր տվել Խալաթյանցը, այսինքն Ս. Գրքից, Փավստոսից, Ագաթանգեղոսից, Եվսեբիոսից և Եղիշեյից (տ. յեր. 1—1Բ), Ակինյանը յուր կողմից ցույց է տալիս և ուրիշ աղբյուրներ, վոր են ճամկանի (Վահրամ Միրեվանդակի յերկու թուղթը և Մուշեղի պատասխանը, Մոդեստոսի թուղթը և Կոմիտասի պատասխանը, Դավանության թուղթը, վոր հայերը գրեցին Կոստանդկայսրին, վորի անվավերականության ապացույցներ բերինք

մենք (տ. ծանոթ. 64) և վորի վավերականությունը կասկածի չե յենթարկած յեղել նախ Յ. Գաթրընյան), անգիր ավանդույուններ և ականատեսների վկայություններ: Առանձնապես հետաքրքրական է Ակինյանի զրածը Փավստոսի վերաբերմամբ: Մեղադրելով Մատիկյանին, վոր նա Փավստոսի հետ համեմատել է միայն Դպրությունները և նրանց լեզվի ու վոճի նմանություն վրա հիմնվելով հայտարարել է, թե Մարաբաս Մծուրնացին նույն ինքը Փավստոսն է՝ Ակինյանը դիտել է, վոր նույնպիսի նմանություն կգտնեյինք՝ յեթե համեմատեյինք Փավստոսի հետ անկասկած Սերեոսի գրածը, և այս բանը նա ապացուցանում է բազմաթիվ համեմատություններով Սերեոսի և Փավստոսի: Սրանից արդեն յեզրակացությունը պարզ է (տ. վերը յեր. ԿԳ):

Հաջորդ ութերորդ հոդվածը կրում է վերնագիր «Նախերգանքի սկզբնավորությունը կարոտ է սրբագրության»: Ակինյանը նկատում է, վոր Սերեոսի հնագույն որինական սկզբում «շատ մաշված է յեղել և քայքայված, վորով մուսու գտած են վրիպական ընթերցվածներ և տողերու յետևառջություն, վորը... առիթ է տվել բանասերներու՝ հայտնելու պես-պես կարծիքներ նախերգանքի շուրջը»: Նա փորձում է «վերականգնել սկզբնավորությունը բանի մը «հանդուգն» սրբագրություններով» (յեր. 74), և բերում է յուր սրբագրությամբ Պատմության սկզբի մասը «Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից» մինչև «որ զառաջինն թագաւորեաց ի վերայ երկրի»: Մենք չենք կարող բերել այդ սրբագրված բավական ընդարձակ հատվածը: Բավականանում ենք նշելով հետևյալ սրբագրությունները.

Բնագրի «զանստարագրել» աղավաղված բառը դարձած է «զանստոյգն նկարագրել»:

«Զիմն յիշատակել առասպելս» դարձած է «զսուտն յիշատակել զառասպելս»:

«Անդ հայելով ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ» դարձած է «Անդր հայելով ի բանսն Ազաթագեղոսի փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ»:

«Զոր եգիտ» դարձած է «զոր գտի».

«Ի Մծբին քաղաքի» դարձած է «ի Մծուրք քաղաքի».

«Ի նորին աշակերտացն»՝ դարձած է «ի նորին գաստակերտսն».

«Քանզի այսու ունէր վերնագիրն» դարձած է «քանզի այս աիւն ունէր վերնագիրն» և այլն:

Այս սրբագրությունները կամայական են, չապացուցված և՛ վոչ համոզիչ. ավելին ասենք. անթույլատրելի յե բնագրի ուղիղ ընթերցվածները—«Մարաբայ փիլիսոփայի», «Ի նորին աշակերտացն», «Ի Մծբին քաղաքի»—փոխել «Ազաթանգեղեայ փիլիսոփայի», «Ի նորին շաստակերտսն», «Ի Մծուրք քաղաքի»։ Ի՞նչ իրավունքով ե՛ արել Ալինյանը այս սրբագրությունները, քանի վոր բնագիրն այս տեղերում վոչ մի աղավաղության հետք չե կրում և միանգամայն հասկանալի յե։

Իններորդ հոդվածի վերնագիրն ե՛ «Սեբեոս, Խորենացի և Մարաբայ մատյանը»։ Ինչպես վոր Պատկանյանի կարծիքը, թե Ա և Բ Դպրությունները Սեբեոսին չեն պատկանում, ստեղծեց մի հիպնոզ, վորին հայկական բանասիրությունը յենթարկված մնաց մի բանի տասնյակ տարի և վորից հազիվ հազ այժմ կարողացավ սթափվել՝ այսպես ել Կարրիերի և Խալաթյանցի տեսությունը, թե Խորենացին ուշ ժամանակի, իններորդ դարի մատենագիր ե՛ ստեղծեց մի ուրիշ հիպնոզ, վորին մինչև այժմ յենթարկված են հայկական բանասիրությամբ զբաղվողներից շատերը։ Յեվ ինչպես վոր Պատկանյանի կարծիքը տեղիք տվեց բաղմաթիվ՝ մեծ մասամբ անհիմն յենթադրությունների և մեկնությունների՝ այնպես ել Կարրիերի և Խալաթյանցի տեսությունը դուռ բացեց ավելի բաղմաթիվ կամայական և անհամոզիչ յենթադրությունների ու տեսությունների։ Յեվ համոզված ենք, ինչպես վոր փարատվեց Պատկանյանի հիպնոզը, և Սեբեոսի անունը կրող Պատմությունն ամբողջապես ճանաչվեց Սեբեոսի գործ՝ այսպես ել, վոչ շատ ուշ, Խորենացին կճանաչվի հինգերորդ դարի հեղինակ, այն անձը՝ ինչպես ինքր վկայում ե յուր մասին։ Սրա համար հարկավոր ե մի բան ընդունել, մի շատ բնական և ապացուցված բան,—այսինքն թե Խորենացու Պատմությունը դեռ հին ժամանակ (գուցե յոթներորդ կամ ութերորդ դարում) յենթարկված ե հիմնական խմբագրության, և մենք ներկայումս ունինք այդ խմբագրությունը, իսկ սկզբնագիրը կորած ե։

Այս ակամա շեղումը կատարեցինք, վորպեսզի ասենք, թե Ալինյանն ել այն բանասերներից ե, վոր յենթարկված ե Կարրիերի և Խալաթյանցի հիպնոզին. ուստի յերբ նա խոսում ե Խորենացու և Սեբեոսի աղերսի մասին՝ բնականապես Խորենացուն պետք ե ներկայացնե իբրև Սեբեոսից ավելի ուշ գրող և նրանից ոգտվող հեղինակ։ Իսկ ինչ վոր Սեբեոսի բնագրում

հակասում և այս տեսության՝ նա պիտի ճզնի բռնագրոսիկ կերպով վորեն կնրպ բացատրել՝ դժվարություններից դուրս գալու համար:

Այսպես՝ «կերևայ թէ Խորենացւոյ ձեռքը գտնված որինակին մէջ առգն՝ Մծուրքը կարդացված ե Մծբին», վորի հետեւանքով Խորենացին Սանատրուկի սպարանքը փոխադրել ե Մծբին (Խոր. Բ. 12): Թե ինչպես Մծուրք բառը, վոր անաղարտ պահպանված և մեր ձեռքը հասած բոլոր ձեռագիրներում, Խորենացու ժամանակ առգն կարդացվել ե Մծբին՝ մի առեղծված ե՝ վոր ինքը հնարող Ակինյանն ել չի կարողանա լուծել: Դարծյալ նա յենթադրում ե, թե Խորենացու որով Սեբեոսի ընագրում յեղել ե «ի բանսն Ագաթանգեղեայ», բայց անաղանագոյն ժամանակի գրիչ մը... այստեղ ալ հնագույն պատմության աղբյուր ներկայացուցած ե Խորենացու «մատյանն Մարարայ»: Վո՞ր գրչի մտքից կանցնել՝ ամենահեղինակավոր՝ Տրդատի քաջ քարտուղար՝ ամենահայտնի Ագաթանգեղոսի անունը փոխարինել մի անհայտ Մարարասի անունով—այս առեղծվածն ել դարծյալ մնում ե լուծել հնարողին: Այսպես նաեւ «հետնագույն գրիչ մը» ջանացած ե Սեբեոսի անհամահայնությունը ազգային մյուս «հավաստի և ճշմարիտ մատենագրաց» հետ հաշտեցնել՝ լրացնելով (և տեղ տեղ կրճատելով) արքայացանկը՝ (խոսքը Գ զլխի սկզբի մասին ե): «Յետ մահուանն Աղեքսանդրի» մինչև «Պայազատք նորին» — ամբողջապես փոխառություն ե Ասողիկեն»: Բայց մի՞թե այս զլխի վերնագիրը— «արդ եթէ պիտոյ է բեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ և Ստեփանոսի Տարոնացւոյ... զորդի ի հաւրէ ճանաչել», մի՞թե այս վերնագիրը բարձրագոյ չե ալաղակում, թե իրեն՝ Սեբեոսի գրածն և, նրա հատուկ վոճով ու սովորությամբ, վոր գրքի մեջ տասնյակ անգամներ պատահում ե Խորենացու անունը կա վերնագրում, և արդեն հիպնոսը ներգործում ե:

Այսպես ըստ կամի փոփոխելով Սեբեոսի ուղիղ և հասկանալի ընագիրը՝ Ակինյանը ինքն ել նկատում ե հակասություններ, վորոնք աշխատում ե լուծել, բայց անաջող կերպով: Նրա յեզրակացությունն ե այս մասում. «Մարարաս գործ չունի Սեբեոսի հետ, և անոր մատյանը, իբրև Խորենացու հնարագիտությունը, կմնա ստացվածք Խորենացու: Այսպես՝ Խորենացի ազդված Սեբեոսեն՝ փոխադարձաբար ազդած ե Սեբեոսի վրա՝

անագանագույն ժամանակի ընդորինակողներու ձեռք» (Յեր. 80—84):

Հողվածի շարունակության մեջ Ակինյանը կանգ ե առնում «Ագաթանգեղոս» անվան վրա, և կարծիք ե հայտնում, թե Հայոց դարծի պատմությունը գրող անհայտ հեղինակը ծանոթ ե յեղել Ագաթանգեղոսի անունը կրող արծանագրություն, և այս անունն ել ինքր դրել ե յուր պատմության վրա: (Յեր. 84): Բոլորովին հակառակ կարծիքն ավելի հավանական կլինուր:

Այնուհետև խոսում ե Ագաթանգեղյան արծանագրության մասին, վորի վավերականության վրա բնավ չե կասկածում, որինակ բերելով ուրիշ նման մի արծանագրություն Նեմրութ-Դաղի բարձրունքի վրա: Խոսում ե և Մծուրբի մասին, վոր Փավստոսի ժամանակ արդեն փլատակ ե յեղել, և վորի տեղը մոտավորապես վորոշում ե Ողական ամրոցի մոտերը, Արածանի և Մեղ գետերի խառնունքի մոտ: Խոսում ե և Խոսրով Ապրուեզի շինել տված հռչակավոր «դաւտակերտի» մասին (այս դաստակերաւը Ակինյանը ինքը մոցրել ե Սեբեոսի բնագրի «աշակերտացն» բառի տեղ): Վերջապես խոսում ե «Արծանագրության պատճենի» մասին: Սկսեալ Ագաթանգեղյան արծանագրության վերնագիրը բերելուց հետո խոստանում ե. «Զոր փոքր մի և ապա յիւրում տեղւոջն տեսցես զպատճենն»: Վո՞րտեղ և այս պատճենը: «Զուր ե փնտռել զայն, ասում ե Ակինյանը. ճիշտ այն տեղ, ուր կակնկալվեր կարդալ պատճենը՝ Սեբեոսի բնագիրը մեծ խանգարում կրած ե»: Բայց և այնպես նա գտնում ե, վոր այդ պատճենը՝ Բ գլուխն ե—«Ապստամբութիւն Պարթևաց, որ եղե ի յայս ժամանակի» մինչև «զլորրորդն ի Հայաստան աշխարհի», վոր «Ժամանակագրին» (Ակինյան ժամանակագիր հասկանում ե Ագաթանգեղոսին) տողերուն ընդլայնված խմբագրության նկարագիրն ունի» (յեր. 94—95: Տես այս մասին մեր ծանոթ. 12 և 16):

Յուր քննության վերջում Ակինյանը հիշում ե, վոր Սեբեոսի առաջին չորս գլուխները զանազան հեղինակների յեն վերագրվել բանասերների կողմից—Մարաբասին, Կեղծ - Ագաթանգեղոսին, Կեղծ - Սեբեոսին, Անանունին, Փ. Բյուզանդին, Ղ. Փարպեցուն և այլն: Այս այլազան տեսությանց գրգռ տված եր Միհրդատյանց, վոր մուծած եր ըստ կամի նախբզանքի մեջ Ա և Բ Դրպրությանց զանազանություն և... ամբողջ «Ա Դպրությունը» առած եր չակերտի մեջ, ինչպես մասն արծանագրության Ագա-

թանգեղյա» (յեր. 97—98): (Ակինյանը լուծեցյան ե տալիս Պատկանյանին, վոր գլխավոր պատճառն յեղավ հիշյալ ցավալի թյուրիմացության): Ինորը համակարծիք չե այն բանասերներին, վորոնք Ա և Բ դպրություններն անջատում են Սեբեոսի Պատմությունից իբրև Անանուն հեղինակների գործեր՝ պատահաբար կցված Սեբեոսի սկզբին, այլ ընդունում և ամբողջությամբ մեր յեզրակացությունը, թե Ա և Բ Դպրություններն անտարակույս Սեբեոսին են պատկանում, իբրև նրա Պատմության անբաժան, համերաշխ և անհրաժեշտ մասերը» (յեր. 99):

Բացի վերոհիշյալ բնություններից, վորոնցից վերջինների ըովանդակությունը հարկ համարեցինք բավական մանրամասն բերել՝ մեր դիտողություններով, լույս են տեսել և ուրիշ մասավոր գրվածքներ Սեբեոսի անձին և Պատմության, ինչպես և Ա և Բ Դպրություններին վերաբերյալ, վորոնց ցանկը բերում ենք Ակինյանի գրքույկից (յեր. 59—60 և 101—102):

Ernest Gerland, „Die persischen Feldzüge des Kaisers Heraclelos“, Leipzig, 1898.

Angelo Pernice, L'imperatore Eraclio, Firenze, 1905.

Յե. Տեր-Մինասյան, «Այսպես կոչված Պարսից ժողովրդ»։ «Արարատ», 1907 թ., յեր. 179—195.

Հ. Անառյան, «Նորագյուտ բառեր Սեբեոսի մեջ»։ «Արարատ», 1911 թ., յեր. 230—231.

Marquart, „Die Listen der eranischen und armenischen Arsaciden bei Mar-Abas und Ps.-Moses Xorenaci“, ZDMG, 1895, յեր. 646—659.

Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran. Die angeblichen Zariadrismünzen und die Fürsten von Sophene bei Mar Abas und Ps.-Moses Xorenaci“, Göttingen, 1896, յեր. 37—42.

Հ. Տաշյան, «Արշակունի դրամներ», Բ. յեր. 226—229...

Բ. Սարգիսյան, «Միմեոն Ապարանեցի և Կեղծ - Սեբեոսի առևտրվածք»։ «Բազմավեպ», 1915, յեր. 1—9, 33—39.

Գր. Տեր-Պողոսյան, «Նկատողություններ Փափստոսի Պատմության վերաբերյալ», Վիեննա, 1912, (արտապ. «Հանդ. Ամստրեայ»-ից):

V. ԻՆԻՈՒՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԿԱՆԱԿԱՆՈՒՆԵՐ

Սեբեոսի Պատմությունն ամբողջապես թարգմանված ե նախ ռուսերեն լեզվով Բ. Պապկանյանի ձեռքով, Դիտություն-

ների Ակադեմիայի հանձնարարությամբ, „История императора Иракла. Сочинение Себеоса, писателя VII века. Перевод с армянского с объяснениями и примечаниями К. Патканьяна, С. Петербург, 1862.

Մեր ռուսերեն նոր թարգմանությունը (մամուլի տակ):

Ֆրանսերեն թարգմանված է Ֆ. Մակլերի ձեռքով: Նա առաջ հրատարակեց բուն Պատմությունը—Histoire de Heraclius par l'énêque Sebêos, traduite de l'arménien et annotée par Fr. Macler, Paris 1904, իսկ սրանից հետո Ա. մասի յերկրորդ դպրությունն առանձին Pseudo-Sebêos, texte arménien traduit et annoté par Fr. Macler, Paris.

«Մասիս» լրագրի վկայությամբ՝ (1852, № 13) Սեբեոսի Պատմությունը հենց լույս տեսնելուն պես՝ «Գաղղիական թարգմանությամբ Բոսպորոսի ծովեզերեն յեվրոպական բանասիրաց ընծա կերթա», Թվում է՝ նույն թարգմանության վրա յն ակնարկում „Journal asiatique de Constantinople“ թերթը 1, 1852, յեր. 75: Սակայն այս թարգմանությունը հայտնի չեղավ:

Նելդեկե հիշում է, թե Վենցել կատարել է Սեբեոսի թարգմանությունը գերմաներեն լեզվով, վորի ձեռագրից ինքը ոգտվել է յուր Persische Studien-ի համար: Նույնպես լույս չե տեսած:

Մարկվարտն էլ, ինչպես հավաստի աղբյուրից տեղեկացանք, թարգմանել է Սեբեոսի Պատմությունը գերմաներեն՝ Ժանթուսի թղթերով: Սակայն նա յեւ լույս չե տեսած:

Մասնակի թարգմանություններ են հետևյալները—

Պատմության առաջին դպրությունը՝ ֆրանսերեն լեզվով՝ «Կեղծ Ագաթանգեղոս» վերնագրով Վ. Լանգլուայի ձեռքով, զետեղված նրա Հայ պատմագրաց ժողովածուի Ա. հատորում. „Le pseudo — Agathange, Histoire ancienne de l'Arménie. Extrait de l'Histoire de Heraclius par Scêbeos. Traduction de l'arménien, V. Langlois. Collection... Paris, 1867, 195—200.

Գերմաներեն մասնակի թարգմանություն կատարել է Հյուբսմանն. H. Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens. Die ersten Kriegen der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos. Leipzig, 1875.

Յե. Դյուլորինն Սեբեոսի Պատմության Լ—ԼԲ և ԼԵ գլուխները (ներկա հրատարակության Խ—ԽԲ և ԽԶ գլուխները) թարգմանել է ֆրանսերեն յուր Recherches sur la chronologie arménienne գրվածքում, Paris, 1859.

ՎԻ. ՆԵՐԿԱ ՀԻՄՆՈՐԾԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՆԿԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Պուլցե մի քիչ ընդարձակ մեջ բերինք Սևբեոսի Պատմության, մանավանդ այսպես կոչված Ա և Բ Դպրություններին՝ վերաբերյալ մատենագրությունը, բայց այս՝ անհրաժեշտ երջույց տալու համար, թե ինչպիսի արտաքին կերպարանափոխության և վո՛րքան այլընդայլո կարծիքների և յենթադրությունների տեղիք տվեց Սևբեոսի Բազմաչարչար Պատմությունը, կրկնակի դժբախտ՝ բնագիր ձեռագիրների կողմից և նախկին հրատարակիչների կամայական և անհիմն փոփոխություններով։ Հրատարակության իբրև բնագիր և ծառայել մի ձեռագիր, գրված 1672 թվին, Սևբեոսի գրելուց մոտ հազար տարի հետո, վոր արտագրված է յեղել մի հին, յեղծված, պակասավոր որինակից, միջից թղթեր ընկած, պակաս տողերով, տեղից պոկված և ուրիշ տեղ դրված թղթով և լի բազմաթիվ աղավաղություններով։ Մի ավելի հին, բայց ավելի պակասավոր որինակ՝ անհետ կորել է. նրանից միայն յերկու տեղ Միհրդատյանը լրացրել է բնագիր որինակի պակաս տողերը։

Այս պակասավոր որինակից տպագրությունը կատարելիս հրատարակիչներն ել իրանց կողմից, մանավանդ Ք. Պատկանյանը, ավելի ևս լնասեցին Սևբեոսի Պատմությանը, նրանից անջատելով առաջին չորս զլուխները՝ իբրև ուտար անձանոթ հեղինակների գրվածքներ։ Այնպես վոր Սևբեոսի Պատմությունը մնաց անգլուխ, իսկ նրա սկզբում դրված «Ա և Բ Դպրությունները» ճանաչվեցին Անանունների անկապ գրվածքներ՝ պատահաբար Սևբեոսի Պատմությանը կցված։

Այս թյուր կարծիքը տիրապետում եր բանասիրության մեջ մի բանի տասնյակ տարի, մինչև վոր մենք 1899 թվին համարձակություն ունեցանք, հակառակ Պատկանյանի, Մառի, Խալաթյանցի և ուրիշ բանասերների, դուրս գալ հրապարակ և ապացուցանել, թե այդ Ա և Բ Դպրություն կոչված հատվածները Անանուն հեղինակների անկապ գրվածքներ չեն, այլ բուն Սևբեոսի գրվածքը՝ իբրև յուր Պատմության սկիզբը։

Մեր յեղւյթն անհետևանք չմնաց։ Մեր գրքույկը բնագատող Ադոնցը և այնուհետև Հ. Ակինյանը լիովին ընդունեցին մեր այս յեզրակացությունը։ Ճիշտ է, Մատիկյանն այնուհետև գրեց մի ուսումնասիրություն «Անանուն կամ Կեղծ-Սևբեոս»։

վերնագրով, բայց նա խուսափեց բուն հարցից, հայտարարելով թե «Անանունի խմբագրողին խնդիրը ուսումնասիրությանս մեջ անշոշափելի պիտի մնա», ուրիշ խոսքով՝ նա հրաժարվում է բննել ամենակարևոր հարցը տվյալ տեղում, թե ո՞վ է գրել Առաջին դպրությունը:

Այս հանգամանքներն արդեն նախորոշում են այն դիրքը, վոր մենք պետք է բռնեյինք ներկա հրատարակության մեջ— այն է վերականգնել Սեբեոսի Պատմությունը յուր ամբողջության մեջ և վորքան հնարավոր է՝ ուղղել այն բազմաթիվ պակասություններն ու աղճատումները, վոր մոտ հազար յերեք հարյուր տարվա ընթացքում սպրդել եյին այդ Պատմության մեջ՝ գրիչների անփութության, ձեռագիրների՝ ֆիզիկական վնասվածքների և հրատարակիչների կամայականության պատճառով: Յեվ մենք ձգտել ենք այս նպատակն իրագործելու՝ վորքան թույլ են տվել մեր տրամադրության տակ յեղած միջոցները:

Պատմության արտաքին ձևն ու ամբողջությունը վերականգնելու նպատակով կատարել ենք հետևյալը.

1. Պատմության վերնագիրը դրել ենք «Սեբէոսի*) Խախկոպոսի պատմութիւն», դուրս ձգելով «Ի Հերակլն» բառը, հետևյալ պատճառներով.

Մայր ձեռագրի մեջ №611, (նոր № 2639, վոր մենք բաղդատությունների մեջ նշանակել ենք Ա. տառով) Սեբեոսի Պատմությունը չե կրում վոչ գրվածքի անուն և վոչ հեղինակի. «Սեբէոսի Խախկոպոսի պատմութիւն ի Հերակլն» վերնագիրը դրել է Շահխաթունյան յեպիսկոպոսը, վոր յերևան է հանել այս Պատմությունն Եջմիածնի մատենադարանում, և գուշակելով, վոր սա վաղուց կորած համարված՝ Սեբեոսի Պատմությունն է՝ հարմար է համարել նրան վերոհիշյալ վերնագիրը դնել, հետևելով միջնադարյան հեղինակներին, վորոնք այլ և այլ կերպով կոչում են այս պատմությունը, բայց միշտ Հերակլ անունը հիշելով: (Վերն արդեն բերել ենք այս անվան՝ գրքի վերնագրում հիշվելու հավանական բացատրությունը):

*) Պահել ենք «Սեբէոս» ձևը (և վոչ Սեբիոս). վորովհետև այս ձևն ունին նախկին աղագրություններն և այս ձևով էլ ճանաչված է բանասիրության մեջ: Մտնավանդ նկատի յենք ունեցել, վոր Դիմա ժողովի արձանագրության մեջ ստորագրված է «Տէր Սեբէոս Խախկոպոս Բագրատունեաց»:

Հերակլ անունը չե համապատասխանում Պատմության բովանդակությանը. Հայոց նախնական պատմությունը, Պարթևներն ու Արշակունիները, մարզպանները, խոսքով Անուշը Վան, արաբական արշավանքները, Հայոց դավանության թուղթը և այլն վոչ մի կապ չունին Հերակլի հետ, վորի մասին խոսում ե հիդլինակը յուր գրքի տասը գլխում միայն, իսկ մյուս քառասուն գլուխները Հերակլին չեն վերաբերում:

Հերակլի անունը գրքի վերնագրում սքողում ե Սեբեոսի գրվածքի բուն եյությունը, վոր ե Պատմություն Հայոց, նախնական ժամանակներից սկսած մինչև յուր որերը: Բայց մենք զգուշացանք այս գրվածքը կոչել Պատմություն Հայոց, քանի վոր հիդլինակին ժամանակակից պատմության մեջ գլխավոր անցքերն են Պարսից և Հունաց պատերազմները, վորոնց թատերաբեմն ե յեղել Հայաստանը, ինչպես նաև արաբական արշավանքները: Ուստի այստեղ Հայաստանը և Հայոց իշխանները յերկրորդական տեղ են զրավում: Ուստի ընտրեցինք «Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն» վերնագիրը, վոր վոչ մի վեճ չե հարուցունում:

2. Պատմության վրայից վերցրինք «Ա, Բ, Գ դպրություններ» ստորաբաժանումները և 38 գլուխների բաշխումը, վոր մտցրել եր Թ. Միրդադայանը և պահպանել եր Պատկանյանը: Մենք ամբողջ գրվածքը բաժանեցինք հիսուն գլուխների, համաձայն ձեռագրի: Պետք ե նկատել սակայն, վոր ձեռագրում գլխահամարներ կրում են ԺԱ գլխից սկսած մինչև ԼԲ գլուխը: Իսկ Ա—Ժ և ԼԳ—Ծ գլուխների բաժանումը և գլխահամարները մենք դրել ենք՝ մի կողմից հետեւելով Միրդադայանի ցուցումներին (Ա—Զ գլուխների մասին), մյուս կողմից Ակինյանի ցուցումներին (յեր. 27), միևնույն ժամանակ նկատի առնելով ձեռագրի լուսանցքում դրված նշաններն առանց տառաթվերի և կարմիր թանաքով սկսվող բառերը տողերի սկզբում:

3. Ձեռագրում մի քանի գլուխներ ունին համառոտ վերնագիր, մյուսները չունին: Միրդադայանը յուր կողմից բոլոր գլուխների համար վերնագիրներ ե դրել, մեջ առնելով նաև ձեռագրում յեղածները: Պատկանյանն ել պահել ե այդ վերնագիրները: Քանի վոր նրանք վոչ մի վլուստ չունին, այլ ընդհակառակը դյուրություն են տալիս ընթերցողին՝ մենք ևս հարմար համարեցինք պահպանել, ի հարկե վորոշ փոփոխություններով, քանի վոր մեր գլխակարգությունը (Ա—Ծ գլուխ) զանազան-

վում ե նախկին հրատարակությունների գլխակարգությունից (Ա. Բ դպրություն, նախերգանք, գլուխ Ա—ԼԸ), Բայց այս նոր հավելումները ընագրի վերնագիրներից վորոշելու նպատակով՝ վերջինները միշտ ցոյց ենք տվել բաղդատութիւնների մեջ:

Գլուխների բաշխումը մենք գտնում ենք անհարմար. կան շատ յերկար գլուխներ՝ մի քանի տարբեր բովանդակութիւններով, վորոնք պետք եր բաժանել մի քանի գլուխների, կան և կարճ գլուխներ: Բայց մենք վոչ մի փոփոխութիւն չմտցրինք այստեղ. այլ հետեցինք ձեռագրի բաշխումներին:

Բնագրի ներքին պակասութիւններն ու աղծաւորումներն ուղղելու և նախկին հրատարակութիւններն ստուգելու նպատակով անհրաժեշտ համարեցինք տպագիրները բաղդատել Վաղարշապատի Պետ. Գրադարանում պահվող ձեռագիրների հետ, վորոնց մասին արդեն խոսել ենք: Մենք ամբողջ Պատմութիւնը բաղդատեցինք № 611, (նոր՝ 2639) մայր ձեռագրի հետ. (մեր բաղդատութիւնների մեջ նշանակել ենք Ա. տառով), իսկ Բ, Գ, Դ ձեռագիրների հետ բաղդատեցինք միայն «Ա. և Բ. դպրութիւնները», քանի վոր կատարելապես համոզվեցինք, վոր դրանք արտագրութիւններ են նոյն մայր ձեռագրից և վոչինչ ինքնուրույն բան չեն ներկայացնում. նրանց մեջ յեղած չնչին տարբերութիւններն արտագրողների վրիպակներն են կամ նրանց ուղղումները: Ուստի ավելորդ համարեցինք նրանց ել մինչև վերջը բաղդատել և նրանց անարժեք վարիանտներով՝ ծանրաբեռնել բաղդատութիւնները: Նոյն այս նպատակով մայր ձեռագրի հետ ել բաղդատելիս՝ չենք նշանակել և չենք մուծել բաղդատութիւնների մեջ մի շարք ձեռագրական տարբերութիւններ. որինակ.

1. Ձենք նշանակել «ն» դիմարտը հոգի տարբերութիւնները (արքայի կամ արքային). ընդհանրապես հետեւել ենք ձեռագրին:

2. Ձեռագիրը խառն ուղղագրութիւն ունի՝ հին և նոր, յերբեմն գրում ե աւ, եւ, դ, ով (ինչպես հաւր, զաւրածողով, մեւս, երկեւղ, Հերակղ, Կիւղիկիա, Բաբելով) և յերբեմն օ, իւ, յ, ո (գօրք, միւս, Կիլիկիա, Բաբելոն). Մենք ամեն անգամ չենք նշանակել այս տարբեր ընթերցվածները, վորոնք հազարավորների կհասնային, այլ ընտրել ենք հին ուղղագրութիւնը (ինչպես իրավացի վարվել են և նախկին հրատարակիչները), իբրև նախնական, հեղինակի գործածածը: (Միայն հետևողական չենք յնդել

Ղ կամ Լ (Հերակղ, Հերակլ) գրության նկատմամբ, և հիմք չունինք կարծելու, թե արդեն յոթներորդ դարումն ել խախտված եր Ղ հնչյունի գրության միտրինակությունը):

3. Չենք նշանակել այն շեղումները սովորական ուղղագրությունից, վորոնք հետևանք են զրիչների արտասանության կամ տգիտության, ինչպես՝ հայկա, արարադա, արշակա, դեմետրեա, գնա (յևդ. 3-րդ դեմք), լուա, յորո, ի գետնո, խնաեալ, հմայուկ, և ընդհակառակն՝ սայ, դայ, դմայ, զնայ, արայրաւո (յահալս) արա՛յ (հրամ. ևդ.), հիւսիւս, հիւսուսոյ, ի վնոջեն, եցւոյց, գետույն, և ընդհակառակն՝ որդովքն. ըմբէ, մանգունը, ընդրել, բանդ, անտ, թուխթ, ախիւն, էրէց, ննգեաց (= տնգեաց—տնկեաց):

Այսպիսի անսովոր գրությունները նշանակելը կամ չնշանակելը մագաչափ անգամ ոգուտ չունի ընագրի վերականգնման համար, վոր մեր գլխավոր նպատակն է յեղել, այլ զուր տեղը կըսգժաւաւորելը վարիանտների քանակը: Տարակույս չկա, վոր այդ գրությունները, նույն իսկ ակնհայտնի տառասխալները, նշանակութիւն ունին լեզվաբանի համար, վոր ուսումնասիրում է լեզվի հնչյունների պատմութիւնը, նրանց փոփոխութիւններն՝ ըստ ժամանակի և գավառի: Բայց լեզվաբանի հետագաստութիւնների համար ուրիշ աղբյուրներ (ծեռագիրների մատենադարաններ) և ուրիշ պայմաններ են հարկավոր՝ քան մի ծեռագրի ընթերցվածները, յնքը հայտնի չն, թե դրանք վերջին ընդորինակողի՞նն են թե նրա բնագրինը, վո՛րտեղացի յեն այդ ընդորինակողները և այլն:

Ձեռագրի հետ բաղդատութիւն շնորհիվ բավական թվով ուղղումներ և լրացումներ մուծվեցին ներկա հրատարակութիւն մեջ, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված բաղդատութիւնների մեջ*)։ Բացի սրանից՝ նախկին հրատարակիչներն ուղղել էյին բավական թվով աղավաղութիւններ (Միհրդատյան՝ 22 հատ, Պատկանյանը սրանց վրա ավելացրել է դարձյալ 15 ուղղում), վորոնք մի առ. մի ցույց են տրված բաղդատութիւնների մեջ:

Այս ուղղումների վրա մեր կողմից ավելացրել ենք մոտ 100 նոր ուղղումներ, վորոնցից մի մասը մուծել ենք բնագրի մեջ՝

*) Առանձին կարեւորութիւն ունի «գիթանով» ձևի վերականգնումն ըստ ձեռագրի փոխանակ տպագրների «Աթէանով» (գլ. ԽԴ.), վորի մասին տ. ծանոթ. 89.

իբրև աներկբայելի և կարևոր, իսկ իրոքը մասը դրել ենք բաղ-
դատությունների մեջ՝ իբրև հավանական յենթադրություն կամ
անկարևոր: Մեր ուղղումները մասամբ հիմնված են հին հեղի-
նականների վրա, վորոնք արտագրել են Սեբեոսից հատվածներ՝
լավագույն ընթերցվածներով*), բայց մեծ մասամբ հիմնված են
մեր անձնական յեզրակացությունների վրա, բնագրի մանրա-
կրկիտ ուսումնասիրությունից**): Առանձին կարևորություն ունի
ուղղումը ե—Ը գլուխների մեջ յեղած մեծ աղավաղության, վոր
առաջ եր յեկել՝ ձեռագրի մեջ մի պոկված թուղթը ուրիշ տեղ
դնելու հետևանքով, և վորի պատճառով մոտ տասը յերես
կցկտուր, անկապ և անհասկանալի եյին մնում: Ներկա հրատա-
րակության մեջ լիովին վերացրած ե այդ աղճատումը: Հատուկ
ուշադրություն ենք դարձրել նաև կետադրության վրա, վորի
սխալ գործածությունը նախկին հրատարակությունների մեջ՝
տեղիք ե տվել բնագիրը սխալ թարգմանելու***):

Չնայելով այսքան ուղղումներին՝ դեռ շատ աղավաղու-
թյուններ են մնում Սեբեոսի Պատմության մեջ, ինչպես և թերի
տեղեր, վորոնք կարող են ուղղվել և լրացվել միայն լավագույն
ձեռագրի ոգնությամբ: Այստեղ մենք նկատի չունինք բազմա-

*) Որինակ, բնագրի աղավաղված ընթերցվածը՝ «և առնել զնա անգ ի
մեջ զաւրացն որ էին անգ ի բուն», (գլ. ԺԷ), ուղղել ենք ըստ Մխիթար Անեցու
«որ էին անգ՝ արիբուն»: Բնագրի աղավաղված «Սուրեն» անունը (գլ. ԻԸ)
ուղղել ենք «Սորմէն» ըստ Գիրք Թղթոցի: Բնագրի աղավաղված խոսքը «նաև
հայրապետս իսկ յառաջ մատուցեալ ասէր. մի՛ կոչեսցի աստուած տարն այն»
(գլ. ԽԴ), ուղղել ենք «հրէապետն» ըստ Ասողկի: Այսպես նաև բնագրի աղա-
վաղված խոսքը՝ «գոր առուառնեալ Շահաստանին Ոնկոյ կոչեն» (գլ. Ե. ուղղել
ենք ըստ Մակվարտի ուղղագրության «գոր անուանեալ Շահաստան—ի նոկ (նոյ)
կոչեն»: Սրանց մասին տ. ծանոթություններ 41, 51, 65, 27:

**) Իբրև որինակ՝ բերենք մի քանիսը: Գ. գլխում բնագիրն աղավաղված
եր այդպես «և յերկրորդ ամի միաբանեալ Պարսից արքայի ընդ Իսմայելացիսն,
որ ելին արտաքս»: Այս հակապատմական ու կիսատ խոսքն ուղղել ենք «և
յերկրորդ ամի Յազկերտի Պարսից արքայի միաբանեալ Հրէից ընդ Իսմայելացիսն՝
ելին արտաքս, հիմնվելով Սեբեոսի Խ. գլխի վրա—Գլ. 2-ում բնագիրն ունիւր.
«Եւ կախալ ճանապարհ գնաց ի տեղի մի, և բնակեցաւ դէմ յանգիման նորա»:
Ուղղեցինք. Գնաց ի Մեղիտինէ, հիմնվելով խոսքի շարունակության և է դլխի
ցուցման վրա. «Անուշըզան Խոսրով, որ որպէս ասացի արար պատերազմ մի
մեծ ի Մեղիտինէ»: Գլ. ԺԴ-ում բնագիրն ունիւր. «Գանձուղ այդորիկ գնալա-
տան մեր արաքսուք». Ուղղեցինք՝ «գնան», հիմնվելով խոսքի շարունակու-
թյան վրա: Յեզ մայն: Այս և նման ուղղումների հիմնադրությունը բացատրել
ենք համապատասխան ծանոթությունների մեջ: Ա. ծան. 22, 11, 38 և այլն:

***) Տ. ծան. 54 (յերկու դեպք սխալ կետադրության):

թիվ բերականական սխալները*), վորոնք շատ հեշտ եր ուղղել, բայց մենք ձեռք չտվինք, բանի վոր համոզված չեյինք, թե դրանք գրիչների սխալներն ու աղավաղություններն են: Մեքեոս, ինչպես յերեւում ե նրա գրվածքից, զպրոցական կրթությունից զուրկ՝ ինքնուս անծ ե, յերկար ընթերցանությամբ գրելու վարժություն ձեռք բերած. ուստի նրա եապես դասական լեզվի մեջ սպրդում են համաձայնական անհարթություններ և ստուգաբանական սխալներ, իբրև նշաններ գրաբար լեզվի քայքայման:

Ծանոթությունների մեջ, վոր դրել ենք Պատմության վերջում, մենք սահմանափակվել ենք միայն այն հարցերով, վորոնք վերաբերում են բնագրի վերականգնման և հեղինակի մտքի ուղիղ հասկացման: Ավելի մանրամասն պատմական մատենագրական և աշխարհագրական տեղեկություններ մենք զետեղել ենք մեր ռուսերեն նոր թարգմանության ծանոթությունների մեջ:

Գրքի վերջում ավելացրինք հատուկ անունների ցանկ, վոր չունեյին նախորդ յերկու հրատարակությունները:

ՍՑ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆՑ

*) Մի քանի որինակ. «զգայլատակունք», «գետաւ», (3 անգամ), «ի սովու» (փեկ ի սովոյ), «պաղատային», «պաղատոյն», յորմզդիէ, «որմզդայի», «Ազդ լինի եդեալ իրքն», «Բանքն ոչ ունէր հաստատություն», «Ելին իրավուն» ի վերայ նորա», «զսոյն իսկ մրրիկ ի վերայ Բաքելոֆի տեսանի», «Հնազանդեցան ամենայն բնակիչք... լեռնականս և դաշտական», «էին նոքա երեք հազար սպառազէն», «առ մահուն երկիւղի», «մեքձ քաղաքան», «հատեալ նմա զկապան», և այլն: Աշխարհաբարի ձեւեր—հասաւ, գիպաւ, մատուռ, ժողովէ, հրամայէ և այլն:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Առաջաբանում և ծանոթությունների մեջ, յերբ հեղինակների անունները տալիս ենք, առանց հիշելու գրվածքը՝ նկատի ունինք նրանց հետևյալ գրվածքները—

Գրոֆ. Ն. Ադոնց, Н. Адонц, „Начальная История Армении у Себеоса. Византийский Временник“, 1901, №№ 1, 2.

Հ. Ակիսյան, Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատունյաց և յուր պատմությունն ի Հերակլին: Մատենադարան հետազոտություններ, հատոր Բ. Ազգ. Մատենադարան, ՃԴ. Վիեննա 1924.

Գ. Խալաթյանց, Г. Халатьянц, „Аноним как поздний апокриф“. Армянский эпос, стр. 58—105, Москва, 1896.

Ն. Մառ, Н. Марр, О Начальной Истории Армении Анонима, Византийский Временник, 1894, I.

Ա. Մատիկյան, Անանունը կամ Կեղծ-Սերբոս, Ազգ. Մատենադարան, Հ. Վիեննա, 1913.

Թ. Միրզատյան. Պատմություն Սերբոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին: Ա. տպագր. ի Կոստանդնուպոլիս, 1851=Ռ2Ա.

Ք. Պատկանյան, Պատմություն Սերբոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին և սկիզբն նորագիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյ: Ս. Գետերբուրգ, 1879.

2. ԲԱՆԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ

Հ. Հին ձեռագիր, այժմ անհետ կորած, վորից ոգտվել է Թ. Միրզատյանը:

Ա. Ձեռագիր Գրիգոր յերեցի № 2639 (հին № 611) ՆՂԺ.

Պետ. Մատենադարան:

Բ. Նոր անթվական ձեռագիր № 2867 նույն մատեն.

Գ. Նոր անթվական ձեռագիր № 3122 նույն մատեն.

Դ. Նոր անթվական ձեռագիր № 6454 նույն մատեն.

Ակ. Նոր անթվական ձեռագիր Գիտութեանց Ակադեմիայի վորից ոգտվել է Ք. Պատկանյանը.

ՁՁ. Բոլոր ձեռագիրները.

Մ. Սերբոսի առաջին տպագրությունը Միրզատեանի ձեռքով

Պ. Սերբոսի յերկրորդ տպագրությունը Պատկանյանի ձեռքով ՏՏ. Բոլոր տպագիրները.

Բոլ. Բոլոր ձեռագիրներն ու տպագիրները:

3ԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

•

ՍԵՐԻՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆԻԹԵՒՆ

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

Գլ. Ա. Խոստաքանութիւնն առաջիկայ պատմութեանց: Մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, Ագաթանգեղեան արձանագրութիւն: Հայկ և Բէլ: Պայազատք Հայկայ: Շամիրամ և Արայ Գեղեցիկ: Հայք ընդ իշխանութեամբ Ասորեստանեայց, Մարաց և Մակեդոնացւոց մինչև ցամբարձումն Պարթևաց:

Գլ. Բ. Ապստամբութիւնն Պարթևաց որ եղև ի յայս ժամանակի:

Գլ. Գ. Արդ՝ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ և Ստեփանոսի Տաբալենացւոյ, հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի ի հաւրէ ճանաչել:

Գլ. Դ. Եւ արդ՝ երկակի կանոնաւ զՊարսից և զՅունաց հաստատելով նշանակեցից զթագաւորութեան ժամանակն:

Գլ. Ե. Հայք զկնի բառնալոյ աէրութեանն Արշակունեաց: Բովանդակութիւնն առաջիկայ պատմութեան, յապստամբութենէն Վահանայ մինչև ցյառնելն Իսմայելացւոց և տիրել յնգիպտոսէ մինչև ի Պարսիկա:

Գլ. Ջ. Ապստամբութիւնն Վահանայ ի Պերոզէ: Մահ Պերոզի և թագաւորել Կաւատայ: Վահան կարգի մարզպան Հայոց: Մահ Կաւատայ և թագաւորել Անուշըռուան Խոսրովայ: Ապստամբութիւնն Վարդանայ: Պատերազմ ընդ նմա Խոսրովայ և պարտութիւն:

Գլ. Է. Ի Քրիստոս հաւատալ և մկրտել Անուշըռուան Խոսրովայ: Մարզպանք և զաւրավարք Պարսից որ եկին ի Հայս յետ Վարդանայ մինչև ցբարձումն Սասանեան տէրութեանն:

Գլ. Ը. Թագաւորել Որմզդի և կոտորել զնախարարս: Վահրամ Միրհանդակ հարկանէ զՄասքութս: Որմիզդ զչարի ընդ սակաւ աւարամասնն: Զաւրք Վահրամայ ապստամբին յՈրմզդէ և առնեն իւրեանց թագաւոր զՎահրամ: Դիմումն Վահրամայ ի վերայ Որմզդի: Նախարարք սպանանեն զՈրմիզդ և կացուցանեն թագաւոր զորդի նորա զԽոսրով: Փախուստ Խոսրովայ յերեսաց Վահրամայ:

Գլ. Թ. Թուղթ խոսքովայ առ Մաւրիկ կայսր: Խորհուրդ Սինկղիտոսին: Մաւրիկ առաքէ Խոսքովայ զաւր յաւգնականութիւն: Կրկին Թուղթք Վահրամայ առ Մուշեղ և պատասխանի տորա: Պատեւրազմ, յորում հարկանի զաւրն Վահրամայ: Փախուստ և մահ Վահրամայ:

Գլ. Ժ. Նենգութիւն Խոսքովայ ընդդէմ Մուշեղի: Ամբաստանութիւն իշխանացն Յունաց զԽոսքովայ առ Մաւրիկ կայսր: Մաւրիկ պաշտպանէ Խոսքովայ և զՄուշեղ կոչէ ի պալատն. Խոսքով տայ կայսեր զաշխարհն ըստ ուխտի խոստմանն:

Գլ. ԺԱ. Բարեպաշտութիւն Շիրին Թագուհոյ: Հրաման Խոսքովայ՝ հաստատուն կալ և մնալ ի հայրենի աւրէնս:

Գլ. ԺԲ. Խնդրել կայսերն Մաւրկայ ի Խոսքովայ զմարմին Դանիելի մարգարէին. նշանք՝ որ եղեն ի տանելն զմարմինն:

Գլ. ԺԳ. Նենգաւոր խորհուրդ Մաւրկայ՝ Թափուր յիշխանաց Հայոց կացուցանել զՀայս: Փախուստ բազում իշխանաց յունական մասինն Հայոց առ Պարսիկս:

Գլ. ԺԴ. Գալ համարակարին գանձու մեծաւ առ յանկուցանել զիշխանս Հայոց ի բաժնէն Յունաց. յափշտակել իշխանաց զգանձն: Միաբանութիւն երկոցունց Թագաւորաց ընդդէմ յափշտակչաց: Հաշտութիւն. երթալ ոմանց յիշխանացն առ Պարսիկս և այլոց առ Յոյնս:

Գլ. ԺԵ. Ապստամբութիւն իշխանաց ոմանց յունական մասինն և կատարած նոցին: Թշնամիք ի Թրակացւոց կուսէ սպառնան Թագաւորութեանն Յունաց:

Գլ. ԺԶ. Մաւրիկ գումարէ զաւրս ընդդէմ Թրակացւոց. կացուցանէ զաւրազլուիս զՄուշեղ Մամիկոնեան: Զառաջինն հարկաւորն յոյնք զԹշնամիս, յերկրորդումն նուագի հարկանին մեծաւ կործանմամբ: Սպանումն Մուշեղի:

Գլ. ԺԷ. Հրաման կայսերն Մաւրկայ՝ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յեկեղեցիս Հայաստանեայց: Բաժանումն աթոռոյ հայրապետութեանն:

Գլ. ԺԸ. Հրաման դարձեալ ի կայսերէն՝ ժողովել զաւրս ի Հայոց և առաքել ի ձեռն Սահակայ Մամիկոնեանի և Սմբատայ Բագրատունոյ: Սմբատայ դառնալ անդրէն յետս և խորհուրդն ապստամբութեան: Սմբատ ըմբռնի և ածի ի Կոստանդնուպոլիս. հատանի վճիռ ի վերայ նորա՝ արկանել ի կիւնիկն: Նահատակութիւնք Սմբատայ ի կիւնիկին և գտանել ողորմութիւն ի կայսերէն. զկնի աքսոր նորա յԱփրիկէ:

Գլ. ԺԹ. Խոսքով հրովարտակաւ կոչէ ի դուռն զնախա-
րարսն՝ զորս թողեալ էր համարակարին. ցուցանէ նոցա պա-
տիւս մեծամեծս և զգաւրս նոցա նստուցանէ ի Սպահան քաղաքի:

Գլ. Ի. Սպանունն Վնդոյի. փախուստ և ապստամբութիւն
Վստամայ և երթ նորա ի կողմանս Պարթևաց:

Գլ. ԻԱ. Մահ նախարարացն Հայոց որ յԱսորեստանի:
Սպանունն Կոտիտայ Ամատունւոյ սաղրանօք Խոսքովայ: Ապրս-
տամբութիւն զաւրուն Հայոց որ նստէրն ի Սպահան: Յափշտա-
կութիւն զանձու համարակարին և անկանել ոմանց յերկիրն
Պարթևաց առ Վստամ:

Գլ. ԻԲ. Սմբատ Բագրատունի կարգի մարզպան Վրկանայ,
նուաճէ զապստամբսն, բարեկարգէ զաշխարհն Վրկանայ:

Գլ. ԻԳ. Դիմելն Վստամայ յԱսորեստան ի վերայ Խոսքովու
և մեռանել յուղւոջ ի նենգութենէ Պարիովկայ արքային Քու-
շանաց: Յրուել զաւրաց Վստամայ: Պատերազմ Սմբատայ մարզ-
պանի ընդ Գեղումս և պարտութիւն:

Գլ. ԻԴ. Գիւտ մասին տէրունեան խաչին ի ձեռն տեսլեան:

Գլ. ԻԵ. Դարձեալ պատերազմ Սմբատայ ընդ Թշնամիս ի
Տապարաստանի և յաղթել: Մեծանալ Սմբատայ պատուով քան
զամենայն մարդպանս: Եկն Սմբատայ ի Հայս. շինութիւն եկե-
ղեցւոյն Ս. Գրիգորի ի Դուին: Կաթողիկոսութիւն Աբրահամու
Ռշտունւոյ:

Գլ. ԻԶ. Սմբատ կոչի անդրէն ի դուռն Պարսից, պատուի
տանուտերութեամբ՝ որ անուանեալ կոչի Խոսքով—Շում և առա-
քի ընդդէմ Քուշանաց: Նախարարք Հայոց՝ որք ընդ նմա:
Գունդ մի սակաւաձեռն Պարսից պաշարի ի Քուշանաց և հար-
կանի յանլսողութենէ Դատոյենի: Սպանունն Դատոյենի: Սմբատ
ի մենամարտի սպանանէ զարքայն Քուշանաց: Փախուստ զաւ-
րուն Քուշանաց: Զաւրն Պարսից յաւարի առնու զաշխարհ նոցա:
Մեծաւ շքով կոչի Սմբատ ի դուռն:

Գլ. ԻԷ. Մահ Սմբատայ: Ապստամբել նախարարացն Հայոց
ի Պարսից և երթալ ի ծառայութիւն Խաքանայ:

Գլ. ԻԸ. Փախել Ատուտայ Խոսքովունւոյ ի ծառայութենէ
Տունաց և անկանել առ Խոսքով և մեծարել ի նմանէ. ապա
ապստամբութիւն ի Խոսքովէ և սպանունն: Սահմանաւալք Պար-
սից և Յունաց ի Հայաստան աշխարհի յամս հաշտութեան Թա-
գաւորացն երկոցունց:

Գլ. ԻԹ. Սպանուճն Մաւրկայ կայսեր և Թագաւորել Փօկասայ: Ապստամբութիւն ի Փոկասայ Երակղի և Ներսիսի զաւրաւարաց: Պաշարումն Ուռնայի ի զաւրաց Փոկասայ, և Դարայի՝ ի զաւրաց Խոսրովայ: Հասանել Խոսրովայ յաւգնականութիւն Ուռնայի, առնուլ զքաղաքն և դարձ հանդերձ Թէոդոսիւ որդւոյն Մաւրկայ: Առումն և կործանումն Դարայի ի Խոսրովայ: Առումն Ուռնայի ի զաւրացն Փոկասայ և սպանութիւն Ներսիսի:

Գլ. Լ. Պատերազմ ի դաշտին Եղիվարդայ և պարտութիւն Պարսից. այլ պատերազմ ի դաշտին Շիրակայ և պարտութիւն Յունաց: Երրորդ պատերազմ ի Մաղկոտն: Անձնատուր լինել Թէոդոսի Խոսրովունուոյ զաւրավարին Պարսից. երթալ ի դուռն արքունի և ապա սպանանել:

Գլ. ԼԱ. Արձակել Խոսրովայ զԽոռեմ՝ բազմաձեռն պնդաւ յԱսորեստան և զԱշտատ հանդերձ Թէոդոսիւ որդւով Մաւրկայ՝ ի Հայս: Ամենայն Ասորեստան և Միջագետք հնազանդին ի ծառայութիւն Պարսից: Աշտատ հարկանէ զՅոյնս, երթայ ի վերայ Կարնոյ: Թէոդոս յայանէ պանձն իւր Կարնեցւոց. անձնատուր լինել Կարնոյ: Գալ զաւրավարին Շահնայ ի Կարին. գաղթեցումն բնակչաց Կարնոյ յԱհմատան: Վախճան կաթողիկոսացն Յովհանու և Աբրահամու: Նստել յաթոռ Կոմիտասայ: Առումն Կեսարիոյ Կապադովկացւոց ի Շահնայ և սպանումն Վասակայ Արծրունուոյ:

Գլ. ԼԲ. Խոսրով մերժէ առնել հաշտութիւն. պատերազմ առ Կեսարեաւ, փախուստ Յունաց. Շահէն առնու զՄելիտինէ: Զաւրավարք պարսիկք ի Հայս: Փիլիպպիկոս արշաւէ յԱյրարատ և դառնայ ի փախուստ: Նստուցանել Հերակլի զԿոստանդին զորդի իւր յաթոռ Թագաւորութեանն և երթալ յԱսորեստան: Պարտութիւն նորա առ Անտիոք քաղաքաւ: Երկիրն Պաղեստինացւոց հնազանդի ի ծառայութիւն Պարսից: Ապստամբութիւն Երուսաղէմ քաղաքի, առումն և կոտորած անհնարին: Գերումն խաչափայտին: Հրաման յարքայէն Խոսրովայ՝ շինել անդրէն զԵրուսաղէմ:

Գլ. ԼԳ. Թուղթ Մոգեստոս երիցու առ Կոմիտաս կաթողիկոս:

Գլ. ԼԴ. Եւ այս է Թղթոյն պատասխանի՝ զոր գրեցին Հայք յԵրուսաղէմ առ Մոգեստոս:

Գլ. ԼԵ. Շինումն տաճարին Հռիփսիմեայ:

Գլ. ԼԶ. Գալ Խոռեմայ առնուլ զԿոստանդնուպոլիս. ողորջանք Հերակլի. հրաման ի Խոսրովայ՝ առնուլ զքաղաքն: Ի նաւամար-

տի բեկանի զաւրութիւն Պարսից: Ժպիրհ հրովարտակ Խոսրովայ առ Հերակլ: Նստուցանել Հերակլի զԿոստանդին յաթոռ Թագաւորութեանն և գնալ ի Կեսարիա: Արշաւել անտի ի Հայս և առնուլ զԴուին, զՆախճաւան և զԳանձակ: Հասանել Խոռեմայ ի վերայ Հերակլի: Ճարտար շարժմունք Հերակլի և կոտորել զՊարսիկս մասն առ մասն:

Գլ. ԼԷ. Փախուստ Խոսրովայ ի Վենկաւատ. առնուլ Հերակլի զՏիգրոն և դառնալ յԱտրպատական: Դարձ Խոսրովայ անդրէն ի Տիգրոն և սպանումն: Թագաւորել որդւոյ նորա Կաւատայ և առնել հաշտութիւն ընդ Հերակլի, ունելով երկաքանչիւրոց զհին սահմանս իւրեանց:

Գլ. ԼԸ. Վարազտիրոց կարգի մարզպան Հայոց: Նստիլ յաթոռ կաթողիկոսութեան Քրիստափորի և զկնի նորա Եզրի: Մահ Կաւատայ. Թագաւորել Արտաշրի մանկան: Խոռեմ ըստ խորհրդոյ և աւլնականութեամբ Հերակլի առնուլ զՏիգրոն, սպանանէ զԱրտաշիր և ինքն Թագաւորէ. զխաչն տէրունական դարձուցանէ Յունաց: Սպանումն Խոռեմայ. Թագաւորել Բորոյ, Խոսրովայ, Ազարմիդիտոյ և Որմզդի սակաւ ժամանակս և ապա Յազկերտի, որդւոյ Կաւատայ: Պառակտումն տէրութեանն Պարսից:

Գլ. ԼԹ. Դարձ տէրունեան խաչին յերուսաղէմ: Կաթողիկոսն Եզր ըստ հարկելոյ Մժէթի Դնունւոյ ընդունի զժողովն Քաղկեդոնի և առնուլ սլարգն զաղն Կողբայ: Գծտութիւն Վարազտիրոցի ընդ իշխանս Ատրպատականի. խորհուրդ Մժէթի սպանանել զնա. փախուստ նորա առ Հերակլ և մեծարել ի նմանէ: Դաւաճանութիւն Աթալարիկոսի ընդդէմ հաւր իւրոյ Հերակլի. չմիաբանել Վարազտիրոցի ընդ դաւաճանսն. աքսոր նորա: Դաւիթ Սահառունի կարգի կիւրապաղատ: Թէոդորոս Ռշտունի պահէ զաշխարհն Հայոց յապահովի:

Գլ. Խ. Բարձումն Սասանականին, որ կալաւ զիշխանութիւնն ամս ԾԽԲ: Դիմել Հրէից առ Իսմայելացիս. երևել Մահմետի և միաբանել զԻսմայելացիս: Առաջին պատերազմ ի մէջ Յունաց և Իսմայելացւոց յԱրաբիա: Պարտութիւն Յունաց. փախուցանել զխաչափայտն ի Կոստանդնուպոլիս: Իսմայելացիք տիրեն Եգիպտոսի: Այլ զաւր Իսմայելացւոց առնուլ զՏիգրոն, Նուազումն Թագաւորութեան Պարսից: Մահ Հերակլի և Թագաւորել որդւոյ նորա Կոստանդինի: Մուտ որդւոցն Իսմայելի յաշխարհս Հայոց: Առումն Դունայ և գերումն ԼԵ հազար արանց ի

Դուռնայ: Պատրկութիւն Թէոդորոսի Ռշտունւոյ: Իսմայելացիք յաւարի առնուն զբազում աշխարհս մինչև ի սահմանս Հնդկաց:

Գլ. ԽԱ. Վասն Հրէից և չար խորհրդոց նոցա:

Գլ. ԽԲ. Մեռանել Կոստանդնի և Թագաւորել Երակլոսի որդւոյ Հերակլի յերկրորդ կնոջէն: Գալ Վաղենտինի ի Կոստանդնուպոլիս և նստուցանել Թագաւոր զԿոստաս զորդի Կոստանդնի: Պատերազմ Պարսից և Իսմայելացւոց ի Մարսս գաւառի և պարտութիւն Պարսից: Հէնն իսմայելեան ըստ կանխասացութեան Դանիէլի մարգարէին: Ապիրատ խորհուրդ Վաղենտինի և մահ նորա: Դարձ յաքսորէ ասպետի, որդւոյ Շուռն Խորովայ: Թումաս նենգութեամբ ըմբռնէ զԹէոդորոս և առաքէ կապանաւք ի Կոստանդնուպոլիս: Արգարանայ Թէոդորոս և դառնայ ի Հայս պատուով զաւրավարութեան: Ասպետ փախչի ի Կոստանդնուպոլսոյ և դարձեալ մտանէ ի ծառայութիւն Յունաց պատուով կիւրապաղատութեան. մահ նորա: Բաժանել զաւրուն Իսմայելի յերիս առաջս և արշաւել յԱյրարատ, ի կողմանս Սեպհակոն զնդին և յԱղուանս:

Գլ. ԽԳ. Թէոդորոս Ռշտունի հարկանէ զԻսմայելացիս և Թափէ զաւարն և զգերին, զոր առեալ էր նոցա յԱրծափս: Այլ զաւր Իսմայելացւոց հարկանէ սրով յԱյրարատայ մինչև ի սահմանս Տայոց, Վրաց և Աղուանից: Նաւամարտութիւն առ Կոստանդնուպոլսով և չարաչար պարտութիւն Իսմայելացւոց: Կոստանդին կայսր առնէ հաշտութիւն ընդ Մաւեայ: Շինութիւն Կկեղեցւոյն յանուն Զուարթնոց: Ամբաստանութիւն զաւրուն Յունաց զՀայոց վասն իրաց հաւատոյ: Հրաման ի Կոստանդնէ՝ առնել միաբանութիւն հաւատոյ ընդ Հոռոմս: Ժողով եկեղեցական վասն խնդրոյ միաբանութեան:

Գլ. ԽԴ. Պատճէն պատասխանի Թղթոյն եկելոյ ի Հայս ի Հոռոմոց Թագաւորէն Կոստանդինայ, զոր գրեցին Հայոց եպիսկոպոսունքն և կաթողիկոսն Ներսէս հանգերձ նախարարաւքն և զաւրավարաւն Թէոդորոսիւ Ռշտունեաց տերամբ:

Ճշմարիտ և ուղղադաւան նամակ Նիկիական:

Գլ. ԽԵ. Յարձակումն Իսմայելացւոց ըստ տեալեան Դանիէլի: Իրք խռովութեան ի Կոստանդնուպոլիս. սպանումն երևելի տաւանց:

Գլ. ԽԶ. Պատերազմ Իսմայելացւոց ընդ Պարսիկս: Մահ Յազկերաթի: Բարձումն Սասանեան տէրութեանն: Հայք մտանեն ի ծառայութիւն Իսմայելացւոց առաջնորդութեամբ Թէոդորոսի

Ռշտունւոյ: Գալ Կոստանդնի կայսեր ի Հայս. բաղումք յիշխանացն Հայոց գան առ նա և ցուցանեն զմիամտութիւն իւրեանց: Գլ. Խէ. Վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսիսի. հաղորդել նորա և այլոց եպիսկոպոսաց ընդ Հոռոմս առ երկիւղի: Մի ոմն յեպիսկոպոսաց բռնադատի ի կայսերէն՝ հաղորդել ընդ կաթողիկոսին: Դարձ Կոստանդնի ի Կոստանդնուպոլիս: Փախուստ Ներսիսի յերեսաց իշխանացն Հայոց: Թէոդորոս Ռշտունի հարկանէ զգաւրս Յունաց, առնու զՏրապիզոն, երթայ առ Մաւրսս և ընդունի զիշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց, Աղուանից և Սիւնեաց: Պատրաստութիւն Իսմայելացւոց առ ի առնուլ զԿոստանդնուպոլիս:

Գլ. ԽԸ. Թուղթ արքային Իսմայելի առ Թագաւորն Յունաց Կոստանդին: Գալ Մաւրասայ ի Քաղկեդոն: Մըրիկ հովմոց խորտակէ և ցրուէ զնաւատորմն Իսմայելացւոց. զաւրն Իսմայելացւոց թողու զՔաղկեդոն: Այլ բանակ Իսմայելացւոց, որ արշաւէր ի Վերս՝ հերքի ի բքոյ ձմերայնոյ: Իշխանք Հայոց միաբանին և բաժանեն զՀայս ի միջի իւրեանց: Աղէտ ժողովբւրդեանն:

Գլ. ԽԹ. Ապստամբութիւն Մարաց յԻսմայելացւոց. բեկումն զաւրութեան Իսմայելացւոց յայնկոյս Ճորայ պահակին և փախուստ մնացելոցն ընդ դժուարս լերինն Կովկասու:

Գլ. Ծ. Մուշեղ Մամիկոնեան մտանէ ի ծառայութիւն Յունաց: Թէոդորոս Ռշտունի և այլ իշխանք հնազանդին. ի ծառայութիւն Իսմայելացւոց: Պատերազմ Յունաց և Իսմայելացւոց ի Նախճաւանի և բեկումն Յունաց: Առումն Կարնոյ. աւերումն երկրին Հայոց, Աղուանից և Սիւնեաց ի ձեռն Իսմայելացւոց և տալ պատանդս: Մահ Թէոդորոսի Ռշտունւոյ: Համապասպ Մամիկոնեան կարգի իշխան Հայոց: Կաթողիկոսն Ներսէս դառնայ յաթոռ կաթողիկոսութեանն և կատարէ զշինուած եկեցեցւոյն Զուարթնոց: Վերջութեան. Հայք ապստամբին յԻսմայելացւոց. կոտորումն պատանդացն: Մուշեղ Մամիկոնեան ի բաց կայ ի ծառայութենէ Իսմայելացւոց և կոչի ի պալատն: Խոռվութիւն ի մէջ զաւրացն Իսմայելի. բաժանել նոցա ի չորս մասունս և կոտորել զմիմեանս: Յաղթել Մաւրասայ հալառակորդաց, միապետել և առնել խաղաղութիւն:

**ՍԵՔԵՆՍԻ ԵՊԻՍՈԴՈՒՄԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ**

Ս Ե Բ Ի Ո Ս Ի Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս Ի

ՊԼԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Գ Լ Ո Ի Խ Ա.

5 Խոստարանութիւն առաջիկայ պատմութեանց: Մասեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծաւրեացոյ: Ազարանգեղեանն արձանագրութիւն: Հայկ եւ Բէլ: Պայազասօ Հայկայ: Շումիրամ եւ Արայ Գեղեցիկ: Հայկ ընդ իօխանութեամբ Աստրեսանեայց, Մարաց եւ Մակեդոնացոց մինչեւ ցամբարձումն Պարբեւաց:

10 Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի զանստարագրել ժամանակ և զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս, և ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ. և ցուցից համառատիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերարերութեան զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով 2:

15 Անդր հայելով ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ³, զոր եգիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծրին քաղաքի, յապարանսն Սանատրուկ արքայի, հանդէպ դրան արքունական տանարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայնիցն:

1 Ա-Դ չունին վերնագիր: Բ. Զնջված ե Վերերիանոսի, վերից գրված. «Պատմութիւն Սերէոսի»: Գ. ունի «Պատմութիւն Հայոց և կայսերն յունաց մեծին Հերակլի արարեալ ի Սերէոս Եպիսկոպոսէ հայոց, ըովանդակեալ յԲԺ. տետր: Մ. Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին: Գ. չունի վերնագիր: Տե՛ս առաջարանում: »

3 Մ. Դպրութիւն Ա. և ներքեւ ծանոթ. «Ի բնագրին էր գլուխ Ա, բայց մեր եղաք դպրութիւն Ա. Ա-Դ չունին վոյ գլուխ Ա և վոյ դպրութիւն Ա. Գ. Դպրութիւն Ա.

11 Ա-Դ վիպասանութիւն

15 Բու. անդ. Ուղղեցինք անդր. Հմմտ. Գլ. Ծ. «Անդր հայելով ի կարգս...»

15 Ա-Դ ի մատեանս

15 Մ. Մարաբայ

Քանզի գսիւնս տաճարին այնորիկ խնդրեալ ի դուռն ար-
քային Պարսից, և րացեալ զաւերածն վասն սեանցն՝ ըստդիպան
արձանագրին⁴, զրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ
թագաւորացն Հայոց և Պարթեազն՝ յուսարէն դպրութեամբ. զոր
5 իմ գտեալ ի Միջագետս ի նորին աշակերտացն՝ կամեցայ ձեզ
զրուցակարգել. քանզի այսու ունէր վերնադիրն այսպէս.

«Եւ Ագարունգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ
իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, երամանաւ Բա-
ջին Յրդասազ՝ առեալ ի դիւսնէ՝ արեւմտի⁵։ Զոր փոքր մի և ապա
10 յիւրում տեղուջն տեսցես զպատճենն։

Բայց ես նախ առաջին զվկապ յահեղն արքայ և յարի այրն
սկսայց ասել, նախ զնախնեացն պատմութիւնս, ուստի և զև
սկիզբն ամինայն երկրի շինուածոյ լրմանց. և անտի ի սոյնս
պատուաւորելոյ յաւդել զզրուցակարգութեան վկապ հսկայազանցն
15 և զառասպելս ունայնս անհանճար զարացն. զոր ի մեծ երկանցն
աշտարակին յղութիւն ծնանելով ցրէր ընդ մեծ անապատ ան-
թիւ, որ ի կայս անլուրս ձայնից անզադար ի վերայ առն ըն-
կերի առնոյր սուրն Տիտան. յորում առաջին թագաւորեալ ի
վերայ երկրի։

20 Եւ Բէլն Տիտանեան⁶ ի վեր կարծէր զինքն քան զամենայն
ազգս մարդկան, զիւրն ոչ ճանաչելով զքնութիւն, այլ զամենայն
ազգս մարդկան ի ծառայութիւն իւր կոչէր։ Ապա յայնմ ժամա-
նակի Հայկն Արեթածին ոչ կամեցաւ հնազանդել ի ծառայու-
թիւն Բելայ արքայի. արհամարհեաց զնա աստուած կոչելւ Անդ

2 Բոյ. ըստ դիպան, Վիեն. համ.
Ըստ դիպաւ. Մատիկյան ուղ-
ղում ե ընդ դիպան, Ազիւն-
յան ուղղում և անդ դիպան.
Տ. Մանսթ 4

5 Ա-Դ չիք ի Միջագետս. Մ.
ծանօթ. մեջ գրում ե. ի միւս
օրինակէն եղաք Վի Միջա-
գետս։

11 Ա և յար ին այրն. Բ, Դ և
յարին այրն. Գ և յարարին
այրն

13 ՏՏ. շինուածոց

13 ՏՏ. ի սոյն

15 Ազիւն. ուղղում և զրուցացն,

փիւկ զաւրացն

15—19 Այս աղավաղված տեղում
Ագարունգեղոս ունի. «սկսան
գործել զաշտարակն... իսկ
յղութիւն նոցա ծնոյց զան-
լուր միմեանց ձայնիցն շփո-
թութիւն»։ Խորենացին ունի
«չոյմ իմն ցրէ զամբար-
տակն և մարդկանն անլուր
բարբառս բաշխեալ... այր իւ-
րաքանչիւր սուր ի կոչ ընկե-
րի իւրոյ ձգելով»...

20 Ա. տիտան, յուսանցքում ավե-
լացրած՝ եան

22 ԱԳԴ ժամանակ

Բէլ ի վերայ Հայկին յարձակեալ մարտիւ, իսկ Հայկն արի՝ աղեղամբ հալածեաց զնա:

Արդ՝ այս է Հայկն, որ ծնաւ զԱրամենակ զորդի իւր ի Բաբելոն: Եւ ծնաւ Արամենակ ուստերս և դստերս բազումս, յորոց անդրանիկն Արամայիս: Եւ ծնաւ Արամայիս ուստերս և դստերս բազումս, յորոց անդրանիկն Ամասիա: Եւ ծնաւ Ամասիա ուստերս և դստերս բազումս, յորոց անդրանիկն Գեղամ: Եւ ծնաւ Գեղամ ուստերս և դստերս բազումս, յորոց անդրանիկն Հարմայ: Եւ ծնաւ Հարմայ ուստերս և դստերս բազումս, յորոց անդրանիկն Արամ: Եւ ծնաւ Արամ ուստերս և դստերս բազումս, յորոց անդրանիկն Արայն Գեղեցիկն:

Արդ՝ այս են անուանք ազգածինն արանց, անդրանկելոցն ի Բաբելոն, զնացելոցն ընդ կողմանս հիւսիսոյ յերկիրն Արարադայ: Զի չուեաց խաղաց զնաց Հայկն ի Բաբելոնէ կնաւն և որդւովքն և ամենայն աղիւսին հանդերձ, և չոգաւ բնակեցաւ յերկիրն Արարադայ, ի տանն որ ի լեռնոտինն, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ և եղբարքն հանդերձ:

Եւ ապա ետ զնա Հայկն կալուած ժառանգութեան Կադմեայ թոռին իւրում որդւոյն՝ Արամենակայ: Եւ ինքն չուեաց զնաց անտի ևս ի հիւսիսակողմն և չոգաւ բնակեցաւ ի բարձրաւանդ դաշտավայրի միոջ. և կոչեցաւ անուն դաշտին այնորիկ Հարք, յանուն Հարցն:

Իսկ երկիրն ըստ նմին պատշաճի կոչեցաւ անուն Հայք, որ են հայազամբք հանդերձ:

Եւ արդ՝ այս Հայկ հգաւր զաւրութեամբ և բարի անձամբ և կորովի աղիղամբ և մարտիկ յոյժ:

Յայնմ ժամանակի թագաւորեաց ի Բաբելոն որսորդ հսկայ Քէլէն Տիտանեան, ճոխն շաստուածացեալ, որոյ հգաւր զաւրութեամբ և սաստիկ յոյժ գեղ պարանոցի իւրոյ: Եւ էր իշխան ամենայն ազգացն, որ սփռեցան ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի: Որոյ արարեալ առ աշաւք կախարդութեամբ հնարս, և հրամանս թագաւորականս ամենայն ազգաց. և հպարտութեամբ ամբարտա-

3 ՏՏ արամանակ (միշտ)

3 Ա—Դ ի բարիւն

9 ՏՏ. Հարմա

12 Ա. անդրանկելոցն ի Բաբելոն, լուսնեցում զնացելոցն: ԻՖ չուին զնացելոցն: Մ. փակագծով զնում է (զնացե-

լոցն) և ներքեք ժանսթ միւս օրինակն ոչ ունէր փակագծիւ եղեալ բառդ: Գ. ունի դնացելոցն, առանց փակագծի,

18 ԶԺ կադայ

20 ՏՏ չոգաւ

32 Ա—Դ թագաւորական

ւանութեան իւրոյ կանգնեաց զպատկերն իւր, և ետ երկիր պագանել իբրեւ աստուծոյ, և զոհս մատուցանել:

5 Եւ վաղվաղակի կատարէին ամենայն ազգքն զհրամանս նորա. բայց մի ոմն Հայկ անուն, նահապետ ազգացն, ոչ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն նորա. և ոչ կանգնէր ի տան իւրում զպատկեր նորա, և ոչ մեծարէր զնա աստուածաւրէն շքով:

Եւ էր անուն նորա Հայկ, ընդ որում ծնաւ արքայի Բէլայ յԹաթիւն մեծ: Եւ զաւրաժողով լինի Բէլ արքայ ի Բաբելոն և զիմէ գնայ ի վերայ Հայկայ սպանանել զնա:

10 Գայ հասանէ յերկիրն Արարազայ ի տունն, որ էր նոցա հայրենի, զոր շինեալն էր ի լեռնոտին. և Կադմոս փախստական գնաց ի Հարք առ հայր իւր ազգ առնել նմա. և ասէ. «Դիմեալ գայ Բէլ արքայ ի վերայ քո, և եկն եհաս մինչ ի տուն անդր. և ես կնաւ իմով և որդւովք անաւասիկ գամ փախստական»:

15 Առնու Հայկն զԱրամենակ և զԿադմոս զորդի իւր. և զորդիս նոցա և զորդիս եւթանեցունց զստերաց իւրոց, արս հսկայս և նուազունս թուով:

Եւ ի զիմի հարկանի Հայկն Բէլայ արքայի. և ոչ կարաց զգէմ ունել բազմութեան արանց հսկայից սպառազինաց:

20 Անդ ի զիմի հարկանի Հայկն Բէլայ, և կամեցաւ ըմբռնել զնա Բէլ ի բուռն իւր: Խոյս ետ Հայկն յերեսաց նորա, և գնայր նա փախստական. և Բէլ զհիտ նորա երթայր պնդագոյն հանգերձ զինակրաւն իւրով:

25 Զտեղի կալաւ Հայկն և ասէ ցնա. «Զի՞ պնդեալ գաս զհետ իմ. դարձիր անդրէն ի տեղի քո, զի մի մեռսնիցիս այսաւր ի ձեռաց իմոց. քանզի ոչ վրիպի նետ իմ իմիք»: Պատասխանի ետ Բէլ, և ասէ. «Վասն այնորիկ, զի մի անկցիս ի ձեռս մանկոււոյ իմոյ և մեռանիցիս. այլ եկ ի ձեռս իմ, և կեանց ի տան իմում խաղաղութեամբ, ունելով ի գործս զմանկունս ի տան իմոյ զորսականս»:

30 Պատասխանի ետ նմա Հայկն և ասէ. «Շուն ես դու և յերամակէ շանց՝ դու և ժողովուրդ քո: Եւ վասն այնորիկ թափեցից իսկ այսաւր ի քեզ զկապարճս իմ»: Եւ արքայն Տիտանեան սպառազինեալ, և վստահացեալ ի կուռ սպառազինութիւն անձինս իւրոյ:

2 Ա, Գ, Դ իբր

13 Բ, ՏՏ մինչև

14 ՏՏ կամ փախստական

16 Ա եւթանեցունց

18 ՏՏ չիք Հայկն

21 Ա, Գ, Դ, չիք գնայր

Եւ Հայկն Աբեթայն մերձենայր և ունէր ի ձեռին իւրում
զաղեղն, որպէս հեծան հզար մայրափայտեայ: Եւ Հայկին զտեղի
կալեալ պատրաստի ընդդէմ նորա աղեղամբ: Եւ կանգնէ զկա-
պարճսն ի գետնոյ ընդ ինքեան յաւղ սկայաւրէն կամարին¹⁰, և
5 ընդ գիրկս մտեալ՝ զաւրութեամբ հարկանէ նետիւ զտախտակս
երկաթիս, և ընդ պղնձի վահանն ի թափ անցուցանէ ընդ մե-
ղէն արձանն, յերկիր խարսխեալ վտարեալ նետն. և վաղվաղակի
յերկիր կործանեալ զաստուածակարծեալ հսկայն. և զաւրջ նորա
փախստական լինէին: Եւ նոքա զհետ մտեալ թափեցին ի նոցանէն
10 երամակս ձիոց և ջորեաց և ուղտուց:

Եւ Հայկն դարձաւ ի տեղի իւր. և չոգաւ կալաւ Հայկն
զերկիրն Արարադայ, և բնակեցաւ անդրէն ազգաւ իւրով մինչև
ցայժմ: Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ զնա կալուած ժա-
ռանգութեան Կադմեայ թոռին իւրում, որդւոյ Արամենակայ եղ-
15 բաւր Հարմայի: Եւ Արամենակայ հրամայեաց երթալ ի հիւսիսա-
կողմն, ուր ինքն իսկ դադարեաց զառաջինն:

Եւ եղև յետ մահուանն Հայկայ առ Արամենակ զորդիս իւր և
զգստերս իւր և զարս նոցա, և զքորս եւթանեսին և զարս նոցա,
զուստերս և զգստերս նոցա և զամենայն աղիս իւր, և չոգաւ բնա-
20 կեցաւ անդէն յառաջնունն գաւառին, զոր կոչեցին յանուն հարց
իւրեանց՝ Հարք: Ապա գնայ անտի ևս Արամենակ ի հիւսիսա-
կողմն, և երթեալ իջանէ յերկիր մի խորին դաշտավայր, որ կայ
ի մէջ բարձրաբերձ լեռանց. և հատանէ անցանէ ընդ մէջ նորա
գետ յորդահոսան. որով անցեալ Արամենակ բնակէ անդ, և շինէ
25 զերկիրն կալուած ժառանգութեան իւրոյ՝ զվայրն լեռնակողմն և
զառապար:

Զկնի Արամենակայ որդի նորա Արամայիս շինէ իւր ի վե-
րայ գետեզերն տուն բնակութեան, և անուանէ զանուն նորա
ըստ անուան իւրոյ Արամայի: Եւ որդիքն նորա սկսան բազմա-
30 նալ և ընուլ զերկիրն:

Եւ շինեցին գաւառք. մեռաւ և Արամայիս, և կալաւ զերկիրն
որդի նորա Ամասիա: Եւ ապա յետ նորա Գեղամ: Մեռաւ Գեղամ,

2 Բ, Դ մայր փայտեայ
4 22 յաւղ: ՏՏ ուղղել են՝ յա-
ղեղն: Տ. Ժանթ. 10.
8 ՏՏ չիք յերկիր
9 ՏՏ ի նոցանէ
15 Հարմայի, Թվի ուղղելի Ար-

մայիսի:
18 Ա, Գ, Դ և զքորսն զեռա-
թանեսին: Բ և զքորսն եռա-
թանեսին:
21 Գ արամենակի ի

և տիրեաց որդի նորա Հարմայ. ապա որդին Հարմայի Արամ: Ապա որդի նորա Արայն Գեղեցիկ, որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարադ:

- Եւ Շամիրամ կինն Ասորւոց արքային Նինուսի քանզի լուաւ
 5 վասն գեղեցկութեան նորա՝ և կամեցաւ առնել ընդ նմա բարեկամութիւն, որպէս զի կատարեսցէ զկամս նորա պոռնկութեամբ. քանզի ըստ լրոյ համբաւոյ յոյժ տափեալ էր ի վերայ անձին և գեղոյ նորա գեղեցկութեանն, զի ոչ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նորա այր ոք ամենեին՝ այր պատկերաճոխ: Յղէ առ նա
 10 հրեշտակս պատարագաւք և կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ: Իսկ Արայն ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ և ոչ յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Շամիրամ: Ապա առնու զգաւրսն իւր Շամիրամ, և գնայ ի վերայ նորա ի Հայս: Գայ հասանէ ի դաշտն Արայի, և տայ պատերազմ ընդ Արայի, հարկանէ զգաւրն, և սպանանէ զԱրայ ի պատերազմին:

Եւ հրամայէ Շամիրամ տանել զգի նորա ի վերնատունն ապարանից իւրոց, և ստէ «Էս ասացից աստուածոց լիզուլ զվերա նորա, և կենդանացի»:

- Իսկ իբրև նեխեցաւ դի նորա ի վերնատանն՝ հրամայեաց
 20 զաղտնի ընկենուլ ի վիհ և ծածկել: Եւ զարգարէ զմի զոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող. և համբաւ հանէ՝ զԱրայի լիզուլ աստուածոցն և յարուցանել: Ունի ի ծածուկ. և ոչ ումեք ի ծանաւթից նորա ցուցանէ զնա. և այսպէս հանէ համբաւ արալեզաց տիկինն Շամիրամ:

- 35 Յայնժամ տիրեաց Շամիրամ ի վերայ երկրին Հայաստանեայց, և յայնմհետէ Ասորեստանեայց թագաւորքն տիրեցին մինչև ցմեռանելն Սենեքերիմայ. ապա ապաստամբեցին յԱսորւոց թագաւորացն ծառայութենէ:

- Եւ տիրէ ի վերայ նոցա Զարեհ որդի որդւոց Արամենակայ,
 30 այր զաւրաւոր և կորովի աղեղամբ. ապա Արմոզ. ապա Սարհանգ. ապա Շաւաշ. ապա Փառնաւազ:

Սա ծնաւ զԲագամ և զԲագարատ¹⁾. և Բագարատ ծնաւ զԲիւ-

1 Բ, ՏՏ որդի նորա փիկ Հարմայի

9 Թերևս այլ ոք, փիկ այր ոք

17 ՏՏ լիզուլ

23 ՏՏ այդպէս

23 Ա արա լիզաց: Բ, Գ արալեզաց: Դ յարալեզաց

27 Ա—Դ Սենեքարիմայ

32 Ա—Դ, Մ զԲագարամ, և Բագարամ ծնաւ զԲիւրամ և Բիւրամ... Բագարամայ... Բագարամ: Գ. ուղղել ե զԲագարատ... զԲիւրատ են:

րատ, և Բիւրատ ծնաւ զԱսպատ: Եւ որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս արեւմտից, այս ինքն է Անգեղ տուն. վասն զի կոչեցաւ Բագարատ և Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչե-

5 ցին: Այս Փառնաւազ հնազանդեալ Նաբուգոդոնոսորայ արքայի ի Բաբելոն: Եւ սպա յայնմհետէ Բաբելացւոց և Մարաց Թագաւորքն տիրեցին մինչև ցԱղեքսանդր Մակեդոնացի, որ զամենայն տիեզերս հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն:

10 Եւ ծառայեցին Մակեդոնացւոց մինչև ցապստամբութիւնն Պարթևաց ի Մակեդոնացւոց, և ցհամբարձումն Արշակունեաց Թագաւորութեանն: Քանզի զսոյն ճառէ ժամանակագիրն¹² այդպէս, որպէս առաջիդ կայ:

15 13 Ի Դամասկոսէ ասեն վնացեալ զՄարսեակն զընդոծինն Աբրահամու, փախստական լեալ յԻսահակայ, և եկեալ բնակեցաւ առ տամբ երկուց լերանցն որ հային հանդէպ մեծի դաշտին Արայի, յԱրագած կատար և ի Գեղ լեառն:

Եւ անուանէ զլերինս յանուն իւր, որում Ազատն կոչեն լեառն: Եւ լինին նորա երեք որդիք, Փառոխ, նա է Եղիազար, և
20 Փառոխտ կոչեն զտեղի բնակութեանն, և Փառականն¹⁴ դաշտ որսոց և արշաւանաց նոցին, որ խառնին յազգ Արամիեակայ:

Գ Լ Ո Ի Խ Բ.

Ապոստամբութիւն Պարթևաց որ եզել ի յայս ժամանակի:

Եւ եղև յետ մահուանն Աղեքսանդրու կայսեր Մակեդոնացւոց ծառայեցին Պարթևք Մակեդոնացւոց ամս ԿԱ: Քանզի Թագաւորեաց Սեղևկիոս Նիանովր ի Բաբելոն ամս ԼԸ: Անտիոքոս Սոտեր՝ ամս ԺԹ: Անտիոքոս Թէոս՝ ամս Ժ:

8 Ա. Դ. ցաղէկանդր
11 Բոյ. և մակեդոնացւոց: Ուղ-
ղեցինք այսպեւ:
18 Ա.—Դ չիք որում ազատն կո-
չեն լեառն
19 Ա.— Դ Եղիազար որում ազատն

կոչեն լեառն
23 Վերնագիրը բնագրինն է:
24 Ա.—Դ. Աղէկանդրու կայսեր մա-
կեդոնացւոյ
26 ՏՏ Սեյւկիոս
11 Ուղղելի՛ նիկանովր... ամս ԼԱ

Եւ յամի մետասաներորդի Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց: Եւ թագաւորեաց Արշակ Մեծ, որդի արքային Թէտալացւոց, ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց, որում ամենայն ազգք
5 արեւելից և հիւսիսոյ հնազանդեցան ի ծառայութիւն:

Չուեաց խաղաց գնաց Արշակ արքայն ամենայն զաւրաւքն հանդերձ յարեւելից երթալ ի Բաբելոն, յառաջին թագաւորացն կալուածսն. զի անդ հաստատեսցէ զթագաւորութիւն իւր. եկն
հնաս ի Բաբելոն:

10 Իսկ Անտիոքոս իբրև ետես, զի անչափ բազմութեամբ եկեալ հասեալ էր ի վերայ նորա Արշակ արքայն Պարթևաց, այնուհետև ոչ կարացեալ վստահանալ յիւր զաւրացն բազմութիւն ի դիմի հարկանել վիրազին այնմիկ՝ խոյս ետ յերեսաց նորա. փախեաւ և գնաց յԱսիաստան: Եւ թագաւորէ ի վերայ Ասիաստանի աւն և. և ապա մի ըստ միով թագաւորեն Մակեդոնացիքն յԱսիաստան ի ժամանակս ինչ: Եւ Արշակ արքայ հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն զԱսորեստանեայս, որ ըստ Անտիոքայ, և զԲարկադցիս և զՊարսիկս և զՄարս, և զերկիրն Հայոց մինչև ցլեառն մեծ Կապկոն, և ի յեզր ծովուն մեծի արևմտից:
15 Թագաւորէ Արշակ ի Բաբելոն ամս բազումս:

Եւ եղև յամին հարիւր և տասներորդի չորրորդի Արշակայ արքայի Պարթևաց, ի չորրորդում ամի թագաւորութեան Դիմետրեայ ի վերայ Ասիաստանի և Ասորւոց, մինչ Արշակ արքայ գնաց յարեւել՝ զաւրաժողով լեալ և Դիմետրիոս չոգաւ կալաւ
25 զԲաբելոն:

Իբրև ետես Դիմետրիոս, զի այնչափ բազմութեամբ եկն հնաս ի վերայ նորա Արշակ՝ տեղի ետ նմա և գնաց մինչև ցԱնտիոք. և անդ ճակատեցաւ ընդդէմ Արշակայ ի պատերազմ: Եւ եղև պատերազմ մեծ առ Անտիոք քաղաքաւ Հարկանեն և սրբաջուռնջ առնեն զգաւրն Դիմետրեայ. և ձերբակալ առնեն զԴիմետրիոս: Կապէ գնա Արշակ արքայ ոտիւք և ձեռաւք, և առնու գնայ յարեւելս ի Բահլ Շահաստան:

Իբրև ետես Անտիոքոս եղբայր Դիմետրեայ, իթլ ըմբռնեցաւ Դիմետրիոս ի ձեռս Արշակայ արքայի՝ ինքն թագաւորէ ի

4 Ա—Դ ազգ և հիւսիսոյ

13 ՏՏ և խոյս ետ

14 ՏՏ Ասիաստանս

16 ՏՏ, Ա յասիաստանի ժամանակս ինչ: Դ. յասիաստանի ի ժամանակս ինչ:

վերայ Ասորոց և Ասիաստանի. զաւրաժողով լինի և գնայ ի Բաբելոն, զկնի տասն ամի: Ազդ լինի սորին, եթէ Թագաւորեաց Անտիոքոս եղբայր Դեմետրեայ և եկն ի Բաբելոն:

Լուծանէ Արշակ զԴեմետրիոս զկնի տասն ամի և արձակէ
5 առ եղբայրն, որպէս զի խաւսեացի ինչ առնել նմա. և Դեմետրիոս ոչ գնաց առ եղբայրն իւր ի Բաբելոն, այլ յԱսիաստան անցանէ: Ապա խաղայ գնայ Արշակ ի Բաբելոն երեքտասան բիւրով:

Յամի հարիւրերորդի քսաներորդի ութերորդի Թագաւորու-
10 թեան իւրոյ իբրև մաւտ հղև ի Բաբելոն՝ անկանի ի վերայ նորա Անտիոքոս յանկարծակի ի ձմեռն ժամանակի՝ ի նեղ վայրի: Եւ ոչ կարեն զաւրել. սպառնն զգաւրն. զարկանեն և ընկեանուն զԱնտիոքոս ի խոնարհ և սպանանեն. և ձերբակալ առնեն զՍեւեկիոս զորդին Անտիոքայ, զոր ունէր, ասէ, արքայ ի դրանն
15 իւրում Թագաւորութեան:

Յայնմ ժամանակի Թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի: Եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուաստան առ երկրաւն Տաճկաց և առ երկրաւն Ասորոց, և զԿապուտկեայ առ Կիւղիկեաւ, մինչև ցեղր ծովուն մեծի արևմտից. և ցհիւսիսոյ կողմանէ
20 ի լեառն մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արևելից և անցանէ առ սահմանաւն առ ամուր աշխարհաւն Մարաց, և հասանէ ի լեառն Զարասպ, և անցանէ առ Նոր Շիրակ երկրաւն:

Եւ յուղարկէ զնա ի Մրժանայ ընդ յարևմուտս զաւրու մե-
25 ծաւ եւթանասուն հազարաց սպառազինաց. և մեծամեծ իշխանաւք նախարարաց հազարաց բիւրաւորաց, որում ոչ ոք կարէր զդէմ ունել պատերազմաւ: Սմա ընդ առաջ ելանէ Բագարատն Փառագեան յորդուցն Արամենակայ նախարար մեծ հանդերձ զաւրու: Մատուցանէ նմա պատարագ ոսկի և արծաթ. և զարդարէ
30 զնա ի սնդր¹⁵ և ի վակաս. պսակէ զնա ի թագ հայրենի. և նըստուցանէ զնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուռ գահոյիցն. և տայ նմա զդուստր իւր ի կնութեան:

5 Ա, Գ, Դ սրպէս, փխկ սրպէսդի

7 Ա Սշխակ, փխկ արշակ

8 Ա բիւրոյ

11 Ա, Գ, Դ եձեան, փխկ ի ձմեռն

13 Ա զսեւեկիոս

14 Վրեն Համ. առնն, փխկ ասէ

15 Բուլ. Թագաւորին: Այսպեա
ուղղեցինք ըստ Նւսեբիոսի:

24 Վրեն Համ. Մծբնայ, փխկ
Մրժանայ

32 ՏՏ ի կնութիւն

Զսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան հրկրին, որ էր իշխան և հրամանատար, ամհնայն թագաւորութեանն հրամանաց զլուխ, և հայր արքայի, և եղբայր. որում ետ իշխանութիւն տէրութեանն այնորիկ: Նա կոտորեաց զհակայսն, որ զաւրածողով եղին ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորոց:

Եւ այս են իշխանք Պարթևաց, որք թագաւորեցին զկնի Արշակայ հաւր իւրեանց ի Բանլ Շահաստան յերկիրն Գուշանաց: Որդիք չորք ասին լեալ Արշակայ արքայի Պարթևաց. զառաջինն ասին թագաւորեցոյց Թետալացւոց աշխարհին. զերկրորդն ի վերայ Կիլիկեցւոց. զերրորդն ի վերայ Պարթևաց. զչորրորդն ի Հայաստան աշխարհին:

Եւ լինին սմինայն ամք Արշակայ կենաց իւրոց ճլ ամ. և թագաւորեաց ամս յիսուն և վեց: Զկնի նորա թագաւորէ որդի նորա Արշակ ի վերայ Պարթևաց ի Բանլ Շահաստանի յերկիրն Գուշանաց՝ ամս 2: Ապա որդի նորա Աննա՝ ամս 1Բ: Ապա Արշէն՝ ամս 1Բ: Ապա Արշաւիր՝ ամս 10: Ապա Արտաշէս՝ ամս 1Դ: Ապա Դարեհ՝ ամս 1: Ապա Արշակ՝ ամս 1: Ապա Արտաշիւր՝ ամս 10: Ապա Պիրոդ՝ ամս 4Դ: Ապա Վաղարշակ՝ ամս 5: Ապա Արտաւան՝ ամս 12: Ապա լինին ամենայն ամք Պարթևաց տէրութեանն ամք 72Գ:

Եւ այս են թագաւորք Արշակունիք¹⁶, որք թագաւորեցին Հայաստան երկրի զկնի Արշակայ Մեծի:

Արդ՝ թագաւորէ Արշակն Փոքր կոչեցեալ՝ յամի հարիւրերորդի քսան և իններորդի թագաւորութեանն Արշակայ հաւր իւրոյ ի վերայ Հայաստան երկրի ի Մրծուին քաղաքի, եղբարք իւրով Վաղարշակաւ, զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս՝ ամս 10Բ: Ապա Արշակ՝ ամս 1Գ: Ապա Արտաշէս՝ ամս 1Բ: Ապա Արտաւան և Արշաւիր՝ ամս 1Բ: Ապա Արշակ որդի Արշաւիր՝ ամս 1Է: Ապա

9 Ա—Դ Թէառալացւոց

10 Վարդան պատմ. ունի Լիւրիկեցւոց, փխկ Կիլիկեցւոց

10 Վիեն Համ ի վերայ Հայաստան երկրին:

12 Ա—Դ ամք Արշակայ թագաւորութեանն ճլ ամ. զկնի նորա . (չիք և թագաւորեաց ամս 12)

18 Դ. ապա արտաւան ամս 12, վորիդ հետ քաց և թողնում մինչև Արտաւան՝ ամս 12, և

շարունակում ե՝ զսա սպանեալն են (եր. 12 ա. 7)

21 Ա որ, փխկ որք

23 Ակին. ուրի՛ գրչից յավելված և համարում հատվածս, սկսած՝ «Արդ թագաւորէ Արշակն» մինչև «և յետ նորա պայազատք նորին» (եր. 12, ա. 15)

25 Վիեն Համ. ի Մրծուին, փխկ. ի Մրծուին

5 Երուանդ որդի Արշակայ՝ ամս ԻԱ: Ապա Արտաշէս եղբայր նորին՝
 ամս ԾԲ: Ապա Տիրան որդի Արտաշեսի՝ ամս ԻԲ: Ապա Տիգրան
 եղբայր նորին՝ ամս ԽԲ: Ապա Արշամ՝ ամս Ի: Ապա Աբգար
 որդի Արշամայ՝ ամս ԼԸ: Ապա Սանատրուկ քեռորդի Արգարու՝
 ամս Լ: Ապա Արտաշէս որդի Սանատրուկոյ՝ ամս ԽԱ: Ապա Արտա-
 ւազդ և ապա Տիգրան, որդիք Արտաշիսի՝ ամս ԻԴ: Ապա Վաղարշ
 որդի Տիգրանայ՝ ամս Ի: Ապա Քաջն Խոսրով որդի Վաղարշու՝
 ամս ԽԸ: Ապա Մեծն Տրդատէս որդի Խոսրովայ՝ ամս ԾԶ: Ապա
 10 Խոսրով որդի Տրդատայ՝ ամս Թ: Տիրան որդի Խոսրովայ՝ ամս
 10 ԽԸ: Արշակ որդի Տիրանայ՝ ամս է: Շապուհ արքայ Պարսից՝ ամս
 ՀԳ: Պապ որդի Արշակայ՝ ամս է:

Գ Լ Ո Ի Խ Գ.

Արդ՝ ըէ պիտոյ է Դեզ, ո՛վ ընթերցասէր, Երկրորեցից ի պատմա-
 15 գրացն Մովսիսի Խորենացու և Ասեփանոսի Քառանգացոյ, հա-
 տուսի և Նումարիոս մատենագրաց՝ զորդի ի հաւաք խանայել:

Յետ մահուանն Աղեքսանդրու թագաւորէ Արշակ Քաջ ի
 Բահլ Շահաստանի, յերկիրն Քուշանաց. կեցեալ տմս ճԼ, թագա-
 ւորեաց ամս ԾԷ: Յետ նորա որդի նորա Արտաշիր՝ ամս ԼԱ: Յետ
 20 նորա թագաւորէ նորին որդի Արշակ, որ կոչեցաւ Մեծ՝ ամս ԾԲ:
 Սա թագաւորեցոյց զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշ-
 խարհիս Հայոց: Արդ՝ այսպէս գատուցեալ երեւէին երկու ցեղքն
 թագաւորութեանց՝ Պարսից և Հայոց:

2 Ա—Դ ամս ԿԲ, փիւկ ԾԲ: Վիեն
 որ. ՀԲ
 6 Ա—Դ որդի
 8 Վիեն որ. Ը, փիւկ ԽԸ
 8 Ա—Դ չիք՝ ապա մեծն
 8 Ա—Դ չիք՝ ապա Խոսրով
 9 Ա—Դ Տիրան որդի Խոսրովայ
 ամս Ը
 11 Ա նոր տողից ավելացնում ե.
 շեւ քրիստոսի թագաւորին
 փառք յաւիտեանս ամէն:

12 Մ. պատմութիւն Սեբէոսի ե-
 պիսկոպոսի. դպրութիւն Բ, և
 ներքեւ ծանոթ. չի բնագրին
 էր գլուխ Գ. մեք եզաք զըզ-
 րութիւն Բ, Գ. դպրութիւն Բ:
 13 Վերնագիրը բնագրինն է:
 14 Ա Մովսէսի:—Ստեփանոս Տա-
 րոնացու մասին տ. Առաջա-
 քան:
 19 Ա սորա, փիւկ նորա

Արշակ Քաջ նախնեաց երկուց ցեղից՝ Թագաւորեցելոյ Պահ-
լաւկանին և Արշակունւոյն, ամենայն քաջութեամբ Թագաւորեաց
ամա Ծէ: Յետ որոյ որդիքն զատուցեալք Թագաւորք Պարսից.
Արշակ Մեծ՝ ամա ԾԲ: Արշական՝ ամա Լ: Արշանակ՝ ամա ԼԲ: Ար-
շէս՝ ամա Ի: Արշաւիր՝ ամա ԽԶ: Արտաշէս՝ ամա ԼԱ: Դարեհ՝ ամա
Լ: Արշակ՝ ամա ԺԹ: Արտաշէս՝ ամա Ի: Պերոզ՝ ամա ԼԳ: Վաղար-
շակ՝ ամա Ծ: Արտաւան՝ ամա ԼԶ:

Զսա սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝
երարձ զտէրութիւն Պահլաւաց, սկսեալ յերեսուն ամի Թագաւո-
րութեանն Փիլեղելիոս Պտղոմէոսի, կալեալ նոցա ընդ ամենայն
ամա՝ ՆԾԷ:

Յետ որոյ նուաճեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սա-
սանայ զամենայն Արիս և զանարիս, և զրազումս ի նոյն ազգէ
Թագաւորութեան Պարթեւաց և Պահլաւաց՝ Թագաւորէ ինքն, և յետ
նորա պայազատք նորին զնոյն ձև աւերինա(կի) 17

. զրէն զՄա-
միկոնէիցն սակս ազգաց զնեղութիւնն: Քանզի ոչ են սոքա որդիք
ազգածնինն Արամենակայ, այլ են եկեալ ի ձենաստանէ յամս
Արտաւանայ արքայի Պարթեւաց և Մեծին Խոսրովու արքայի Հայ-
ոց. որպէս լուայ յառնէն մեծէ, որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ
ի ձենաց Թագաւորէն առ արքայն Խոսրով. յոր իմ հարցեալ ի
զրանն արքունի, եթէ «Լիզգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ,
զորմէ ասեն եթէ ի ձերմէ աշխարհէն գնացեալ են»: Եւ նա
ասաց ինձ. «Ասեն, ասէ, զուսանք և ի մերում աշխարհին յերգս
իւրեանց զՄամիկն և զԿոնակն, արս երկուս լեալ քաջս և զլիա-
ւոր եղբարս հարազատս, որդիք Կառնամայ նախարարին, որ էր
երկրորդ ի Թագաւորութեանն ձենաստանի: Որոյ յետ մահուանն
առնա այսորիկ, առ զկին սորին Թագաւորն նոցին ի կնութիւն:

3 Ա որդին

8 Ա Հոտարացւոյն, Բ, Գ, Դ,
ՏՏ հոտարացւոյն

9 Ա, Դ սկսեալք Լ ամի: Բ սկը-
սեալ յԼ ամի

10 Ա, Գ, Դ փիլիղելիոս պալո-
միոսի: Բ փիլիղելիոսի պալո-
միոսի

10 Ա—Դ սոցա, փիլի նոցա

15 Ա, Բ, Գ պայազատք նորին:

Զնոյն ձև աւերինազրէն զՄա-
միկոնէիցն սակս զազգաց (Ա
զղազղաց) զնեղութիւնն: Գ
զնոյն ձենազրէ զմամիկոնէից
սակս զազգաց զնեղութիւնն:
Ակին, այս տեղը կարգում ե՝
աւերինազրէ զմամիկոնէիցն
սան սպարապետութիւնն: Տ
ծանոթ 17:

19 Ա—Դ արտեւանայ

27 Ա—Դ չիք յետ:

- Եւ եղև ի նմանէ որդի, որ վկնի մահուան հաւր իւրոյ յաջորդեալ նստաւ յաթոռ հայրենի թագաւորութեանն: Եւ նոքա, երկու եղբարք նորա ի մաւրէ և ոչ ի հաւրէ, ապստամբեալ ի բաց կացին ի նմանէ. և միաբանեալ ընդ ինքեանս զմասն մի ի նախարարացն և ի զաւրացն՝ առնեն ուխտ միաբանութեան: Որոց խորհեալ խորհուրդ չարութեան՝ սպանանել զեղբայրն իւրեանց, զթագաւորն աշխարհին ձենբակուր, և առնուլ զթագաւորութիւնն նորա: Եւ զաւրածոյով լինէին Մամիկն և Կոնակն ի վերայ նորա ի միում տեղուջ աշխարհին իւրեանց. և բաժանի զաւր աշխարհին յերկուս: Ազդ լինի ձենբակուրի. գումարէ և նա զզաւրս իւրոյ կողմանն, և գնայ ի վերայ նոցա ի պատեբազմ: Եւ յարձակին ի վերայ միմեանց, հարկանեն սրով սուսերի, և սպառն զզաւրն ապստամբական: Փախստական լեալ Մամիկն և Կոնակն գնան առ արքայն Արշակունի, որ նստէր ի Բահլ Շահաստանի, յերկիրն Քուշանաց: Եւ էր խաղաղութիւն ի մէջ երկոցունց թագաւորութեանցն այնոցիկ:

- Յայնժամ մեծաւ աղբսիւ խնդրեալ զնոսա ձենբակուրի յարքայէն Պարթևաց, «զի բարձցէ ի միջոյ. ապա թէ ոչ՝ լուծցի ուխտ խաղաղութեանն՝ որ ի միջի մերում»: Իսկ նորա խնայեալ յարսն՝ ոչ ետ զնոսա ի ձեռս նորա, այլ գրէ առ նա սիրով. «Անդրէն ուխտ խաղաղութեան մերոյ, ասէ, հաստատուն կացցէ ի միջի մերում, զի երդուեալ եմ առ նոսա, զի նոքա մի մեռցին. այլ ետու տանել զնոսա ի մուտս արևու և յեզր երկրի, ի տեղին յոյն, ուր արեգակն ի մայրն մտանէ»:

- Յայնժամ հրամայէ արքայն Պարթևաց զաւրաց իւրոց տանել զնոսա զգուշութեամբ մեծաւ, կնաւ և որդւովքն իւրեանց և ամենայն աղխիւն իւրեանց յերկիրն Հայոց առ աղգական իւր արքայն Արշակունի, որ էր թագաւոր Հայաստան երկրին, ուր և սերեալ բազմացան յոյժ, և եղին յազգ մեծ ի Մամիկոնայ և ի Կոնակայ:
- Յայնժամն է այն է սպարապետ²:

2 SS եղբայրք: Գ եղբարք
4 Վիեն Համ. ընդ միմեանս, փոկ ընդ ինքեանս

10 Ա—Դ զօրս (միշտ)՝

10 Վիեն օր. ճեմբակուրի, Վիեն Համ. ձենբակուրի, լուսանցքում ճեմբակ

20 SS ի Առն

24 Բու. որ արեգակն: Ուղղեցինք այսպես ըստ Վիեն. օր.

29 Աղ. ուղղում ե ի մամիկայ: Տ. ծանոթ. 18.

30 «Յայնժամն է այն է սպարապետ» խոսքի մասին Տ. ծանոթ. 18

Եւ եղև յետ մահուանն Արտեանայ, որդւոյ Վաղարշու արքային Պարթեաց, Թագաւորեաց Արտաշիր որդի Սասանայ միահեծան տէրութեամբ ի վերայ Բաքելացւոց և Ասորւոց և Մարաց և Պարսից և Պարթեաց, ամս Ծ¹⁹:

5 Յամի երրորդի Եղիանոսի կայսեր, և յամս Լ-երորդի առաջի Մեծի Սոսրովայ արքային Հայոց՝ փոփոխուին Թագաւորութեանն այսորիկ լեալ: Եւ էր Սոսրով՝ ԼԱ ամ: Եղիանոս՝ երրորդն: Արտաշիր՝ զառաջինն:

10 Յամին Լ-երորդի չորրորդի Մեծին Սոսրովայ, և չորրորդ ամի արքային Պարսից Արտաշիր Թագաւորէ Տերինտիանոս ամիսս վեց. քանզի փութանակի վախճանի:

Յամին ԼԵ-երորդի Սոսրովայ արքայի, և ի հինգերորդ ամի Արտաշիր Պարսից արքայի Թագաւորէ Պրոպոս ամս Զ: Սոսրով՝ ԼԵ: Արտաշիր՝ Ե: Պրոպոս՝ զառաջինն:

15 Եւ եղև յամին ԽԱ-երորդի Մեծին Սոսրովայ, և ի ԺԱ ամի Արտաշիր Թագաւորէ Յունաց Կարոս, հանդերձ որդւովքն իւրովք Կարինաւ և Նոմերիանոսիւ՝ ամս է: Սոսրով՝ ԽԱ: Արտաշիր՝ ԺԱ: Կարոս՝ զառաջինն:

20 Յամին ԽԼ-երորդի Սոսրովայ, ԺԸ Արտաշիր, մինչ արքայ Սոսրով ի Միջագետս էր, Կարոս կայսր գումարէ ամբոխ զաւրաց բազմաց, և գիմէ ի վերայ արքային Սոսրովայ: Անտի աճապարեալ ընդդէմ նորա ելանէ Կոռնակ սպարապետ Մեծին Սոսրովու

3 ՏՏ չիք և (ասորւոց

5 Այստեղ և հետո Եղիանոսի. ուղղելի ե՛ Աւրեղիանոսի, վոր զրված ե փխկ Սմեղիանոսի: Աղոնց, 23: Աւրեղիանոս ձեր աղափաղված պահել և Մ թոսրով ԼԱ ամաւ: Եղիանոս... փխկ Սոսրով լա ամ: Աւ(ր) եղիանոս

5 Ա, Գ - երրորդի յառաջի: Բ, Լ-երրորդի առաջին: ՏՏ Լ-երրորդի ա

7 Ա---Դ ես, փխկ եւ էք

7 Մ ԼԱ ամաւ

17 Ա---Դ Նոմերիանոսիւ

23 Ա ելանէ. վորից հետո չորս տող բաց թողած և ներքեր գրած ծանոթ. նույն գրչով. չօրինակ գրած էր. աստ չինջ

է չորս տող, թող զայլսն որ կու նորոգի թողութիւն արտրէք: Բաց տողերում ուրիշ՝ նոր գրչով գրած ե Վոռնակ սպարապետ - և ունել, որից հետո բուն գրչով՝ թի ժամ մահուանն են: Դ ըստ Աի, և ներքեր ծանոթ. չորս տող պակաս եր յօրինակն: Բ չիք՝ Վոռնակ սպարապետ - և ունել: Դ ելանէ և ի ժամ մահուն զհերս և զայն են: Մ փակագծի մեջ գնում ե Վոռնակ սպարապետ-ի ժամ մահուանն: և ներքեր ծանոթ. փակագծիւ եղեալն ոչ գոյր ի բնագրին, զոր լրուցաք ի միւս օրինակէն:

հաւրն Տրդատայ: Ասեն զսմանէ յերկարեալ զամս կենացն ձկ և ունել ի ժամ մահուանն զհերս և զաչս և զլսելիս և զզաւրութիւնն մանկութեանն:

5 Եւ ապա ժամ եղև պատերապմ մեծ ի մէջ Սառանու և Ուրհայի. հարկտնեն և վանեն զզաւրն Յունաց. և մեռանի Կարոս ի պատերապմին հանդերձ միով որդւոջն Կարիանոսիւ: Եւ ի նմին ամի թագաւորէ Յունաց Դիոկղետիանոս ամս ԻԲ: Խոսրով՝ ԽԸ: Արտաշիր՝ ԺԼ: Դիոկղետիանոս զառաջինն:

10 Յամի Խ-երորդի առաջներորդի Արտաշրի Պարսից արքային ի չորրորդում ամի Դիոկղետիանոսի կայսեր՝ մեռանի Քաջն Խոսրով ի վատանուն Անակայ: Եւ տիրէ ի վերայ աշխարհիս Հայոց Արտաշիր արքայ Պարսից ամս ԺԱ: Դիոկղետիանոս՝ զչորրորդն:

15 Յամին Լ-երորդի Արտաշրի, հնգետասաներորդի Դիոկղետիանոսի, կայսերակերպ շքեղութեամբ Տրդատիոս կլանէ ախոյեան ընդդէմ արքային Գդաց: Եւ անդէն ձերբակալ արարեալ զախոյեանն անարի զթագաւորն Գդաց՝ ոսծեալ կացուցանէ յանդիման կայսերն Դիոկղետիանոսի. և անդէն ի նմին ամի թագաւորեցուցանէ Դիոկղետիանոս զՏրդատ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Գումարէ ի ձեռս սորա զաւրս ըստման և արձակէ յիւրական իշխանութիւն աշխարհին Հայոց: Որ տիրէ ամենայն քաջութեամբ և բարեպաշտութեամբ ամս Հ: Եւ է այսպէս. Արտաշիր՝ ԼԲ: Դիոկղետիանոս՝ ԺԵ: Տրդատէս՝ զառաջինն:

25 Յամին Թ-երորդի Տրդատայ արքային Հայոց թագաւորէ ի վերայ Յունաց աշխարհին Կոստանդիանոս, որ շինեաց զԲիւզանդիա՝ ամս Թ: Արտաշիր՝ զՊ: Տրդատիոս՝ խններորդ: Կոստանդիանոս՝ զառաջինն:

Յամին ԽԹ-երորդի Արտաշրի արքային Պարսից, և ԺԹ ամ Տրդատայ արքային Հայոց թագաւորէ Շապուհ որդի Արտաշրի ի

4 Ա, Գ, Դ, ՏՏ Եւ ապա ժամ եղև: Բ և ապա յայնժամ եղև

7 ՏՏ Այստեղ և հետո Դիոկղետիանոս

7 Ա, Բ, Դ Խոսրով ԻԸ: Գ ԻԸ կամ ԽԸ (անորոշ):

15 ՏՏ զԹաց

15 Ա ձերբակ, փխկ ձերբակալ

21 Բ ամս Ե, փխկ Հ

21 Ա Դիակղետիանոս

23 Ա—Դ յամին ԽԹ յերորդի ամի

24 Ա—Դ զբուզանդիա

27 Ա «Ժամ Տրդատայ արքային հայոց», զորից հետո յոթը տող բաց թողած, և ապա շարունակում է նույն գրչով «Թագաւորէ Շապուհ որդի Արտաշրի ի վերայ աշխարհին պարսից ամս ՀԳ: Տրդատէս կն: Նոր գրչով խոշոր տառերով պակաս տողեր լրացրած են՝ «Թագաւորէ Շապուհ—ի տեղի

- վերայ աշխարհին Պարսից ամս ՀԳ: Եւ ի սոյն ամի վախճանի կայսրն Յունաց Կոստանդիանոս և Թագաւորէ Մաքսիմիանոս և Գալիանոս՝ ամս ԺԸ, և տայ պատերազմ ընդ Շապուոյ որպէս Արտաշրի ի Միջագետս ի Խառնա. և լինի անդ կոտորած մեծ, մինչև ի նեղ անկանել զաւրուսն Պարսից յերկիրն Ուրնայու: Եւ տեսեալ Շապուս զպարտութիւն իւր զաւրուսն, զիջանի առնել խաղաղութիւն ընդ կայսեր. և նա առեալ զգանձս և զաւարս բազումս դառնայ ի տեղի իւր: Տրդատէս՝ Ի: Մաքսիմիանոս և Գալիանոս՝ զերկրորդն: Շապուս՝ զառաջինն:
- 10 Յամին ԼԷ-երորդի Տրդատայ արքային, ԺԸ-երորդի Շապուոյ արքայի Թագաւորէ Յունաց Մաքսիմիանոս որդի Մաքսիմիանոսի՝ ամս ԺԳ: Տրդատէս՝ ԼԷ: Շապուս՝ ԺԸ: Մաքսիմիանոս՝ զառաջինն:
- Յամին Մ-երորդի Տրդատայ արքայի՝ Թագաւորէ Յունաց Կոստանդէս՝ ամս ԺԷ: Տրդատէս՝ Մ: Շապուս՝ ԼԱ: Կոստանդէս՝ զառաջինն:
- 15 Յամին ԿԷ-երորդի Տրդատայ արքային Հայոց, ԽԸ ամի Շապուոյ արքային Պարսից՝ Թագաւորէ Կոստանդիանոս որդի Կոստանդեայ ամս ԼԲ: Տրդատ՝ ԿԷ: Շապուս՝ ԽԸ: Կոստանդիանոս՝ զառաջինն:
- 20 Յամին ՄԲ-երորդի Շապուոյ արքային Պարսից, Ե-երորդի ամի բարեպաշտին Կոստանդիանոսի կայսեր, վախճանի երանելին Տրդատէս. և Թագաւորէ Խոսրով որդի նորա ամս ԺԷ: Շապուս՝ ՄԲ: Կոստանդիանոս՝ Ե-երորդն: Խոսրով՝ զառաջինն:
- Յամին ԿԹ-երորդի Շապուոյ արքային Պարսից, ԻԲ Կոստան-

իւր, և ներքեւ գրած է ծանոթ. բնագրի գրչով. «յորինակն այլի գրած էր թէ Է—Ը տող թող»: Նոր գրչով ջնջած է բնագրում բաց տողերից հետո զգլխած Թագաւորէ Շապուս ամս ՀԳ: Իբրև կրկնութիւն: Դ. «Տրդատայ արքային հայոց», վորից հետո մի բանի ազատ տող, որից յետո գրված է նկատողութիւն. «յօթն տող պակաս էր յօրինակն», Բ, Գ չիք՝ «և ի սոյն ամի — զառնայ ի տեղի իւր: Մ. փակագծի մեջ

ղնում է «և ի սոյն ամի — զառնայ ի տեղի իւր», և ներքեւում դնում է ծանոթ՝ փակագծիւ եղեալն ոչ գոյր ի բնագրին, զոր լցուցաւ ի միւս՝ որինակէն: Պ. Նոյն հատվածը, նոյնպէս դնում է փակագծով, բայց առանց ծանոթ

1 Բոլ վախճանի կայսրն յունաց Մաքսիմիանոս, և Թագաւորէ Գալիանոս: Ուղղեցինք այսպես:

14 Ա. Գ Տրդատէս զՄ

22 Ա—Դ Շապուս զՄԲ

դիանոսի կայսեր՝ Թագաւորէ ի վերայ Հայոց Տիրան, որդի Խոս-
րովայ՝ ամս ԺԲ: Շապուհ՝ ԿԹ: Կոստանդիանոս՝ ԻԲ: Տիրան զա-
ռաջինն:

Յամի Իէ-երորդի Կոստանդիանոսի կայսեր, ի Զ ամի Տիրա-
նայ արքայի Հայոց՝ Թագաւորէ Ներսէ՛ն որդի Շապուհոյ ի վերայ
Պարսից ամս Թ: Կոստանդիանոս՝ ԻԷ: Տիրան՝ Զ: Ներսէ՛ն՝ զառա-
ջինն:

Յամի ԺԲ-երորդի Տիրանայ արքայի Հայոց Թագաւորեն
Կոստանդիաս և Կոստաս, որդիք Կոստանդի բարեպաշտի՝ ամս
ԺԴ: Տիրան ամս ԺԲ: Ներսէ՛ն՝ Է: Կոստանդիաս և Կոստաս՝ զառ-
ռաջինն:

Յամին ԺԲ-երորդի Տիրանայ, և Է-երորդ ամի Ներսէ՛նի ար-
քային Պարսից, և Ա ամի Կոստանդի և Կոստասայ, որդւոց Կոս-
տանդիանոսի բարեպաշտի Հռաւմայ՝ եկն ի վերայ նորա ի Բա-
սեան զաւառի ի զեաւղն Յոսիայ, մինչ դարձուցանել նմա
զՏիրան արքայ ամենայն գերութեամբն հանդերձ, և զորդի նո-
րա Արշակ Թագաւորեցուցանել և արձակել ի Հայս: Ներսէ՛ն՝ զու-
թերորդն: Կոստանդիաս և Կոստաս՝ զԲ: Արշակ՝ զառաջինն:

Յամի չորրորդի Կոստանդեայ և Կոստասու, և յերրորդի ամի
Արշակայ Թագաւորեաց Պարսից Որամազդ որդի Շապուհոյ ամս Դ:
Կոստանդիաս և Կոստաս՝ Դ: Որամազդ՝ զառաջինն:

Յամի Զ-երորդի Արշակայ արքային Հայոց Թագաւորէ ի վե-
րայ Պարսից Շապուհ որդի Որամազդայ՝ ամս Հ: Կոստանդիաս և
Կոստաս՝ Է-երորդն: Արշակ՝ Զ-երորդն: Շապուհ՝ զառաջինն:

Յամի Թ և Ժ-երորդի Շապուհոյ արքայի Պարսից, Ի-երորդի
չորրորդի ամի Արշակայ արքային Հայոց, Թագաւորէ Յունաց
Յուլիանոս՝ ամս Բ: Արշակ՝ ԻԴ: Շապուհ՝ ԺԹ: Յուլիանոս նզովածն՝
զառաջինն: Սա որդի է քեռ մեծին Կոստանդիանոսի. թողեալ
զքրիստոնէութիւնն և եղև կռապաշտ: Ի նոյն աւուրս երանելին

10 Ա, Գ Ներսէ՛ն զ Է, Կոստան-
դին: Բ Ներսէ՛ն Ե: Դ Ներսէ՛ն

Է, Կոստանդիա

12 Ա՛ և Գ ամի Ներսէ՛նի

13 Ա, Գ, Դ և Ա Կոստանդին

13 Ա, Բ, Գ որդւոյ

17 Ա, Գ արձակել

17 Ա Ներսէ՛ն

18 Ա Կոստանդիա

19 Ա - Դ երրորդի, փխկ և յեր-
րորդի

21 Ա Կոստաս զչորրորդն

22 Ա - Դ յամին Է-երորդի Ար-
շակայ

23 Բոյ. ամս Հ, ուղղելի՛ ամս ԶԳ

24 Ա, Գ, Դ զԷ-երորդի

ԲՈՒԿԱՆ
БИБЛИОТЕКА

2011

Աթանաս հալածեցաւ յԱրիանոսացն, զոր Սոկրատն պատմէ: (Ի սուրբն Կոստանդիանոսէ սկսանի եւ մինչ ի Փոքր Թէոդոսն զանսրբոց եւ զսրբոց գործքն եւ զհայրապետացն զուղղափառութիւնս: Յուլիանոս եւ Գաղիանոս, որդիք Դազմատիոսի ումնն, մնացին 5 որբ ի մէկ հաւրէ, եւ ոչ ի մաւրէ, զոր սնոյց Կոստանդ բարեպաշտն. յետոյ եղեն կռապաշտ:

Կոստի քոյր Թագաւորին Կոստանդէ, կին Լիկիանէ Թագաւորին, որ ի ըռնազբաւսելն մեռաւ: 20

Յամին ԻԶ-երորդի Արշակայ Թագաւորին Հայոց եւ ի ԻԱ -երորդ ամի Շապուհ արքային Պարսից՝ Թագաւորէ Վաղենտիանոս եւ Վաղէս՝ ամս ժԳ: Արշակ՝ ԻԶ: Շապուհ ԻԱ: Վաղենտիանոս եւ Վաղէս՝ զառաջինն:

Յամի ԼԴ-երորդի Շապուհ արքային Պարսից, ԼԹ ամի Արշակայ արքային Հայոց՝ Թագաւորէ Յունաց Կրատիանոս զառաջինն: 15

Յամի ԽԴ-երորդի Շապուհ արքային Պարսից (եւ Յուլիանոսի պղծոյ)՝ 1 ըմբռնի Արշակ Հայոց արքայ ի Շապուհ արքային Պարսից: Եւ տիրէ Շապուհ ի վերայ Հայոց ամս ժԲ սրով եւ հրով եւ գերությամբ: Ապա Թագաւորէ Յունաց Թէոդոս՝ ամս ժԹ: Շապուհ ՄԱ, ի տէրութեան (ի վերայ Հայոց) գերկոտասաներորդն: Թէոդոսն ՄԵԺ զառաջինն:

Յամին ՄԶ-երորդի Շապուհ արքային Պարսից, եւ ի Զ-երորդի ամի Թագաւորութեանն Թէոդոսի ՄԵԺ, Թագաւորեցոյց Թէոդոս զՊապ որդի Արշակայ ի վերայ աշխարհին Հայոց: Տիրէ ամս ժԳ: Շապուհ՝ ՄԶ: Թէոդոս՝ Զ: Պապ՝ զառաջինն: 25

Յամի ԿԹ-երորդի Շապուհ արքային Պարսից, ԺԹ-երորդի Թէոդոսի ՄԵԺ, Թագաւորէ ի վերայ Հայոց Վարսզդատ՝ ամս Զ: Շապուհ՝ ԿԹ: Վարսզդատ՝ զառաջինն:

9 Ա—Դ եւ ի Ի ամի Շապուհ (Գ Շապուհ)

10 17 Ա Վաղէնտիանոս

13 Ա—Դ յամին ԼԴ Շապուհ (Բ Շապուհ)

13 Ա, Գ, Դ պարսից Լ եւ Թ ամի: Բ պարսից եւ Թ ամի

19 Գ ըթագաւորէ յունաց, զորից հետոյ յեղիւ առդ բաց թողած. ապա շարունակում եւ՝ ըթէոդոսն մեծ էն.

20 Ա, Բ ի տէրութեան գերկոտասաններորդն: (Զիք ՚ի վերայ հայոց): Մ փակագիծներով գնում ե՝ (ի տէրութեան (ի վերայ հայոց) գերկոտասաններորդն), եւ ներքեւում գնում եւ ծանոթ. ՚ի միւս օրինակին ոչ դոյ փակագիծ եղեալն: Գ. փակագիծով գնում ե՝ (ի վերայ հայոց), առանց ծանոթ.

Յամի Հ-երորդի Շապնոյ արքայի Պարսից, երկրորդ ամի Վարազդատայ արքայի Հայոց՝ Թագաւորէ Յունաց Արկադէոս որդի Թէոդոսի ամս ժԹ: Շապուն՝ Հ: Վարազդատ՝ գերկրորդն: Արկադէոս՝ զառաջինն:

5 Յամի Ե-երորդի Արկադեայ կայսեր, ի Զ-երորդ Վարազդատայ արքայի Հայոց, Թագաւորէ Պարսից Արտաշիր որդի Շապնոյ՝ ամս Դ: Արկադէոս՝ Ե: Վարազդատ՝ Զ: Արտաշիր՝ զառաջինն:

Յամի Զ-երորդի Արկադեայ կայսեր, յերկրորդի ամի Արտաշիրի արքային. Պարսից, Թագաւորեն ի վերայ Հայոց Արշակ և Վազարշակ՝ ամս Ե: Արկադէոս՝ Զ: Արտաշիր՝ Բ: Արշակ և Վազարշակ՝ զառաջինն:

Ապա Թագաւորէ Պարսից Վռամ ամս ժԱ: Արկադէոս՝ ամս Թ: Արշակ և Վազարշակ՝ Դ: Վռամ զառաջինն:

Յամի երկրորդի Վռամայ, մետառաներորդի ամի Արկադեայ կայսեր, Թագաւորէ ի վերայ Հայոց Խոսրով ոմն հրամանաւ Պարսից արքային՝ ամս Դ: Արկադէոս՝ ժԱ: Խոսրով զառաջինն:

Յամի ԺԴ-երորդի Արկադեայ կայսեր, և ի Զ-երորդի ամի Վռամայ Պարսից արքային՝ Թագաւորէ Հայոց Վռամշապուհ արքայ ամս Ը: Արկադէոս՝ ժԴ: Վռամ՝ Զ-երորդն: Վռամշապուհ՝ զառաջինն:

Յամին ժԱ-երորդի Վռամայ Պարսից արքայի Թագաւորէ Յունաց Ռոորիոս՝ ամս ԻԲ: Վռամշապուհ Ե: Յազկերտ զառաջինն:

Յամի երկրորդի Յազկերտի որդւոյ Վռամայ, և յամի երկրորդի Ռոորեայ կայսեր բարձաւ Թագաւորութիւնն Հայոց, որ 25 տեւեաց ամս ՆԵ: Եւ վաթճանեցաւ և վճարեցաւ:

5 Ա—Դ յամի Ե-երորդի

7 Ա Արկադիոս

10 Ա Արտաշիր զԲ

12 Ա Արկադեա

19 Ա. Գ չիք՝ ամս:

21 Ա—Դ յամի Ե-երորդի յազկեր-

տի, քիչ յամին ժԱ-երորդի Վռամայ

24 Ա Ռոորիոս

22 Վռամշապուհ Ե: Պաղատում և աշտեղ՝ և ի նմին ամի Թագաւորէ պարսից

Գ Լ Ո Ի Խ Դ.

Եւ արդ՝ երկակի կաճեանս զՊարսից եւ զՅունաց հառաւանդով
նշանակեցից զթագաւորութիւնն ժամանակն:

Արդ՝ թագաւորէ Պարսից Յակեբտ ամս ԻԱ: Եւ Ոնորիոս
5 թագաւորէ Յունաց ամս ԻԲ: Յակեբտ զառաջինն: Եւ Ոնորիոս
զառաջինն:

Յամի Ի-երորդի երկրորդի Ոնորեայ կայսեր թագաւորէ Վռամ
որդի Յակեբտի՝ ամս ԻԲ: Եւ յամին երկրորդի Վռամայ թագա-
ւորէ Յունաց Թէոդոս ամս ԻԲ: Եւ Ոնորիոս՝ ԻԲ: Վռամ՝ Բ: Թէո-
10 դոս՝ զառաջինն:

Յամի Ի-երորդի Թէոդոսի Փոքու թագաւորէ Պարսից Յակե-
կերտ որդի Վռամայ ամս ԺԹ: Եւ յամի Յակեբտի թագաւորէ
Յունաց Կոստանդիաս՝ ամս Ա: Յակեբտ՝ զառաջինն:

Յամի երկրորդի Յակեբտի թագաւորէ Յունաց Վաղենտիա-
15 նոս՝ ամս Լ: Յակեբտ՝ զերկրորդն: Վաղենտիանոս՝ զառաջինն:

Յամի ԺԼ-երորդի Վաղենտիանոսի կայսեր թագաւորէ Պար-
սից Վաղարշ որդի Յակեբտի՝ ամս Դ: Վաղենտիանոս՝ ԺԼ: Վաղարշ՝
զառաջինն:

Յամի Ի-երորդի երկրորդի Վաղենտիանոսի կայսեր թագա-
ւորէ Պարսից Պերոզ՝ ամս ԽԸ: Վաղենտիանոս՝ ԻԲ: Պերոզ՝ զա-
ռաջինն:

Յամի Ժ-երորդի Պերոզի թագաւորէ Յունաց Նարկիսոս ամս
2: Պերոզ՝ Ժ: Նարկիսոս՝ զառաջինն:

Յամի ԺԵ-երորդի Պերոզի արքայի թագաւորէ Յունաց Վռամի-
25 նոս՝ ամս Գ: Պերոզ՝ ԺԵ: Վռամիոս՝ զառաջինն:

Յամի Ի-երորդի Պերոզի թագաւորէ Յունաց Մարկիանոս
ամս Ե: Պերոզ՝ Ի: Մարկիանոս՝ զառաջինն:

Յամի ԻԵ-երորդի Պերոզի թագաւորէ Լևոն զառաջինն: Յա-
մին Լ-երորդի Պերոզի թագաւորէ Յունաց Անթիմոս, ամս՝ 2:
30 Պերոզ՝ ԼԱ: Անթիմոս զառաջինն:

Յամի ԽԴ-երորդի Պերոզի թագաւորէ Յունաց Ուլիսպոս

2 Վերնագիրը բնագրին է:

2 Ա յունա

17 Ա զԺԸ

31 Ա, Բ, Գ յամի ԽԴ-երորդի

ամի: ՏՏ յամի Խ և չորրորդի

31 Ա, Դ ուլիսպոս

ամ մի: Եւ ի միւսում ամի մեւս Ձենոն՝ ամ մի: Եւ ի ԽԶ-երորդին Պերոզի՝ Թագաւորէ Ձենոն ի վերայ Յունաց՝ ամս ժէ: Պերոզ՝ ԽԶ: Ձենոն՝ զառաջինն:

5 Յամի չորրորդի Ձենոնի Թագաւորէ Պարսից Ջամասպ՝ Ը: Ձենոն ի վերայ Յունաց՝ զչորրորդն: Ջամասպ՝ զառաջինն:

Եւ ի վերայ Ե-երորդի ամի Ձենոնի կայսեր Թագաւորէ Պարսից Կաւատ՝ ամս ԽԱ: Ձենոն՝ Զ: Կաւատ՝ զառաջինն:

Յամի ԺԳ-երորդի Կաւատայ Թագաւորէ Յունաց Անաստաս՝ Կմս ԽԷ: Կաւատ՝ զԺԴ: Անաստաս՝ զառաջինն:

10 Յամի Խ-երորդի Կաւատայ Թագաւորէ Յունաց Յուստիանոս ամս ԼԸ: Կաւատ՝ զԽ: Յուստիանոս՝ զառաջինն:

Յամի երրորդի Յուստիանոսի կայսեր Թագաւորէ Խոսրով որդի Կաւատայ՝ ամս ԽԷ: Յուստիանոս՝ զերրորդն: Խոսրով՝ զառաջինն:

15 Յերեսուն և եօթն ամի Խոսրովայ Թագաւորէ Յունաց Յուստիանոս՝ ամս ԺԲ: Խոսրով՝ ԼԷ: Յուստիանոս՝ զառաջինն:

Յամի ԺԲ-երորդի Յուստիանոսի կայսեր Թագաւորէ Պարսից Որմիզդ որդի Խոսրովայ ամս ԺԲ: Յուստիանոս՝ ԺԲ: Որմիզդ՝ զառաջինն:

20 Յամի երկրորդի Որմիզդի Թագաւորէ Յունաց Տիբերոս՝ ամս Գ: Որմիզդ՝ զերկրորդն: Տիբերոս՝ զառաջինն:

Ի հինգերորդի ամի Որմիզդի Թագաւորէ Յունաց Մաւրիկ՝ ամս ԻԱ: Որմիզդ՝ Ե: Մաւրիկ՝ զառաջինն:

Յամի Է-երորդի Մաւրիկայ կայսեր Թագաւորէ Պարսից Խոսրով

25 որդի Որմիզդի՝ ամս ԼԷ: Մաւրիկ՝ զԷ-երորդն: Խոսրով՝ զառաջինն:

Յամի ԺԴ-երորդի Խոսրովայ Թագաւորէ Յունաց Փոկատ՝ ամս Ը: Խոսրով՝ ԺԴ: Փոկատ՝ զառաջինն:

Յամի Ի-երորդի Խոսրովայ Պարսից արքային Թագաւորէ

30 Յունաց Երակղոս որդի Երակղի՝ ամս Լ: Խոսրով՝ ԻԲ: Երակղոս՝ զառաջինն:

Յամի ԺԷ-երորդի Երակղի կայսեր Թագաւորէ Պարսից Կաւատ որդի Խոսրովայ՝ ամս Ա: Երակղոս՝ ԺԷ: Կաւատ՝ զառաջինն:

4 Ա, Գ, Դ Ջամաս: Բ Ջամասպ

6 Ա ի վերայ երրորդի

18 Ա, Բ Գ որմիզդի

24 Ա—Դ յամին եր''դի մօրկա

26 Ա—Դ մօրիկ զիննեւորդն

31 Դ չիբ՝ Երակղի կայսեր

31 Գ յամի ԺԷ-երորդի որ է պարսից կաւադ

31 Ա որ է, փիւկ Թագաւորէ

31 Դ բաց ե թողել ՝ Երակղոս ԺԷ—Աբասալիբ զառաջինն (Եր. 21, 2)

32 Ա—Գ Երակղոս Ժ.

Ապա Արտաշիր՝ ամա Գ. Երակղոս՝ ամա Ի. Արտաշիր՝
զառաջինն:

Ապա Բբոր բամբիշն՝ զուստր Խոսրովայ՝ ամա Բ. Երակղոս՝
ԻԱ. Բամբիշ՝ զառաջինն:

5 Ապա Յազկերտ՝ ամա Ի. Երակղոս՝ ԻԳ. Յազկերտ՝ զառաջինն:

Յամի ԻԴ-երորդի երանելոյն Երակղի կայսեր, և երկրորդ
ամի Յազկերտի Պարսից արքայի միաբանեալ Հրէից ընդ Իսմայ-
ելացիոն²², որ ելին արտաքս ի Սինէ անապատէ հրամանաւ
Աստուծոյ՝ առնել անապատ միանգամայն զամենայն երկիր:
10 Երակղոս ԻԴ. Յազկերտ զերկրորդն: Ամռ, արքայ Իսմայելի՝
զառաջինն:

Բայց զամա եկամտիցն և ծառայիցն թագաւորելոցն, որպէս
Խոռեմայն և զԽոռոխ Որմզդին և Խոսրովայն և զՈրմիզդն, որք
բռնութեամբ կալան զթագաւորութիւնն, և էր որ ընդ պատառել
15 ազգացն հակառակութեամբ, ի սոյնս յաւելեալ կարգեցից թիւ.
որպէս զկէս ամին Խոռեմայ ի կէս ամին Կառատայ յաւել ևս
ասացից ամ մի:

Յամի Զ-երորդի Պարսից արքայի Յազկերտի վախճանի
երանելին Երակղէս, և թագաւորեն որդիք նորա Կոստանդին և
20 Երակղակ: Ի նմին ամի մեռաւ Կոստանդին դաւեալ ի մաւրէն:
Եւ թագաւորէ Երակղակ: Դարձեալ փոխեցաւ Երակղակ, և թա-
գաւորէ Կոստոս որդի Կոստանդեայ, որ կոչեցաւ յանուն հաւր
իւրոյ Կոստանդին: Յազկերտ՝ է-երորդ: Կոստոս՝ զառաջինն:

Եւ թագաւորեաց Յազկերտ ի վերայ աշխարհին Պարսից
25 ամա Ի. Յազկերտ՝ Ի. Կոստանդին՝ ԺԱ. Արքայն Իսմայելի՝ Թ:

Յերկոտասան ամի Կոստանդի, և ի Ի-երորդ ամի Իսմայե-
լացւոց տէրութեանն՝ բարձաւ տէրութիւնն Պարսից, որ կալաւ
Շէթ ամ: 23

7 Բոլ. յերկրորդ ամի միաբանեալ
պարսից արքայի ընդ... ուղղե-
ցինք այսպէս: Տ. ծանոթ. 22

8 22 չիք՝ սուր ելին: Այսպէս
լրացել են Մ և Պ. Տ. ծա-
նոթ. 22.

10 Ա—Գ յազկերտ զառաջինն

10 Ա, Գ, Դ Իսմայէլ

18 Ա—Դ յամին իննւերորդի

23 Ա, Գ, Դ յազկերտի Ժ-երորդի:
Բ. ազկերտ ի Ժ-երորդի

25 Ա, Գ Կոստանդին: Բ Կոստան-
դէս

27 Մ որ կալաւ Շէթ ամ. (աշ-
խարհի):

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Հայր զկնի բառնալոյ ճշուրեանմմ Արեակունեաց: Բովանդակութիւն առաքիկայ պատմութեան, յապստամբութենէն Վտիստայ մինչեւ ցառնելմ Խոմայեղացոց եւ ճիւղի յԵգիպտոս: մինչեւ ի Պատմիկա:

- 5 Եւ եղև ի նուազել ժամանակաց տէրութեանն Արշակունեաց ի Հայաստան աշխարհի, ի բառնալ տէրութեանն Վռամշապուհ արքայի՝ տիրէ ի վերայ սորա ազգն Կարքեդովմայեցի իշխանութեանն: 24 Խորհուրդ ի ձեռն առեալ անեղ և անազին՝ հանդերձ միաբանութեամբ դառնաշունչ եւ մեծամեծ քաւղէիցն և ամենայն
- 10 զլիաւոր նախարարաւքն թագաւորութեան իւրոյ՝ բառնալ ի Հայաստան աշխարհէ զբարեպաշտութեան պտուղս, Ուստի ոչինչ աւգտեցաւ, այլ յոյժ փասեցաւ, և բարեպաշտութիւնն ևս քան զիս ծաղկեալ պայծառացաւ:

- Արդ՝ զժամանակս թագաւորութեանն չարագործին Յագկերտի. և եթէ որպէս նա կամէր զաստուածայինն եղծանել կարգս, և կամ որպէս քաջ նախարարացն Հայոց և նախանձաւորն Աստուծոյ նահապետն Մամիկոնէից տանն, Կարմիրն կոչեցեալ Վարդան, հանդերձ միագունդ սպառազէն նիզակակից ընկերաւքն և զաւրաւք իւրեանց կազմեալ զինեցան ի պատերազմ, առեալ ի ձեռն զվահանն հաւատոյ, և զգեցեալ իբրև զբրահմանութեան զնախանձն աստուածային բանին, զոգցես թէ առաջի աչաց իսկ ականատես դէմ յանդիման տեսանելով զ՝ ի վերուստ առաքեալ նոցա զպսակն. վասն որոյ աշխատեցեալ զմահ, և առաւել լաւ համարեալ մեռանել ի վերայ աստուածային պողոտային. և թէ որպէս ի վերայ նոցա էին զաւրքն պարսիկ սաստիկ բռնութեամբ, և կամ որպէս ի դիմի հարեալ զիւրեանց կատարեցին զնահատակութիւն, և կամ որպէս ի ձեռս հեթանոսաց ըմբռնեալ սուրբ վկայքն Բրիստոսի՝ կատարեցին զնահատակութեանն:

1 Մ փխկ զգլուխ Ե զրիւ և
 օնախերգանք հեղինակին Գ
 զգլուխեան: Իսկ Գ՝ Պատմութիւն Սեբեկսի ի Հերակլին,
 նախերգանք:

22 Ա նախապէս զրկած զի ի

վերուստ, ապա ազգած զը ի
 վերուստ

24 Ա զմեռանել ի վերայ աստուածային: Մ տեսանել, փխկ մեռանել

25 ՏՏ և թէ, փխկ եւ թէ

թիւնս իւրեանց յԱպր Շահր մերձ ի Նիւշապուռ քաղաքի, ի տեղւոյն, որ կոչի Թէարքունի—այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւնն:

- Բայց զայն ամենայն, որ ի Պերոզի ժամանակն եղեալ չարութիւն, և զառ ի Պոսրովայ զապստամբութիւնն զՎարդանայ, և զզաւրացն Պարսիցն զապստամբելն ի յՈրմզդիէ. զմահն Որմզդդայի և զթագաւորելն Պոսրովայ. զմահն Մաւրկայ և զթագաւորելն Փոկասայ. զառնուն Եգիպտոսի. զկոտորածն Աղեքսանդրի. զդիմելն Հերակղի ի կողմանս հիւսիսոյ առ արքայն Թէտալացւոց. զյուդարկուծն անհուն բազմութեանն ազգաց. զասպատակն Յունաց յԱտրպատական, զսոռ և զաւար, և զգարձն ընդ Փայտակարան. զեկ զաւրացն Պարսից յարեւելից զդիմի հարկանել նմա. զպատերազմն որ յաշխարհին Աղուանից. զդարձ կայսերն ի Նախճըւան քաղաքն և զկռիւն Արճիշոյ. զգնալն կայսեր անդէն ի սահմանս իւր. զմեւս ևս այլ դիմելն ի վերայ Պոսրովայ. զգործ պատերազմին որ ի Նինուէ. զասպատակն որ ի Տիսբոն քաղաք. զգարձն յԱտրպատական. զմահն Պոսրովայ. զթագաւորելն Կաւատայ. զհաշտութիւն՝ որ ի մէջ թագաւորացն երկոցունց. զթողուն անդրէն ի բաց զսահմանսն Յունաց. զգարձն աստուածեան խաչին ի քաղաքն սուրբ: Յետ այսորիկ զարթուցեալ անհուն բարկութիւն, և զվերջին աղէտս հինին՝ որ ի կողմանս հարաւոյ, և թէ որպէս յանկարծաւրէն շարժեցան բանակքն Իսմայելի, և ի վաքրեան ժամանակի վանելով զզաւրութիւն թաղաւորացն երկոցունց՝ կալան յՅեգիպտոսէ մինչև յայսկոյս գետոյն մեծի Եփրատայ և ցսահման Հայաստանեայց, և յեզերէ ծովուն մեծի արեւմտից մինչև ի դուռն թագաւորութեանն Պարսից զամենայն քաղաքս Միջագետաց Ասորւոց և զՏիսբոն և զՎեհ Արտաշիր և զՄարանդ, զՀամատան մինչև ցԳանձակ քաղաք և ցՀրատն մեծ՝ որ յԱտրպատական գաւառի — զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն զոյս այսորիկ կարճառաւտ ձեզ վիպասանել:

19 Ա աստուածայեան

28 Ա և զամաղան

30 Ա, ՅՏ կարճառաւտ ձեզ, Ա կար-

ճառաւտ ի ձեզ, Ուղղեցինք այսպես:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ

Ապստամբութիւն վաւանայ ի Պերոզէ: Մահ Պերոզի եւ բագաւորի
Խաւառայ: Վաւան կարգի մարգարէն Հայոց: Մահ Խաւառայ եւ
բագաւորի Անուօրակիւն Խոսրովայ: Ապստամբութիւն վարդապետ:
Պառնուզմ ընդ նմա Խոսրովայ եւ պարսութիւն:

5

Եւ եղև յամա Պերոզի արքայի Պարսից բարձունքն ամենայն
իշխանութեանցն եւ կարգաց եւ աւրինաց քրիստոնէութեան, եւ
այնպիսի վտանգ նեղութեան հալածանաց եւ քամահանաց ի վե-
րայ հասեալ իշխանաց, մինչ զի ի բաց ընկեցին յինքեանց
10 զլուծն ծառայութեան: Եւ ապստամբեալ Մամիկոնեանն՝ Վահան՝
հալածեաց զՊարսիկս եւ բռնարարայն գրաւեաց զիշխանութիւնն:

Յայնժամ արձակէ ի վերայ նորա Պերոզ արքայ՝ Հոնաց
զաւր յոյժ: Եւ հրաման տայ խիստ սպասիւ՝ սպանանել զապրս-
տամբն, եւ հարկանել զամինայն արու սրով սուսերի: Ընդդէմ
15 սորա աճապարեալ Վահան սպարապետ Լ հազարաւ ընտիր վառե-
լոց, կարգին գունդ առ գունդ եւ ճակատ առ ճակատ, եւ յարձակին
ի միմեանս ի ձայն փողոյ տազնապաւ ի դաշտին Գերանայ:

Անդ յաւզնութիւն հասեալ աստուածեան Բանն, հողմն
սաստկացուցեալ զմրրիկ փողոյն՝ զզաւրաւքն Պարսից հեղոյր,
20 իբրև զմութ խաւարի զնոսա պատէր ի միջուրեայ ժամանակի:
Սաստիկ կոտորած լինէր երկոցունց կողմանցն, եւ ոչ գոյր ընտ-
րել զգի անկելոցն, ոչ զպարսիկ եւ ոչ զհայ զաւրական: Բայց
սակայն զաւրացեալ զաւրն Հայոց վանեցին անդ կոտորածով
զզաւրն Պարսից, եւ զմնացեալսն փախստական արարեալ հալածա-
25 կան տանէին. եւ զարձան յաղթութեամբ մեծաւ:

Այս Վահան ժողովեաց եւ զհարկս աշխարհիս Հայոց եւ շինեաց
զեկեղեցիս մեծամեծս, զոր աւերեալ էր Պարսից ի Վաղարշապատ

1 Մ պատմութիւն Սեբեոսի ե-
պիսկոպոսի. զպրութիւն Գ,
գլուխ Ա, եւ ներքեւում ծանոթ.
օր բնագրին էր գլուխ Զ, մեք
եղաք զպրութիւն Գ. Գ. գլուխ
Ա, առանց ծանոթ.

6 Ա տուն այն, քիկ ապարան
10 Ա Վահան Մամիկոնեան...
զպարսիկն
16 Ա կարգեն
20 Ա ի մեջ
27 ՏՏ Եկեղեցիս

քաղաք և ի Դըւնի և ի Մզրայս և ի բազում տեղիս աշխարհիս
Հայոց: Եւ շինեալ գերկիրն նորոգեաց վերստին:

Իսկ Պերոզի արքային Պարսից, Թէպէտ և կամեցաւ վերըս-
տին գաւրս դումարել ի վերայ աշխարհիս Հայոց, ոչ եղև նմա
5 պարապ. զի համբաւք թշնամեացն ստիպէին զնա ի կողմանցն
Քուշանաց և յայնմ մարզէ. զի ինքն իսկ արքայն Քուշանաց խա-
ղացեալ գայր ի վերայ նորա գաւրու մեծաւ:

Եւ նորա գումարեալ գաւրս իւր՝ զնաց ընդդէմ նորա տագ-
նապաւ մեծաւ: Անէ. «Երթայց նախ առաջին զնա վանեցից, և
10 ապա պարապաւ դարձեալ զնացից ի Հայս, և մի խնայեսցէ սուր
իմ ի նոսա, յարս և ի կանայս»:

Եւ ինքն անցեալ փութանակի ևհաս ընդդէմ թշնամոյն
յարեկելս. և եղև պատերազմն սաստիկ. հարին և կործանեցին
զբազմութիւն գաւրացն Պարսից, մինչև ոչ մնաց ի նոցանէն ապ-
15 րեալ և փախստական: Եւ մեռաւ Պերոզ արքայ ի պատերազմին
հանդերձ եւթանեքումք որդւովքն:

Եւ ապա յայնժամ Թագաւորեաց Կաւատ որդի նորա ի վե-
րայ աշխարհին Պարսից: Եւ զի բեկեալ էր գաւրութիւն բազմու-
թեանն գաւրաց իւրոց, ոչ ընդ ումք կամեցաւ ունել գործ պա-
20 տերազմի, այլ արար խաղաղութիւն յամենայն կողմանց. առնէ և
ընդ Հայոց հաշտութիւն, և կոչէ զՎահան ի գուռն, և մեծարէ
զնա մեծապէս պատուով: Եւ տայ նմա զմարդպանութիւն աշխար-
հին և զՄամիկոնեաց տէրութիւնն, և երզում առ բազում ի ծա-
ռայութիւն, և արձակէ բարեաւ յերկիր իւր:

35 Յետ Վահանայ կալաւ զիշխանութիւնն Վարդ Պատրիկ
եղբայրն նորա սակաւ ինչ ժամանակ, և մեռաւ: Զկնի նորա եկին
մարդպան պարսիկք. ապա ոչ կարացին պատերազմել Հայք, ի
հնազանդութեան կացին մինչև ցՍուրէնն մարդպան և ցՎարդանն
Մամիկոնէից տէրն:

30 Եւ եղև ի ԽԱ ամի Թագաւորութեան Խոսրովայ որդւոյ Կա-
ւատայ՝ ապստամբեաց Վարդան և ի բաց եկաց ի ծառայութենէ
Թագաւորութեանն Պարսից հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն
Հայաստանեալք: Սպանեալ զՍուրէնն մարդպան յանկարծաւրէն

6 ՏՏ քուշանաց: Եւ յայնմ մար-
զէ... Ա նախ գրված՝ «յայնմ
աւրէ», հետո ուղղված՝ մարզէ:
Ակ. աւրէ, փխկ մարզէ

11 Ա յայրսս և
23 Ա երզում անբ բազում
28 Ա ի հնազանդութիւն

ի Դուին քաղաքի՝ առին զսուար բազում և գնացին ի ծառայութիւն Յունաց:

5 Յայնժամ յառաջ քան զայս ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց անուանեալ Վառնա իշխան աշխարհին Սիւնեաց, և խրնդրեաց ի Խոսրովայ յարքայէն Պարսից, զի տարցեն զդիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Դընայ ի Փայտակարան քաղաք, և կարգեսցէ զքաղաքն ի շահրմար Ատրպատականի 25, զի մի ևս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա: Եւ կատարէր հրամանն:

10 Իսկ առ Հայոց երզնոյր Թագաւորն Յունաց, և հաստատէր զնոյն ուխտ՝ որ ի մէջ Թագաւորացն էր երկոցունց, երանելոյն Տրդատայ և Կոստանգիւհնոսի. և տայր նոցա զգաւրսն կայսերական յաւգնութիւն: Եւ նոցա առեալ զգաւրն՝ դիմեցին ի վերայ քաղաքին Դընայ և պաշարեալ կործանեցին ի վայր, և հալածեցին զգաւրն Պարսից որ ի նմա կային:

15 Բայց եհաս ի վերայ նոցա յանկարծաւրէն խռովութիւն մեծ, զի զեկեղեցի սրբոյն Գրիգորի, որ շինեալ էր մերձ ի քաղաքն, էին արարեալ համարանոցս Պարսիկքն, հարին հուր և այրեցին. վասն որոյ եղև նոցա խռովութիւն մեծ:

20 Դայ ապա ի վերայ նորա Միհրանն Միհրեանգակ ի հազարաւ զաւրու և փղաւք բազմաւք: Եւ եղև պատերազմ մեծ ի դաշտին Քաղամիսայ. և հարեալ զգաւրն Պարսից անհնարին հարուածովք մաշէին ի սուր սուսերաց, զփիղսն զամենայն թափէին: Եւ Միհրանն սակաւուք պրծեալ գնացին յերկիրն իւրեանց:

25 Այս այն Վարդան է, յորոյ վերայ եկն ինքն արքայն Պարսից, կոչեցեալ Անուշ Ըռուան Խոսրով, հանդիւրձ բազմութեամբ սպառազէն զաւրացն և փղաւք բազմաւք, և ճանապարհ կալեալ ընդ գաւառն Արտազու՝ գնաց ընդ Բագրևանդ, զանց արարեալ զԿարնոյ քաղաքաւ: Եւ կալեալ ճանապարհ գնաց ի Մեղիտինէ և բանակեցաւ դէմ յանդիման նորա:

30 Եւ ի վաղուեան առաւօտուն հապճեպ ստիպով կարգեն գունդ առ գունդ և ճակատ առ ճակատ, և բաղլէին զմիմեանս պատերազմաւ: Եւ սաստկացաւ պատերազմն ի վերայ երեսաց երկրի, և խմբեցաւ պատերազմն յոյժ. և մատնեաց Տէր ի պար-

17 Ա պարսիկսն

19 Ա Միհրանն

21 Թերևս ուղղելի՝ խաղամ (ա) - խեաց: 8 ծան. 28

23 Ա, Ակ. Միհրեանն

28 Բալ. գնաց ի տեղի մի. Ուղղեցինք այսպես: Տ. ծանօթ. 9

32 ՏՏ յերեսաց

- տութիւն զթագաւորն Պարսից և զաւրս նորա զամենայն: Եւ խորտակեցան առաջի թշնամեացն սրով սուսերի, և փախեան յերեսաց նոցա սաստիւ տաքնապաւ. ոչ գիտելով զճանապարհս փախստեան իւրեանց՝ երթեալ ամացան ի գետն մեծ, որ կոչի
- 5 Եւփրատէս: Եւ ուռուցեալ ի վեր ջուրն՝ խաղացոյց զբազմութիւն փախստականացն իբրև զբազմութիւն մարախոյ, և ոչ կարացին յաւուր յայնմիկ ճողողել բազումք: Բայց թագաւորն մազպուր պրծեալ սակաւութիւն ի փիղս և ի ձին ապաստան հղեալ, փախստական ընդ Աղձնիսն անդրէն ի կայեանս իւր երթալ:
- 10 Եւ նոքա առին զբանակն ամենայն հանդերձ արքունական գանձիւքն: Եւ կալան զբամբիշն և զբանակն, և թափեցին զՄաշապերճանն ամենայն²⁶, դեսպակն ոսկեղէն բազմաքանքար, որ էր ակամբք պատուականաւք և մարգարտաւ յօրինեալ, որ անուանեալ կոչէր ի նոցունց դեսպակ փառաց: Առաւ և Հրատն, զոր ընդ ինքեան շրջեցուցանէր թագաւորն հանապազորդ յաւանականություն իւր, որ մեծագոյն համարեալ էր քան զամենայն կրակ, որ կոչէր ի նոցունց Աթաշ. հեղձաւ ի գետն հանդերձ մովպետան մովպետաւ և այլ բազմութեամբ մեծամեծ աւագաց: Յամենայն ժամ աւրհնեալ է Աստուած:
- 15

20

Գ Լ Ո Ի Խ Է.

Ի Քրիստոս հաւատաւ եւ մկրտել Ամուսրուտն Խոսրովայ: Մարգարտն եւ զաւրավար Պարսից որ եկին ի Հայոս յեռ վարդանայ մինչև ցրաճումն Սասանեան ճշուրեանն:

- Այս Խոսրով, որ կոչեցաւ Անուշ Ըռուան՝ ի ժամանակս իւրոյ թագաւորութեանն, յառաջ քան զապստամբութիւնս զայս, հաստատեաց զերկիր, քանզի էր խաղաղասէր և աշխարհաշէն: Եւ ի լինել ապստամբութեանն այնորիկ, յայնմ հետէ ընդոստուցեալ զարթեաւ ի բարկութիւն, զանձն անփնաս համարեալ իբր թէ՝ «Հայր էի ամենայն երկրի, և ոչ տէր, և սնուցեալ զամենեւեան իբրև որդի և սիրելի: Եւ արդ՝ ասէ, ի նոցանէ խնդրեսցէ
- 25
- 30

4 Բայ. երթեալ ամրացան ի գետն: Ուղղեցինք այսպես:

8 Ա փրծեալ... ի փիղս

8 Ա ապաստմբ, փիկ ապաստան

9 ՏՏ ի կայանս (միշտ)

13 Ա ակամբ

18 ՏՏ մեծամեծաց

20 Ա յերկիր

Աստուած զարիւնս զայս»։ Այս Խոսքով ի ժամանակս իւրոյ Թագաւորութեանն կապեաց զպահակն Ճորայ և Աղուանից. կալաւ ձերբակալ զարքայն Եգերացւոց, և առ մարտիւ զԱնտիոք Պիսիդացւոց, և գերեալ նստոյց առ Թագաւորական կայանին։

5 Շինեալ քաղաք և անուանեալ զնա Վեհ Անջատոք Խոսքով, զոր անուանեալ Շահաստան-ի Նոկ-նոյ կոչեն։ 27 Եւ առ սա զԴարա և զԿաղնիկոս, գերեաց ասպատակաւ և զկողմանս Կիւղիկէացւոց։

Կալաւ սա զԹագաւորութիւնն ամս ԽԸ։ Եւ ի ժամ վախճանին ծագեալ փայլականացեալ զնովաւ լոյս աստուածային Բանին. քանզի հաւատաց ի Քրիստոս, ասելով այսպէս. «Հաւատամ ի միայն Աստուած, յայն՝ որ արար զերկինս և զերկիր, զոր քրիստոնեայքդ պաշտել խոստովանին, Հայր և Որդի և Հոգի սուրբ»։ զի նա միայն է Աստուած, և այլ ոչ գոյ բաց ի նմանէ, զոր քրիստոնեայքն պաշտեն»։

15 Եւ հրաման տուեալ սպասաւորացն՝ զմոգպետն արձակել արքունի ի հեռագոյն տեղիս ի գործ, և զայլսն մերժեալ յարքունական կայանիցն, և կոչեալ զեպիսկոպոսապետն, որ Երան կաթողիկոս անուանի, մկրտեցաւ ի նմանէ, և հրամայեաց ժամ առնել ի սենեկին, և ընթեռնուլ զտէրունական Աւետարանին զպատգամս, և հաղորդեցաւ ի կենդանարար մարմնոյ և արեանն Տեառն, և հրաժարեալ ի կաթողիկոսէն և ի տէրունեան Աւետարանէն՝ և արձակէն զնա յիւր տեղին։

Եւ ապա զկնի սակաւ ինչ աւուրց ննջեաց ի բարւոք ծերութեան իւրում. և բարձեալ զմարմին նորա քրիստոնէիցն՝ տարեալ եղին ի շիրիմս Թագաւորացն։ Եւ Թագաւորէ Որմիղդ որդի նորա յետ նորա։

Եւ արդ՝ այս են զաւրավարք արքային Պարսից, որ եկին մի ըստ միոջէ յերկիրս Հայոց՝ յապստամբութենէ Վարդանայ Մամիկոնէից տեառն որդւոյն Վասակայ, մինչև ցայսաւր ժամանակի։ Ոմանք միտան ի պատերազմի, և ոմանք պատերազմեցան, և ոմանք յաղթութիւն գործեցին և զնացին։

6 Բու. շահաստանին ոկնոյ։ Ուղղեցինք այսպէս։ Տ ծանոթ 27

9 ՏՏ վաղճանին (միշտ)

14 Ա բայց ի նմանէ

18 ԶԶ. Մ որ էր անդ կաթողիկոս (Ա կաթողիկոս), փխկ որ

Երան կաթողիկոս։ Այսպիսով ուղղել է Պ. ըստ պատմ. Վարդանայ,

23 Ա ի կաթողիկոսէն (միշտ)

25 Ա. զմարմինս

Յորժամ սպանին զՄուրէն մարգպան՝ ի նմին ամի եկն Վարդան Վշնասպ ոմն, և գործ ինչ ոչ կարաց գործել. եկաց ամ մի և զնաց:

Ապա եկն և Գողթնն Միհրանն ի հազարաւ զաւրաց սպառազինաց և փղաւք բազմաւք, և թռնէք նա ընդ ինքեան սատարս բազումս ի ճամբարէ անթիւ ազգացն, որ բնակեալն են ընդ լիռնակողմամբն Կովկասու ազգք Հոնաց, և հրաման յարքայէն՝ զի անճեսոս արասցեն զարս ի յաշխահէն Հայոց, խել, բրել, յատակել և անխնայ յերկիր կործանել: Եւ եկեալ նա, բայց եթէ ուրեք յանմատոյց ամրոցաց ուրեմն մնացեալ ապրեցան մարդիկ և կամ թէ՛ ուրեք ի հեռագոյն աշխարհս փախստական գնացին: Բայց սակայն ոչ կարացին բազումք ճողոպրել. քանզի զորս գտանէին՝ սուր ի վերայ եղեալ սատակէին: Սա արար կռիւ մի ի Վիրս, և պարտեցաւ: Եկն ի Հայս, և առ զԱնկղ սուտ երգմամբ:

Փիլիպպոս, Սիւնեաց տէր. արար կռիւ մի ընդ քաղաք և ընդ Խաղամախիս. 28 և կռիւ մի ի Վանանդ, ի յԱթմաու գեղ, և յերկոսեանն պարտեցաւ. եկաց նա ամս է և գնաց:

Ապա եկն ինքն արքայն Անուշ ըսուան Խոսրով, որպէս ասացի, և արար պատերազմ մի մեծ ի Մելիտինէ, յորում պարտեցաւ և գնաց:

Ապա եկն Տամ Խոսրով, և արար երկու կռիւս, մի՝ ի Բասեան ի Բալորապահակի, ուր Մուրց և Երասխ խառնին, և մի՝ ի Բագրևանդ, ի Կըթնի: Եւ յերկոսինն յաղթութիւն գործեաց մեծամեծ. եկաց երկուս ամս և գնաց:

Ապա եկն Վարազ Վզուրն և արար կռիւ մի ի Վանանդ ի յԱթմաու գեղ, որ և նախ վանեցաւ, և ապա յաղթեաց. եկաց ամ մի և գնաց:

Ապա իկն ասպետն մեծ պարթեան և պահլաւն, և արար կռիւ մի ի Շիրակաւանին և յաղթեաց. եկաց եւթն ամ և գնաց:

Ապա Հրահատն մարգպան, որ զնաց ի Մրժունին իւրայ-

2 Բ, ՅՏ ոչ գործեաց

4 Ա Միհրանն

5 Ա սա, փիւկ նա

6 Բու. ընդ որ բնակեալն են: Ուղղեցինք այսպէս:

8 ՅՏ չիք և (անխնայ): Ա անխնա

16 Գուցէ ուղղելի՝ կաղամախին:

Տ. ծան. 28

18 Գ. արքայն (որմիզդ որդի) Անուշ ըսուան Խոսրով (ու՛), որ զՎնդոյն կապեալ... Տ ծանոթ. 29

28 Ա պահլաւն

29 ՅՏ ի Շիրակ աւանին

նոցն սատար ի պատերազմ. և անդ նոքա պարտեցան և ապա
յաղթութիւն ստացան: Եւ անտի դարձեալ՝ արար կռիւ մի ի Բըզ-
նունիս ի Մաղկաջուրն և յաղթեաց. եկաց չորս ամիս՝ և գնաց:

Ապա եկն Հրատրին Դատան մարզպան: Ապա այնուհետև ոչ
5 կարացին Պարսիկք պատերազմաւ զդէմ ունել զաւրացն Յունաց:
Առ սովաւ սպանաւ Որմիզդ, և թագաւորեաց որդի նորա Խոսրով:
Եկաց ամս երկու և գնաց:

Ապա եկին սահմանակալք պարսիկք մինչև ցապառումն խա-
ղաղութեանն՝ որ ի մէջ Պարսից և Յունաց և ի մէջ թագաւորացն
10 երկոցունց՝ Մաւրկայ և Խոսրովայ:

Եւ ապա Վընդատականն: Ապա Խորականն: Զսա սպանին
զաւրք Պարսից ի Գառնի, և ինքեանք ապստամբեալք գնացին ի
Գեղուհ: Ապա Մերակըուտն: Ապա Յազդէնն: Ապա Բուտման:
Ապա Հոյիմանն: 34

Մ Ա Ց Ն Ա Ն Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ա Ն

Պատմութիւն քաղաւորական 35

Վէպ արիական, վանումն տիեզերական, հէն Սասանական՝
 5 յԱպրուէզն Խոսրովեան, որ հրդեհեալ բոցացոյց զառ ի ներքոյս
 ամենայն, դորդեալ զծով և զցամաք, զարթուցանել զկործա-
 նումն ի վերայ ամենայն երկրի:

Եւ արդ՝ ես ճառեցից զեղելոցն յերկրի զանցից կործան-
 մանն առասպելս վիպասանելով, զի վերուստ զարթուցանել սրտ-
 մտութիւն, և զառ ի ներքոյ բորբոքեալ զբարկութիւն. զհրոյն և
 10 զարեան հեղեղել և զհինիցն արշաւանս. և զմահաբերն ասպատակ,
 զգոչիւն դիւաց և զաղաղակ վիշապաց, զազանց քաւդեաց և զա-
 րանց հսկայազանց, քաջաց սպառազինաց հեծելոց, յարեւից յա-
 րեւմուտս, ի հիւսիսոյ ի հարաւ: Եւ զՀարաւայինն զարթուցեալ
 մեծաւ բորբոքմամբ՝ յարձակեալ ի վերայ միմեանց, և կատարել
 15 զհրամանն բարկութեան Տեառն ի վերայ ամենայն երկրի. որք
 իբրեւ զմրրիկ աւդոյ թուցեալ փոթորկեալ ընթացեալ՝ ապակա-
 նել զառ ի ներքոյս ամենայն, աւարել զլերինս և զբլուրս, պա-
 տառել զգաշտս վայրաց, և խորտակել զվէմս և զքարինս ի ներ-
 քոյ զարշապարաց երիվարաց և յառաթուր սմբակաց:

20 Եւ արդ՝ ասացից զվէպս ի կործանիչն և յապականոզն Խոս-
 րով, յԱստուծոյ անիծեալն:

5 Ա զկործումն
 8 Ա Վիպասելով, զի, վերուստ
 10 Ա զհինիցն

13 Ա և զարթուցեալ բորբոքմամբ
 մեծաւ
 14 ՏՏ կատարեալ
 18 Ա՝ վայրեաց

Գ Լ ՈՒ Խ Ը.

Թագաւորել Որմզդի եւ կոտորել զճախարարս. Վահրամ Միրհեւան-
դակ հարկանէ զՄասունքս: Որմիզդ զչարի ընդ սակաւ տաւրամտանն:
Զաւր Վահրամայ տպոստմբին յՈրմզդէ եւ առնեն իւրեանց թագա-
ւոր զՎահրամ: Դիմումն Վահրամայ ի Վերայ Որմզդի: Նախաքաւ
5 սպանանն զՈրմիզդ եւ կացուցանեն թագաւոր զորդի նորա զԽոտրով:
Փախուտ Խոտրովայ յերեսաց Վահրամայ:

Եւ եղև յետ մահուանն Խոտրովայ որդւոյ Կաւատայ, և թա-
գաւորել որդւոյ նորա Որմզդի ի վերայ աշխարհին Պարսից. որոյ
10 մայր իւր դուստր էր Խաքանայ մեծի արքային Թետալացւոց,
կին Խոտրովայ. հաւր սորա անուն Կայէն, որ թէպէտ ի հայրե-
նեաց մեծագոյն՝ ևս առաւել մեծագոյն և զազանագոյն ի մայրե-
նեաց կողմանէ:

Գանդի երարձ սա զամենայն նախարարս և զնախնիս և
15 զտունս բնակագոյնս յաշխարհէն Պարսից: Սպան սա զասպա-
րապետն մեծ, զպարթևն և զպահլաւն, որ էր ի զաւակէ Անակայ
մահապարտի. զոր առեալ դայեկաց ի հինէ անտի Խոտրովայ ար-
քայի Հայոց՝ փախուցին ի դուռն արքունի իւրեանց՝ ի կող-
մանս Պարսից: Եւ կատարեաց արքայն ի վերայ նորա զպար-
20 զևսն խոստացեալս հաւրն նորա Անակայ. զբուն իսկ զպարթևա-
կան զպահլաւն անդրէն դարձուցեալ՝ թագ կապեալ մեծարեաց, և
արար իւր երկրորդ թագաւորութեանն³¹:

Եւ էին երկու որդիք սպարապետիս այսորիկ, անուն միոյն
Վնդոյ և երկրորդին՝ Վստամ. զՎնդոյն կապեալ եղ ի Գրուանդա-
կանի, և Վստամ պրծեալ զնաց փախստական. և ճշ սակաւ ինչ
25 պատերազմունս զարթոյց սա յաւուրսն յայնոսիկ շուրջ զիւրեաւ:

Եւ եղև ի ժամանակին յայնոսիկ Վահրամ ոմն Մերհեւան-
դակ, իշխան արևելից կողմանց աշխարհին Պարսից, որ հարկանէր
30 քաջութեամբ իւրով զգաւրս Թետալացւոց և բռնութեամբ ունէր
զԲահլ և զամենայն երկիրն Գուշանաց, մինչև յայնկոյս գետոյն
մեծի, որ կոչի Վեհոտ, և մինչև ցտեղին, որ կոչի Կազբիոն:

18 Ա արքունին իւրեանց
18 ՏՏ չիք ի (կողմանս)
21 Բու, անդրէն փախուցեալ:
Ուղղեցինք՝ դարձուցեալ, ըստ
Խոր. Բ, Գէ. Տ. ծանոթ. 30

24 Ա ի գրուանդ կառի... փրծեալ
26 Ա յաւուրն
31 «Կազբիոն»-ի փոխ Ասողիկ
ունի Գասպուն, բոտ Գ-ի՝ թեր-
ևս ուղղելի՝ կազբիոն

Քանզի գանց արար յայնկոյս նիզակի քաջին Սպանդիատայ, զորմէ ասնն բարբարոսքն, եթէ հասեալ նա պատերազմու մինչև ցայս վայր, ցցեալ զնիզակ իւր ի գետնի:

5 Յայնժամ արարեալ Վահրամայն այնորիկ պատերազմն ընդ մեծի արքային Մազքթաց, որ էր ի կողմանն յայնմիկ, յայնկոյս գետոյն մեծի՝ եհար զբազմութիւն զաւրացն, և սպան զթագաւորն ի պատերազմի. և ըմբռնեալ յափշտակեաց զամենայն զգանձս թագաւորութեանն այնորիկ:

10 Յայնժամ առաքէ առ արքայն Պարսից ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց հրովարտակս աւետաւոր, և սուղ ինչ աւարամասն ի մեծամեծ գանձուցն հասելոց յաւարէ ասպատակին, նշանակ թագաւորութեանն ի պատուական իրացն, և զամենայն զգանձն զաւրուն շնորհէ ըստ իւրաքանչիւր արժանաւորութեան:

15 Արդ՝ իբրև տեսեալ թագաւորին Որմզդի զհրեշտակսն եկեալս աւետաւորս, և ընթերցեալ զգիրս ողջունի զաւրացն, և ընկալեալ զընծայսն աւարամասն ի պատուական յարքունական գանձուցն, թէպէտ և խնդացեալ վեր ի վերոյ զմարդկան զմիտս հաճէր՝ այլ ի ներքուստ ցասմամբ բարբառեալ ասէր. «Ընթրիքն առաւել մեծագոյն, և զնշանն ի պատառոյս ճանաչեմ. բայց յայնչափ

20 սաստիկ գանձուցն ոչ էր արժան այնչափ հասանել յարքունիս»:

Յայնժամ փոխանակ աւետաւոր հրովարտակին հրամայէ զբել հրովարտակ առաւել ցասմամբ, և արձակէ ի զնդէն համահարզանց և փուշտիպանացն արքունի, զի երթիցեն առ զաւրն, և զգանձն զամենայն ի միջի արասցեն: Եւ նոցա երթեալ սկսան

25 պահանջել:

Յայնժամ ընդոստուցեալ զաւրն ամենայն, սպանին զհաւատարիմս արքային, և ի բաց կացեալ ի ծառայութենէ, նորա՝ զՎահրամ նստուցին թագաւոր իւրեանց: Երդումն կնքեցին ըստ աւրինի իւրեանց. միաբանեցան և դարձան յարևելից և դիմեցին

30 յԱսորեստան, զի սպանցեն զթագաւորն իւրեանց զՈրմիզդ, և բարձցեն զտունն Սասանական, և հաստատեցեն զՎահրամ յաթոռ թագաւորութեանն: Եւ փութանակի ժողովեալ և առեալ զնացեալ զբազմութիւն քաջ և մարտիկ ազգացն արևելից:

2 Բոլ. պատե բազմաւ, փիւկ պատերազմաւ: Այսպէս ուղղել ե Գ
4 Ա չիք ընդ
6 Ա գետին
8 ՏՏ զգանձ
10 Բոլ. աւարաւն: Այսպէս ուղ-

զում ենք ըստ Ասողիկի
16 ՏՏ արքունական
19 Բոլ. ի պատուոյս . . . Այսպէս
ուղղում ենք ըստ Ասողիկի
20 Ա յանչափ
22 Ա զրով, փիւկ գրիւ

Արդ՝ մինչև ցայս այսպէս շփոթ ամբոխի ի մէջ Պարսից աշխարհին լեալ՝ Յովհան պատրիկ և զաւրք Յունաց պատեալ պաշարեալ պահէին զքաղաքն Դըւնայ, մարտուցեալ ընդ նմա մեքենայիւքն՝ մերձ էին ի կործանել զպարիսպն։ Իբրև եհաս լուրս
 5 այս՝ թողին զնա և գնացին. ճանապարհ կալեալ յԱտրպատական՝ լաստեցին զերկիրն ամենայն, հարեալ զամենայն զայր և զկին բերանով սրոյ իւրեանց, առեալ զամենայն առ և զգերի և զաւար՝ դարձան յերկիրն իւրեանց։

Արդ՝ իբրև եհաս լուր աղաղակիս այսորիկ ի դուռն Սասանականին, առ Որմզդի Թագաւորն Պարսից՝ ոչ սակաւ ինչ երկունք ահի պատեցին զնա։ Եւ կոչեցեալ զնախարարս որ ի դրանն արքունի և զգունդս համահարզանց և զփուշտիպանացն, և խորհուրդ արարեալ՝ առնուլ զգանձն Թագաւորութեան և զամենայն ամբոխ դրանն արքունի, և անցանել յայնկոյս գետոյն մեծի Դըգ-
 15 լաթայ ընդ գոմ³¹ ի Վենկաւատ, և հատանել զլարսն կամրջացն. և խորհէր իւր ապաւէն առնել զբազմութիւն ամբոխին արքային Տաճկաց։

Իսկ այս ոչ այսպէս պատկանէր. քանզի խորհուրդ արարեալ խորհին արանց և համահարզանց և փուշտիպանաց արքայ-
 20 ին³², զի սպանցեն զՈրմիզդ և նստուցեն Թագաւոր զորդի նորա զՅոսրով։

Արդ՝ վասն զի մայր շապհոյ³³ դուստր ասպարապետին այնորիկ, որ էր նախարար տանն Պարթևաց, որք մեռեալ էին, քոյր Վնդոյի և Վստամայ. և ինքն Վնդոյ էր այր իմաստուն և խորհրդական և սրտիւ արիագոյն՝ խորհուրդ արարեալ լուծանել զնա և առնել իւրեանց առաջնորդ և գործոյն գլխաւոր։ Եւ գնացեալ ի բերդն Գրուանդաւանի, լուծին զնա և զամենայն կալանաւորոն ընդ նմա, և արձակեալ զոմն սուրհանդակ հաւատարիմ երազագոյն երիվարաւք, և զրեալ առ Վստամ եղբայր, զի սաստիկ ստիպով
 30 վաղ հասցէ ի տեղի գործոյն. և եկեալ նա փութանակի։

Եւ ժողովեցան ամենայն նախարարք և զաւրազլուիք և զաւրք ի դահլիճն արքունի, որ ի ժամուն յայնմիկ հանդիպեցան անդ. և մտեալ ի սենեակ արքայի՝ կալան զԹագաւորն Որմիզդ, և

2 Ա պարսիկ, փիկ պատրիկ
 4 ՏՏ մեքենայիւքն
 6 Մ չիք՝ հարեալ զամենայն
 19 Ա խորհի արանց և համահարզաց

23 Ա—Դ այնորիկ արք մեռեալք էին եթէ էր նախարար տանն պարթևաց, քոյր ՏՏ մեռեալ
 28 Ա և արձակել

անդէն վաղվաղակի փորեցին զաչս նորա և ապա սպանին: Եւ նստուցին զորդի նորա թագաւոր ի վերայ աշխարհին Պարսից. և սկսան առնել պատրաստութիւն փախստեան յայնկոյս գետոյն մեծի Դգլաթայ:

- 5 Եւ ոչ յետ քաղում աւուրց Վահրամն եկն ենաս փութանակի իբրև զխոյանալ արծուոյ: Եւ քանզի մանուկ տղայ էր Սոսրով ի թագաւորել իւրում՝ առին զնա քեռիքն իւր Վնդոյ և Վստամ, և անցին յայնկոյս գետոյն մեծի Դգլաթայ ընդ զոմ, և հատեալ ի բաց զլարսն կամրջացն: Եւ եկեալ Վահրամն էառ զամենայն զտուն և զդանձ և զկանայս արքունի, և նստաւ ի գահոյս թագաւորութեանն: Եւ հրամայեաց կապել զլսստս փայտեղէնս, և անց զգետովն առ ի յըմբռնել զՍոսրով:

- Բայց նորա յերկիւզէն ոչ ինչ կարաց ունիլ զտեղի: Իբրև անցին գնացին փախստական, և խորհեալ ի ճանապարհի, թէ որ լաւագոյն իղէ, երթալ առ արքայն Տաճկաց, եթէ առ թագաւորն Յունաց:

- Ապա լաւ համարեցան առնել իւրեանց ապաւէն զթագաւորն Յունաց: «Զի թէպէտ և է, ասեն, թշնամութիւն ի միջի, սակայն քրիստոնեայ են և ողորմած. և յորժամ երդնուն՝ ստել երդման ոչ կարեն»: Եւ գնացեալ ընդ արևմուտս ղուղիղ ճանապարհ երթեալ մտին ի քաղաքն՝ որ կոչի Սաղար. և ղաղարեցին անդ:

Եւ առ թէպէտ անց զգետովն՝ ոչ կարաց հասանել. յետս դարձան անդէն ի Տիսրոն:

Գ Լ Ո Ի Խ Թ.

- 25 Թուզր Խոսրովայ առ Մաւրիկ կայսր: Խոսրուզ Սիմկզիսոսիմ: Մաւրիկ առաժէ Խոսրովայ զաւր յաւգեակամա՝ թիւն: Կրկին թուզր Վահրամայ առ Մաւսեզ եւ պատառխամի ոտքա. Պաւսրագմ, յորում հարկամի զաւրն Վահրամայ: Փախուստ եւ մահ Վահրամայ:

- 30 Յայնժամ յղէ Սոսրով արքայ առ թագաւորն Մաւրիկ արս ճոխա պատարագաւք, և գրէ այսպէս. «Տճւր ինձ զգահ և զտեղի թագաւորութեան հարց և նախնեաց իմոց, և արձակեալ ինձ զաւր

1 Ա պրեցին զաչս

14 Ա ուր, հետո չ'ը քերած

22 Ա յետ, փխկ յետս

31 Բու. հայոց, փխկ հարց: Այսպէս ուղղել ե Պ ըստ Թովմայի Արծր.

յաւգնութիւն, որով կարացից հարկանել զթշնամին իմ, և կանգնեալ զթագաւորութիւն իմ, և եղէց քոյ որդի: Եւ տաց քեզ զկողմանս Ասորւոց—զԱրուաստանն ամենայն մինչև ի Մծբին քաղաք. և յերկրէն Հայոց՝ զաշխարհն Տանտերական իշխանութեանն մինչև ցԱյրարատ և ցԴուին քաղաք, և մինչև ցեզր ծովուն Բգնունեաց և ցԱռեստ աւան. և զմեծ մասն Վրաց աշխարհին՝ մինչև ցՏփլիս քաղաք. և կալցուք ուխտ խաղաղութեան ի մէջ մեր մինչ ցմահ երկոցունցս, և անշուշտ լիցի այս երդումն ի միջի մերում և ի մէջ որդւոց մերոց, որ թագաւորելոց իցեն յետ մեր»:

Արդ՝ ժողովեալ թագաւորին զամենայն սնկղիտոսն, հարցանէր ցնոսա խորհուրդ, և ասէր. «Ապանին Պարսիկք զՈրմիզդ թագաւորն իւրեանց և նստուցին զորդի նորա թագաւոր: Եւ զաւրք թագաւորութեանն նստուցին զայլ ոմն թագաւոր յԱրեւելս. և եկեալ նա զաւրու մեծաւ յինքն յափշտակեաց զթագաւորութիւնն. և մանուկ որդի նորա փախստական գնացեալ եկն առ մեզ, և խնդրէ ի մէնջ զաւրս յաւգնականութիւն, և խոստանայ առնել այսպէս: Արդ՝ զի՞նչ արասցուք, ընդունիմք. արժան է ընդունել, թէ ոչ»: Իսկ նոքա ասեն. «Ոչ է արժան ընդունել, զի ազգ մի անաւրէն են և ամենեին սուտ. ի նեղութեան իւրեանց խոստանան առնել, և յորժամ յանդորր ելանեն՝ ստեն. բազում չարիս կրեալ է մեր ի նոցանէ. թող սպառեացին զմիմեանս, և մեք հանգիցուք»:

Անդ թագաւորն խորհով կայր ի մեծ վտանգի, և տեսանէր զմահ առաջի աչաց. զի զերծեալ էր ի բերանոյ առիւծու և անկեալ ի բերան թշնամեաց, ուստի փախուստ ոչ գոյր:

Իսկ թագաւորն մերժեալ զխորհուրդս սնկղիտոսացն՝ յինքենէ յղէր զՓիղիպիկոս զփեսայ իւր և տայր տանել պատասխանի ընդունելութեանն. առնոյր ի նմանէ երդումն, և տայր նմա զաւր կայսերական յաւգնականություն՝ զՅովհանն Պատրիկ ի Հայոց կողմանէ, և զՆերսէս ստրատելատ յԱսորւոց և զզաւրս նոցա. անցեալք ի հանդիսի, երեք հազար հեծեալ ըստ հարիւրաւորաց, ըստ հազարաւորաց, ըստ գնդից, ըստ դրաւշից իւրեանց:

3 ՏՏ գասորւոց
5 ՏՏ յԱրարատ
5 Ա յեզր... յառեստատան
20 Ա ամենեկին

25 ՏՏ առիւծոյ
28 Բու. զփիկղիպիկոս: Ուղղեցինք այսպիս: Տես գլ. ԼԲ

Եւ զգաւրս աշխարհին Հայոց ընդունէին գումարել, որք ի ժամուն առ ձեռն գտեալ. և անցեալք ի հանդիսի իբրև հազարք հնգետասունք, իւրաքանչիւր գունդք նախարարաց՝ ըստ հարկւ-
 5 րաւորաց, ըստ հազարաւորաց, ըստ գնդից, ըստ դրաւշուց իւ-
 րեանց: Ամենեքեան սոքա սպառազէնք, ընտիրք պատերազմողք,
 վառեալք քաջութեամբ՝ իբրև զհուր, որ ոչ զանգիտեն ե ոչ զթի-
 կունս դարձուցանէին: Դէմք առիւծու դէմք նոցա, թեթևութիւն
 ոտից իբրև դթեթևութիւն այծեմանց երազութեամբ ի վերայ
 դաշտաց: Մտադրութեամբ և պմենայն հնազանդութեամբ չու յուղի-
 10 անկեալ գնացին:

Արդ՝ առեալ ապստամբին միհրացելոյն զգաւրս իւր, զփիղս
 և զամենայն զգանձս թագաւորական, չու արարեալ գնայ հասանէ
 յԱտրպատական. և բանակեցան սակաւ մի հեռագոյն ի միմեանց
 ի Վարարատ գաւառին:

15 Արդ՝ գրէ Վահրամն հրովարտակ առ Մուշեղ և առ այլ նա-
 խարարս Հայոց, որ ունէր այսպէս.—

«Ես այսպէս կարծէի, եթէ ես յորժամ ընդ թշնամիս ձեր
 մարտնչիմ, և դուք ի կողմանէ այտի եկեալ՝ ինձ աւգնական լի-
 նիցիք. զի ես և դուք միաբանութեամբ բարձցուք ի միջոյ գտի-
 20 եզերական պատուհասն, զտունն Սասանայ: Իսկ դուք աւադիկ
 ժողովեալ գայք ի վերայ իմ պատերազմաւ յաւգնականութիւն
 դմա: Այլ ես ոչ երկեայց ի ժողովելոց երիցանցզ Հռովմայեցւոյդ,
 որ եկեալ են ի վերայ իմ: Բայց դուք, Հայք, որ տարածամ ցու-
 ցանէք գտիրասիրութիւն. ոչ ապաքէն տունդ Սասանական եբարձ
 25 զերկիրդ ձեր և դտէրութիւն: Եւ կամ ընդէ՞ր բնաւ ապստամբցին
 հարքն ձեր և գնաղին ի ծառայութենէ նոցա, մինչև ցայսաւր
 պատերազմեալ ի վերայ աշխարհին ձերոյ: Եւ արդ՝ դիմեալ գայ
 ի վերայ իմ կորուսանել զայնչափ վաստակս ձեր. զի թէ Խոսրով
 յազթեալ էր՝ երկոքին դոքա միաբանեալ բարձցեն զձեզ ի միջոյ:
 30 Բայց զի հաճոյ թուեսցի ձեզ ի բաց կալ ի դոցանէ և միաբանել
 ընդ իս, և ձեռն տալ ինձ յաւգնականութիւն: Եւ թէ ես յադ-
 թեցից՝ երդուեալ ի մեծ աստուածն Արամազդ, և յԱրեգակն տէր
 և ի Լուսին, ի Հուր և ի Զուր, ի Միհր և յամենայն աստուածս,

11 Ա զօրս իւր զփիւղս.

14 Ա ի վար առաստ գաազ

20 Ա առադիք

21 ՏՏ յաւգնութիւն

22 Ա նմայ, փիկ դմա

24 Ա գտիրութիւն

27 Թվում է ուղղելի՝ գայք

33 Ա ի միհր

- եթէ ձեզ տուեալ լիցի իմ զՀայոց թագաւորութիւնն. զոր և դուք կամիք՝ արասջիք ձեզ թագաւոր: Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցկապկոհ և ցգուռն Աղուանից. և յԱսորեոց կողմանէ՝ ղԱրուաստան, ղՄրծուին և զնոր Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեաւքն իսկ ձեզ լիալ է. և ընդ արևմուտս մինչև ցկեսարիա Կապադովկացոց: Եւ ես մի իշխեցից քան Զարասպ անցանել յայնկոյս. և գանձն Արեաց թագաւորութեանս բաւական համարեալ լիցի ինձ և ձեզ, և այնչափ ձեզ շատ լիցի՝ մինչև ձեր թագաւորութիւնդ հաստատեսցի»:
- 10 Եւ ըստ իւրեանց կարգի՝ էր աղ ծրարեալ և կնքեալ ընդ հրովարտակին:
- Եւ առեալ նոցա զհրովարտակն և ընթերցեալ՝ ոչ արարին բանիցն պատասխանի. և ոչ իսկ ասացին բազմաց, զի երկնչէին յանմիաբանութենէ իւրեանց:
- 15 Եւ արդ՝ գրէ նա անդրէն դարձեալ թուղթ երկրորդ:
- «Գրեցի առ ձեզ ի բաց կալ ի նոցանէ, ինձ և ձեզ բաւական համարելով զամենայն աշխարհս և զամենայն գանձն թագաւորութեանս այսորիկ. ուրեմն ոչ կամեցարուք լսել, զի ոչ արարէք բանիցն պատասխանի»: «Եւ զձեզ ապաշաւեմ, ասէ. քանզի վաղիւ առաւաւտուն ցուցանեմ ձեզ փիղս վառս, և ի վերայ, զաւրս սպառազինեալս քաջաց, որ տեղասցեն ի վերայ ձեր նետս երկաթեղէնս ձեռքարձգութեամբ, և շաւառունս մուխս պողկատիկս սլաքաւք՝ ի հաստածիք աղեղանց. արս երկտասարդս հզաւրս սպառազէնս վատնելոց, և երկվարս տաճիկս և երազունս, տապարս և սուսիրս մուխս և պողկատիկս և կռուփս՝ որչափ Սոսրովայ և ձեզ պիտոյ իցէ»:

- 2 Ա զերկիրն տմենայն հայոց
4 Գ. չիք ղՄրծուին:
4 Ա զարուաստան զմրկուին և զնոր շիրական: Ուղղեցինք ղՄրծուին ըստ Թովմ. Արծր.
7 ՏՏ քան ղԱրասպ: Ուղղեցինք Զարասպ: Հմտու եր. 9 Լեւոն Զարասպ: Թովմ. Սրծր. ունի զարասպ:
15 ՏՏ գրեն Անդրէն, Ուղղեցինք այսպես: Թովմ. Արծր.՝ գրէ դարձեալ

- 20 Բու. աղավաղված ձևով ունին այլ վաղիւ, քանզի լինի առ Սասանայ: Ուղղեցինք ըստ Թովմ. Արծր.՝ քանզի վաղիւ առաւաւտունն:
22 ՁԶ ձեռքարձգութեամբ: Մ. ուղղի՝ է այսպես
22 ՏՏ շաւառունս: ՁԶ շաւառունս: (շաւառն = եղեգ բառից)
22 ՏՏ պողկատիկս
22 Ա և մուխս և պողկատիկս

Առնէ նմա Մուշեղ պատասխանի այսքան. «Առ Աստուծոյ մարդասիրութիւնն, և ում կամեցաւ՝ ետ. բայց դու սլարտիս յանձն քո ապաշաւել և ոչ ի մեզ: Եւ ծանեայ զքեզ այր պոռոտաբան. և ոչ խրախուսես յԱստուած, այլ ի քաջութիւն և ի 5 փղաց զաւրութիւն: Այլ ես ասեմ քեզ. եթէ Աստուած կամեցի՝ վաղիւ պատելոց և զքե պատերազմ քաջաց, և ճայթեսցեն ի վերայ քո և ի վերայ բազմութեան փղացդ իբրև զամպս հրկնից գազանազոյնս քան զամենեսեան: Եւ ի վերուստ անագիւն ճայթէ և փայլատակէ և յարձակին քեզ սպառազէնք ճերմակ երիվարաւք 10 և բռնալիր նիզակաւք, և անցանեն ի մէջ բազմութեանն՝ իբրև զփայլատակունք զանտառս զդալարս և զգաւսացեալս հրոյ շանթելոյ, զի ցաւդանայցեն ի յերկնից ի յերկիր, և այրեսցեն զխօիւս դաշտաց: Քանզի թէ Աստուած կամեսցի՝ տանելոց է սաստկութիւն հողմոյ զգաւրութիւնդ քո իբրև զփողի, և գանձ 15 արքունի յարքունիս գնայ»:

Էին ընդ նոսա Վնգոյն այն և Վստամ, զոր վերագոյն աչսացի. և զաւրք պարսիկք իբրև ութ հազար հեծեալ:

Եւ եղև ի վաղուեան առաւաւտուն, մինչդեռ արևն զծայրս հարկանէր, կարգէին ճակատ առ ճակատ, և բաղխէին զմիմեանս 20 պատերազմաւ: Ուժգին լինէր խումբ և խառնուրդ, և սաստիկ լինէր կոտորածն ի մէջ տարուբերին: Եւ մարտուցեալ յայգուէ մինչև ցերեկոյ՝ յաւգնեցան երկոքին կողմանքն ի պատերազմին:

Եւ այնչափ սաստիկ լինէր կոտորածն, մինչև զի խաղացեալ վտակաց սաստկութիւն արեանցն առոգանէր զերկիրն ամենայն: Եւ ոչ կարացաւ զդէմ ունել, փախտական լինէր զաւրն 30 ապստամբական առաջի զաւրացն Յունաց: Իսկ նոցա զհետ մտեալ մինչև ցքաջ մթնաւ երեկոյին՝ ցիրս դիաթաւալ կացուցանէին զդաշտաւքն և զճանապարհաւքն. զբազումս սատակէին ի սուր սուսերի իւրեանց. և զբազումս ձերբակալ արարին, և կապեալ 30 զձեռս ի վերայ թիկանց՝ բերեալ կացուցանէին առաջի թագաւորին:

1 Թոյ. աղավաղած ձեով ունին՝
«այսքան առ աստուծոյ մարդասիրութիւնն: Թողմ. Արծր, ունի յովազոյն ընթերցված. «զբանս քո լուեալ ասեմ, եթէ յԱստուծոյ է թաղաւորութիւն»: Ուղղեցինք այսպէս:

7 Ա գազանազոյն

9 Ա յարձակեն
11 Աղավաղված խոսք. պետք է զանաառս դալարս և զգաւսացեալս՝ ներքև տանել, զխօիւս դաշտաց. ից հետո:
19 Ա բախէին
29 ՏՏ ձեռքակալ
30 ՏՏ ձեռք

Եւ բազմութիւն փղացն դիմեալ գնային բռնաբար: Ապա
 զհետ արշաւեալ ազատագունդ սպառազինացն՝ ներքուստ ի վեր
 ծակոտէին զսպառազէնս հեծելոց, որ կային ի նիւս փղացն. և
 անհրկիւղ անվեհեր կռուէին, և սատակեալ զբազում փիղս և զհե-
 5 ծեալս և զփղապանս՝ դարձուցանէին անդէն բռնաբար և զբազ-
 մութիւն փղացն: Եւ եկին ածին յանդիման Թագաւորին:

Եւ անդէն դիմեալ ի բանակետոյն զաւրացն Վահրամայ, Եւ
 կայր ի խորանին գանձ արքունի և ամենայն գանձք Թագաւո-
 րութեանն անթիւ և անհամար պատուականք. զամենայն աւար
 10 հարկանէին. և զբազում գահոյս ոսկիապատս չքնաղ և զանաղան
 կազմութեամբ մանրէին սուսերաւք իւրեանց, և անցանէին ի կող-
 մանս փաղանգ փաղանգ զբեռինս բարձեալ ուղտուց և ջորուց
 բազմութեանն: Եւ լցան ամենքեան բազում և մեծամեծ աւարաւ:
 Ժողովեցին ապա և զաւրն Պարսից ի ճապաղուածէ գանձուցն ոչ
 15 սակաւ իրս, և հասուցին անդրէն յարքունիսն իւրեանց: Եւ զաւ-
 րացաւ յաւուր յայնմիկ արքայ Սոսրով ի ձեռն յաղթութեանն
 այնորիկ քան զամենայն զթշնամիս իւր, և հաստատեցաւ Թա-
 գաւորութիւն նորա:

Եւ զբազմութիւն ձերբակալաց ձիահեծելոց և փղահեծելոցն
 20 հրամայէր մերկացուցանել և կապել զձեռս ի վերայ ուսոց և ար-
 կանել կոխան ի ներքոյ ոտից փղացն: Եւ ոչ ուրեք կարացին
 գտանել զհետ Վահրամայ, զի զերծաւ և գնաց այսպէս փախստա-
 կան, և չոգաւ և անկաւ ի Բահլ Շահաստան, որպէս ի բանէն
 Սոսրովայ սպանաւ ի նոցունց իսկ:

4 Ա փիւղս
 5 ՏՏ անդրէն, փիւկ անդէն
 10 ՏՏ ձեռքակալաց

23 ՏՏ չոքաւ
 23 Ա շահբաստան

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ.

Նենգուրիւն հոսորովայ ընգզմ Մաւօնգի: Ամբասանութիւն իօխա-
նացն Յունաց զհոսորովայ առ Մաւրիկ կայսր: Մաւրիկ պատգամէ
հոսորովայ եւ զՄաւօնդ կօչէ ի պալատն: Լսորով այս կայսր
զաօխարհսն ըստ ուխտի խոստատն:

5

Եւ եղև ըստ աւուրց ինչ յետ անցանելոյ պատերազմին այ-
նորիկ մեծի, մինչդեռ արքայն Ոսորով նստէր ի մէջ խորանին
իւրում, և զաւրն Պարսից շուրջ զնովաւ բանակեալ, և զաւրն Յու-
նաց հեռագոյն ի նոցանէ աւթիւ միով, ուրոյն բանակեալ հոծ
10 բազմամբոխ լիութեամբ աւարաւ իւրեանց, և կային զառաջեաւ
արքային ամենայն մեծամեծք նախարարք իւր-խաւսի սկսաւ
արքայն և ասէ. «Իցէ՞ որ արդեաւք լեալ ի Թագաւորաց աշխար-
հի, որ կարող է ըմբռնել զմեւս այլ Թագաւոր զԹշնամի իւր, զա-
ւերիչ Թագաւորութեան իւրոյ, և ոչ սպանցէ զնա և ջնջեացէ զա-
մենայն արու յաշխարհէ նորա, այլ առնիցէ՝ զնա յորդեգիրս.
15 Թագ կապեալ նմա և ծիրանեաւք զարդարեալ մեծարիցէ, վանեալ
զԹշնամիս նորա, և հաստատեաց զնա յաթոռ Թագաւորութեանն,
և տուեալ նմա գանձ արքունական ի գանձուց իւրոց, արձակէ
զնա բարեաւ գնալ զճանապարհ իւր: Այսպիսի պարգևս շնորհեաց
20 ինձ Մաւրիկ Թագաւոր հայր իմ, զոր ոչ որ կարէ ի մարգկանէ
շնորհել որդւոյ իւրում սիրելոյ»: Պատասխանի ետուն ոմանք ի
նոցանէ, և ասեն. «Արքայ, յաւիտեան կեաց. մեք ոչ գիտեմք,
արժան իցէ շնորհ ունել և թէ ոչ: Զի ամենայն Թագաւորութիւն
գանձիւք հաստատեալ կայ. և դոքա զամենայն գանձս Թագաւո-
25 րութեան աւար վարեցին»:

Պատասխանի ետ արքայն և ասէ. «Զգանձս Թագաւորու-
թեան իմոյ ընդ կողս դոցա այսրէն արտաքս քարշեցից հանդերձ
նոցունց աղիւեալ գանձիւք, քանզի իմ է այն ամենայն: Բայց
ինձ այս կարի է, զի ապրիցաւ տիրատեացն այն և զնաց: Այր
30 քաջ է նա և վերստին այլ զաւրս գումարէ ի քաջաց ազգաց ա-
րեկելից»:

9 Ա որոյն, փխկ ուրոյն

14 ՏՏ այսպիսի

21 ՏՏ այսպէս պատասխանի

23 Ա և եթէ ոչ

28 Ա մի է, փխկ իմ է

Պատասխանի ետուն նմա և ասեն. «Զտիրատեացն զայն նորա գերծուցին, քանզի մերով աչաւք իսկ տեսաք, զի կալաւ զնա Մուշեղն այն Մամիկոնեան, և ետ նմա երիվար և զէն, և արձակեաց»։ Զայս ասացին՝ զի կամեցան ի վերայ նորա չարիս։

5 Քանզի տեսանելով զհաւայս նորա չարաչարս՝ զարհուրեալ խոտորեցան սիրտք իւրեանց ի նմանէ։ Եւ ոչ ինչ էած զմտաւ արքայն, եթէ զինչ իցէ բանն այն. քանզի մանուկ տղայ էր և խակ։ Եւ ոչ ինչ յիշեաց զխոռովութիւն այնպիսի զաւրացն. այլ հաստատեաց զմիտս իւր ի վերայ բանիցն ստութեան, և ասէ. «Կոչեսցի

10 այսր Մուշեղ, և կապեսցի ոտիւք և ձեռաւք, մինչև ես վասն նորա ծանուցից կայսեր»։

Ի նմին ժամու հրամայէ զրել նա յետկար, և արձակու զմի ի սուրհանդակացն առ Մուշեղ. «Փութով եկ, ասէ, գործ հասեալ է կարի կարևորագոյն»։ Եւ հրաման ետ փուշտիպանացն իւրոց

15 և ասէ. «Պատրանստ լերուք, զի յորժամ եկեսցէ նա, և ես ձեռամբ նշանակեցից ձեզ՝ յանկարծակի զձեռս նորա յետս կալարուք և կապեցէ՛ք զնա. բայց պատրանստ լիջիք, զի այր քաջ է նա, և մի թէ կամ ինքն մեռանի, կամ զիս սպանանէ։ Եւ թէ ինքն իսկ մեռանի՝ ես պատասխանի տաց կայսեր վասն նորա»։ Սոյնպէս և

20 բարապանացն պատուէր ետ, ասէ. «Զգոյշ կացէք, զի յորժամ եկեսցէ Մուշեղ ի դուռն խորանին իմոյ՝ ի բաց լուծէք ի միջոյ նորա զկամարն և զսուսերն, ասելով, եթէ «Ոչ է աւրէն զինու հանդերձ մտանել յանդիման թագաւորին»։

Արդ՝ մինչդեռ առնէր նա համար հանդիսի ի մէջ զաւրաց

25 իւրոց, տեսանել զթիւ կենդանեացն և մեռելոց, որք անկան ի պատերազմին՝ եկն եկաց առաջի նորա սուրհանդակն և անաց նմա ողջոյն, և մատոյց նմա զթուղթն։ Իսկ Մուշեղայ առեալ զթուղթն՝ ասէ ցնա, եթէ «Ողջիցն իցէ և խաղաղութիւն»։ Պատասխանի ետ սուրհանդակն և ասէ. «Ողջոյն է և խաղաղութիւն, և զայլազգ

30 ինչ ես ոչ գիտեմ, բայց միայն զի հրամայեցաւ ինձ փութանակի կոչել զքեզ»։ Եւ անդէն վաղվաղակի պատրաստեցաւ նա որպէս ի պատերազմ, քանզի արկ ի միտս իւր, եթէ գուցէ հասնալ ինչ իցէ գործ պատերազմի, կամ շնորհ ինչ իցէ պարգևս փոխանակ վաստակոցն։ Եւ առնու ընդ իւր սրս երկու հազարս ի սպառա-

3 Ա Մամիկոնեայն
6 Ա արքայն զմտաւ
12 ՏՏ արձակէ

16 Ա յետ
18 ՏՏ և մի՝ կամ թէ ինքն
18 ՏՏ իսկ ինքն

զինաց՝ յազատաց և յանազատաց, զորս գիտէր արժանիս պատուոյ, և վատահ էր հեծելութեամբ:

էր զրեալ վասն նորա և առ Պատրիկն Յովհանն, զի արձակեցէ զնա, և նորա դարձեալ հրաման տուեալ նմա երթալ այնպէս պատրաստութեամբ, և հրամայեաց ամենեցուն՝ նոցա արկանել զանձամբ զիւրաքանչիւր զսպառազինութիւն: Վառեցան և գնացին:

Եւ եղև իբրև մտին ի մէջ բանակին և մերձ եղևն մաւտ ի մաշկապերճանն արքունի, և հրաման հասանէր ընդդէմ, մի երթալ այնքան բազմութեամբ, այլ բացագոյն նստուցանել զնոսա, և նմա սակաւ արամբք յանդիման լինել արքայի:

Եւ նորա ոչ առեալ յանձին տռնել այնպէս, այլ գնաց զաւրութեամբք մաւտ ի դուռն խորանին արքունի. և զաւրն Պարսից կացին շուրջ զխորանաւն սպառազինեալք. և իջեալ յերիվարէն՝ գնաց ի դուռն խորանին Մ արամբք: Եւ զաւրն կային այնպէս զինեալ իւրաքանչիւր երիվարաւք: Զարհուրեցաւ արքայն, և ամենայն զաւրք նորա. և սկսան ծածկել զնենդութիւնն: Եւ եղև իբրև եհաս ի դուռն խորանին՝ մատիսն բարապանք դրանն և ասեն. «Լոյծ զկամարդ և զսուսերդ ի միջոյ քումմէ, և մերկիս ի քէն զսպառազինութիւն քո. զի ոչ է աւրէն մտանել առաջի Թագաւորին»: Անկաւ կասկած ի սիրտս նորա, սկսաւ պատրաստել և կազմել զինքն յարձակումն: Պատասխանի ետ բարապանացն և ասէ. «Ի մանկութենէ իմմէ սննդակից եղեալ եմ Թագաւորաց ի նախնեաց իմոց և հաւուց, և այժմ հասեալ կամ ի դուռն արքունի, ի տեղի հանդիսի: Ես զսպառազինութիւնն իմ յանձնէ իմմէ ի բոց մերկացայց, և լուծից զկամարս և զգաւտիս յանձնէ իմմէ, զոր ոչ երբեք լուծանեմ ի տան իմում յուրախութեան: Եւ կամ ինձ արժան իցէ գիտել զչարութիւնդ Պարսից»: Եւ հրաման ետ միւում ընթանալ մանկանցն, զի յառաջ մատուցէ զզաւրն յաւանութիւն. և ինքն դարձաւ անդրէն ի գնալ:

Ազդ եղև արքայի, եթէ ոչ կամեցաւ այնպէս մտանել, այլ դարձաւ անդրէն և գնաց: Եւ սկսաւ Թագաւորն ծածկել զչարութիւնն և ասէ. «Թողցի արդ ի բաց խորհուրդն այն. Թող եկեսցէ,

6 ՏՏ իւրաքանչիւր զսպառազինութիւն իւր

10 Ա այսքան

11 Ա արամբք

14 Թգում և ուղղելի՝ կային

19 Ա քումմէ

24 Ա ի տուն, փխկ ի գումն

27 ՏՏ երբեք

28 Ա ինչ, փխկ ինձ

որպէս և կամեսցի»: Քանզի ինքն մանուկ էր, և զաւրութիւն զաւրացն սուղ ինչ և սակաւ: Կոչեն անդրէն և ասեն. «Հրաման ետ մտանել որպէս և կամիս»: Նա դարձաւ և ասէ. «Թող տեսից, եթէ զինչ բարի խորհեսցի տալ ինձ արքայից արքայ»:

5 Եւ եմուտ ի խորանն, զառաջեալ արքայի եւթն արամբք, և խոնարհեցաւ ի վերայ երեսաց իւրոց, երկիր եպագ արքայի, և կանգնեցաւ: Եւ արքայ ոչ ձգեաց զձեռն իւր որպէս երեկն և եռանդն՝ ընդունել զնա և ողջունել, այլ կայր այնպէս յամառացեալ. և անդ կացին այսպէս յամառացեալք:

10 Երկեալ արքայ և զանգիտեաց, և ոչ կարաց տալ հրաման՝ որպէս խորհեալ էր, և ասել կամ մեծ կամ փոքր՝ յիրկիւղէն: Եւ նա դարձեալ ել փութանակի ի խորանէն. մատուցին նմա զերիվարն, հեծաւ և գնաց: Եւ եղև իբրև հտես զայն արքայ՝ յոյժ երկեալ, և կամեցաւ ծածկել զփասս իւր. յոտն եկաց ի գահոյիցն և ընթացաւ ի դուռն խորանին, ել արտաքս և արձակեաց զհետ

15 նորա զոմն գլխաւոր նախարար: Ետ տանել աղ կնքեալ՝ երդումն, և կոչել անդրէն, «զի պատուով և մեծարանաւք գնասցես, ասէ, աստի, և մի համարիր ի միտս քո խորհել վասն քո այլազդ ինչ»:

Եւ նորա ոչ կամեցեալ, այլ գնաց ճանապարհ իւր: Արդ՝ նա

20 խորհեալ նոցա զայս՝ յերրորդ ժամու դիմիլ ի վերայ խոռանին և սպանանել զնա: Եւ հրաման տուեալ զաւրացն՝ որք սպառազինեալ շուրջ զխորանաւն խորովու կային: Վասն զի եկեալ ի զգացումն և զաւրաց նորա զխռովութիւն՝ դադարեցին ի խորհրդոյն և գնացին:

25 Եւ եղև մինչդեռ երթային նոքա՝ ի դիմի հարաւ սոցա մի ոմն ի փուշտիպանաց արքայի, և ըմբռեալ զնա՝ առին գնացին ընդ իւրեանս. և սպառնացաւ նմա Մուշեղ երդամար, զի եթէ ոչ պատմեսցէ նմա զեղեալն վասն նորա խորհուրդ՝ մեռցի:

Իսկ նորա երդմենցուցեալ զնա, զի մի տացէ զնա ի ձեռն

30 արքայի. և պատմեաց զամենայն: Ապա ի միւսում տուռն ընդ առաւաւտնն գնացեալ ի դուռն Պատրկին Յովհաննու, ետես զնա և խաւսեցաւ զամենայն չարիսն, ունելով առաջի զոստիկանն

5 Ա եաւթն արամբ
8 Ա ամառացեալ. ամառացեալք
11 Ա կամի մեծ և կամ
15 Ա արձակ (մառլ բոց տեղ
բողած)

18 Մ չիք՝ խորհել վասն քո
26 Ա ի փոշտիպանաց
27 Ա ընդ իւրեան
30 ՏՏ ի միւմ, փխկ ի միւսում
32 ՏՏ զառաջի

փուշտիպանն, որ և նա եկաց և խաւսեցաւ զամենայն եղեալ բանս: Խոռվեցան իշխանքն և ամենայն զաւրն. բայց և նոցա յիշելով զերդումն և զխոռվութիւնն կայսերն, ոչ ինչ ի վեր հանին զբանսն: Ասացին զրել առ թագաւորն և ծանուցանել նմա

5 զամենայն չարիսն: Բայց տտաց Մուշեղ յանդիման ամենեցուն. «Եթէ ոչ մեռցի այրն այն՝ ի նորա ձեռն կորնչելոց և ամենայն երկիր Հոռվմայեցեոց տէրութեանդ»:

Յայնմ ժամանակի գործեցին ընծայս, մեծ աւարամասն թագաւորին իւրեանց, պսակս և խոյր մի ի զմրութատս և ի մարգարիտս յաւրինեալս, ոսկի և արծաթ բազում յոյժ, և ականս պատուականս չքնաղագիւտ, և հանդերձս պճնեալս ի զգնատուց՝ որ է զարդ իւրեանց յաւրինեալ թագաւորացն: Պարսից, երիվարս արքունականս հանդերձ նոցուն իսկ արքունական կազմուածովքն: Եւ գործեալ ընծայս, և առաքեն հանդերձ աւետաւոր հրովարտակաւ, զրեալ և ամբաստանութիւն զարքայէն Խոսրովայ, և

15 դումարեն զհետ ընծային հեծեալս չորեք հարիւր: Ազդ լինի Խոսրովայ, եթէ հտուն տանել ի ցանձուց քոց՝ գանձ աւարամասն թագաւորին իւրեանց, և գրեցին զքէն ամբաստանութիւն: Եւ ընդոստուցեալ դառնութեամբ Խոսրով՝ արձակէ զկնի նոցա զաւր, զի հասցեն ի ճանապարհի և կորուսցեն զՄուշեղն յանկարծաւրէն

20 գաղտաբար. և առեալ զգանձն արքունի՝ հասուցեն առ նա: Այնպէս իմն փութանակի գիտացեալ և վասն իրացն և իշխանքն յունականք՝ և նոցա առաքեալ զկնի նոցա զաւր բռնադոյն. և հասեալ անդէն ի մաւտոյ՝ ոչ ապրեցուցին ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ բանն ի վեր ոչ եւ. և զզաւրն տարեալ հասուցին ի պաղատն

25 մեծաւ խնդութեամբ:

Ընկալաւ թագաւորն զընծայսն, և առաքէ հրովարտակ մեծաւ շնորհակալութեամբ ի ձեռն իւրոյ հրեշտակի, և գրէ առ նոսա ի բաց կալ ի խորհրդոյն յայնմանէ, զոր ամբաստանեալ զթագաւորէն: «Եթէ ոչ զգուշանայցէք անձին դորա՝ ի ձեռաց ձերոց խնդրեցից զդա»: Գրէ և առ արքայն՝ գոհութեամբ արձակել զամենեանս:

Յայնժամ արքայն Խոսրով ետ ամենեցուն ըստ իւրաքան-

9 Ա չիք՝ ի (զմրութատ)
11 Ա ի սգնատուց
13 ՏՏ հանդերձ իսկ արքունական:
Ա հանդերձ ցուն իսկ արքու-

նական: Ուղղեցինք այսպես:
25 Ա հասուցանեն
25 Ապստիլս եր՝ և զաւրն զընծայն տարեալ

չիւր չափուց պարգևս, և արձակեաց յիւրմէ: Եւ իւր չու արարեալ
 յԱտրպատականէ՝ գնաց յԱսորեստան, ի բնիկ թագաւորական
 կայեանս իւր: Եւ հաստատեցաւ յաթոռ թագաւորութեան. և
 5 զխոստացեալ պարգևսն կայսերն կատարեաց. ետ նոցա զԱրուսա-
 տան գամնայն մինչև ցՄծբին, և զերկիրն Հայոց. որ ընդ իւրով
 իշխանութեամբն էր, զսուրեն Տանուտերական մինչև ցգետն Հու-
 րազդան, և զգաւառն Կոտլից մինչև ցաւանն Գառնի և ցիզր ծո-
 վուն Բզնունեաց, և ցԱռեստաւան և զԳոգովիտ զաւառ մինչև
 ցՀացիւն և ցՄակու: Եւ կողմն Վասպուրական գնդին էր ի ծա-
 10 ռայութիւն Պարսից արքային: Եւ ի նախարարացն Հայոց յա-
 զումք ի Յունաց կողմանէ և սակաւք՝ ի Պարսից: Ետ և զմեծ
 մասն Վրաց աշխարհին մինչև ցՏփիսի քաղաք: Բայց զՄուշեղն
 զայն կոչեաց թագաւորն ի պաղատն. և այլ ոչ հոռի զերկիրն:

Գ Լ Ո Ի Խ ԺԱ.

15 Բարեպաօսութիւն Շիրիճ քաղուհոյ: Հրամանս Խոսրովայ՝ հաստա-
 տուն կալ մնալ ի հայրենի սուրէնս:

Էին սորա կանայք բազում ըստ աւրինի մոգութեան իւրեանց,
 բայց առ սա և կանայս քրիստոնեայս, և սորա կին քրիստոնեայ յոյժ
 գեղեցիկ ի Սուժաստան աշխարհէ, անուրն Շիրին: Սա է բամբիշն,
 20 տիկնաց տիկին: Շինեաց վանս և եկեղեցի մերձակայ արքունական
 կայսնիցն, և բնակեցոյց ի նմա քահանայս և պաշտաւնեայս.
 կարգեաց ոռճիկս և հանդերձագինս յարքունուստ, պարզարեաց
 ոսկեով և արծաթով. Եւ բարձր ի գլուխ համարձակութեամբ քա-
 րողէր զաւետարանն արքայութեան ի դրանն արքունի. և ոչ որ
 25 իշխէր ի մեծամեծաց քաղեղեցն բանալ զբերան իւր և ասել բան
 մի մեծ կամ փոքր ընդ քրիստոնէի:

Բայց ապա յորժամ լցան աւուրք և հնաս ի կատարեալ
 ժամանակի՝ զբազումս ի մոգուց որ դարձան ի քրիստոնէութիւն՝
 սպանմամբ կատարեալ մարտիրոսութեամբ ի տեղիս տեղիս:

30 Եւ հրամանս հոռ, ասէ. «Մի ոք յանաւրինաց իշխեսցէ դառ-
 նալ ի քրիստոնէութիւն, և մի ոք ի քրիստոնէից դարձցի յառ-
 նաւրինութիւն, այլ իւրաքանչիւր ոք յիւր հայրենի յաւրէնս

3 ՏՏ կայանս

18 ՏՏ չիւր՝ և (կանայս)

22 Ա անդերձագինս

25 Ա քօթէցն

պինդ կացցէ: Եւ որ ոչն կամիցի ունել զհայրենի դէն, այլ ապատամբեալ ի բաց կացցէ յիւր հայրենի աւրինացն՝ մեռցի: Բայց ի մեծ տաւնի ողորմեանն՝ երթային ի վանաց Շիրինայ, և որ այլ քրիստոնեայք՝ ի դուռն սենեկին արքայի, պաշտամար
5 ընթեռնուին զաւետարան, և առնուին պարգևս ի Թագաւորէն և գնային: Եւ ոչ ոք իշխէր խաւսել ինչ ընդ նոսա:

Գ Լ Ո Ի Խ ԺԲ

**Խնգրել կայսերն Մաւրկայ ի Խոսրովայ զամարին Գաթիէլի մար-
գարէին. մտան՝ որ եղեն ի ռանկն զամարինն:**

- 10 Եւ եղև ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ խնդրեաց Թագաւորն Յունաց ի Թագաւորէն Պարսից զամարին մեռելոյ առն այնորիկ, որ կայր ի Շաւշ քաղաքի, ի գանձու արքային, եղեալ ի պղնձի աւազանի, զոր պարսիկն անուանէ Կաւ Խոսրով, և քրիստոնեայքն ասին զԴանիէլի մարգարէի: Եւ արքայն Խոսրով հրամայէ տա
15 նմա զխնդիրն: Իսկ տիկինն Շիրին յոյժ խռովեալ էր ի վերայ իրացն. իբրև ոչինչ կարաց առնել զկամս Թագաւորին դարձուցանել՝ հրաման ետ ամենայն քրիստոնէից աշխարհին, զի պահաւք և աղաւթիւք խնդրեացեն ի Քրիստոսէ, զի մի շարժեալ գնասցէ յաշխարհէն շնորհն այն:
- 20 Եւ ժողովեալ ամենայն երկիրն ի տեղին յայն, ուժգին խնդրուածովք և արտասուազոյ ողբովք խնդրէին ի Քրիստոսէ արդիւուր: Եւ ածեալ նմա ջորիս, և բերեալ նմա դեսպակ արքունի, և առին գնացին: Իսկ իբրև ելին ընդ դուռն քաղաքին, յանկարծաւրէն ցամաքեցան աղբիւրքն, որ ելանէին ի մէջ քաղաքի
25 և հոսէին արտաքս. և ամենայն երկիրն վայիւ և աղաղակաւ գնային զհետ նորա:

- Եւ եղև իբրև մեկնեցան ի քաղաքէն ասպարէզս երիս՝ յանկարծակի զտեղի առին ջորիքն որ ի դեսպակին. և ոչ ոք կարաց գնոսաւ շարժել ի տեղւոյն: Եւ դարձեալ անդրէն յանկարծակի
30 բռնաբար սուր սուր հարկանելով զամբոխն պատառեցին և զգունդն բռնութեամբ, և ընթացան անդրէն ի քաղաքն. և եղև

Իբրև մտին ընդ դուռն քաղաքին՝ անդրէն արձակեալ բղխեցին ջուրք գետոյն, և հոսէին ջուրքն արտաքս լի յորձանաւք ջուրց իբրև գառաջիմն:

Գիտութիւն արարին կայսերն վասն նորա փութանակի: Եւ
5 նորա տուեալ տանել նմա պատարագս՝ հրամայեաց առնել որպէս և նայն կամեցաւ. թողին զնա և գնացին ի բաց:

Գ Լ ՈՒ Խ ԺԳ

Նեճգաւոր խորհուրդ Մաւրկայ՝ քափուր յիօխամաց Հայոց կացու-
ցանել զՀայո: Փախուտս բազում իօխամաց յաւանկամ մասիմն
10 Հայոց առ Պարսիկս:

Յայնմ ժամանակի թագաւորն Յունաց Մաւրիկ հրամայէ
գրել առ թագաւորն Պարսից գիր ամբաստան վասն իշխանացն
ամենայն Հայաստանեաց և զաւրաց իւրեանց: «Ազգ մի թոտոր
և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց
15 եկ, ասէ, ես զիմս ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու զքոյդ
ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք
մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեք
կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դքա յերկրի իւրեանց լինի-
ցին՝ մեզ հանգչել ոչ լինի»:

20 Միաբանեցան երկոքին: Եւ սկսաւ կայսրն հրաման տալ,
զի ժողովեսցեն զամենեան և ի Թրակէ գումարեսցեն. և սաս-
տիկ տագնապէր՝ հրամանն կատարէր: Եւ սկսան փախչել ի
կողմանէն յայնմանէ և գալ ի ծառայութիւն Պարսից, մանաւանդ
որոց երկիրն ընդ նորա իշխանութեամբ էր: Իսկ նա զամենե-
25 սեան ընդունէր մեծարանաւք և մեծամեծ պարգևս քան զկայսր
պարգևէր նոցա. մանաւանդ իբրև տեսանէր զփախուստ նոցա ի
կայսերէն՝ ևս առաւել մեծապէս սիրով կամէր կորզել առ ինքն:

Գ Լ Ո Ի Խ ԺԴ

Գալ համարակարգին զամեն մեծաւ առ յամեկուցանել զիօխանս
Հայոց ի բաժնէն Յաւմաց. յափօսակել իօխանաց զգամնն: Միա-
բանութիւն երկոցունց բազաւորաց ընդդէմ յափօսակէաց: Հառաւորին,
5 երբալ ոմանց յիօխանացն առ Պարսիկս եւ ալլոց առ Յոյնս:

Արդ՝ իբրեւ տեսանէր թագաւորն Պարսից զմարդկան փա-
խուստ ի կայսերէն՝ արձակոյր ի Հայս զՎասպուրականն
համարակարն³⁷ հանդերձ գանձու բազմաւ և մեծամեծ պատուովք.
զի այնպէս նուաճեալ ածցէ զնոսա ի ծառայութիւն իւր. և
10 զնայր համարակարն ի Հայս, և ընդ նմա գանձ ուղտուք բազմաւք:
Եւ մինչ Սամուէլ Վահեունի հանդերձ ալլովք ընկերաւք
իւրեանց զնացին ընդդէմ նորա և պատահեալ ի սահմանս
Ատրպատական, աշխարհին՝ հանին զգանձն, և համարակարին
դարեն պարգև շնորհեցին: Եւ էին այսոքքիկ. Ասատ Խոռխոռունի,
15 Սամուէլ Վահեունի և Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփանոս Սիւնի
և Կոտիտ Ամատունեաց տէր և Թէոդոս Տրպատունի, և հեծեալք
իբրեւ երկու հազարք: Եւ զայս եղեալ ի մտի՝ եթէ գանձուդ
այդուիկ զՀոնս մեր արասցուք.³⁸ և առեալ ի նոցանէ աւգնա-
կանութիւն՝ պատերազմեսցուք ընդ երկոսին թագաւորսդ, և
20 բռնութեամբ զերկիրդ մեր ի մեզ դարձուցուք: Եւ հասեալ ի
Նախնական քաղաք՝ քակտեցան խորհուրդք միարանութեան. ոչ
հաւատալով միմեանց ի բաց բաժանեցին զգանձն, և բանակեցան
և նստան ի շամբին, որ կոչի Ճահուկ:

Նա աւանիկ համարակարն երթեալ ի դուռն՝ պատմնաց
25 թագաւորին զամենայն եղեալսն, և բանք կայսերն արդարացան:
Յայնժամ հրամայէ զրել Խոսրով արքայ հրովարտակ առ կայսր,
և խնդրէ զաւր յաւգնականութիւն, և արձակու անդրէն զՎաս-
պուրական համարակարն ի Հայս: Յայնժամ հրամայէ Հերակղի

8 Ա հաժակարն

10 ՏՏ ուղտուք: Ա ուղտովք:
Ուղղեցինք այսպես:

11 ՏՏ ընկերովք: Ա ընկերօք

14 Ա խորխոռունի

16 Ա, Ակ կասից, փիկ կոտիտ

17 Բոլ. գանձուք այդորիկ: Ուղ-

ղեցինք այսպես:

18 Բոլ. զՀայաստան: Ուղղեցինք
այսպես: Տես ծանոթ. 38

18 ՏՏ աւգնութիւն

27 ՏՏ արձակէ

27 Ա անդէն

զաւրավարի, որ նստէր ի Հայաստան երկրի, առնուլ զզաւրս իւր
 և գնալ ի վերայ նոցա ի պատերազմ: Եւ արդ՝ երթեալ միացան
 երկուց թագաւորացն զաւր ի Նախճաւանն քաղաքի: Եւ հղև ի
 գումարել ի վերայ նոցա զաւրացս այսոցիկ՝ սկսան արձակել առ
 5 նոսա պատգամս, զի մի լիցի պատերազմ և արիւնհեղութիւն ի
 մէջ քրիստոնէից, այլ ի բաց կացցեն ի յամառութենէն յայնմանէ,
 և նուաճեցին անդրէն ի ծառայութիւն թագաւորին, և երզմամբ
 հաստատեալ առ նոսա, եթէ ոչ երկիւղ է ձեզ ի թագաւորէն:
 Ատէր և համարակարն, եթէ «Զիս արքայից արքայ առ ձեզ
 10 արձակեաց, և ես ձեզ իսկ բերի զգանձն, և չիք ինչ ձեզ երկիւղ
 յարքայից արքայ», և ցուցանէր նոցա երդումն ըստ աւրինի
 իւրեանց:

Սկսան նոքա քակտել և բաժանել ի միմեանց. ի ըաց
 եկաց ի սոցանէ Մամակն Մամիկոնեան և Կոտիտն Ամատունեաց
 15 տէրն և Ստեփանոս և այլք ևս ընդ նոսա, զանձինս անգնաս
 ցուցանելով համարակարին՝ նուաճեցին զզաւրս իւրեանց ի ծա-
 ռայութիւն արքային Պարսից: Իսկ Ատատն Խոխրոտունի և
 Սամուէլն Վահուռնի զաւրաւքն իւրեանց փախստական գնացին
 ընդ քաղաքագեւղն կոչեցեալ Սաւդայ, հասանէին յաշխարհն
 20 Աղուանից, ի Հոնս դէմս արարեալ, և անցեալ ընդ գետովն որ
 կոչի Կուր՝ բանակէին առ գետեզերքն:

Հասեալ և սոքա յափն գետոյն՝ բանակէին աստի կողմանէ:
 Եւ իբրև ոչ կարացին նոքա վստահանալ ի ճամբարս Հոնաց,
 յայնժամ ապա երդումն խնդրեալ ի թագաւորէն Յունաց, և գնա-
 25 ցին ի ծառայութիւն նորա: Գնացին ոմանք առ համարակարն, և
 դարձան անդրէն յերկիրն իւրեանց: Եւ ժողովեալ համարակարին
 զամենայն իշխանս և զզաւրս Հայոց, որ ի Պարսից կողմանէ՝
 ողորաւ և ևս քաղցր բանիւք յորդորեալ զամենեսեան միարա-
 նեաց, արար գունդս գունդս: Եթող անդրէն յաշխարհին սակա-
 30ւուք և գնաց. «Մինչև ես ծանուցից, ասէ, վասն ձեր, և հասցէ
 անտի հրաման դադարել անդ»: Զի զմտաւ իսկ ածեալ է նորա և
 զայլոց զաւրն առ նոսա և զբազմանալն:

Իսկ զԱտատն Խոխրոտունի փութանակի հանդերձ զաւրուն
 իւրոյ կոչէ թագաւորն ի պալատն, և մեծարէ շքով և պատուով.
 35 և առայ ինչս բազումս և գումարէ ի Թրակացիս:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Ե

Ապստամբութիւն իօխաճաց ռմանց յաւանկան մասինն եւ կապտած
նոցին: Թօժամի՛ր ի Թրաքացւոց կուտէ ապառնան բազաւարութեանն
Յաւնաց:

- 5 Ապստամբէին դարձեալ ի կողմանցն Յունաց սեպուհն Վա-
հուհիք—Սամուէլն զոր ասացի և Սարգիս և Վարազ Ներսէհ և
Ներսէս և Վստամ և Թէոդորոս Տրպատունի: Եւ խորհէին սպանանել
զկորատորն՝ 39 մինչդեռ նա նստէր ի ջերմկի՝ 40 բժշկել ի հիւան-
դութենէ, մերձ ի քաղաքն Կարնոյ: Իսկ նա ուստեմն իրազեկ
10 եղեալ՝ փախստական ի քաղաքն անկանէր. և նոցա արշաւեալ ի-
ջերմուկն՝ ոչ դիպան նմա: Ապա աւարեալ զոր ինչ ի գիմի
հարկանէր՝ առին աւար բազում, և գնացին յերկիրն ամուր-
Կորդուաց. և կամեցեալ զամուրսն զայն ունել:

- Ապա զհետ նոցա լինէին զաւրն Յունաց, Հերակղ զաւրավար
15 և Համազասպ Մամիկոնեան. և նոցա հասեալ մերձ յամուրն՝ ան-
ցին զգետովն՝ որ կոչի Ջերմայ ընդ կամուրջն, որ անուանեալ
կոչի Դանիէլի կամուրջ, և ի բաց ընկեցին զկամուրջն և ամրա-
ցեալք յանձուկն պահէին զտեղի կամրջին: Կային առ գետե-
զերքն, և խորհէին՝ թէ զքնչ արժան է առնել: Եւ իբրեւ ոչ գտին
20 հուն, և կամեցան դառնալ ի բաց՝ յանկարծակի ի դիմի հարկա-
նէր սոցա երէց մի ուղեոր. և կալեալ նոցա զերէցն՝ ասեն նմա.
«Յոյց մեզ զհուն գետոյս, ապա թէ ոչ սպանցուք զքեզ: Եւ նորա-
տուեսլ զզաւրն՝ եցոյց զհունն ի ներքոյ անդ: Եւ անցեալ զաւրն
ամենայն զգետովն՝ ոմանք ի թիկանց զամուրն պահէին, և ոմանք
25 զկամրջախելն և զձորաբերանս ունէին, և այլք մտեալ յամուրն՝
ընդ նոսա մարտնչէին, և չարաչար լինէր կոտորածն. բայց սա-
կայն սպառէին զնոսա:

- Արդ՝ զՆերսէս և զՎստամ և զՍամուէլ սպանին ի պատե-
րազմին, որք ոչ սակաւ արարին շուրջ զնովաւ զկոտորածն. բայց
30 զՍարգիս և զՎարազն Ներսէհ ձերբակալ արարին հանգերձ ալովք

8 Բոյ, նստէր ի ջերմի: Ուղղի-
ցինք աշպետ,
9 Ա իրազիկ
16 22 կարմունջն... կարմունջ
18 Ա յանձուկն

18 Ա առ գետեզերքն
25 Ա զկարմելախելն
25 Ա ի յամուրն
30 Ա աշտեղ և հետո՝ վարազ
Ներսէս

- ոմամբք. և տարեալ ի Կարնոյ քաղաք, և ապա գլխատեցին: Որ ի ժամ գլխատելոյն ասէր Վարազ Ներսէհ ցՍարգիս. «Վիճակ արկցուք, թէ զո՞ առաջի սպանցեն»: Իսկ Սարգիս ասէր. «Ես այր ծեր եմ և մեղաւոր, աղաչեմ զձեզ, զպարգևսդ այդ ինձ շնորհեցէք. թող զի փոքր մի հանգեայց, և ոչ իսկ տեսից զմահս ձեր»:
- 5 Ապա զնա յառաջ գլխատեցին: Բայց Թէոդորոսն Տրպատունի փրծեալ փախստական գնաց ի դուռն արքային Պարսից: Եւ նորա կապել հրամայեաց և տալ ի ձեռս թշնամեացն, զի մեռցի. և սաստիկ աղետիւք վտանգեցոյց:
- 10 Եւ թշնամիքն որ էին ի Թրակացւոց կողմանէն, աւար առին զթագաւորութեանն, անհուն զաւրացն բազմութեամբ ի ձեռն հապճեալ պատերազմացն զթագաւորութիւնն և զազգս Հռովմայեցւոց տէրութեանն կամեցեալ բառնալ, և թագաւորութեանն տիրել անձամբ ի վերայ թագաւորանիստ քաղաքին:

15

Գ Լ Ո Ի Խ ԺԶ

Մաւրիկ գումարէ գաւառ ընդդէմ Թրակացւոց. կացուցանէ գաւառ գլխի գլխօեղ Մամիկոնեան: Զառաջիցն հաւկանցն Յոյն գրօնումիս, յերկրորդումն ճուագի հաւկանիցն մեծաւ կարծանմամբ: Ապա՝
նումն Մուսեղի:

- 20 Յայնժամ թագաւորն Յունաց հրաման տայր՝ ժողովել զաւրաց իւրոց զամենայն որ յարեալից կողմանէ. վասն զի խաղաղութիւն էր, և բանք ինչ ոչ գոյին նորա ընդ Ասորիսն ի Պարսից տէրութենէն: Հրաման ետ անցուցանել զամենեսեան ընդ ծով, և զուլարել ի կողմանս Թրակացւոց ընդդէմ թշնամոյն:
- 25 Հրաման ետ դարձեալ ժողովել զամենայն այր և ձի ի Հայաստանեայց և զիշխանս նախարարացն, որք հմուտ էին և կարող զղէմ ունել՝ կռուել ռազմ ի նիզակամուրի ճակատի: Եւ հրաման ետ դարձեալ վերստին զաւր հանել յաշխարհէն Հայոց բազում յոյժ,

5 ՏՏ զմահն
8 Ա կապել՝
10 Ա եւ զթշնամիսն որ ի Թրակացւոց կողմանէն:

25 ՏՏ ժողովել դարձեալ
27 Բու. կռուել ռազմի նիզակամութիւն Ուղղեցի՞ք այսպէս:

զամենեսեան կամով և ընտրով հասակի. կազմել գունդս զարդու և զինու վառեալ և անցուցանել զամենեսեան յաշխարհն Թրա-
կացւոց ընդդէմ Թշնամւոյն. և Մուշեղ Մամիկոնեան զաւրազուի
նոցա:

- 5 Արդ՝ երթեալ նոցա ի վերայ ազգացն, որ ունին զկողմանս
արևմտից ի յեզր մեծի գետոյն Դանուբայ: Եւ եղև պատերազմ՝
սաստիկ ի վերայ երեսաց երկրին այնորիկ. խորտակեցաւ զաւ-
րութիւն Թշնամւոյն այնորիկ առաջի երեսաց զաւրացն Յունաց,
և փախստական արարեալ յայնկոյս գետոյն Դանուբայ: Եւ ին-
10 քեանք մեծաւ յաղթութեամբ հրեշտակ աւետաւոր կայսերն և ամն-
նայն պաղատային փութանակի առաքէին:

- Եւ գնացեալ ինքեանք ի ներքին կողմն աշխարհին ասպա-
տակաւ, և անցին ի նեղ ինչ տեղիս, աւերէին զերկիրն ամենայն,
և հասեալ ի դիմին՝ եղև պատերազմ մեծ. հարին զՅոյնն և խոր-
15 տակեցին կործանմամբ մեծաւ, և փախստական վարեցին առաջի.
իւրեանց: Եւ կալեալ զնեղ վայրն առաջի նոցա Թշնամւոյն՝ վա-
նեցին զնոսա սրով սուսերի, և ճողոպրեալ հազիւ հազ զերծանէին.
յամուրս աշխարհին Թրակացւոց: Եւ ձերբակալ արարին զՄուշեղն.
Մամիկոնեան, կապեցին զքարձրաբերձ տնկոյ անսառիւն և սպա-
20 նին: Եւ բազմութիւն նախարարացն և զաւրացն Հայաստանեայց
յաւուր յայնմիկ կործանեալ սատակեցան:

Ապա վերստին դարձեալ այլ զաւրս գումարեալ՝ հրամայեաց:
Թագաւորն միայն զգուշանալ անձանց:

Գ Լ Ս Ի Խ ԺԷ.

- 25 Հրաման կայսերն Մաւրկայ՝ Բառզել զժողովն Քաղկեդոնի յեկեղեցիս.
Հայաստանեայց Բաժանումն արառայ հայրապետութեանն:

Հրաման ելանէ դարձեալ ի կայսերէն վերստին այլ՝ քարո-
զել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս. Հայաստան երկրի,
և միաւորել հաղորդութեամբ ընդ զաւր իւր: Ինկ մանկունք

2 Բոլ. կազմել գունդս զարդս, և
զինս վառեալ: Ուղեցինք
այսպես:

2 Յ ՏՏ զամենեսեանս

2 Ա Թիրակացւոց

11 Ա պաղատային:

12 ՏՏ չիք աշխարհին:

17 Ա ճողոպրեալք

20 Ա հայաստանեացն:

ուխտի եկեղեցեացն Հայոց՝ փախստական գնացեալ յաւտար
երկիր վարէին: Եւ բազմոց առ ոչինչ համարեալ զհրամանն՝
զտեղի կարան և անշարժ մնացին: Եւ բազումք հաւանեալ փա-
ռասիրութեամբ հաղորդեալ միաւորեցան աւրինաւք: Բաժանեցաւ
5 ապա և աթոռ կաթողիկոսութեանն յերկուս. անուն միոյն Մովսէս,
և միւսոյն՝ Յոհան: Մովսէս ի Պարսից կողմանէ, և Յովհանն՝
Յունաց:

Եւ Յովհան ընդ նոսա հաղորդեալ միաւորեցաւ, բայց
Մովսէս ամենեկն ոչ լինէր ի նոսա հուպ: Եւ սպառք ամենայն
10 եկեղեցւոյն որ ի Դըւնի սրբոյն Գրիգորի, զոր տարան եղեալ ի
պահեստի ի Կարնոյ քաղաքի: Ուստի վարեցաւ ինքն այսուհետեւ
ի գերութիւն յերկիրն Պարսից, յԱհմատան շահաստան:

Գ Լ Ո Ի Խ ԺԸ

Հրաման քարձեալ ի կայսերէն՝ ժողովել զաւրս ի Հայոց եւ տաւաճել
15 ի ձեռն Սաեակայ Մամիկոնեցի եւ Սմբատայ Բագրատունւոյ. զառ-
նալ Սմբատայ ամբռէն յեռ եւ խորհուրդն ապստամբութեան: Սմբատ
բմբռնի եւ ամբ ի Կոստանդնուպոլիս. հաստնի վճիռ ի վերայ նորա՝
արկանել ի կիւնիկն: Նախաճակութիւնք Սմբատայ եւ գոտնել ոգոր-
մուրիւն. զկնի տեսոր նորա յԱիբրիկ է:

20 Յայնմ ժամանակի քարձեալ հրաման ելանէր ի կայսերէն՝
վերստին քննել և խնդրել յաշխարհէն Հայոց զայր և զձի արս
ընտիրս սպառազէնս ԲՈ հեծելոց, և տալ յերկուս արս հաւա-
տարիմս և արձակել մեծաւ ստիպով:

25 Յայնժամ ի խնդիր ելեալ ընտրեցին արս ԲՈ սպառազէնս
և ետուն երկու հազարս յերկուս արս հաւատարիմս, մի հազար
ցՍահակ Մամիկոնեան և մի հազար ի ձեռն Սմբատայ Բագրա-
տունւոյ, որդւոյ Մանուէլի: Եւ ոչ ընդ մի ճանապարհ արարեալ
նոցա զչուն, այլ Սահակ Մամիկոնեան արձակեն միով հազարաւ
ընդ Սեբաստիա, և զՍմբատ Բագրատունի միւսովն ընդ կողմանս

4 Բու. արինաւորք: Ուղղեցինք
այսպէս:
20 Ա ժամանակաւ
23 ՏՏ չիք՝ երկու հազարս

25 Ա յերկու.
26 Ա Սմապալայ
28 Ուղղելի՝ զՍահակ

Նաղտեաց: Եւ Սահակ գնացեալ տանի հասուցանել զգաւրն ի պաղատն, և յանդիման լինի թագաւորին:

Իսկ Սմբատ հասեալ ի Նաղտիս՝ բռնանայ. քանզի երկեալ գաւրն ի ճանապարհի, ոչ կամեցեալ երթալ ի տեղին յայն զհետ
 5 թագաւորին խնդրոյ: Ազգ լինի թագաւորին եղեալ իրքն. ապա ի ձեռն հրովարտակաց և հաւատարիմ հրեշտակաց երդմամբ խոստանայ՝ մեծաւ պատուով փութանակի արձակել յերկիրն իւր: Եւ զաւրուն խոստանայր պատիւս մեծամեծս և ինչս, և այնպէս ողորճեալ ածէ ի հաշտութիւն: Եւ գնացեալ միաբանութեամբ յան-
 10 դիման լինէին թագաւորին: Եւ թագաւորն սպառազինէ զգաւրն և զարդարէ և զումարէ ի սահմանս Թրակացւոց, և զՍմբատ մեծաւ պատուով յուղարկէ անդրէն հասանել յերկիրն իւրեանց բազում ստացուածովք:

Ապա դարձեալ սկսան միաբանել մնացեալ նախարարքն
 15 Հայոց, և խնդրէին ի բաց կալ ի ծառայութենէն Յունաց թագաւորին և նստուցանել իւրեանց թագաւոր, զի մի և նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս Թրակացւոց, այլ կեալ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց: Եւ բանք խորհրդոց նոցա ոչ ունէր զմիաբանութիւն իրին յինքեանս հաստատեալ, այլ ոմանք ի
 20 նոցանէ շոգմոգութեամբ հասուցին զբանս խորհրդեանն յունկն թագաւորին, և ինքեանք այսր և անդր սորսորեալ խուսափէին:

Յայնմ ժամանակի հասանէին դեսպանք արքունականք հրովարտակաւք, և կալեալ զՍմբատ հանդերձ այլովք ոմամք
 25 եւթն արամքք և տարան յանդիման թագաւորին: Եւ քննեալ զնոսա ի մէջ բազմամբոյս հրապարակին՝ հատաւ վճիռ ի վերայ նոցա՝ մերկացուցանել և ընկենուլ ի կիւնիկն:⁴¹

Եւ էր սա այր անհեղեղ անձամբ և գեղեցիկ տեսլեամբ, և բարձր և լայն հասակաւ, և բուռն և ցամաք մարմնով: Յայնժամ հզաւր և պատերազմող, որ ի բազում պատերազմունս ցուցեալ
 30 էր զիւր քաջութիւնն և զբռնութիւն: Այս է զաւրութիւն նորա. քանզի անցեալ սա ի ներքոյ անտառախիտ մայրեաց և զաւրաւոր ծառոց, ի վերայ յաղթանդամ և հզաւր երիվարին, և յարձակեալ զոստով ծառոյն՝ բուռն հարկանէր, և կծկեալ ուժգին երանաւքն և ոտիւք զմէջ երիվարին՝ վերացուցանէր հրանաւքն ի գետնոյն:

5 Ա իբն
 19 Ա ի յինքեանս
 24 Ա եաւթն արեամբք

27 ՏՏ անհեթեթ
 28 ՎՅայնժամ աղավաղված բառ:

մինչ զի ամենայն զաւրացն տեսեալ ահարեկ լինէին ի զարմացմանէ:

Եւ արդ՝ մերկացուցեալ զնա և ագուցեալ անդրաւարտիս և ընկեցեալ ի կիւնիկն, զի կուր լիցի գազանաց:

5 Եւ արձակեալ ի վերայ նորա արջ: Եւ եղև՝ իբրև դիմեաց ի վերայ նորա արջն՝ նա աղաղակեաց մեծածայն և ընթացաւ ի վերայ արջոյն, և զարկեալ բռամբ իւրով զճակատն, և անդէն սատակէր զնա ի տեղւոջն:

10 Երկրորդ անգամ արձակեցին ի վերայ նորա ցուլ: Իսկ նորա բուռն հարեալ զեղջերացն ցլուն... և զաղաղակ հզաւրին... և յաւզնեալ ցուլն ի մարտին՝ զելոյր զպարանոցն և խորտակէր զերկոսին եղջիւրսն ի վերայ գլխոյն. թուլանայր ցուլն և յետս զնալով ի փախուստ գառնայր: Իսկ նորա զհետ ընթացեալ՝ բուռն հարկանէր յագին և ի կճղակն ազդեր միոյ ոտին նորա,

15 և թափեալ զկճղակսն՝ մնայր ի ձեռին նորա: Եւ ցուլն զնայր ի նմանէ փախստական, միով ոտամբն բոկ:

Դարձեալ երրորդ անգամ արձակեցին ի վերայ նորա առեւծ: Եւ եղև՝ ի վերայ նորա յարձակել առիւծուն՝ այնպէս իմն յաջողեալ նմա ի տեսանէ, բուռն հարեալ յականջ առիւծուն՝

20 հեծաւ ի վերայ նորա: Եւ անդէն բուռն հարեալ զթոչափողիցն՝ խեղդէր զառեւծն և սպանանէր: Անդ աղաղակ բազում ամբոխին զերկիրն լնուին, և խնդրէին ի վերայ նորա ողորմութիւն ի թագաւորէն:

Եւ նա վաստակեալ ի մարտին՝ նստէր ի վերայ առիւծուն

25 մեռելոյ, զի փոքր մի հանգիցէ: Անդ և կին թագաւորին անկեալ առ ոտս նորա՝ խնդրէր ի վերայ նորա առնել ողորմութիւն. վասն զի սիրելի էր յառաջն այրն այն թագաւորին և կնոջ նորա, և անուանեալ էր զնա իւր յորդեգիրս: Եւ նա զարմացեալ ընդ զաւրութիւն և ընդ պնդութիւն առնն և լուեալ պաղատանաց

30 կնոջն և ամենայն պաղատոյն՝ հրամայեաց առնել ի վերայ նորա ողորմութիւն:

Յայնժամ տարան զնա ի լուացումն ի բաղանիս. լուացին զնա և զգեցուցին, և կոչեցին զնա ընթրիս արքունի, զարմա-

7 ՏՏ՝ անդրէն

10 Ա զեղջերացն: Շարունակութեան մեջ պակասում են բառեր:

16 Ա փախուստական յետս յետս

զնալով միով ոտամբն բոկ

17 Ա արձակէ

28 Ա ընդ որդեգիրս... զարմացեալ էր

29 Ա լուեալ

նեցին զնա կերակրովք: Եւ զկնի սուղ ինչ անցիւոց, մանաւանդ եթէ ոչ ի չար ինչ կամաց Թագաւորին, այլ ի նախանձորդաց չարախօսութենէ, հրամայէ հանել զնոսա ի նաւ և աքսորել ի կղզիս հեռաւորս. և ապա անտի հրամայէ անցուցանել յԱփրիկէ, (և առնել նոցա անդ ի մէջ նոցա) և առնել զնա անդ ի մէջ զաւրացն, որ էին անդ՝ տրիրուն:

Գ Լ Ո Ի Խ ԺԹ

Ետեւորդ հրովարակաւ կոչէ ի զաւռն զՅսիստատոն՝ զգոս քաղաւ և հրամարակարն. ցուցանէ մոցա պառիս մեծամեծս եւ զգաւոս մոցա Տեսուցտնէ ի Սպառնան Բազմաբի:

Իսկ որ ի Պարսից կողմանէ էին նախարարքն և զաւրք, զորմէ վերագոյն ասացի, եթէ եթող համարակարն և զնաց. Թէ մինչև հասցէ հրամանն արքունի:

Յայնժամ եկին հասին պէշասպիկք 42 հրովարտակաւք կոչել զնոսա միաբանութեամբ ի դուռն արքունի: Եւ այսոքիկ են նախարարք և զաւրք, որ զնացին միաբանութեամբ հանդերձ իւրաքանչիւր զնոքովք և դրաւշու ի դուռն Թագաւորին Պարսից Խոսրովու, յամի վեցերորդի Թագաւորութեան նորա: Առաջին՝ Գագիկ Մամիկոնեան որդի Մանուէլի. երկրորդն՝ Պապ Բագրատունի որդի Աշոտայ ասպետի. երրորդն՝ Խոսրով Վահեունեաց տէր. չորրորդն՝ Վարդան Արծրունի. հինգերորդն՝ Մամակ Մամիկոնեան. վեցերորդն՝ Ստեփանոս Սիւնի. եւթներորդն՝ Կոտիտ Ամատունեաց տէր, և այլք ընդ նոսա ի նախարարաց: Եւ հասեալ նոցա յԱսորեստան ի տեղի արքունական տանն և յանդիման եղեն Թագաւորին: Իսկ նա խնդությամբ ընկալաւ զնոսա, և երևելի շքեղութեամբ մեծացոյց պատուովք. և զմեծամեծ իշխանսն հրամայէ պահել ի դրանն արքունի, կարգել նոցա՝ ռոճիկս յարքունուստ՝ տալ ի տունս իւրաքանչիւր, և կոչել յամենայն աւուր յընթրիս արքունի: Եւ զաւրաց նոցա հրաման տայր նստել ի Սպահան աշխարհի, և դարմանել զնոսա սիրով և ամենայն կամակարութեամբ:

5 Ավելորդ կրկնությունն եթվումս
(և առնել նոցա անդ ի մէջ
նոցա)

6 Բու. որ էին տնդ ի բուն: Ուղղեցինք այսպէս ըստ Մխիթար Անեցու, (և արարեալ զնա

արիբուն զօրացն որ յԱփրիկէ): (հրատ. Պատկ. եր. 35):

14 Բու. պէշասպիկ: Ուղղեցինք այսպէս ըստ Հիւրշմ.

29 Ա զիշխանսն

30 ՏՏ նստիլ

Գ Լ Ո Ի Խ Ի

**Յաղագրութիւն Վեդայի. փախուստ եւ ասպատակութիւն Վաստմայ եւ
երբ նորա ի կազմման Պարթեւաց:**

- Յայնմ ժամանակի արկ ի միտս իւր Խոսրով արքայն՝ խնդրել
5 զքէն վրիժուց մահուան հաւր իւրոյ ի ձեռաց նախարարացն
այնոցիկ, որք սպանին զնա: Եւ նախ կամի դատել զքեռիս իւր:
Հրաման տայ ունել զՎնդոյ, զայն որ վերագույն ասացի, կապել
և սպանանել: Իսկ եղբայր նորա Վստամ ոչ հանգիպեցաւ ի ժա-
մուն յայնմիկ ի դրանն արքունի: Եւ թէպէտ և կոչեալ պատրա-
10 նաւք և բազում ողորջանաւք, իբր թէ ոչ գիտիցէ նա զմահ
եղբաւրն իւրոյ, սակայն նա ուստեմն իրազեկ եղեալ՝ ոչ անկանէր
ի պատրանս խաբէութեան նորա, այլ ապստամբեալ անկանէր
յամուր երկիրն Գեղմայ, և գումարեալ նուաճէր ընդ ինքեան
զամենայն զաւրս նոցա:
- 15 Եւ ելեալ ի կողմն Ռէոյ ասպատակաւ, և աւար հարկանէր
զամենայն զբազում աշխարհս Թագաւորութեանն Պարսից: Յայն-
ժամ արքայն Խոսրով առնոյր զզաւրս իւր, զնայր ի վերայ
նորա. և զաւր կայսերն էր ընդ նմա: Եւ մարտ եղեալ կռուով
ընդ միմեանս յմեհ աշխարհին: Եւ յայնմ պատերազմի ոչ փոքր
20 ինչ քաջութիւն գործեալ հայակոյտ զաւրացն. զոր տեսեալ Թա-
գաւորն՝ առաւել զարմանայր:
- Իսկ իբրեւ ոչ կարաց ընդդէմ ժուժկալել ապստամբն՝ ի
լեռնակողմն ապաւինեալ ամրանայր: Եւ այնպէս ոչ յաղթա-
հարեալք ի միմեանց՝ ի բաց դառնային յիւրաքանչիւր տեղի:
25 Գնայր և ապստամբն Վստամն յամուր յերկիրն Գեղմայ, որ և
ապա անտի չու արարեալ երթայր ի կողմանս Պարթեւաց, ի
բուն երկիրն իւրոյ իշխանութեանն, զի նուաճեցուցէ ընդ
ինքեան զզաւրս կողմանն այնորիկ եւ դարձցի նոյնպէս:
- Եւ Թագաւորին չու արարեալ յԱսորեստան՝ հասանէր ի
30 բուն կայսեանս իւրոյ արքունականս, և իշխանք նախարարացն՝
Հայոց ընդ նմա:

Գ Լ Ո Ի Խ ԻԱ

Մտի նախատեսացն Հայոց որ յԱռաքելութեան: Սպանումն Կոստանյ
Ամառանումս օտարացո՞ւ հասնալոյ: Ապաստարարին զաւրում Հայոց
որ հոգէրն ի Սպանիան: Յափառակարին զանձու համարտկարին և
անկանել ամանց յերկիրն Պարթևաց տա Վասան:

Յայնժամ հասնալ մահ իշխանացն Հայոց, մեռան ի դրանն
արքունի մահուամբ իւրեանց՝ Գագիկ Մամիկոնեան և Խոսրով
Վահեղունեաց տէր: Իսկ Մամակ Մամիկոնեան արձակեալ ի Հայս
վասն զաւրուն. և նորա իսկ և իսկ հասնալ ի Դուին քաղաք,
կեցեալ սակաւ ինչ աւուրս՝ մեռանէր: Իսկ Ստեփանոս Սիւնոյ
պայքար վասն տանուտէրութեան լեալ ընդ հաւրեղբաւրն իւրում
Սահակայ: Իսկ Սահակ գրէր ի վերայ նորա գիր մահապարտու-
թեան, և կնքէր մատանեաւ իւրով և տանն եպիսկոպոսի, և
մատանեաւք այլ ևս իշխանաց Սիւնեաց, յիշեցուցանել թագա-
ւորին զմասն նոցա ապստամբութեանն:

Յայնժամ հրաման ետ արքայն կապել զՍտեփանոս և դնել
ի բանտ. և զլիատեցին զնա ի բուն աղուհացն ի զատկին
շաքաթուն:

Եւ զհոտիտ արձակեալ ի Մրծուին դեսպան՝ հրաման ետ
հեծելոցն դարանամուտ լինել ի դաշտի, և աւազակաբար յարձա-
կեալ ի վերայ՝ սպանին զնա ի ճանապարհին: Իսկ զաւրն նոցա
որ նստէին ի Սպահան աշխարհին, իբրեւ լուան զեղեալսն՝ աս-
պատակեալ աւերեցին զերկիրն. առին և զգանձն արքունի որ ի
տանն համարակարին, որ ի հարկաց ժողովեալ աշխարհին այ-
նորիկ. և ճանապարհ կալեալ գնացին յամուրն ի յերկրին Գեղմայ:
Եւ զհետ սոցա հասանէին զաւրն պերողական. զոմանս ի նոցանէ
սրով սատակէին, և ոմանք ընդ իւրեանս իսկ սուր ելեալ՝ զի
մի լիցին ձերբակալեալ. և ոմանք մազապուր պրծեալ անկանէին
յամուր երկրին Գեղմայ: Եւ իբրեւ անդ ոչ դիպէին Վստամայ՝
ճանապարհ կալեալ գնացին յերկիրն Պարթևաց, և երթալ կային
առաջի նորա:

11 Բոլ. պայքարեալ վասն տանու-
տէրութեան լեալ: Ուղղեցինք
այսպես:

19 Ա. արձակել
23 ՏՏ չիք՝ և (զգանձն)

24 Ա համակարին ի հաբկաժողո-
վել զաշխարհին

26 Ա պերողական

28 Ա ձերբակալ

30 Ա յերկրին

Գ Լ Ո Ի Խ Ի Ք

Մարտոս Բագրատունի կարգի մարզպետն Վրկաճայ, նուաձէ զապրոսաւմբոն, բարեկարգէ զաօխտահն Վրկաճայ:

- Եւ եղև ի ժամանակին յայնմիկ հաճոյանալ Սմբատայ 5 Բագրատունւոյ յաչս Խոսրովու արքային. տայ ի նա զմարզպանութիւն երկրին Վրկանայ, առնէ զնա իշխան և ի վերայ ամենայն կողմանն այնորիկ, առաւել մեծացուցանէ պատուովք և իշխանութեամբ. ընու զնա ոսկւով և արծաթով, զարդարէ ի հանգեբձս պատուականս և յերեւելիս: Տայ նմա զկամարն և զսուսերն 10 լեալ հաւր իւրոյ Որմզդի. գումարէ ի ձեռս նորա զաւրս պարսիկս և զհայաստանեայս և հրամայէ զնալ յերկիր իշխանութեանն իւրոյ:

- Էին ապստամբ ի ժամանակին յայնմիկ յարքայէն Պարսից երկիրքն, որ անուանեալ կոչին Ամաղ, Ռոյեան, Ջրէճան և Տապարաստան. զորս վանեալ նորա պատերապմաւ՝ հարկանէր որով 15 սուսերի և ի ծառայութիւն արքային Պարսից կացուցանէր, և շինեալ հաստատէր զամենայն երկիր իւրոյ մարզպանութեանն, քանզի էր երկիրն աւերակ: Կային յաշխարհին յայնմիկ ազգն գերեալք ի Հայաստան երկրէ, և նստուցեալ առ ստորոտով անապատին մեծի, որ ի Թուրքաստանի և ի Դելհաստան կողմանէ. զլեզու իւրեանց սոռացան և դպրութիւն նուազեալք և կարգ քահանայութեանն պակասեալք: Կային անդ և ազգ. Կողրեացն, որք 20 գերեցան մերովքն արամբք: Կային անդ և յիշխանութենէն Յունաց և յԱսորւոց կողմանէ ոչ սակաւք:

- Էին ազգ Կողրեացն անհաւատք. բայց ի վերայ քրիստոնէիցն ծագէր լոյս մեծ. հաստատէին ի հաւատս և ուսանէին դպրութիւն և լեզու. և հաստատէին ի կարգ քահանայութեան յաշխարհի անդ երէց ոմն ի նոցանէ, որ անուանեալ կոչէր Աբէլ:

- 5 Մի որինակում՝ մայինաւ. Ա մայ ի նաւ Մ ուղղել է՝ տայ նմա: (Մ և Տ գրերի շփոթութիւնից): Տճն ծանոթ. Թ.
10 Ա իւրում
11 ՏՏ չիք՝ և (հրամայէ)

- 14 Ա զրէճան: Մ. Ջրէճան: Այսպես ուղղել է Գ.
23 Ա մրաւքն արամբ
24 Ա չիք՝ և (յասորւոց)
27 Ա չիք՝ ի (կարգ)
28 Բու: Աբել

Գ Լ Ո Ի Խ ԻԳ

Գիմեղն Վստամայ յԱսորեստան ի վերայ ետարգոյս եւ մեռանիլ յազառ ի նեմզութեմ: Պարիովկայ արեային Քաւտեմաց: Յրան զաւրաց Վստամայ: Պառեւտզմ Սմբատայ մարգարանի բնդ Գեղումս եւ պարտութիւն:

5

- Եւ եղև ի ժամանակին յայնմիկ նուաճեալ ընդ ինքեան Վստամայ զերկոսին թագաւորսն Քուշանաց, զՇաւզն և զՊարիովկն. և գումարեալ զամենայն զաւրսն կողմանց Արեւիցի՝ դիմեաց զնաց յԱսորեստան զաւրու մեծաւ և հզաւր յոյժ, զի սպանցէ զՆոսրով և առցէ յինքն զթագաւորութիւն նորա: Եւ զաւրք նորա լային յաջմէ և յահեկէ բացագոյն ի նմանէ. և արքայն Քուշանաց Պարիովկն ի թիկունս նորա զկնի նորա: Յայնժամ արկեալ ի միտս իւր նենգաւոր արքային Քուշանաց՝ երթեալ անցանէր զառաջեաւ նորա սակաւ արամբք, և իջեալ յերիվարէն երկիր պագանէր ի վերայ երեսաց իւրոց եւթն անգամ: Եւ մատուցեալ սա յառաջ՝ հրամայեաց հեծանել անդրէն յերիվարն իւր: Եւ դարան գործեալ էր նմա ի ճանապարհի: Ասէ Պարիովկն. «Հրամայեա արձակել ի քէն զամբոխդ, զի խաւսեցայց ինչ ընդ արքայի բանս ինչ խորհրդեան»: Որոյ ոչ զգացեալ զնենգութիւն նորա՝ հրամայեաց մարդկանն երթալ յինքնէ: Եւ եղև մինչդեռ երթային նոքա զճանապարհն և խաւսէին՝ ելին յանկարծակի դարանակալքն ի տեղոջէն իւրեանց, և հարեալ սպանին զՎստամ: Եւ ժամադիր լեալ զաւրացն իւրոց Պարիովկն՝ ազդ առնէր նոցա փութանակի, և նոցա զհետ արշաւեալ հասանէին և կալեալ զկին Վստամայ և զամենայն աղիւ և զկարասի նորա՝ դաքձան փութանակի և գնացին: Անագան ուրեմն և ապա յետ աւուրց ինչ անցելոց ազգ լինէր ամենայն զաւրացն. և նոքա լքեալ քակտեցան ի միմեանց, և մեկնեալ գնացին յիւրաքանչիւր ի տեղիս: Գնացին նոյնպէս և զաւրն Գեղումն որ ընդ նմա, եկեալ հասեալ փութանակի յամուրս աշխարհին իւրեանց, և արքն այն հայաստանեայք, որ ապստամբեալ էին ի Սմբատայ և գնացեալք առ Վստամ՝ ընդ նոսա: Իբրև

6 Ուղղելի՝ ընդ ինքեամբ

7 Ա զշօկն: Ակ. շօկն

11 Ա բայցադոյն

17 Ա տոէ ցնա

17 Ա հրամայէ... զամբոխ

25 Ա ախդ, փիկ աղի

27 ՏՏ լքեալք

30 ՏՏ այնք

31 Ի Սմբատայ թվում ե ազգ-
վագութիւն, փիկ ի խորովմ

գնացին նոքա յերկիրն որ կոչի Կոմշ, որ կայ անդրէն ի թիկանց Վրկանի, յայնմ կողմանէ սարոյն, որ անցանէ ընդ մէջ նոցա, և հասին ի գեւղն, որ կոչին Խեկեանդ՝ ընդդէմ ելանէր նոցա Շահր Վահրիճ, և Սմբատ Գուրկան մարզպան հանդերձ բազմաւ։ Եւ
 5 զաւրժ Գեղումք ոչ աւելի քան զերկուս հազարս։ Եւ եղև պատե-
 րազմ ի վերայ երկրին այնորիկ։ Հարին զգաւրն Պարսից, և փա-
 խստական արարեալ հալածական տանէին. զբազումս սպանեալ
 և զբազումս ձերբակալ արարեալ դարձան անդրէն և բանակեցան
 մաւտ ի տեղի պատեհազմին և արքն այն հայաստանեայք ընդ
 10 նոսա։ Մեռան բազումք և ի զաւրացն և ի հայաստանեայցն, որ
 ընդ մարզպանին Սմբատայ։

Գ Լ Ո Ւ Խ ԻԴ

Դիւս մատին ալուանեան խաչին ի ձեռն սեպեւոմ։

Արդ՝ անկեալ ի միտ առն միոջ երազիւր երեք ամսաւք
 15 յառաջ քան զլինելն պատերազմին այնորիկ. և անուն առն Յով-
 սէփա «Այր մի, ասէ, սքանչելատեսիլ, եկեալ ասէր ցիս. պատե-
 րազմ լինի զկնի երից ամսոց, և անկանին բազումք ի պատերազ-
 մին. բայց դու երթիջիր ի տեղի պատերազմին. և նշան լիցի քեզ
 այս, զի տեսանիցես այր մի անկեալ ի վերայ երեսաց երկրի, և
 20 մարմին նորա պաղպաղէ ի մէջ ամենայն դիականցն, և զու
 երթեալ որ ինչ գտանիցես առ նմա, առցես ի քեզ։ Եւ զգոյշ լեր,
 ասէ, մի մոռանայցես. զի նա է սքանչելի»։ Եւ յարուցեալ զնաց.
 և իբրև հասեալ ի տեղին՝ դտանէ նոյնպէս, որպէս ի տեսեանն
 ասացեալ էր, զի մերկացուցեալ էր զնա և զամենայն դիակունսն։
 25 Եւ ունէր ընդ անձն շագոյր մաշկեղէն ընդ ուս իւր։ Ապա կայր
 մարմին նորա ի մէջ դիականցն. և մատուցեալ՝ առ յինքն զշա-
 գոյրն. և տեսանէր զի կայր ի նմա տուփ մի արծաթեղէն և խաչ
 մի ի մէջ նորա, յորում կայր մասն մեծ ի տէրունեան խաչէն։
 Կնքէր զինքն նովաւ, և առեալ զնայր զհետ ընկերաց իւրոց։
 30 Զուեցին ամենայն զաւրքն ի տեղւոյն յայնմանէ, և երթեալ

3 Ա ի գեւղն... Խեկեանէ

7 Ա զբազում

9 ՏՏ այնք

9 Ա հայաստանայք

14 ՏՏ երազ իւր

18 ՏՏ ի պատերազմին տեղի

22 Հ. մի մոռանայցես զշնորհն այն

25 Ա, Ակ ուս ընդ ութ իւր

հասանելին յամուրս աշխարհին իւրեանց: Յայնժամ զՎահրիճն խնդրէր Թագաւորն ի տուն, և առ Սմբատ առաքէր շնորհակալութիւն մեծ, զի միամտութեամբ մարտուցեալ վանեցաւ, և ոչ եթող զտեղին, և ապա յետոյ ամենեցուն զնայր և նա փախստական:

5

Գ Լ Ո Ի Խ Ի Ն

Գարձեալ պատերազմ Սմբատայ ընդ բռնամիտ ի Յապարառամի և յաղբիլ: Մեծամեալ Սմբատայ պատուով քան զամենայն մարգապետ: Եկն Սմբատայ ի Հայո. օրնուրիւն եկեղեցւոյն Ս. Գրիգորի ի Դուինս Կարաղիկոռուրիւն Արտեհամաւ Ռօռումոյ:

- 10 Եւ եղև ի գալ միւս ամի՝ ժողովէին ամենայն գունդքն թշնամեաց, և երթեալ բնակէին ի Տապարաստան գաւառի. գումարէ և Սմբատ զամենայն զաւրսն իւր և ի դիմի հարկանի նոցա պատերազմաւ: Եւ մատնեաց տէր Աստուած զզաւրս թշնամեացն ի ձեռն Սմբատայ, և սատակեաց զամենայն սրով սուսերի. և
- 15 ապրեալքն զնացին փախստական ի տեղիս իւրեանց: Իսկ այնք, որ էին ընդ նոսա, խնդրեցին երգումն և պայման և եկին կացին առաջի Սմբատայ, և Յովէփն այն ընդ նոսա: Ապա ունէր Յովսէփ զգիւտն իւր առաջի նորա և պատմէ զտեսիլն, և բազում նշանս, զոր արարեալ էր ի մէջ բարբարոսացն, պատմէր: Յայնժամ յարուցեալ Սմբատ ծունր կրկնէր առաջի նորա, և առեալ յինքն՝ կնքէր զինքն նովաւ. և տայր ի ձեռն Միհրուհի ուրումն առն երանելոյ, զոր և կարգեալ էր ի վերայ տանն իւրոյ հաւատարիմ և կամակատար, որ ի տանէ Դիմաքսենից, և տայր յեկեղեցին զոր ունէին երիցունք դրան նորա:
- 25 Յայնժամ առաքէ առ նա Թագաւորն հրովարտակ մեծապէս գոհութեամբ, պատուով մեծացուցանէ ի վեր քան զամենայն մարգապանս իւրոյ տէրութեան առնելով, և զամենայն անաւթս մատուակացն առաքէ նմա ոսկի, և հանդերձս Թագաւորականս, արտախուրակս ոսկեզաւծս և զանգապանակ ակամբք և մարգարտովք կարգեալ. և զորդի նորա, որոյ անունն էր Վարազտիրոց, զոր էր սնուցեալ նորա իբրև զմի յորդուց իւրոց և էր մեծարու ամենայն զբանն արքունի՝ կարգէր ի մատուակութեան, պաշտել զգինի անձին արքայի:

11 Թվում ե ուղղելի բանակէին:

11 Ա ե տապարաստն

26 Ա գոհութի

29 Ա զանգապանակ... մարգարտով

Եւ կալաւ Սմբատ մարգպանութիւն աշխարհին այնորիկ
ամս Ը: Յետ այսորիկ հրաման հասանէ կոչել զհա բազում մեծա-
րանաւք ի դուռն արքունի, և հրամայէ երթալ տեսանել զերկիր
իւր՝ յամի ութ և տասներորդի իւրոյ թագաւորութեանն:

- 5 Արդ՝ խնդրէ նա հրաման յարքայէն շինել զեկեղեցի սրբոյն
Գրիգորի, որ էր ի Դուին քաղաքի: Եւ վասն զի վախճանեալ էր
Մովսէս կաթողիկոսն երանելի, և ոչ գոյր վարդապետ ի տեղւոջն
յայնոսիկ՝ և ևս փութացաւ խնդրել յարքայէն հրաման. և հասեալ
հրաման յերկիր իւր՝ առնէ խնդիր վասն աթոռոյն մեծի, զի
10 կարգեացեն ի վերայ նորա տեսուչ խնամող եկեղեցւոյն և առաջ-
նորդ փրկութեան իւրոյ: Եւ նստուցին զԱբրահամ զմշտունեաց
եպիսկոպոսն յաթոռ հայրապետութեան: Ապա սկսան արկանել
հիմն եկեղեցւոյն. ժողովեաց ճարտարապետս քարի, և կացոյց ի
վերայ նոցա հաւատարիմ գործակալս, և հրաման ետ փութանակի
15 հասուցանել ի կատարումն:

Եւ գրեալ զիր ամօսատանութեան բերդակալին և մարգ-
պանին առ արքայ, եթէ «կարի մերձ է առ բերդն, և փաստկար է
ի թշնամւոյ»: Հրաման հասեալ յարքայէ, եթէ «Բերդն քակեսցի,
և եկեղեցին անդրէն ի նմին տեղւոջն շինեսցի»: Ամէն:

20

Գ Լ Ո Ի Խ Ի Զ

Սմբատ կոչի անգրէն ի դուռն Պարսից, պատուի տաճուհեալքամբ՝
որ տաճուհեալ կոչի խոսրով—Շում եւ առաքի բնգդմ Բաւօտնաց:
Նախարար Էայնց՝ որ բնդ մտաւ Դուռն մի սակաւածեռն Պարսից
պատարի ի Բաւօտնաց եւ հարկանի յաճխաղալքնէ Դառայեմի:
25 Սպաճումն Դառայեմի: Սմբատ ի մեծամարտի սպանանէ զաբայն
Բաւօտնաց: Փախուտս զաւրան Բաւօսնաց: Զաւրն Պարսից յաւարի
առնաւ զաօխարի նացա: Մեծաւ օճով կոչի Սմբատ ի դուռն:

- Եւ եղև՝ յանցանել ձմերայնւոյն, ի գալ զարնայնւոյն
ժամանակի՝ հասանէին սուրհանդակքն հրովարտակաւք, և կոչեն
30 զհա մեծաւ շքեղութեամբ ի դուռն արքունի: Եւ երթեալ յան-

7 Ա կաթողիկոսն (միշտ այդ.) } 17 35 փաստկար է թշնամայ
26 Ա սմբատանութիւն } 18 Ա ի յարքայէ

գիման լինել թագաւորին ի Մեծ անուանեալ Դաստակերտին⁴³ և ելեալ արտաքս ի դահլիճն, նստի ի բոք և ի բահդակ⁴⁴:

- Յայնժամ տայ նմա արքայ գտանուտէրութիւն՝ որ անուանեալ կոչէր Խոսրով Շում⁴⁵, զարդարէ ի չքնաղս, ի գտակ և ի պատմուճան բեհեզեայս յոսկւոյ աւծեալ, մեծացուցանէ ահագին պատուաւք ի համբար ականաւապ և ի գումարտակ, և ի գահս արծաթիս. արձակու ի նա զվաճառն փոքր, զգիւան աշխարհին⁴⁶:
- Տայ նմա զփոզսն չորեքձայնեանս և պահապանս զրանն նորա ի հետեակաց արքունի. գումարէ նմա զաւր մեծաւ անեղութեամբ յարեւելս յերկիրն Քուշանաց. և հրամայէ նմա առնել մարզպան՝ զոր ինքն կամեսցի: Իսկ սորա գնացեալ սնտի՝ եկն եհաս ի մերձեակայ երկիրն առաջին իւրոյ իշխանութեան՝ Կոմշ, և կոչէ առ ինքն ի Վրկանէ գրուն ձեռական զաւրսն իւր զհամաշխարհիկ և գնայ ուղղորդ յԱրեւելս:
- Եւ այս են իշխանք նախարարացն Հայոց, որ ընդ նմա իւրաքանչիւր գնդաւ և զրաւշու. Վարադշապուհ Արծրունի, Սարգիս Տայեցի, Արտաւազդ և Վստամ և Հմայեակ Ապահունի, Մանուէլ Ապահունեաց տէր, Վուամ Գողթնեաց տէր, Սարգիս Դիմաքոսեան, Սարգիս Տրպատունի, և այլք ի նախարարացն: Եւ զաւրք նորա իբրև երկու հազար հեծեալ՝ յաշխարհէն: Ետես զի զաւրքն Քուշանաց ասպատակեալ սփռեալ էին ի վերայ երեսաց ամենայն երկրին. և իբրև լուան զլուր համբաւոյ նորա՝ ժողովեցան և գնացին. և սա պնդեալ զհետ նոցա՝ փութանակի հասանէր: Իսկ նոքա իբրև տեսին զնա զհետ նոցա հասեալ՝
- զարձան ընդդէմ ճակատեցան, և բաղխեցին զմիմեանս պատերազմաւ. անտի ի փախուստ զարձան զաւրքն Քուշանաց, և վանեցան առաջի զաւրացն Խոսրով Շմոյ, բազումք ի նոցանէ մեռան և բազումք փախստական գնացին: Եւ նա զարձեալ բանակեցաւ յԱպր Շահր՝ ի Տոս գաւառի. և ինքն նստէր երեք
- հարիւր արամբք ի քաղաքագեւղն որ կոչի Խոռխոս:

2 Ա, Ակ. ի պահդակ: 38 գլխա-
գրերով Բոք, Բահդակ
3 38 պատմուճանս
6 Ա ի համբար
11 22 եկն ի հայս, փխկ եկն
եհաս: Այսպես ուղղել և Գ.
16 Ա գրութեւ
18 Ա գողթեան

19 Ա գիմակոսեան
25 Ա գարձաւ
29 Ա յաղքշահր ասո գաւառի: Մ
յԱպր Շահրասոպ գաւառի: Գ
ուղղել Ե՝ յԱպրշահր և ի ասո
գաւառի: Ուղղեցինք այսպես:
30 արամբ
30 22 խոռխոս

Յայժամ Թագաւորքն Գուշանաց խնդրեցին իւրեանց օգնականն ի Մեծէն Քաջանայ արքայէ կողմանցն հիւսիսոյ: Եւ եկն ել ամբոխ 1 բիւրոյ ի Թիկունս աւգնականութեան նոցա, անց զգետոփն որ կոչի Վեհոտտ, որ ելանէ ի Թուրքաստանէ յերկրէն 5 Եւփատայ, (զԴիոնոս եփեստեայո, զՇամնն և զԲրամնն, և հասի ի Հնդկիս) 47: Եւ բնակեալ ի վերայ գետեղրն՝ ասպատակս սփռեցաւ ընդ արեւմուտս, և հասեալ յանկարծաւրէն պատեցին պաշարեցին զգիւղաքաղաքն, զի ունէր գեւգն պատուար ամբութեան շուրջ զիւրեաւ շուրջանակի:

10 Յայնժամ հրաման տայ Սմբատ երեք հարիւրոց անկանել ի բերդակն, որ ի մէջ գիւղաքաղաքին. և ինքն հեծեալ յերկար երիւք արամբք, որոց էին անուանք այսոքիկ՝ Սարգիս Դիմաքսեան և Սարգիս Տրպատունի և ոմն մի ի զինակրացն գեղջու հեծեալ, անուն Սմբատիկ. և զիմեալ յանկարծաւրէն՝ ի դուռն 15 հասին, հատին զամբոխին զաւրութիւն և գնացին: Եւ երեք հարիւրքն անկեալ ընդ բերդակն որ ի մէջ գիւղաքաղաքին՝ զիմեցին ի վերայ զաւրաց նորա: Եւ էր հրամանատար զաւրուն նորա պարսիկ ոմն իշխան՝ անուն Դատոյեան, հրամանաւ արքունի:

Արդ՝ Թէպէտ և արձակու առ նա Սմբատ որ է Քոսրով Շումն, 20 խոյս տալ ի նոցանէ, նորա ոչ կամեցեալ լսել՝ ել ընդդէմ նոցա պատերազմաւ. ի հարեալ նոցա զզաւրս Պարսից՝ փախստական արարին զԴատոյեան, և ինքեանք ասպատակ սփռեալ՝ արշաւեցին մինչև ի սահմանս Ռէոյ և Ասպահան գաւառի, և աւերեալ զերկիրն ամենայն՝ դարձան անդրէն ի բանակն իւրեանց: Եւ 25 հրաման հասեալ ի Մեծէն Քաջանայ առ Ճեմբուխ՝ անցին զգետոփն և դարձան անդրէն ի տեղի իւրեանց:

Ապա հասեալ քննող յարքունուտ Սմբատայ և Դատոյեանայ, այր ոմն գլխաւոր նախարար, որում անունն էր Շահրապան Բանդական: Իսկ արդարացողին զաւրս ամենայն քնացեալն զՍմբատ. 30 և Դատոյեան տարեալ ի դուռն կապանաւք՝ սպանաւ յարքայէ:

Յայժամ Սմբատ ժողովէ զզաւրն և վերսին սպառազինէ, գումարէ և այլ զաւրս բազումս յաւգնութիւն իւր, և զիմեալ գնայր ի վերայ ազգին Գուշանաց և արքային Հեփթաղեայ: Եւ

5 Ահ և ի զատայ, փիկ եւիղա-
այ... զչամբնն. զբրամբնն:
Ա զչամբնն և զբրամբնն, Հ
բրամն
16 Ա ի զուռն հաս ին զամբոխին

17 Ա հրամատար
18 ՅՅ արձակէ
20 Ա նորա, փիկ նոցա
27 ՅՅ չէք՝ և

նա անտի մեծաւ կազմութեամբ ընդդէմ ելանէ նորա. եկին հասին ի տեղի մարտին և ճակատեցան դէմ յանդիման միմեանց: Արդ՝ պատգամ յղէ առ Սմբատ արքայն Քուշանաց և ասէ. «Զի՞նչ աւգուտ է այսպէս խառնամբոյ մտանել ի պատերազմ՝ սպառել 5 զաւրս մեր, եւ կամ ի՞նչ ծանիցի իմ և քո քաջութիւնդ: Բայց եկ, ես և դու միայն մարտիցուք, ելեալ ես աստի ախոյեան, և դու՝ այտի. զի այսաւր ծանիցի քեզ քաջութիւն իմ»: Իսկ նորա ձեռն յանձին հարեալ՝ ասէ. «Ահաւասիկ պատրաստ եմ ի մեռանել»: Եւ յարձակեալք աստի և անտի մեծաւ տագնապաւ ի միմեանս հասանէին. և ի մէջ երկուց ճակատուցն մարտ եղեալ ընդ միմեանս կռուէին. և ոչ կարէին վաղվաղակի զմիմեանս յաղթահարել, զի արք սկայազաւրք էին երկոքինն և կուռ սպառազինեալք: Ապա ի վերուստ իմն հասեալ աւգնութիւն՝ պատառի վերտ և ամուր բահլիկ⁴⁸ և կուռ զրահին ամրութիւն արքային Քուշանաց ի նիզակէն Սմբատայ. զի հարեալ զնա զաւրութեամբ դիմաւաւ յերկիր կործանէր: Եւ զաւրքն նորա իբրև տեսին զարքայն իւրեանց՝ զարհուրեցան և դարձան գնացին փախստական. և սոքա զհետ արշաւեալ հասին ասպատակաւ մինչև ի Բահլ շահաստան Քուշանաց, և աւար հարեալ զերկիրն ամենայն, զՀար և 20 զՎատագէս, զՏոխորոստայն ամենայն և զՏաղական. առնոյր և զբերդս բազումս և զնոյնս քանդեալ աւերէր, և զառնայր յաղթութեամբ մեծաւ և բազում աւարաւ, և երթիալ բնակէր ի Մարգ և ի Մարգոտոս գաւառի:

Յայնժամ հրեշտակք աւետաւորք փութով հասանէին առ 25 արքայն Խոսրով, լիով զեղեալսն պատմէին քաջութիւն: Իսկ արքայն Խոսրով զուարճանայր զուարթանայր մեծաւ խնդութեամբ, և հրամայէր զարդարել փիղ մի մեծ և ածել ի դահլիճն. հրամայէ ևս հանել ի վեր զորդի նորա զՎարազտիրոց, որ անուանեալ կոչէր յարքայէ Զավիտեան Խոսրով⁴⁶: Եւ հրամայէ 30 զանձն ցանել ամբոխին. և զրէր առ նա հրովարտակ մեծապէս զոհութեամբ. և կոչէր զնա ի դուռն մեծաւ պատուով և շքեղութեամբ:

12 Բու. սակաւագուրք, փիղ սկայազաւրք: Ուղղութիւն է այսպէս ուրիշներէց:

12 Ա. երկոսին

13 Բու. «վերտեամուտ» ուղղեցինք՝ վերտ և ամուր

17 ՏՏ և դարձան և գնացին

20 Մ Տոխորոստայն

21 Ա. գնոյն

23 Ա. ի մարգոտոս

28 Ա. չիք՝ ևս

30 22 զանձնու: Ուղղել է Մ

Գ Լ ՈՒ Խ ԻԷ

**Մահ Սմբատայ: Ապագամբել նախարարացն Հայոց ի Պարսից եւ
Երթալ ի ծառայութիւն Խախտանայ:**

- Եւ եղև իբրև մերձեցաւ աւթիւ միով ի դուռն արքունի՝
5 հրաման տայ արքայ ամենայն նախարարացն և զաւրաց իւրոց
ելանել ընդ առաջ նորա, և աւժանդակացն հրամայէ նժոյգ
տանել ընդ առաջ նորա յախոռէ արքունի՝ արքունական կազ-
մաւածով. և երթեալ մեծաւ շքով և փառաւք յանդիման եղև
10 Թագաւորին:
- Իսկ նորա տեսեալ խնդութեամբ ընկալաւ զնա, և ձգեաց առ
նա զձեռն իւր. և նորա համբուրեալ զձեռն նորա՝ անկաւ ի վերայ
երեսաց իւրոց: Յայնժամ ասէ ցնա արքայ. «Միամտութեամբ
վաստակեցար, և մեք աւելի գոհ եմք զքէն. և արդ՝ յայսմհետէ
15 աւելի մի լինիր աշխատ ելանել ի պատերազմն, այլ կնց աստէն
մերձակայ, ճու, կեր և ճրբ, և ուրախութեան մերում պարապեան»:
- Եւ էր նա երրորդ նախարար ի տաճարի Թագաւորութեանն
Խոսրովայ արքայի, և կացեալ ժամանակս սակաւս՝ վախճանեցաւ
յամս ԻԼ-երորդի Թագաւորութեանն նորա: Իսկ զմարմին նորա
մեռեալ՝ տարան ի Հայաստան երկիր ի բնիկ հանգստարանսն,
20 և եդին ի տապանի ի գիւղն Դարիւնս, որ է ի Գոգովիտ
գաւառի:

49

- Ապա ապստամբեալ զնացին ի ծառայութիւն Մեծին
Քաջանայ արքայի կողմանցն հիւսիսոյ, ի ձեռն ճենաստանն
25 Ճեպետիոյ. ապա զնացեալ յարևելից յարևմուտս ընդ կողմանս
հիւսիսոյ՝ խառնել ընդ զաւրացն Ճեպետիոյն այնորիկ, հրամա-
նաւ Թագաւորին իւրեանց Քաջանայ: Եւ ելեալ ընդ պահակն
ճորայ զաւրաւք բազմութեան՝ զնացին յաւգնականութիւն
Թագաւորին Յունաց:

Գ Լ Ո Ի Խ Ի Ը

Փախելի Ասատայ Խոռխոռուցուց ի ծառայութենէ Յունաց եւ անկա-
նել առ Խոսրով եւ Մեծարի ի Տմանէ. ապա սպասամբութիւն ի
Խոսրովէ եւ սպանումն: Սահմանակալ՝ Պարսից եւ Յունաց ի
5 Հայաստան աշխարհի յամս հասցուրեամբ քաղաւորացն երկոցունց:

Իսկ արդ՝ զԻնչ եւ ՂԱտատ Խոռխոռուցուց ասացից եւ
զմիւսանգամ զապստամբութիւնն: Էր սա պատրիկ մեծ, վասն
որոյ հրաման տայ թագաւորն կոչել զնա ի պազատն, եւ գնացեալ
ի նա եւթանասուն արամբք. եւ մեծարեալ շքեղացոյց զնա եւ որ
10 ընդ նմայն ըստ արժանի վայելչական ընդունելութեանն: Յո-
նմա անաւթս ոսկիս եւ արծաթիս եւ գանձս բազում յոյժ:

Եւ հրաման ետ երթալ ի Թիրակ առ զաւրս իւր. եւ հրա-
ժարեալ ի թագաւորէն եւ գնաց: Եւ մինչդեռ գնայր ի ճանա-
պարհի՝ արկ նա ի միտս իւր ապստամբել եւ գնալ առ թագաւորն
15 Պարսից: Եւ ստերիւրեալ ի ճանապարհէն՝ գնաց ի ծովեզերն եւ
հանգիպեալ նաւի միոջ՝ ասէ նաւորագացն. «Անցուցէ՛ք զիս յայն-
կոյս, զի ի գործ կարեւոր առաքեալ եմ ես ի թագաւորէն»: Եւ
հրապուրեալ զնաւորդան՝ անցուցին զնա, եւ գնաց փութանակի,
ճեպեալ հասանէր ի Հայաստան երկիր: Եւ ոչ ոք վաղագոյն
20 իմացաւ զճանապարհ գնալոյ նորա, մինչև բազում աւթեանաւք
մեկնեալ հեռացաւ ի ծովեզերէն: Ապա ուստեմն իրազեկ լինէին
զնալոյն. եւ ելեալ ընդդէմ սորա քաղաքաց քաղաքաց զաւրք՝ եւ
ոչ կարէին զգէմ նորա ունել, եւ ընդ ութ եւ տասն տեղի արարեալ
նորա պատերազմն ի ճանապարհի՝ յաղթող ամենայնի գտանէր,
25 թէպէտ եւ իւր զաւրականն պակասեալ նուազէր, եւ այնպէս գնա-
ցեալ փութանակի հասանէր ի Նախճաւան: Եւ ընկալեալ զնա
Պարսիցն ի բերդն ամրանայր: Յայնժամ ժողովէր զամենայն
զաւրս իւր ստրատելատն, եւ երթեալ պաշարէր զբերդն շուրջա-
նակի զամէնն:

30 Ազդ լինի արքային Խոսրովու եղեալ իրքն, եւ արձակէ ի

9 Ա նմա, փիկ ի նա

9 Ա արամբ

11 Ա բազում

21 Ա 33 ապա ուրեմն: Հ ուստեմն

21 Ա իրազիկ

27 Ա զամէն ստրատելատ զգորս
իւր

30 Ա իբրսն

վերայ նոցա զՊարսայենայետ հանդերձ զաւրու: Իբրեւ եկն մերձեցաւ զաւրն՝ Թողին նոքա զքաղաքն և գնացին. և նորա փութացեալ գնաց առ Թագաւորն Պարսից: Իսկ նա սիրով ընկալաւ զնա, մեծացոյց պատուովք, և ետ նմա զգանձս, և հրամայեաց ոռճիկ

5 յարքունուստ:

Եւ եղև զկնի ամի միոյ մեռանել Մաւրկայ, և Թագաւորել Փոկասայ: Արկ սա ի միտս՝ իւր ապստամբել և գնալ առ Թագաւորն Յունաց: Սկսաւ պատրաստել երիվարս տաճիկս և կազմել սպառազինութիւն, յանկուցանէ յինքն արս սրիկայս: Լուր եհաս ի լսելիս արքային բանն, հրաման ետ կապել զնա ոտիւք և ձեռաւք, և բրաւք սպանանել:

Եւ այս են սահմանակալք տէրութեանն Պարսից յամս հաշտութեան այնորիկ ի Հայաստան երկրի և ի Դուին քաղաք⁵⁰, Վնդատական, Նիխորական. զսա սպանին զաւրքն Պարսից ի Դուին, և ինքեանք ապստամբեալ գնացին ի Գեղումս: Ապա Մերկուտ. ապա Յազդէն. ապա Բուտմահ. ապա Յեմանն: Իսկ ի Յունաց կողմանէ՝ նախ Յովհան Պատրիկ. ապա Հերակղ. ապա Սորմէն⁵¹ զաւրավար. մինչև լցան ամք երեքտասանք հաշտութեան:

Եւ հրաման ելանէ ի կայսերէ. «Երեսուն հազար հեծեալ զգնակալ է, ասէ, իմ ի վերայ աշխարհին Հայոց: Արդ՝ Լի երգաւոր ժողովեցին ինձ անտի և նստուցին ի Թիրակացւոց աշխարհին»: Եւ արձակոյր զՊրիսկոս ի Հայս վասն գործոյն այնորիկ: Մինչդեռ եկեալ հասանէր համբաւն խռովութեան մեծի, և Պրիսկոս յարուցեալ զնայր անհնարին տագնապաւ:

9 ՏՏ յանգուցանէ
9 22 սրիկայէր: ՏՏ այսպէս
16 Ա յեղգեն... յիմանն: Տ ծա-
նոթ. 50

18 Ա սուրմէն, միւսները Սուրէն
22 Ա ժողովեցին... նստուցին
22 ՏՏ ի Թերակացւոց
25 Ա պրիկոս

Գ Լ Ո Ի Խ ԻԹ

Սպանումն Մաւրկայ կայսեր եւ թագաւորի Փոկասայ: Ապաստմբու-
րիւն ի Փոկասայ Սրակդի եւ Ներսիսի զաւաւովորաց: Պատարումն
Ուռհայի ի զաւրաց Փոկասայ, եւ Դաւթի՝ ի զաւրաց Խաւարովայ:
5 Հասանել Խաւարովայ յաւգնականութիւն Ուռհայի, առնալ զբազմն
եւ դարձ համոզեալ Թէոդոսիւ որդւովն Մաւրկայ: Առումն եւ կո-
ծանումն Դաւթի ի Խաւարովայ: Առումն Ուռհայի ի զաւրացն Փո-
կասայ եւ սպանութիւն Ներսիսի:

Եւ եղև յամի չորեքտասաներորդի Խորովայ արքայի, ի
10 քսաներորդ ամի Մաւրկայ թագաւորութեանն՝ ապստամբեալ ի
բաց կացին ի կայսերէ զաւրն Յունաց, որ ի Թրակացւոց կող-
մանէ, և նստուցին իւրեանց թագաւոր զայր ոմն անուն Փոկաս
կոչեցեալ: Եւ գնացեալ միաբանութեամբ ի Կոստանդնուպօլիս՝
սպանին զՄաւրիկ թագաւոր և զորդիս նորա, և նստուցին զՓոկաս
5 յաթոռ թագաւորութեանն: Եւ գնացին ինքեանք անդէն ի կող-
մանս Թրակացւոց աշխարհին ի դէմ Թշնամոյն: Եւ էր որդի մի
կայսերն Մաւրկայ, անուն նորա Թէոդոս: Լուր համբաւոյն ելեալ
տարածանէր ընդ ամենայն երկիր, եթէ զերծաւ Թէոդոս և գնաց
առ թագաւորն Պարսից: Ապա ոչ սակաւ ինչ խռովութիւն լինէր
20 ի մէջ Հռովմայեցւոց տէրութեանն անդէն ի թագաւորանիստ քա-
ղաքին, և յԱղեքսանդր քաղաքի յեգիպտոս, և յերուսաղէմ և
յԱնտիոք, և յամենայն կողմանս երկրի առեալ սուր զմիմեանս
սատակէին:

Հրոման ետ թագաւորն Փոկաս սատակել զամենայն
25 ապստամբ՝ որ երկմտեալ էին ի նորին թագաւորութենէ: Բազումք
սատակեցան անդէն սրով ի թագաւորանիստ քաղաքին: Եւ ա-
ռաքեալ զԲոնոս ոմն իշխան հանդերձ զաւրու ի վերայ Անտիոքայ
և յերուսաղէմ և յամենայն կողմանս աշխարհին. և նորա երթեալ
Եհար զԱնտիոք և զերուսաղէմ սրով սուսերի, և զամենայն իսկ
30 զքաղմութիւն քաղաքաց երկրին այնորիկ սպառեաց սրով:

Յայնժամ ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Փոկասայ Երակլէս
զաւրավար զաւրու իւրով, որ էր ի կողմանս Աղէքսանդրի, և
բռնացեալ ի բաց կալաւ զերկիրն Եգիպտացւոց: Եւ յԱսորոց

9 22 ի ԻԳ ամի: Մ ի քսաներեք
ամի: Այսպես ուղղել ե Գ,
11 Ա ի Թրակացւոց

13 Ա ի Կոստանդնուպօլիս
21. Ա յաղէկսանդր
32 Ա զօրիւ

կողմանէ ապստամբեալ Ներսէս զաւրավար ի Միջագետս Ասորոց, և հանդերձ զաւրու իւրով մտեալ բռնանայ յՈւրհայ քաղաքի: Եւ եկեալ զաւր ի վերայ նորա՝ պատեալ պաշարեալ պահէին զքաղաքն հանգերձ զաւրու:

- 5 Եւ եղև՝ իբրև լուաւ արքայն Խոսրով զլուր համբաւոյն այնորիկ՝ ժողովեալ գումարեաց զամենայն բազմութիւն զաւրաց իւրոց, և գնաց ընդ արևմուտս, և հասեալ ի Դարա քաղաք՝ նստաւ շուրջ զնովաւ և պաշարեաց զնա, և մարտ եղեալ կռուէր ընդ նմա: Եւ ընդ կողմանս Հայոց գումարեալ զաւրս, և զՋուվան
- 10 Վեհ ոմն իշխան մեծ զաւրագլուխ նոցա: Յայնժամ արքայ Խոսրով բաժանէ յերկուս մասուհնս. զմի մասն եթող անդէն շուրջ զքաղաքաւն, և միւսով մասամբն գնաց ինքն ի վերայ զաւրուն, որ պատեալ պաշարեալ պահէին զՈւրհայ: Եւ հասեալ ի վերայ նոցա յանկարծաւրէն ի ծագել առաւաւտուն՝ զոմանս սատակէր սրով,
- 15 զոմանս փախստական արարեալ, կէսն ամացեալ ի գետն Եւփրատ մեռանէին, և կէսքն գնային հալածական: Իսկ արքայն Խոսրով մատուցեալ ի դուռն քաղաքին, զի բացցեն նմա և մտցէ ի ներքս՝ իսկ նոքա բացին զդուռն: Բայց մանուկ մի զարդարեալ թագաւորական հանգերձիւ, և եղեալ ի վերայ գլխոյն նորա պսակ, և
- 20 եհան արձակեաց առ նա Ներսէս, ասէ. «Դա է որդի թագաւորին Մաւրկայ, Թէոդոս, և արասցես ի վերայ դորա ողորմութիւն, որպէս և հայր դորա ի վերայ քոյ»:

- Եւ մեծաւ խնդութեամբ ընկալեալ զնա Խոսրովայ արքայի, դարձաւ անդրէն և գնաց ի Դարա քաղաք, և ունէր զնա առ
- 25 իւր թագաւորակոյն պատուով. և նստաւ նա շուրջ զԴարայիւ գտարի մի և կէս, և փորեցին զհիմունս քաղաքին ի ներքոյ պարսպին, և կործանեալ զպարիսպն նորա՝ առին զքաղաքն, և սուր ի վերայ եղեալ մաշեցին զամենայն սրով սուսերի: Եւ առեալ զառ և զաւար քաղաքին, դարձան անդրէն ի Տիգրոն,
- 30 քանզի էր զաւր նորա աշխատեալ և լքեալ ի պատերազմէ քաղաքին: Եւ հասեալ ի վերայ Ուրհայի այլ զաւր ի Յունաց կողմանէ՝ մարտեան ընդ քաղաքին և առին զնա. և կալեալ զՆերսէս սպանին և արիւն հեղին:

7 Ա ի դար քաղաք
8 ՏՏ զսա, փիկ զնա
9 Ա, Մ զլովանան: Հ. Գ զՋու-
վան
11 Ա անդրէն

12 ՏՏ զնայ
15 Բու. ամբացեալ: Ուղղեցինք
այսպես:
23 Ա Խոսրով արքայի

Գ Լ Ո Ի Խ Լ

Պատերազմի դառնիքն Եղեվարդայ եւ պատճառներն Պարսից. այլ պատերազմի դառնիքն Շիրակայ եւ պատճառներն Յունաց: Մտադ պատերազմի Եւաղկոսն: Անճանաչու լինել Թէպղոսի ծառխառնւնայ
5 զաւրաւարիքն Պարսից. երբայ ի գաւռն Խորնուքի եւ ապա սպանանել:

Իսկ Զուանն Վեհ, զոր արձակեաց ի կողմանս Հայոց հանդերձ զաւրու իւրով՝ երթեալ հասանէ յԱյրարատ գաւառ եւ ի Դուին քաղաք ի ձմերային ժամանակի, եւ դադարեալ հանգուցանէ զգաւրս իւր յինչեւ ի գալ հասանել զարնայնոյ ժամանակի:
10 Յայնժամ ապա եւ զաւրն Յունաց ժողովեալ գումարեցան ի քաղաքագեւղն Եղեվարդ. եւ հասեալ ի վերայ նոցա զաւրն Պարսից՝ եղև պատերազմ ի դաշտին Եղեվարդայ. հարին զգաւրն Պարսից եւ կործանեցին կործանմամբ մեծաւ. եւ սպանին զգաւրավարն ի պատերազմին, եւ զմնացեալսն փախստական արարեալ
15 հալածական տանէին: Եւ առեալ զառ եւ զաւար զբանակին Պարսից՝ դարձան ի բանակեալն իւրեանց, որ կայ ի վերայ գետեզերն, որ կոչի Հոռոմոց մարդ:

Եւ եղև ի գալ ամին միւսոյ, մինչդեռ արքայ Խոսրով մարտնչէր ընդ Դարա քաղաքի, գումարեցաւ այլ զաւր Պարսից
20 ի կողմանս Հայոց, եւ Դատոյեան զաւրագլուխ նոցա: Եւ զաւրն Յունաց գումարեցան ի դաշտն Շիրակ եւ ի գեւղն, որ կոչի Շիրակաւան: Եւ անդ զհտեղեալ դադարեցան աւուրս ինչ, եւ ինքեանք տագնապեալք յընտանի պատերազմէն եւ զարհուրեալք յարձակմանէ աւտար թշնամւոյն: Եւ զաւրն Պարսից հասեալ ի վերայ
25 նոցա իբրև զխոյանալ արծուոյ: Իսկ նոցա թողեալ զտեղի բանակին իւրեանց՝ անցին յայնկոյս գետոյն ի դաշտն, որ կոչի Ականից. եւ զաւրն Պարսից հետամուտ եղեալ հասանէին նոցա: Եւ լինի պատերազմն ի գեւղն որ կոչի Գետիկ: Եւ մինչդեռ սոքա ճակատեալ էին դէմ յանդիման գալ եւ մերձենալ առ
30 միմեանս, իսկ բնակիչք գաւառին, որ էին ժողովեալ ի բերդն Երզնայի, եւ ելեալ անտի բազմութեան մանկուտոյ գերանդաւք

7 Ա զօրու ... յարարատ

8 Ա ի ձմերայն

9 Ա դարանւոյ

11 Ա Եղեվարդ... Եղեվարդայ

23 Ա յընդանէ

27 Ա հասանին

և սրիանաւք⁵² անկան ի վերջոյ նոցա, և գործեցին մեծ աւճիռ ֆեստուց, թողին վիրաւորս, և առեալ զառ և զաւար և զկապուտ՝ գնացին ի բերդն իւրեանց:

- Եւ նոցա բաղխեալ պատերազմաւ՝ փախստական լինէր զաւրն:
- 5 Յունաց առաջի նոցա: Իսկ նոցա զհետ մտեալ կոտորէին զբազումս ի դաշտացն և ի ճանապարհացն ցիր և թաւալ կացուցանէին: Եւ սակաւք մնացեալք փախստեայս գնացին: Իսկ նոցա առեալ զառ և զաւարն՝ գնացին ի բանակն իւրեանց: Եւ իբրև տեսին զեղեալ չարութիւնն՝ համագունդ արշաւեալ ի բերդն՝ առեալ զնա, զբա-
- 10 զումս սրով սատակեցին. և բազումք գահավէժ լինէին յահէ անտի. և կէսքն կլեալ ընդ դուռնն՝ որ բանայր ի կողմն գետոյն՝ փախստական գնային, և զայլսն ամենայն ի գերութիւն վարեցին: Եւ գերեցան յաւուր յայնմիկ ի բերդէն յայնմանէ գեւղք ԼԳ: Եւ զամենայն նոյնպէս ի գերութիւն վարեցին, և ժողովեալ զամե-
- 15 նայն զառ և զաւար գաւառին. և զաւրքն դարձան և գնացին Ասրպատական:

- Ապա եկն Սենիտամ Խոսրով: Եւ զաւրն Յունաց գումարեալ նստան ի Ծաղկոտանն, մերձ ի գեւղն որ կոչի Անգղն, ընդ որ անցանէ գետն Արաժանի. և ի միւս կողմանէ քակեալ զգեւղն՝
- 20 ածին ամրութիւն շուրջ զինքեամբ: Եւ զաւրագլուխ նոցա Թէոֆա Խոռխոռունի: Եւ զաւրն Պարսից եկեալ բանակեցան մերձ առ նոսա ի թիկանց կողմանէ. և նոքա զարհուրեալ խաւսեցան ընդ նոսա, նախ՝ ի խաղաղություն, ասացին ոչ ունել պատերազմ, այլ թողուլ զբերդն և երթալ խաղաղութեամբ: Ապա միաբանք
- 25 եղեալ՝ ոչ հաստատեցաւ բանն, այլ վստահացեալ յամրութիւն իւրեանց կարծէին առնել ինչ: Եւ եղև ի վաղիւ անդր դիմեաց գնաց ի վերայ նոցա զաւրն Պարսից: Եւ ոչ ոք արկանէր ի նոցանէն զէն զանձամբ իւրով, և կամ թամբէր զերիվար իւր: Եւ թէ ոք զինէր զանձն կամ թամբէր զերիվար՝ հասանէին մանկունք
- 30 իշխանացն, և հանեալ ի բաց ձգէին զգէնն, չարաչար տանջելով զարսն, և զգաւտիս երիվարացն սքով հատանէին:

Եւ եկեալ զաւրն Պարսից ճակատեցան մերձ առ նոսա գէմ յանդիման ի դաշտին կողմանէ, և ձգեալ բազմութեանն զաւրու աղեղնաւորացն, և թափեցին ի նոսա զկապարճս իւրեանց, և

6 Ա ցիրդ ի թաւալ
7 ՏՏ նոցա զառ և զաւարն առեալ
15 Ա զօրն

24 Հաւանօրէն ուղղելի՝ անմիաբանք: Առաջ. Ս. Շալհեանի.
34 Մ զկապանս, փիկ զկապարճս

ծակոտէին նետիւք իւրեանց առ հասարակ զամենայն արս և զերիվարս: Եւ ընդոստուցեալ ամենայն երիվարք, որ կապեալ էին առ մսուրս առ իւրաքանչիւր դրան խորանաց, ընթադրեալ առաթուր հարկանէին զխորանսն և զքանակսն ամենայն: Եւ

5 թշնամուոյն հատեալ զամրութիւնն՝ անկաւ ի բանակն, և անհնաւորին լինէր կոտորածն. և նոցա հատեալ զտեղի մի, ոմանք հեաեւակք և ոմանք հծեալք յանկումուղի ձի,⁵³ ելին և գնացին փախստական: Եւ Թէոդոս Խոռխոռունի անկեալ ի բերդն ամրանայր. և նստան նոքա անդէն յայնմ գիշերի ի նոցուն բանակեսողն: Եւ

10 եղև ընդ առաւաւտն, պատգամ արձակէին, զի թողցեն զբերդն և գնացցեն իւրեանց կարասեաւն և ամենայն կազմածոքն: Եւ յանձին կալեալ նոցա առնել յայնպէս: Եւ յաւուրն երրորդի բացին զդուռն քաղաքին, և ելին գնացին ամենեքեան ըստ ասացելումն բանին: Իսկ զԹէոդոսն Խոռխոռունի

15 կոչէր զաւրավարն Պարսից և ասէր ցնա. «Ո՛չ ունիմ իշխանսն թիւն արձակել զքեզ առանց արքունի հրամանի, այլ տաց տանել զքեզ ի դուռն, և գրեցից վասն քոյ առ արքայ զամենայն բանս բարութեան, եթէ որպէս միամտութեամբ և տիրասիրութեամբ գործեցեր, զի զգաւրս նոցա ի ձեռս մեր յայնպէս մատնեցեր, և

20 ապա զբերդդ առանց աշխատութեան որպէս ետուր մեզ, և եկիր կամաւք քովք ի ծառայութիւն: Եւ գրեաց ըստ նմին բանի, և ետ տանել զնա ի դուռն: Եւ արքայ Խոսրով սիրով ընկալաւ զնա, և կարգեաց նմա ռոճիկս և հանդերձագինս յարքունուստ: Բայց յապա ժամանակիս եղեալ կարծիս նենգութեան՝ հրամայեաց

25 սպանանել: Իսկ ի բերդին Անգեղ նստուցեալ բերդակալ, և գումարեալ զգաւրս իւր գնաց ինքն ի ներքսագոյն և նուաճեաց զերկիրն ի ծառայութիւն:

Եւ եղև յետ յայնորիկ միւսանգամ պատերազմն ի կողմանս Բասենոյ, և եհար զՅոյնն և հալածեաց. և փախստական արարեալ

30 ընկենոյր յերկիրն իւրեաց: Եւ կալաւ նա քաղաքս՝ զԱնգղ և զԳալլատուս, զԵրփինայ, և ի Դարային զքաղաքն Միսկկերտի: Եւ հրաման հասեալ յարքայէն՝ գնաց:

7 ՏՏ յանկումուղի, Ա, Ակ այսպես: Տ. ծանօթ. 53
11 Ա կարաստաւն. (առաջին սա-ի տակ խաղած): Ակ կա-

րասանաւն
31 Ա, ՏՏ ի Տարային: Հ ի գա-րային
31 Մ ծխակերտի

Գ Լ ՈՒ Խ ԼԱ

Արձակելի հստորովոյ զհստեանմ բազմածնոն զնդաւ յԱսորեստան եւ
 զԱսսառ համդերձ Թէոզոսիւ որդւով Մաւրկայ ի Հայո: Լաննայն
 Ասորեստան եւ Միջագետք հնազանդին ի ծառայութիւն Պարսից:
 5 Ասսառ հարկտնէ զՅոյնո, երբայ ի վերայ Կարմոյ: Թէոզոս յոյսնէ
 զամձն իւր Կարմեցւոց. ամձնառուր յինել Կարմոյ: Դաւ զաւրապուին
 Շահենայ ի Կարին. գազրեցումն բնակչաց Կարմոյ յԱհմասան:
 Վախձան կարողիկոսացն Յովհանու եւ Աբրահամու: Նոսել յարոռ
 Կամիստայ: Առումն Կեստրիոյ Կապազովկացւոց ի Շահենայ եւ
 10 սպանումն Վատակոյ Արծրունւոյ:

Յայնժամ արքայ Սոսրով դարձաւ ի Դարայէ և հանգոյց
 զգաւրս իւր վերստին, և այլ ևս բազմութիւն զաւրաց ժողովեալ
 գումարեաց, և արձակէր ընդ կողմանս Ասորեստանի վաւր մեծ և
 հզաւր յոյժ, զՍոռեանմ, որ Ըռազմանն անուանեալ, զաւրագլուխ
 15 նոցա: Եւ հրաման տայր նոցա այսպէս, եթէ «Որք եկեսցին ի
 ծառայութիւն՝ սիրով ընկալ, և ի խաղաղութեան և ի շինութեան
 պահեսջիր. և որ ընդդէմ դարձցին և պատերազմեսցին՝ սրով սա-
 տակեսցին»: Եւ ընդ կողմանս Հայաստանի արձակէր զԱշտատ
 զՅեզտայար հանդերձ զաւրու մեծաւ. և զԹէոդոս կայսր զանուա-
 20 նեալ որդին Մաւրկայ ընդ նմա գումարէ:

Սոռեանայ առեալ զգաւրացն բազմութիւն զնաց ի կողմանս
 Ասորեստանի, և հասեալ ի Միջագետս Ասորւոց, պատեալ պա-
 շարեն զՈւռհայ քաղաք, և մարտ եղեալ կռուի ընդ նմա: Իսկ
 նոքա ի բազմութենէ զաւրացն և ի մարտիցն յաղթութիւնն, և
 25 զի ոչ ուստեք գոյր նոցա ակնկալութիւն փրկութեան՝ խաւսե-
 ցան ի խաղաղութիւն, և խնդրեցին երդումն, զի մի կորուսցեն
 զքաղաքն, և բացեալ զդուռն քաղաքին հնազանդեցան ի ծառայ-
 ութիւն: Նոյնպէս և Ամիթ և Թելա և Ռաշայենայ և ամենայն
 քաղաքք Միջագետաց Ասորւոց կամաւք հնազանդեալ ի ծառայ-
 30 ութիւն՝ պահեցան ի խաղաղութեան և ի շինութեան: Եւ զնա-
 ցեալ նոցա յԱնտիոք քաղաք՝ հնազանդեցան և նոքա կամաւք ի

21 22 Մ զխոռեայ, Գ. խոռեամ:
 Ուղղեցինք այսպէս:
 23 28 զուրհայ

23 Թիւ ուղղելի՝ մարտ եղեալ
 28 Ա թիւդ՝
 29 Ա քաղաք

ծառայութիւն հանդերձ ամենայն քաղաքաւք և բնակչաւք իւրեանց, փախստականք լեալ ի սրոյն Փոկոսայ:

- Իսկ Աշտատ Յեզտայար եկն ի սահմանս Հայոց յամի ութ և տասներորդի Թագաւորութեանն: Եւ զաւրն Յունաց գումարեալ
- 5 Ժողովեցան ի գաւառն Բասենոյ, և ևս ահագին դիմեալ յարձակեցան ի վերայ նորա. և եղև պատերազմ մեծ ի Դու և Յորդրու: Հարին զաւրն Յունաց և խորտակեցին կործանմամբ մեծաւ:
- 10 Բազումք մեռան ի պատերազմին, և ոչ գոյր թիւ սպանելոցն ի դաշտին: Հալածեաց զնոսա մինչև ի քաղաքն Սատաղացոց, և ինքն գումարեալ բանակեցաւ շուրջ զԿարնոյ քաղաքաւ, և կալաւ
- 15 ևս մա գործ պատերազմի. ընդդիմացան ի ներքուստ ինչ. և ոչ սակաւ լինէր կոսորածն քնասուց յարտաքնոցն: Ապա յառաջ մատուցեալ Թէոդոս կայսրն ասելով, եթէ «ես եմ Թագաւորն ձեր», Յայնժամ հաւանեալ բանային. ելին զխաւորքն քաղաքին
- 20 և ընծայեցան նմա, և դարձեալ անդրէն հաւանեցուցին զքաղաքն, թէ նոյն ինքն է Թէոդոս, որդին Մաւրկայ: Յայնժամ բացեալ զդուռնն՝ հնազանդեցան ի ծառայութիւն: Եւ կարգեալ ի նալ պահապանս, գնաց և կալաւ զքաղաքն Հաշտենից՝ զԶիթաուիճ և զՍատաղ և զԱռաստիայ և զՆիկոպալիս և գնաց:

- 20 Ապա եկն Շահէնն Պատգոսապան¹⁴ և զանց արարեալ զԿարնոյ քաղաքաւն. և յոստանն Դըւնայ եկն մարդպանութեանն Շահրայեանպետ: Իսկ Շահեանն երթեալ հանդիպէր զաւրացն Յունաց ի Կարին գաւառի: Եւ արարեալ պատերազմ՝ հարկանէր զնոսա սրով սուսերի և փախստական արարեալ հալածական
- 25 առնէր յաշխարհէն:

- Իսկ յամին քսաներորդի առաջներորդի արքային Խոսրովայ հրաման ետ նմա՝ փոխել զբնակիչս ի Կարնոյ քաղաքէ և տանել բնակեցուցանել յԱհմատեան շահաստանի. ընդ նոսին ըմբռնեալ և երանելի ծերունի կաթողիկոսն Յովհան ի գերութիւն վարեցաւ հանդերձ ամենայն սպասիւք եկեղեցոյն: Եւ անդէն վախճանեալ բերաւ մարմին նորա ի գեւղն Աւան, յեկեղեցին, զոր ինքն շինեաց: Եւ ի նմին ամի վախճանեցաւ երանելին Աբրահամ կաթողիկոսն: Եւ յետ սորա յաջորդէ զաթոռ հայրապետաւ
- 30

13 Ա, Գ, Գ, ասէ, փիկ ես եմ. Բ ես եմ

18 Ա զԻթաուիճ: 38 ԱԻթաուիճ. Ուղղեցինք այսպես: Ուղղա-

դոյն ձեք Թվում ե կիթա-
ուիճ: Տես նորայր, Տեղեկ. եր.
20, ծանոթ.

19 Ա զնիկոպալիս

Թեանն Կումիտաս Տարոնոյ եպիսկոպոսն, որ ի գեղջէ Աղցիցն աւանէ, և առ սովաւ կատարի շինուած եկեղեցւոյն սրբոյն Գրիգորի:

- 5 Եւ յամին քսաներորդի Խոսրովայ արքայի ասպատակ արարեալ Շահնայ՝ տրշաւեաց ի կողմանս արևմտից և գնացեալ ի Կեսարիա Կապադովկացւոց. իսկ բնակիչք քաղաքին քրիստոնեայք ելին ի քաղաքէն և գնացին. բայց Հրեայքն ընդ առաջ երթեալ հնազանդեցան ի ծառայութիւն. և նստաւ նա ի քաղաքին յայնմիկ գտարի մի: Կալան զՎասսակն Արծրունի զորդի
- 10 Սահակայ նանտպետին Արծրունեաց, և սպանին զնա հանդէպ դրանն քաղաքին ի վերայ փայտի. որ թէպէտ և բազում աւճիռս փասուց գործեալ էր նորա ի զաւրուն Պարսից, սակայն ամենայն զաւրն Պարսից ողբայր զնա վասն քաջութեան և արիութեան, և մանուկ ուժեղ և բարձրահասակ: Մանաւանդ զի սնեալ ևս էր
- 15 ի մէջ նոցա, և վարժեալ ևս ի նոցանէն հրահանգաւ: Այսպէս և սա:

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Բ

- Խոսրով մերժէ առնել հասօտիւն. պատերազմ առ Կեսարեաւ, փախուտ Յունաց. Շահէն առնու զՄելիթիճէ: Զաւաւաւորք պաշտիկ ի Հաւա, Փիլիպպիկոս տրուէ յԱյրարատ եւ դառնայ ի փախուտ:
- 20 Նստուցանել Հերակլի գնոսեանդին զսրդի իւր յաթոռ քաղաւորութեանն եւ երթալ յԱստրեոսան: Պարտութիւն նորա առ Անթոն Բաւաւ: Մելիթն Պաղեստինացւոց հմազանդի ի ծառայութիւն Պարսից Ապստամբութիւն Մուստաֆէ Բաղաբի, առումն եւ կոտորած անհմարին: Գերումն խաչափայտին: Հրաման յարեայէն Խոսրովայ՝ օինել
- 25 անդէն զՄուստաֆէմ:

ԽՈՍՐՈՎ, ԻԲ, ԵՐԱԿՂՈՍ ԶԱՌԱՋԻՆՆ

- Եւ եղև ի ժամանակին յայնմիկ գումարել զաւրս Երակլի՝ որ ի կողմանս Եգիպտացւոց, յամի քսաներորդի երկրորդի Թագաւորութեանն Խոսրովայ, և նաւեալք ընդ ծով՝ հասին ի Կոստանդնուպոլիս, և սպանեալ զՓոկաս Թագաւոր՝ նստոյց զՀերակղոս զորդի իւր յաթոռ Թագաւորութեանն, և արար յամենայն երկիրն խաղաղութիւն:
- 30

- Եւ եղև իբրև թագաւորեաց Հերակղոս՝ արձակեաց հրեշտակս մեծապէս գանձիւք և հրովարտակաւք առ արքայ Խոսրով՝ խնդրել զխաղաղութիւն մեծաւ թախանձանաւք։ Որում ոչինչ կամեցաւ լսել արքայ Խոսրով ասելով. «Իմ է թագաւորութիւնն այն, և ես
- 5 զԹէոդոս զորդին Մաւրկայ նստուցի թագաւոր։ Եւ նա երթեալ առանց մեր հրամանի թագաւորեաց, և զմեր գանձն մեզ ընծայս մատուցանէ։ Բայց ես ոչ զաղարեցից՝ մինչև առից գնա ի բուռն իմ»։ Եւ առեալ զգանձն՝ հրամայեաց սպանանել զհրեշտակս նորա, և բանից նորա ոչ արար պատասխանի։
- 10 Յայնժամ գումարեալ Երակլի զգաւրս իւր՝ բանակեցաւ շուրջ զքաղաքաւն և արգել զնոսա յարշաւանաց իւրեանց։ Եւ գումարեալ զգաւրն ի ձեռն կուրատորի ուրումն, հրաման ետ զգուշանալ, և ինքն գնաց ի տեղի իւր։
- 15 Եւ պաշարեցին զքաղաքն Կեսարացւոց տարի մի, և նեղեցաւ զաւրն Պարսից ի կերակրոյ. և զի ոչ գոյր խար երկվարացն բազմութեան։ Եւ եղև իբրև հասին յաւուրս ամառնային ջերմութեանն, և լցեալ սեռնեցան վայրքն բուռով դալարոյ՝ հրդեհեցին զքաղաքն հուրբ, և ելեալ գնացին բռնութեամբ, հարեալ զՅոյնն և փախստական արարեալ յետուստ իւրեանց. և ինքեանք երթեալ
- 20 ի սահմանս Հայոց։ Եւ ձմերեալ զաւրն Պարսից ի Հայաստան աշխարհին։
- Կոչի Շահէն փութանակի ի դուռն թագաւորին Պարսից, և հրաման տայ նմա արքայ երթալ անդրէն ընդ արևմուտս փութանակի։ Իսկ նորա առեալ զգաւրս իւր յաւուրս ամարայնոյ
- 25 գնացեալ հասանէ ի Կարնոյ քաղաք, և դիմեալ ի վերայ Մելտինոյ, առնու գնա և հնազանդէ ի ծառայութիւն։ Եւ ինքն գնացեալ միանայր ի զաւրն Խոռեմայ, որ էր ի Պիսիդացւոց կողմանէ։
- Եւ յոստանն Դըւնայ եկն փոխանակ Շահրայենպետի՝ Պարսեանպետ Պարշընազդատ. ապա նամգարուն Շոնազպ. ապա Շահրապդական։ Սա արար կռիւ մի ի Պարս և յաղթեաց. ապա ձոռճ վեհան։ Սա հետամուտ լեալ գհետ թագաւորին Երակղայ ի Հայս
- 30 մինչև ի սահմանս Ասորեստանի, մինչ եղև պատերազմ մեծ ի Նինուէ, յորում անկաւ ինքն և ամենայն զաւրք իւր։

2 Ա գանձուք

12 Ա որումն

28 Ա գնաց երթեալ, փիկ գնացեալ

27 Բայց ի զաւրն խոռեմայ, որ

էր ի պիսիդացւոց կողմանէ և յոստանն Դըւնոյ։ Եկն փոխանակ Շահրայենպետի։ .. Ուղղեցինք կետագրութիւնն այսպէս։

Իսկ թագաւորն Նրակղոս գումարէ զՓիլիպիկոս զոմն երէց
 ի գաւառավարութիւն: Եւ էր լեալ Փիլիպիկոսս այս փեսայ կայսերն
 Մաւրկայ, և բազում ժամանակաւ արարեալ զաւաճարութիւն՝
 գործէր զմարտից յաղթութիւն: Եւ ապա յանկարծաւրէն արկեալ
 5 ի միտս իւր անդրէն յաւուրս Մաւրկայ թագաւորութեանն, կտրեալ
 զհերս գլխոյ իւրոյ և զգեցեալ զքահանայութիւն՝ զինուորեցաւ
 յուխտ՝ եկեղեցւոյ: Արդ՝ զսա բռնադատեալ Հերակղի, կարգէ
 զաւաճար և արձակէ ի կողմանս արեւելից զաւրու մեծաւ: Եւ
 նորա դիմեալ ընդ Կեսարիա Կապադովկացւոց՝ երթեալ հասանէր
 10 ի Հայաստան երկիր, ի գաւառն Այրարատայ, և բանակի ի դաշ-
 տին Վաղարշապատ քաղաքի:

Հապճեպ ստիպով ի ձեռն թեթեւեթաց երագոտն սուրհան-
 դակաց հրաման թագաւորին հասաւ. մեծաւ վտանգաւ ստիպէր
 զզաւրս իւր հասանել զհետ նորա և անյիշատակ ի միջոյ ի բաց
 15 բառնալ զզաւրն: Եւ նոքա երթեալ մեծաւ ստիպով հասին ի
 գաւառն Այրարատայ և բանակեցան ի վերայ գետեզերն Երասխայ,
 կամեցեալ առ վաղիւն խմբել զգործ պատերազմին: Ի նմին
 ժամու ի գիշերին գնացեալ ի վերայ Փիլիպպոսի⁵⁵ ի Նիգ գա-
 ւառի և պատեալ զթիկամբք լերինն Արագածայ՝ երթեալ անցանէ
 20 ընդ Շիրակ և ընդ Վանանդ մերձ քաղաքաւն Կարնոյ և երթեալ
 հասանէ ի սահմանս իւր: Իսկ զաւրն Պարսից, քանզի յաւգնեալ էր
 ի հեռաւոր և յայնպէս վտանգաւոր ուղեաց ճանապարհին,—քան-
 զի բազումք մեռան ի ճանապարհին ի գաւառցն, և բազմաց երի-
 վարք սատակեալ՝ անկանէին հետիոտս՝—ոչ կարացեալ հապճեպ
 25 ստիպով զկնի նոցա լինել հետամուտ: Այլ դադարեալ աւուրս ինչ.
 ապա գնացեալ հանգստիւ, երթեալ անցանէ ի կողմանս Ասորես-
 տանի: Եւ բանակեցան անդէն ի տեղւոյն, ուր էին զառաջինն և
 լայնեալ յաջ և յահեակ իւրեանց՝ լաստեցան և կալան զերկիրն
 ամենայն:

Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Հերակղոս զորդի իւր
 30 զԳոստանդին, ետ զնա ի ձեռն սընկղիտոսին, և յանձնեալ ամե-

Եր. 80, 89 Ա, ՏՏ Շնապ: Հ շնապ

» 31 Ա ի հայոց

» 32 ՏՏ մինչև եղև

1 Ա Հերակղոս... զգրեղիկս

9 Ա կեսարայ

10 Ա ալուսեղ և հետո՝ ալարատայ

18 Ավելորդ է թվում էի վերայ»,
 Տ. ծանոթ. 55

18 Ա Փիլիպպոսի

19 Ա զթիկամբ

22 Ա ուղեաց, փխկ ուղեաց

- նայն մեծամեծացն պալատոյն՝ հաստատեաց զնա յաթոռ Թագա-
 ւորութեան իւրոյ: Եւ իւր առեալ յանձն զանուն զաւրավարու-
 թեան, հանդերձ եղբարքն իւրով Թէոդոսիւ գումարեալ ժողովեաց
 զբազմութիւն զաւրացն, և անցեալ զնաց յԱսորեստան ի կողմանս
 5 Անտիոքացւոց: Եւ եղև պատերազմ մեծ ի կողմանս Ասիացւոց.
 և բռնացեալ հոսեցաւ արիւն զաւրավարացն առ Անտիոք
 քաղաքաւ: Սաստիկ լինէր խումբ և խառնուրդ, և անբաւ
 կոտորածն ի մէջ տարուբերին. և յաւգնեալ վանեցան ի մարտին
 երկոքին կողմանքն: Բայց սակայն զաւրացեալ Պարսիկն՝ փա-
 10 խուցեալ զՅոյնն հալածեաց, և ստացաւ հանդերձ քաջութեամբ
 զյաղթութիւն: Եւ եղև միւս ևս այլ պատերազմն մաւտ ի նեղուց
 մտին ի Կիւլիկեայ. եհար Յոյնն զՊարսիկն ի ճակատուն ԸՌ
 արանց սպառազինաց: Եւ ինքն դարձեալ փախստական զնաց. և
 զաւրացեալ զաւրն Պարսից՝ անցեալ կալաւ զՏարսաւն քաղաք և
 15 զամենայն բնակիչս Կիւլիկեցւոց զաւառին:

- Յայնժամ ապա ամենայն երկիրն Պաղեստինացւոց կամաւք
 հնազանդեցան ի ծառայութիւն արքային Պարսից. մանաւանդ
 20 մնացորդք ազգին Հեբրայեցւոց, ապստամբեալք ի քրիստոնէից և
 առեալ ի ձեռն զնախանձ հայրենի՝ մեծ աւճիրս վնասուց գոր-
 ծէին ի մէջ բազմութեան հաւատացելոցն: Երթեալ առ նոսա միա-
 ւորեցան խառն ի միաբանութիւն: Յայնժամ զաւրն արքային
 Պարսից նստէր ի Կեսարիա Պաղեստինացւոց, և զաւրավարն նոցա
 անուանեալ Ռազմիողան, որ է Խոռեամ, խաւսէր ընդ Երուսաղէմի,
 զի կամաւք հնազանդեցին ի ծառայութիւն, և ի խաղաղութեան
 25 և ի շինութեան պահեսցին:

- Արդ՝ նախ միաբանեալ հնազանդեցան ի ծառայութիւն, և
 մատուցին զաւրավարին և իշխանացն պատարագս մեծամեծս, և
 խնդրեալ ոստիկանս արս հաւատարիմս՝ նստուցին առ իւրեանց
 առ ի պահպանութիւն քաղաքին: Եւ յետ անցանելոյ ամսոց,
 30 մինչ միաբանեալ սմենայն ռամիկ կաճառացն՝ մանկունք քա-
 ղաքին սպանին զոստիկանս Թագաւորին Պարսից և ինքեանք
 ապստամբեալք ի բաց կացին ի ծառայութենէ նորա: Յայնժամ
 եղև պատերազմն ի մէջ բնակչացն քաղաքին Երուսաղէմի, հրէին
 և քրիստոնէին. և զաւրացեալ բազմութեան քրիստոնէիցն՝ հարին

12 Ա մօին Կիւլիկիեայ
 23 22, Մ Գազմիողան: Այսպէս
 ուղղել է Գ.
 23 Ա Խոռեամ

27 Բու. զիշխանացն: Ուղղեցինք
 այսպէս:
 29 Ամսոց մինչ. Թվի ուղղելի՛
 ամսոցինչ

աստակեցին զքաղումս ի հրէիցն: Եւ Թագեալքն ի հրէիցն անկեալ ի պարսպացն՝ զնացին ի զաւրն Պարսից: Յայնժամ ժողովեաց Խոռեամ, որ է Ըռամիկողան, զզաւրս իւր և երթեալ բանակեցաւ շուրջ զԵրուսաղէմաւ և պաշարեաց զնա. և կալաւ ի վերայ նոցա
 5 գործ պատերազմի զաւուրս ԺԹ: Եւ փորեալ ի ներքոյ զհիմունս քաղաքին՝ աւերեցին զպարիսպն:

Եւ եղև յաւուրն ԺԹ-երորդի, յամսեանն մարգաց, որ աւր ԻԸ էր ամսոյն, յամի ԻԵ-երորդի Թագաւորութեանն Ապրուէզ Խոսրովայ, զկնի տասն աւուր անցելոյ յետ զատկին, առին
 10 զաւրքն Պարսից զԵրուսաղէմ, և սուր ի գործ արարեալ մինչև ցերիս աւուրս՝ սպառեցին զամենայն մարդիկ քաղաքին. և նստան ի ներքս քաղաքին և այրեցին զքաղաքն հուրբ: Եւ համարեցին համար անկելոց դիականցն, և եղև թիւ սպանելոցն Ժէ հազար մարդ: Եւ զորս կալան կենդանիք՝ ԼԵ հազար մարդ:
 15 Կալան և զհայրապետն, որում անուն էր Զաքարիա, և զխաչապանն. և ի խնդիր անկեալ կենսաբեր խաչին՝ սկսան զնոսա տանջել. և զքաղումս ի պաշտաւնէից կառափնատեալ սատակէին ի ժամանակին յայնմիկ: Ապա ցուցին զտեղին, ուր ծածկեալ կայր. զոր առեալ վարեցին ի գերութիւն. և զարծաթ և զոսկի
 20 քաղաքին ձուլեալ խաղապուցին ի դուռն Թագաւորին:

Ապա վասն անկելոց ձերբակալացն հրաման հասեալ ի Թագաւորէն՝ առնել ի վերայ նոցա ողորմութիւն, շինել զքաղաքն, և զնոսա անդրէն հաստատել յիւրաքանչիւր կարգ: Եւ զհրեայսն հրամայէ հալածական առնել ի քաղաքէն. և անդէն վաղվաղակի
 25 մեծաւ ստիպով կատարեն զհրամանն արքունի: Եւ կարգեցին երիցապետ դոմն ի վերայ քաղաքին, անուն Մողեստոս, որ գրէ ի Հայաստան երկիր աւրինակ այսպէս.—

Պ Լ Ո Ի Խ Լ Գ

Թուղք Մողեստոս երիցու առ Կոմիտաս կաթողիկոս:

30 Տեառն իմոյ ամենայն բարութեան և երանութեան և հոգևորի Կոմիտասայ արքեպիսկոպոսի և մետրապաւլտի աշխարհիդ Հայոց, Մողեստոս նուաստ երէց և տեղապահ Երուսաղէմի:

1 Ա անկեալք
 4 Պ Երուսաղէմաւ
 8 22 ԻԸ, 33 Իէ
 13 Ակ հրամայեցին, փիւկ համարեցին

14 Ակ Ծէ, փիւկ Ժէ
 17 Ա կառափնեալ
 24 33 անդրէն, փիւկ անդէն
 26 22, Մ այստեղ և հետո՝ Մոգեստոս: Այսպէս ուղղել և Պ

- Աւրինեալ է Աստուած և հայր տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, հայր գթութեանց և Աստուած ամենայն միջնարութեանց, որ միջնարեաց զմեզ միջնարութեամբ բազմաւ ի վերայ ամենայն նեղութեանց մերոց՝ ի գալստեան ձեցոյ հաւտիդ:
- 5 Քանզի ոչ միջնարեաց զմեզ ի գալստեան դոցա. նախ՝ յիշեցուցանելով մեզ զառաջին երթեկն, զոր առնէին ի պատուական տեղիս Երուսաղէմի: Երկրորդ՝ զի հաճեաց զմիտս մեր ի գալստեան դոցա, և ծանեաք, զի ոչ խալառ մերժեաց զմեզ Աստուած: Այլ արգարեւ սոյն Աստուած մեր ի մեզ է, ջուղանելով մեզ ի ձեռն նոցուն իրաց զմեծամեծս իւր՝ որ յառաջ քան զյաւիտեանս մինչև ցայժմ կատարելով. և զգաւրութիւն նորա և սքանչելիս նորա աւրինելով և մեք զՊաւղոսին ասասցուք. «Ո՛րպէս մեծացան գործք քո, տէր. զամենայն իմաստութեամբ արարեր»: Արդարեւ անքնին են դատաստանք նորա, և առանց զննելոյ են ճանապարհք նորա: Զի ով ծանեաւ զմիտս տեառն, կամ ո՞ր խորհրդակից եղև նմա, կամ ով ետ նմա փոխ և հատուցանէ նմա, զի ի նմանէ են և նովաւ և ի նա ամենայն: Նմա փառք յաւիտեանս, ամէն»: Արդ՝ զի զհակառակորդան մեր սիրելիս արար, և ետ զմեզ ի գթութիւն և յողորմութիւն առաջի ամենայն գերչաց
- 20 մերոց. որ զտիրասպանունս և զհրեայս, որք կարծէին չարչարանաւք սորա դարձեալ թշնամանել զայն, որ չարչարեցաւ վասն մեր, զտէրն մեր Յիսուս Քրիստոս՝ զճշմարիտ Աստուածն մեր, որք համարձակեալ պատեռազմեցան իսկ, և այրեցին զպատուական տեղիս զայս՝ հաճեցաւ Աստուծոյ մարդասիրութիւնն զնոսա
- 25 աւարացուցանել ի քաղաքէն քրքոյ իւրմէ Երուսաղէմէ: Որք կամէին բնակիչ առնել ինքեանց՝ լսեն բովանդակ չբնակել, և տեսանել ոչ արժանաւորին, և զպատուական և զերկրպագու չարչարանս և զսուրբ և զկենսընկալ նորա գերեզմանս և զսուրբ Գողգոթայ մեծափառ նորոգեալ ճանաչեն, հատուցեալ զիւրաքանչիւր փառս. բազում վերագրութեամբ զաստուածային պաշտաւնն և զմայր եկեղեցեաց Սիււնն, և զվերացումն նորա և միանգամայն իսկ ասացեալ՝ զամենայն երկրպագու տեղիս նորոգեալ լսելով՝ նախանձաբերին, ոչ ի բարի, այլ ի բնիկ նախան-

5 Հ. Ա. 9 քանզի ոչ: Մ քանի
ոչ: Թ վում ե ուղղելի՝ քանիքն

6 9 զմեզ, քիւկ մեզ

14 Բու. անքնին

25 «Աւարացուցանել» Թ վում և

աղափաղված բառ, Թերեւ
ուղղելի՝ աւարացուցանել

25 Ա ի քաղաքէ իւրոյ քրքոյ

31 Ա ուրն

33 Ա նախանձք, քիւկ նախանձանք

ձանք հայրենական հաւը նոցա Կայենի: Քանզի բազում անգամ ջանացան, բազում կաշառաւք հրաման խնդրէին մտանել ի սուրբ քաղաքն, և ոչ արժանաւորեցան՝ յԱստուծոյ արգելեալ, որ և խրատեաց զմեզ ոչ ըստ գործոց մերոց, այլ հայրական զթու-

5 թեամբն դարձուցանել զմեզ ի նորոգութիւն: Բայց և զհրաշալիս գրելով ուրպիս առնեմք զքեզ. ոչ յանիւրաւութենէ և կամ յաւերանաց շինութիւնք երկրպագու տեղեացս այսոցիկ լինին, այլ ի ձեռն նորա ողորմութեանն, որով բարձրացոյց զաշխարհս և զառ ինքն ծանաւթութիւն շնորհեաց:

10 Արդ՝ որպէս ասացեալդ, թէ շնորհիւ Աստուծոյ ի ձեր սուրբ աղաւթիցդ ամենայն եկեղեցիքս Երուսաղէմի կարգաւորեցան և պաշտին: Եւ խաղաղութիւն քաղաքիս Աստուծոյ և սորին շրջեկիս, որպէս դէմ յանդիման պատմեն ձեզ, որպէս տեսին զայս քրիստոսասէր մարդիկդ ձեր: Քանզի Վայս ամենայն ի նորին

15 յաւրինողին՝ և միայն ի մարմնի են գործքն,⁵⁶ և ոչ ի մարդկային ձեռաց է զաւրութիւն, զի մի պարծեցցի ամենայն մարմինս առաջի նորա: Քանզի նա է խաղաղութիւն մեր որ առնէ զամենայն, որպէս ասացեալդ է, և վերստին նորոգէ որպէս այժմիկ մարտեալ՝ ուրախ արասցէ զմեզ ի ձեռն սուրբ աղաւթից ձերոց,

20 քարոզելով զսորին խաղաղութիւնս սուրբ եկեղեցեացն և շնորհելով մեզ հովիւս և առաջնորդս եկեղեցեաց նորա: Եւ արկցէ ի միտս ձեր՝ անդադար աղաւթելով վասն մեր, և մի պակասել ամենեկին ի յիշել և նայել ի մեզ և յաղքատս Երուսաղէմի, և որ ինչ պիտոյ է՝ լնուլ: Եւ եթէ հնար իցէ զաստուածասէր ձեր

25 նախանձդ և ի ձեռնտուութիւն շինածոյ կենարար չարչարանացն ձգել. զի և այսմ բարւոյ և փափագելի պարգեւաց հանդիպիմք Բայց և զայս աղաչեմ զհայրական զձեր սրբութիւնդ և որք ընդ ձեր սրբասուն եպիսկոպոսունսդ են, առաջի նոցա ընթեռնուլ զթուղթդ:

3 Աստուծոյ
4 Մի որ. խրատեաց: Միւս 22
խրատեաց: Այսպէս ուզգել
և Մ, վարից և 9

19 «Մարտեալ» թվում և աղա-
վաղված բառ
23 ՏՏ և ի նայել
20 Ա զթուլիս

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Դ

Սույն է թղթայն պատասխանի՝ զոր գրեցին Հալի ԵՐԱՆԱՊԷՏԻ ԿԱՆՈՒՄԻՏԱՆԻ ՄԱՐԿԵԱՆՈՍ:

5 Ձայն աւետաւոր փողոյ մեծի ի հրեշտակէն գոչէ մեզ ի ձեռն թղթոյս այսորիկ, հասելոյ յաստուածակերտ քաղաքէ այտի, որ աւետարանէ մեզ ուրախութիւն մեծ:

Վասն այսորիկ ուրախ լինին երկինք, և ցնծասցէ երկիր, զուարճասցին փառաւ իւրովք եկեղեցի և մանկունք իւր: Սուաբող՝ մեք ամենեքեան միաբան գոյմամբ զհրեշտակական փառաբանութիւնսն երգեսցուք ասելով. «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ, և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն»:

ՊԱՅՄԱՆԱՆԻՆ 8. ԿՈՒՄԻՏԱՍԱՅ

Շնորհիւն Աստուծոյ յեպիսկոպոսապետէն և յամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսացս և յերիցանցս, ի սարկաւազացս և ի դպրացս, և յամենայն ժողովրդոց աշխարհիս Հայոց՝ ձեզ նեղելոցդ և վշտացելոց, զանալից եղելոցդ և խրատելոցդ, յանձանձելոց ե ղգուելոց, սփոփելոցդ և սիրեցելոցդ ի Հաւրէն երկնաւորէն: Եղբայր պատուական Մողեստոս, քեզ և ամենայն եկեղեցեացդ որ յերուտաղէմի. շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և սէրն Աստուծոյ և խաղաղութիւն բազմասցի:

Նախ՝ գոհանամք զԱստուծոյ ի վերայ մխիթարութեանց, ընդ որ մխիթարեաց զմեզ, որպէս զի և դուք կարող լինիջիք մխիթարել զայնոսիկ, որ յամենայն նեղութիւնս իցին: Զի ահաւասիկ մեք իսկ ի ձեռն մխիթարութեան ձերոյ որ եհաս առ մեզ մխիթարեցաք ի բազում վշտացս և ի սաստիկ նեղութեանցս և ի դառն կտտանացս որ նեղէ զմեզ: Այլ հաւատարիմ է Աստուած, որ սփոփեաց հայրական գթութեամբ իւրով զամենայն հաւատ

2 Վերնագիրը բնագրինն է
2 Հ, Մ՝ որ առ կայր, փխկ առ Մողեստոս
13 Ա չիք՝ 8. (Կումիտասայ)

13 Ա եպիսկոպոսապետէ
21 ՏՏ գոհանամ
25 Ա մխիթարեցա
27 Հ հաւատոս, փխկ հաւատ

հաւատացելոց ի ձեռն աշդորիկ, և մոռացոյց զտրտմութիւնս մեր
 ուրախութեամբ լրոյս և ձայնիւ շինութեամբդ և խաղաղութեամբդ
 Երուսաղէմի: Բայց առ մեզ գոչէ մարգարէն, աղաղակէ և ասէ.
 5 «Մխիթարեցէ՛ք, մխիթարեցէ՛ք զժողովուրդ իմ, ասէ Աստուած,
 քահանայքդ խաւսեցարո՛ւք ի սիրտ Երուսաղէմի, և մխիթարեցէ՛ք
 զդա, զի լի եղև տառապանաւք»: Իբրև յորդիս մատուցեալ է ի
 ձեզ Աստուած, քանզի «զոր սիրէ տէր խրատէ». Թ իցէ որդի, զոր
 ոչ խրատեցէ զնա հայր իւր. «զի նորա վիրաւքն բժշկեցաք, և
 խրատ խաղաղութեան մերոյ ի նմա»: Բայց՝ գիտեա՛ դու զայս,
 10 ո՛վ եղբայր սիրելի, ո՛չ սակաւ մխիթարութիւն գործէին և մերոյ
 ժողովրդեանս յերթեակէ՛ այդ ճանապարհացդ: Նախ՝ զի մոռա-
 նային վիշտս և զտրտմութիւն աշխարհիս: Երկրորդ՝ զի սրբէին
 զմեզս իւրեանց ի ձեռն ապաշխարութեան, պահոց և ողորմու-
 թեան, տքնութեամբ զտիւ և զգիշեր անհանգիստ ուղեգնացու-
 15 թեամբ: Երրորդ՝ զի մկրտէին զմարմինս ի ջուր սրբութեան ի
 Յորդանանու յորձանսն հրաղէզս, որ յամենայն տիեզերս աղբե-
 րացաւ շնորհքն աստուածային. զի սփռէին զանձուկ սրտի
 զաստուածամերձ Սինէական լեռամբն առ Մովսիսիւ, զմարգա-
 րէականն ասելով ընկեր ջրնկեր. «Եկա՛յք ելցո՛ւք ի լեռոն տեառն
 20 և ի տունն Աստուծոյ Յակովբայ»: Այլ ևս զմեծագոյնն ասասցուք
 ըստ առաքելական ձայնի—զմատչելն ի Սիոն լեռոն և ի քաղաք
 Աստուծոյ կենդանւոյ, յԵրուսաղէմն յերկինս, և ի բիւրաւոր բա-
 նակս հրեշտակաց և յեկեղեցիս անդրանկաց գրելոցն յերկինս,
 զաթոռն Աստուծոյ ի վերայ երկրի տեսանել, և զդատաւորն
 25 ամենեցուն զԱստուած տեսանելով բազմեալ յերկնաւոր խորանի
 և ի վերայ աստուածընկալ խարսխիդ: Իսկ իբրև դարձոյց
 բարձրեալն զերեսս իւր ի մէնջ, և նայեցաւ ի մեզ խեթիւ
 արեգակնն՝ և հետեւելով հետեցան անձինք մեր և խռո-
 վեցաք: Տեառն Աստուծոյ մերում արդարութիւն, և մեր ամաւթ
 30 երեսաց: Այլ յորժամ կամեցաւ Աստուծոյ մարդասիրութիւնն ի
 վերայ կործանիլոցդ սաստկութեամբ առնել բարերարութեամբ
 քաղցրութիւն, ընկղմեցաք ի խորութիւն բարձրութեան: Եւ ի
 վերայ այսր աւետարներ նկարագրի՝ անդադար բերանովք ան-
 հանգիստ լեզուաւք զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս, զբարերարն և

8 Ա. և Եթէ (խրատ)

16 Ա. աղբերացաւ

19 ՁԵ չիք՝ ասելով. Այսպէս
 լրացրել և Մ.

27 Ա. Յ' ի որ. ի քեզ խեթի: Հ
 այսպէս

28 Բալ. արեգակնն. ուղղեցինք՝
 արեգակնն

զսքանչեւագործն և զպարգևաբաշխն աւրհնեացուք. զի թէպէտ և այնպէս ահագին և սաստիկ էր սուբակոխ և հրակէզ աւրն դատաստանին քոյ, այլ ճարտարապետն իմաստուն, որ ընտրեացն և սրբեաց զձեզ որպէս ոսկի ի բովս՝ նոյն նորոգեսցէ՝ վերստին

5 զփառս իւր ի վերայ քոյ, և զարմանալի արասցէ միփթարութիւն իւր ի քեզ:

Այլ զայս ամենայն սիրելին մեր յառաջագոյն պատմեաց մեզ յասելն իւրում զէջ Սիողի յերիքով,—զանկեալդ ի ձեռս աւաղակացն, որք մերկացուցին զգա, և վէրս ի վերայ վիրաց

10 եղեալ թողին կիսամահ և գնացին. տեսանել զդա քահանայից ճանապարհորդաց՝ և առնել զանց. տեսանել զդա հրէից և ղեւտացւոց և ամբարշտաց՝ և առնել զանց. զիւրովին ճանապարհորդելդ, զթութեամբդ մատչելդ, պատել զվէր դորա և արկանել ի դա զողորմութիւն և զարիւն կենարար: Ասէ ձէթ և զինի արկանել

15 ի վերայ դորա և պատել՝ զի բժշկեսցի: Որ ահաւասիկ տեսան ածեալ ի պանդոկի յայդ և դարմանել և զերիս դահեկանս, որ ետ ի պանդոկապետն՝ ահաւասիկ դու ունիս ի ձեռս քոյ դարման առատ: Եւ զոր ինչ ծախեսցես ի դա՝ ի միւսանգամ գալստեանն հատուցէ քեզ:

20 Մի այնուհետև ողբասցէ Սիւան, և մի զգհցցի սուգ Երուսաղէմ, քանզի աւաղիկ եկեալ հասեալ է արքայն Գրիստոս փրկել և միփթարել. այլ պսակ միփթարութեան քո ի ծաղկացու չարչարանաց նորա բոլորի, և մահ նորա թագ միփթարութեան եղիցի ի վերայ զլիտ թոյ, Յոյժ հաշէին և մաշէին չարքդ որդիքդ հրէից, ով սիրելի, զի ծառքդ քրիստոսեանք, զորս հատին տապարաւք կատաղութեամբն իւրեանց ի ձեռն անմիտ փայտահարաց՝ ահաւաղիկ արձակեցին՝ շառաւեղք և բազմացան: Եւ ելից զդա բարձրեալն ձիթենեաւք և արմաւենեաւք, զոր խաչահանուացդ մանկունք և տեսանել անգամ մի արժանաւորեսցին:

30 Բայց դուք, եղբարք, ըստ առաքելոյ ձայնին՝ ողջ լերուք ի Տէր, հաստատուն կացէք, միփթարեցարուք, միաբան լերուք, խաղաղութիւն արարէք, և Աստուած խաղաղութեանց և սիրոյ եղիցի ընդ ձեզ. ամէն:

2 Ա հրաղէզ

7 Ա այն, փիկ մեր

15 Ա բժշկեսցէ

15 Հ հետան, փիկ տեսան: Ա տեսան: Թվի ուղղելի՝ տեսանի

17 Ա ունիս դու

24 Ա մարշէին, փիկ մաշէին

27 Ա ահաւասիկ

29 Ա մանկունս

30 Ա դու

Գ Լ Ո Ի Խ Լ Ե

ՇԻՌԱՄԱՆ ԺԱՆՈՒՐԻՑ ԼՈՒԻՍԻԱՆՅԱՅ:

Եւ եղև յամի ԻԼ-երորդի թագաւորութեանն Ապրուէզ Խոս-
րովու քակեաց կաթուղիկոսն Կումիտասս զմատուռ սրբոյն Հռիփ-
5 սիմնայ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած և մթին էր շի-
նուածն, որ շինեալ էր սրբոյն Սահակայ հայրապետի Հայոց
կաթուղիկոսի, որդւոյ սրբոյն Ներսիսի:

Արդ՝ մինչդեռ քակէին զորմն մատրանն՝ երևեցաւ յանկար-
ծակի լուսաւոր և չքնաղազիւտ արքունական մարգարիտն, այս-
10 ինքն կուսական մարմին սրբոյ տիկնոջն Հռիփսիմէի: Եւ քանզի
անդամ անդամ յաւշեցին զնա, յաւշեալ ի միմեանց. և երանելի
սրբոյն Գրիգորի կնքեալ մատանեաւ իւրով և մատանեաւ երա-
նելոյն Սահակայ Հայոց կաթուղիկոսի, զոր նա ոչ համարձակեցաւ
բանալ: Եւ կնքեալ իւրով ևս մատանեաւ, որ արժանի իոկ էր
15 կնքել զայսպիսի մարգարիտ երից հաւատարմաց երրորդ մա-
տանեաւք:

Ո՛վ մարգարիտ, որ ոչ ծովածին, այլ մարգարիտ, որ ծնեալ
ի թագաւորական ազգէ, և սնեալ ի գիրկս սրբութեան և նուի-
րեալ Աստուծոյ, որում ցանկացեալ էին տեսանել զքեզ արդարք,
20 և խանդակաթ էր ի սէր քոյ երանելին Կումիտասս:

Ձափ հասակի էր երանելոյն ինն թզաւ և չորս մատունս:
Եւ դղրդեալ ամենայն կողմն հիւսիսոյ զայր յերկրպագութիւն. և
բազում ախտաժետաց լինէր բժշկութիւն ամենայն ցաւոց: Շի-
նեաց զեկեղեցին, և զերանելին եթող ի բացեայ վասն գիշու-
25 թեան որմոցն, մինչև ցամաքել կրոյն: Ապա ամփոփեցաւ ի
կայեանս իւր:

Վերացոյց և զփայտայարկս սրբոյ կաթուղիկէին. նորո-
գեաց և զխախուտ որմոյն. շինեաց զքարայարկսն: Այս եղև
յամս Յովհաննական վանաց երիցու սրբոյ կաթուղիկէին:

2 Ա չիք՝ շինուին տաճարին
Հռիփսիմնայ
4 Ա. կաթուղիկոսն (միշտ այս-
պես)
8 Ա մատրանն

8 Ա չիք՝ երևեցաւ
10 Ա մարմնոյ
18 Ա յազգէն
25 ՏՏ որմոյն
26 ՏՏ ի կայանս

Գ Լ Ո Ի Խ Լ Զ

Գալ խռոնմայ առնուլ զԿոստանդնուպոլիս. եզոմեմ Հերակլի. հրա-
ման ի խոստովայ՝ առնուլ զհազարմ: Ի նուամարտի բեկամի զաւ-
րաւրիւմ Պարսից: Ժպիրի հրովարտակ խոստովայ առ Հերակլի: Նքս-
5 տուցանել Հերակլի զԿոստանդին յաթառ թագաւորաւրիւմն եւ գնալ ի
Կեսարիա: Արօւսել տնօր ի Հայո եւ առնուլ զԴուլիմ, զՆախճատան
եւ զԳտնձակ: Հասանել խռոնմայ ի վերայ Հերակլի: Հարատա օտաթ-
մանմ Հերակլի եւ կոտորել զՊարսիկս մասն առ մասն:

10 Եւ եղև յայնմ ժամանակի դիմնաց գնաց խոռեամ զաւրու
իւրով ի Քաղկեդոն, և բնակեցաւ դէմ յանդիման Բիւզանդիայ,
և խնդրէր անցանել և գերել զքաղաքն Թագաւորանիստ:

Արդ իբրև ետես կայսրն Երակղոս զհէնն, որ եկն ի կործա-
նել զԹագաւորութիւն նորա՝ ահամայ բարեկամանայ և մեծարէ
զնոսա իբրև զվաստակաւորս և զսիրելի հիւրս. եւ ընդ առաջ նորա
15 պատարագաւք, և տայր զաւրավարին և իշխանացն մեծամեծ
ընծայս: Եւ բաշխէր զաւրացն հոռգս, և ճաշ և ընթրիս ամենայն
զաւրացն մինչև ցեւթն աւր. և ինքն նստեալ ի վերայ նաւու՝ կայր
ի մէջ ծովուն և խաւսէր ընդ նոսա այսպէս. «Զի՞նչ կամիք առնել,
կամ է՞ր եկիք ի տեղիս յայս. միթէ՞ զծով իբրև զցամաք համարիք՝
20 մարտնչել ընդ նմա: Կարող է Աստուած, եթէ՞ կամի, ցամաքեցու-
ցանել զսա առաջի ձեր. բայց զգոյշ լերուք՝ գուցէ ոչ հաճեսցի Աս-
տուած և խնդրեսցէ ի ձէնջ զվրէժ անդունդք ծովուս: Քանզի ոչ եթէ
վասն աստուածաշնորհութեան ձերոյ ետ ձեզ յաղթութիւն, այլ
վասն մերոյ անաւրէնութեան. մեղք մեր արարին զայս, և ոչ թէ
25 քաջութիւն ձեր: Եւ կամ զի՞նչ խնդրէ Թագաւորն ձեր յինէն, որ
ոչ առնէ ընդ իս զհաշտութիւն. բառնալ կամիցի զԹագաւորութիւնս
իմ. մի ջանասցի, քանզի զսա Աստուծոյ հաստատեալ է, և բառ-
նալ զսա ոչ ոք կարէ, բայց եթէ յԱստուծոյ այնպէս ինչ թուեսցի,
կամք Աստուծոյ կատարեսցին: Եւ կամ ասիցէ, եթէ ես նստուցից
30 ձեզ Թագաւոր. արասցէ զով և կամեսցի, և մեք ընդունիմք: Այլ

10 Ա. բիւզանդեայ
11 Ա չիք՝ և (գերել)
12 Ա եկն կործանել

27 28, Մ չիք՝ մի (ջանասցի):
Այսպէս ուղղել և 9 ըստ
Թովմ. Աբծր.

զքէն արեան Մաւրկան խնդրիցէ. խնդրեաց Աստուած ի ձեռաց Փոկասայ ի ձեռն հաւր իմոյ Հերակղի. այլ տակաւին ծարաւի է արիւնարբութեամբ: Մինչև յԵրբ ոչ յագեցցի արեամբ. միթէ ճշ կարէին Հոռոմք սպանանել զնա և բառնալ զտէրութիւնն Պարսից, յորժամ ետ զնա Աստուած ի ձեռս մեր. այլ արար ի վերայ նորա ողորմութիւն: Եւ ես զնոյն խնդրեմ ի նմանէ, զհաշտութիւն և զսէր: Եւս ես խնդրեմ ի ձէնջ երիս ինչս, և լուարհութիւն. ի բաց արարէք յաշխարհէս զհուր և զսուր և զգերութիւն. և յերեցունցդ աւգուտ գտանէք, զի ոչ դուք նուազիք ի սովու, և ոչ հարկք արքունի կորնչիցին: Եւ ես առաքեմ աւասիկ թագաւորի ձերոյ հրովարտակ պատարագաւք, խնդրել ի նմանէ զհաշտութիւն և ընդ իս զխաղաղութիւն: Եւ նոցա ընկալեալ զընծայսն՝ հաւանեցան առնել ըստ խնդրոյ նորա:

Իսկ թագաւորն Պարսից ընդունէր զպատարագան բերեալ ի կայսերէ, և զհրեշտական անդրէն ոչ արձակէր: Եւ հրաման տայր զաւրաց իւրոց նաւաւք անցանել ի Բիւզանդիա: Եւ կազմեալ նաւ սկսաւ պատրաստել նաւամարտութիւն ընդ Բիւզանդիայ: Եւ ելին ընդ առաջ նորա ի Բիւզանդիոյ զաւրք նաւամարտիկ: Եւ եղև պատերազմ ի մէջ ծովուն, ուստի դարձան ամաւթով զաւրքն Պարսից. և կորեան Դ հազար մարդ նաւաւք, և այլ ոչ ևս համարձակեցան ի նոյն գործ:

Եւ եղև յամի ԼԴ-երորդի Քոսրովայ արքայի՝ գրէ առ Երակղոս հրովարտակ այսպէս.—

«Աստուածոց պատուական և ամենայն երկրի տէր և թագաւոր և ծնունդ մեծի Արամազդայ Քոսրով՝ առ Երակղէս անմիտ և անպիտան ծառայդ մեր:

«Ոչ կամեցեալ տալ զանձն ի ծառայութիւն մեզ, այլ տէր և թագաւոր կոչես զքեզ. և զանձ իմ որ առ քեզ են, ծախես, և զծառայս իմ պատրես, և զզաւրս աւագակաց ժողովեալ՝ չտաս ինձ հանգչել: Ո՛չ ապաքէն սպառեցի զՅոֆս: Եւ դու ասեովստահանալ յԱստուածն քոյ. վասն է՞ր. ոչ փրկեցին զԿեսարիա և զԵրուսաղէմ և Աղեքսանդրիա մեծ ի ձեռաց իմոց: Միթէ և այժմ ճշ գիտես, եթէ զծով և զցամաք ինձ հնազանդեցուցի. իսկ

9 Ա յերեցունցդ

10 Հ կոբնչիւց են

10 Ա աւասիկ

15 Բու. անդէն: Ուղղեցիք՝

անդէն

16 Ա ընդ բիւզանդիայ

27 ՏՏ չիք՝ մեզ

33 Ա Ալէկսանդրիայ

արդ՝ միայն զԿոստանդնուպաւլիս ոչ կարացից բրել: Բայց արդ՝ զամենայն յանցանա թողում քեզ. արք, սո զկին քո և զորդիս և եկ այսր: Եւ տաց քեզ ագարակս, այգիս և ձիթենիս, որով կեցցես. և մեք սիրով նայեցուք ի քեզ: Մի խաբեսցէ զքեզ սնտաի յոյսն ձեր. զի Քրիստոսն այն, որ զանձն իւր ոչ կարաց ապրեցուցանել ի Հրէիցն, այլ սպանին կապեալ զփայտէ, զքեզ զիմորդ կարէ ապրեցուցանել ի ձեռաց իմոց: Զի եթէ իջանիցես յանդունդս ծովու՝ ձգեցից զձեռն իմ և ըմբռնեցից զքեց. և ապա տեսցես զիս, որպէս դու ոչ կամիցիսս:

- 10 Եւ առեալ Երակլի կայսեր զհրովարտակն՝ հրամայեաց ընթեռնուլ առաջի հայրապետին և մեծամեծացն: Եւ մտեալ ի տունն Աստուծոյ՝ տարածեցին զհրովարտակն առաջի սրբոյ սեղանոյն. անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց յերկիր առաջի Տեառն, և լացին դառնապէս, զի տեսցէ զնախատինսն, զոր նա-
- 15 խատեցին զնա թշնամիք նորա:

- Հաճոյ թուեցաւ Երակլի և ամենայն սինկղիտոսացն նստուցանել զԿոստանդոս որդի Երակլի յաթոռ թագաւորութեանն, որ էր մանուկ փոքր: Եւ Երակլի հանդերձեալ զինքն՝ առնուլ զկին իւր և գնալ ընդ արեւելս. ապա յայնժամ աւելի ևս հաստատեցին
- 20 զԿոստանդին ի պատիւ թագաւորութեան ըստ առաջին բանին:

- Ապա պատրաստեցաւ Երակլոս կնաւն և ներքինեաւքն և իշխանաւք զրանն և արար զգատիկն ի Կոստանդնուպաւլիս, և զայգոյ գատիկն նաւեաց ի ծով ի Քաղկեդոն: Հրաման տայ զաւրաց իւրոց ժողովել ի Կեսարիա Կապադովկացոց. և ինքն չուարարեալ ի Քաղկեդոնէ՝ եկն ի Կեսարիա, և եհար զխորան իւր ի մէջ բանակին, և կոչել հրամայեաց զամենայն զաւրսն և ըն-
- 25 թեռնուլ զհրովարտակն առաջի նոցա, և պատմէր զելն իւր առ նոսա: Իսկ զաւրն թէպէտ և ընդ բանսն խռովեցան, սակայն խնդութեամբ ուրախ եղեն ի վերայ գալստեան նորա: Աւրհնեցին
- 30 նմա գլաղթութիւնն և ասեն. Վնանայն ուրեք ուր և երթիցես՝ ընդ քեզ եմք ի կալ և ի մեռանել. և եղիցին ամենայն թշնամիք քոյ հող ի ներքոյ ոտից քոց, ի ջնջել զնոսա յերեսաց երկրէ տեառն Աստուծոյ մերոյ, և ի բառնալ զնախատինս իւր ի մարդո-

5 Ա չիք՝ զի
5 Ա չիք՝ իւր
16 Ա սընկզիտոսացն
19 ՏՏ յարեւելս, փիկ ընդ արեւելս

23 Բու. զգատիկն: Ուղղեցինք
այսպեւ
31 «Կալ» ուղղելի կեալ

կանէ՝ Զուեաց գնաց Երակլոս ՃԻ հազարաւ, և երթեալ ի դուռն թագաւորին Պարսից. և ճանապարհ կալեալ ընդ կողմանս հիւսիսոյ՝ ել գէպ ուղիղ ի Կարնոյ քաղաք, և հասեալ ի Դուռն այրաւատեան՝ աւերէ գնա և գնախճաւան: Եւ դիմեալ ի Գանձակ
 5 Աւարդատականի՝ կործանէ և զբազինս Հրատին մեծի, որում Վշասպն⁵⁷ կոչէին:

Եւ արքայ Խոսրով փութացուցանէր զգաւրս իւր որ ի Յունաց գաւառին, զի հասցէ նմա յաւքնականութիւն: Զի թէպէտ և կազմեցին զերթվարս իւր, և ետ ի ձեռս Շահնայ ալատգոսապանի, այլ նուազ էր գաւրն և չկարացին ունել զդէմ. զգանձս իւր. ամբարէր ի Տիգրոն, և ինքն պատրաստէր ի փախուստ:

Իսկ գաւրն Պարսից փութանակի հասանէին ի Մրծուին: Ազգ լինի Երակլի կայսեր, եթէ եկն Խոռեամ ի Մրծուին. առնու զգաւրս իւր և գերութիւն, և դառնայ առ ամուր աշխարհաւն Մարաց. զայ հասանէ ի Փայտակարան: Ազգ եղև Խոսրովու, եթէ դարձաւ Երակլոս և եհաս ի Փայտակարան, և կամի ընդ Աղուանս անցանել ի Վիրս. հրաման ետ գաւրավարի իւրոյ Շահր Վարազայ, զի զառաջն կալցի: Եւ նա փութով հասանէ յԱյրարատ, և անցանէ ի Գարդման ընդդէմ նորա, և բանակի ի միւս Տիգրանակերտի յանդիման նորա: Եւ Շահէնն Լիւաւ հասեալ բանակեցաւ ի թիկանց Երակլի ի Տիգրանակերտ աւանի: Եւ էին սոքա աստի, և նոքա անտի բանակեալ: Եւ բանակն Երակլի ի մէջ նոցա երկոցունց:

Իբրև ետես Երակլոս, եթէ ի մէջ արկին գնա՝ դարձաւ ի վերայ գաւրուն՝ որ ի թիկանց կողմտնէ, հապճեպ գաւրութեամբ եհար գնա և խորտակեաց և գնաց ընդ Մղուկս. և թափեցաւ ընդ լեռնակողմն ի դաշտն Նախճուանն ի ձմերան ժամանակի:

Եւ Շահր Վարազ գաւրու իւրով, և Շահէնն իւրովք գերծելովք գնացին զհետ նորա: Իսկ նորա հասեալ անցանէ ընդ հուն գետոյն Երասխայ՝ յաւանն Վրնջունիս և բանակի յանդատտանս նորա: Եւ գաւրն Պարսից հասեալ՝ ոչ կարացին անցանել զգետովն այն աւրն: Հասանէ Երակլոս ի Բազրեանդ և անցանէ յԱպահուեթա, և բանակի ի գեւղն, որ կոչի Հրճմունք: Եւ Շահր Վարազ

1 Միջանկյալ խոսք ե թվում և երթեալ ի դուռն թագաւորին Պարսից՝ կամ աղափաղված:

5 Բու. արի գիւղն այն, փիկ. Աւարդատական: Աղղեցինք այսպէս ըստ Թովմ. Արծր.

6 Ա վշասպն: Այլ 22 վշասպն: Գ ուղղում ե վշասպն: Տեա՛ծանոթ. 57

18 Ա. յարայքեառ

25 ՏՏ հապճեպ

27 Ա. լեռնակողմն

սփռելը զգաւրս իւր յԱզիտովիտ, և ինքն այրելնտիր եղեալ Զ հա-
զար սպառազինաց վառելոց քաջաց, և երթեալ նստի յԱրճէշ գա-
ւառի՝ դարանամուտ լինել, որպէս զի ի մէջ գիշերի անկցի ի
վերայ բանակին Երակլի:

- 5 Ազգ լինի Երակլի ի ձեռն արձակելոյ լրտեսաց, եթէ եկն
Խոռեամ և դարանակալ եղև ի վերայ քոյ: Յայնժամ Երակլոս
ըստ նմին աւրինակի այրելնտիր և ձիւնտիր առնէ, և յարձակի
ի վերայ նորա քսան հազարաւ, և հասեալ յԱզի, գտանէ զարսն
յառաջմարտիկ հինգ հարիւր: Նախ՝ զնոսա կոտորէ. և զերծեալ մի
10 ոմն ի հեծելոցն՝ հասեալ ի յԱրճէշ գոյժ արկանէ Խոռեմայ, եթէ
հասեալ է թշնամին ի վերայ քոյ, և կոտորեցին զգաւրն պէշոպա 58
յԱզի: Եւ բարկացաւ Խոռեամ ի վերայ առնն, հրամայեաց զնա
կապել ոտիւք և ձեռաւք, և ասէ. «Երակլոս ցարդ յինէն փախըս-
տական գնայր. արդ եկեալ հասեալ եմ այսպիսի զինու, և նա
15 յինէն հշ փախիցէ»: Այն-ինչ նորա բանքն ի բերան էին, և նոքա
հասին ստիպով ի վերայ նոցա, պատեցին զքաղաքն երեք կուսէ,
և բորբոքեցին զնա հուրբ և այրեցին զգաւրացն բազմութիւնս:
Եւ եթէ ելանէր ոք ի նմանէն ի փախուստ՝ անդէն ըմբռնեալ
սատակէին. և ապրեալ ոչ ոք ել ի նոցանէ, զի զամենեսին եկեր
20 հուր ահագին: Բայց Շահր Վարազ դերծաւ՝ նստեալ ի վերայ
նուաստ երիվարի. այնպէս զերծեալ զնաց առ զաւրս իւր, զոր
ժողովեալ էր յԱզիտովիտ գաւառի:

- Իսկ Երակլոս առ զաւար և զկապուտ բանակի նոցա, դար-
ձաւ յաղթութեամբ մեծաւ, և երթեալ հասանէ ի կողմանս Կեսա-
25 րացոց. և Շահր Վարազ զնաց զհետ նորա փութանակի: Բայց
զի յաւգնեալ էր զաւրն՝ խորհեցաւ բազում գաւառս ընդ մէջ
արկանել, զի հանգիցէ զաւրն և կազմիցի. և գնացեալ ի կողմանս
Ասիացոց՝ անդ սփռեալ դադարեցին:

- 30 Յայնժամ առեալ Երակլի զգաւրս իւր՝ դարձաւ յերկիրն
Հայոց, անցեալ ընդ Շիրակ հասանէ ի հուն գետոյն Երասխայ, և
անց ընդ գետաւն առ Վարդանակերտաւն աւանաւ, երթեալ Թա-
փեցաւ ի Գողովիտ գաւառ: Եւ Ռոճիկ Վահանայ և զաւրուն Պար-
սից կարծեցեալ զնոսա փախստական գնալ: Իսկ նորա ճանապարհ

1 ՏՅ յԱզիտովիտ
8 Վարսն, Թերևս ուղղելի՝
զաւրն:
9 Մ քաջամարտիկ, փիկ յառաջ-

մարտիկ
19 Ա Գ-կուտի
20 Ա զերծեալ
24 Ա չիք՝ և

- կալեալ ի Հեր և ի Զարևանդ գաւառ, դէպ ուղիղ ի Տիգրոն ի վերայ Սոսրովուս եւ իբրեւ միջամուխ եղև ի սահմանս Ատրպատական գաւառի՝ ապա ուրեմն լուր եղև Ռոն Վեհանայ. առ զգաւրս իւր և գնաց զհետ նորա ի Նախճաւան քաղաք: Այնպէս փութով
5. գնացեալ գտիւ և զգիշեր, մինչև չոգաւ հասա մերձ ի նա: եւ նորա անկեալ յայնկոյս լերինն Զարասպայ յերկիրն Ատրեստանեայց: եւ սոքա պնդեցան զհեա նորա. և նոցա դարձեալ ընդ արևմուտս՝ գնաց ի Նինուէ: եւ եկեալ այլ գաւրս յաւգնականութիւն Ռոն Վեհանայ ի դրանէ արքային՝ արք ընտիրք յամենայն
10. Թագաւորութենէն, և խառնեալ ի միմեանս՝ հետամուտ եղեն Երակլի: Իսկ Երակլոս ձգեաց զնոսա մինչև ի դաշտն Նինուէի, և դարձ ետ ի վերայ նոցա սաստիկ զաւրութեամբ. և էր բալ ի վերայ դաշտին: եւ ոչ գիտացին զաւրն Պարսից զդարձն Երակլին ի վերայ նոցա, մինչև երթեալ խառնեցան ընդ միմեանս:
15. եւ այնպէս զաւրացոյց տէր զողորմութիւն իւր ի վերայ Երակլի յաւուր յայնմիկ, մինչև հարեալ սատակեցին զնոսա իբրև զայր մի և սպանին զգաւրավարն ի պատերազմի: եւ զմնացեալսն շրջափակ արարեալ՝ կամէին զամենեսեան սատակել: Իսկ նոցա բողոք կալեալ, թէ «Աստուածասէր և բարերար տէր, արա ի
20. վերայ մեր ողորմութիւն, թէպէտ և չեմք արժանի ողորմութեան», Յայնժամ Երակլոս հրամայեաց զնոսա թողուլ ի բաց: եւ ինքն հրամայեաց Երակլոս ասպատակել ի վերայ երկրին:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԼԷ.

- Փախուստ Խոսրովայ ի Վեհկաւառ. առնուլ Հերակլի զՏիգրոն եւ
25. զառնուլ յԱտրպատական: Դարձ Խոսրովայ ամբդէն ի Տիգրոն եւ սպանումն: Թագաւորի ռզմոյ ճորտ Կաւառայ եւ առնել հառաւորիւն բնդ Հերակլի, ունելով երկամեցիւրաց զիմ ստեմանս իւրեանց:

- Իսկ Սոսրով արքայ Պարսից փախստական գնաց՝ անցանել ընդ Դգլաթ գետաւ ի Վեհկաւառ, հատեալ զլարս նաւակամրջացն:
30. եւ Երակլոս հասեալ բանակեցաւ առ դուրս մերձ Տիգրոն քաղաքի, և այրեաց զամենայն ասպարանս Թագաւորականս շուրջ զքաղա-

- 1 Ա ի գիւղուն
4 Ա ի նախըւան
9 ՏՏ ընտիր
20 ՏՏ չեք՝ Թէպէտ և չեմք ար-

- ժանի ողորմութեան
30 Պ գուս, փեկ գուս
30 Ա ի տիրան

- քաւն: Եւ ինքն գնաց յԱտրպատական ամենայն աղիւիւն և բազմութեամբ իւրով, զի էին միտք Երակլի զարհուրեալ ի Պոռեմայ: Իսկ Պոռեմ ոչ եկն Պոսրով արքայի յաւգնականութիւն, այլ եկաց անդէն ուր էրն ի կողմանս արևմտից: Եւ Պոսրով արքայ դարձաւ
- 5 անդրէն ի տուն, և հրամայեաց կազմել գնաւակամուրջն: Բայց տիկնայքն և որդիքն արքայի և գանձն և ախոռն արքունի երկվարացն էին ի Վեհկաւատ:
- Սկսաւ Պոսրով ժողովել զճացեալ նախարարսն. և խաւէր ընդ նոսա անագին դատաստանաւք, եթէ «Ընդէ՞ր և ոչ դուք մեռարուք ի տեղուջ պատերազմին, քան եթէ գալ առ իս. արդեօք
- 10 զՊոսրով մեռեալ կարծէիք»: Յայնժամ խորհուրդ միաբանութեան ի մէջ առեալ ասեն. «Թէպէտ ի թշնամեացն ապրեցաք, բայց ի ձեռաց դորա ոչ գոյ մեզ ապրել. այլ եկայք իմասցուք ինչ»: Յայնժամ երդուան առ միմեանս, և գնացեալ ի գիշերի ընդ գոմն
- 15 ի Վեհկաւատ, կալան գնա և կարգեցին ի վերայ նորա պահապանս. և թագաւորեցուցին զհաւատ զորդի նորա. նաև գերիվարսն որով եկեալ էր Պոսրով ի Տիգրոն՝ հանին գաղտաբար: Իսկ յորժամ հաս զոյժ աղաղակին այսորիկ առ Պոսրով՝ ընդոստուցեալ յահէն՝ զարհուրեցաւ. խնդրեալ երկվար, և մտեալ յասպատանն ոչ գտին: Եւ արքայ հաւատ եկն անց ամենայն զաւրաւքն իւրովք: Եւ արքայ Պոսրով յայլակերպս եղեալ եմուտ ի բուրաստանն արքունի, և մտեալ ընդ թաւ թփով ծաղկոցին՝ դաւղեալ զաղարեաց: Եւ եկեալ հաւատ արքայ հրամայեաց խնդիր առնել, և գնացեալ ի բուրաստանն՝ գտին գնա. կալան գնա և ածին ի
- 25 դահլիճ անդր: Եւ հրամայեաց հաւատ արքայ, և սպանին գնա: Եւ վասն որդւոցն Պոսրովու ասեն նախարարքն. «Ոչ է արժան ապրել նոցա. զի խռովութիւն յարուցանեն»: Յայնժամ հրաման ետ արքայ հաւատ, և սպանին զամենեսին ի միտմ ժամու արս Պ. և խնդրեաց յինքն գտիկնայս և զգանձս և զախոռ արքունի:
- 30 Ապա սկսաւ արքայ հաւատ խորհուրդ առնել ընդ նախարարս թագաւորութեանն իւրում, եթէ «Պարտ է հաշտութիւն առնել ընդ կայսեր, և ի բաց թողուլ զամենայն սահմանս թագաւորութեան նորա. և ընդ ամենայն կողմանս հաշտութիւն արասցուք»: Եւ հաւանեցան միաբանութեամբ առնել այնպէս:

28 Բռ. ածին գահիճ անդր: Ուղղում ենք այսպէս ըստ Թովմայ Աբօբուհու, ըստ ցուցման

Մ. Շալհանի:—Ա. անար. փեղ անդր:

29 Ա. զախոռս

Յայնժամ հրամայէ Կաւատ արքայ գրել առ Նրակլոս հրովարտակ ողջունի. և թողու ի բաց զամենայն սահմանս նորա: Եւ տայ տանել նմա երդումն. ադ կնքել և տանել ընդ հրովարտակին. արձակէ զՌաշնան ոմն իշխան մեծամեծ ընծայիւք՝ հաստատել

8 զնա ի վերայ միաբանութեանն այնորիկ:

Արդ՝ իբրև եհաս Ռաշնայն և ետ աւետիս և մատոյց զհրովարտակն, և կալաւ զառաջեաւ զընծայսն՝ մեծապէս գոհացան զԱստուծոյ Նրակլոս արքայ և ամենայն զաւրք իւր: Յայնժամ հրաման ետ արքայ Նրակլոս արձակել զբազմութիւն գերութեանն և զաւարն ամենայն ի բաց տալ: Եւ գրէ կտակ աւրհնութեան, և հաստատէ խաղաղութիւն հանդերձ երդմամբ, և արձակէ զոմն յիւրոց զլիաւոր նախարարացն, որում անունն էր Յուստաթ,

15 զնաց ի տեղի իւր:

Եւ Յուստաթ երթեալ ընծայիւք առաջի Կաւատայ արքայի, և մատուցանէ զհրովարտակն, և առաջի ունի զընծայսն: Իսկ արքայ Կաւատ խնդութեամբ ընկալաւ զնա. և դարձեալ վերստին հաստատէ առ նմա զքանս խաղաղութեան և սահմանացն հատելոց երդմամբ հրովարտակաց. և կնքեալ ադ ըստ առաջին աւրիւնակին զՅուստաթ ըստ առաջին թագաւորաց: Եւ յանդիման նորա հրամայէ գրել առ Շահր Վարազ, զի ժողովեսցէ զզաւրն և եկեսցէ անցցէ յերկիրն Պարսից, և ի բաց թողցէ զսահմանս Յունաց. թէպէտ և նա ոչ կամեցաւ լսել հրամանին այնմիկ: Եւ զՅուստաթ

25 արձակեցին լի զանձիւք, և զնաց:

- 4 Ա, Ակ. զբաշտն ոմն, Այստեղ
և ճեռն ուղղեցինք այսպիսի:
6 Բու. այստեղ և հետո՝ Ռաշն

- այն
10 Ա. ա՛՛՛՛՛ ի բաց առ
21 Թերես ուղղելի՛ ընդ Յուստաթ

Գ Լ Ո Ի Խ ԼԸ.

Վարազաթորոց կարգի մարզպան Հայոց: Նոսել յաթռո կաթողիկոսութեան Քրիստափորի եւ զկնի նորոս Եզրի: Մահ կաւառայ. քաղաւորել Արատորի մանկան: Խռոնամ բս խորհրդայ եւ աւգնականութեամբ Հերակլի առնու զՅիզրան, սպանանէ զԱրատոր եւ ինքն քաղաւորէ. զխաչն ճէրունական դարձուցանէ Յունաց: Սպանումն Խռոնամայ, քաղաւորել Ռբորայ դսեր Խռորովայ, Ազարմիդասայ եւ Ումզգի սակաւ ժամանակս եւ ապա Յազկերտի, որդւոյ կաւառայ: Պառակտումն ճէրութեանն Պարոնից:

10 Յայնժամ կոչէ արքայ Կաւատ զՎարազատիրոց զորդի Սըմբատայ Բագրատունւոյ Խոսրով Շում կոչեցելոյ, և տայ նմա զիշխանութիւն տանուտէրութեանն. առնէ զնա մարզպան և արձակէ ի Հայս հանդերձ ամենայն ընչիւք հայրենի, զի զաշխարհն ի շինութեան պահեսցէ: Եւ իբրեւ եկն նա ի Հայս՝ խնդութեամբ

15 ընկալան զնա ամենայն աշխարհն Հայաստանեայց: Բայց զի մեռեալ էր երանելին Կոմիտաս կաթողիկոսն և կայր տեղին անհրամանատար՝ խորհուրդ առնէր ընդ ամենեցուն տեսանել զոմն արժանաւոր: Յայնժամ առաջագրութեամբ Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն ընտրեցին զոմն անապատական՝ յԱբրահամեան տանէ,

20 որում անուն էր Քրիստափոր: Զնա նստուցին կաթողիկոս, և նա դիպաւ այր հպարտ և ամբարտաւան, որոյ լեզու իւր էր իբրեւ զսուր սուսեր: Սա բազում խռովութիւն յուզեաց և արկ սուր ի մէջ ընդ ասպետ և ընդ եղբայր իւր չարախաւսութեամբ: Կալաւ սա զաթոռ հայրապետութեան ամս Բ. և յամին երրորդի եղին ի

25 վերայ նորա բամբասանս: Եւ ժողովիալ ամենայն եպիսկոպոսունս և իշխանս արարին քննութիւն: Եւ եկեալ արք երկու ի նորին ընտանեաց և վկայեցին զնմանէ առաջի ամենայն բազմութեանն: Ապա արձակեալ զոմանս յեպիսկոպոսաց անտի՝ և առին ի նմանէ զփակեղն պատուոյ քահանայապետութեան, և ընկեցին

30 զնա ի կարգէն և հալածեցին զնա անարգանաւք: Եւ անդէն փութանակի նստուցին կաթողիկոս զԵզր ի Նիգ զաւառէ, որ էր առ երանելւոյն Կոմիտասաւ կարգեալ փակակալ սրբոյն Գրիգորի. և

սա էր այր խոնարհ և հեզ, որ ոչ կամէր զոք ցասուցանել, և ոչ ելանէր ի բերանոյ նորա բան տգեղ:

Եւ տրդ՝ միշդեռ խորհէր Կաւատ արքայ շինութան աշխարհի, և կամէր ընդ ամենայն կողմանս խաղաղութիւն առնել, կե-
 5 ցեալ ամիսս վեց՝ վախճանեցաւ: Եւ նստուցին թագաւոր Վարտաշիր զորդի նորա. և նա էր մանուկ տղայ: Յայնժամ Երակլոս դրէ առ Խոռեամ այսպէս. «Կաւատ թագաւոր ձեր վախճանեցաւ, և քեզ հասեալ թագաւորութեանն այն աթոռ. և ես քեզ տամ զնա, և զաւակի քո յետ քո: Եւ եթէ զաւր պիտոյ է՝ արձակեցից յաւ-
 10 զնականութիւն որչափ և պիտոյ իցէ քեզ, և ուխտ դիցուք ի մէջ իմ և ի մէջ քո հանդերձ երդմամբ, գրով և կնքով»: Յայնժամ դիւրաւ հաւանեալ Խոռեմայ՝ թողու ի բաց զԱղեքսանդրիա, և առեալ զամենայն զաւրս իւր և ի մի վայր գումարեաց, և թողեալ զնոսա, և ինքն սակաւուք գնաց ի ժամադիր տեղին, ուր ասա-
 15 ցեալ էր նմա Երակլի: Եւ տեսեալ զմիմեանս ուրախ լինէին մեծապէս: Յայնժամ երդուաւ նմա Երակլոս՝ տալ զթագաւորութիւնն զայն, և խոստանայ նոյնպէս ո՞րդևոց նորա յետ նորա, և զաւր որչափ և պիտոյ իցէ: Եւ խնդրէր առաջին խնդիր ի նմանէ՝ զխաչն կենսաբեր, զոր գերեաց նա յԵրուսաղէմէ: Յայնժամ երդուաւ նմա
 20 Խոռեմայ և ասէ. «Յորժամ հասից ի դուռն արքունի՝ նոյն ժամայն խնդիր արարից խաչին և տաց բերել առ քեզ: Այլ և պայման սահման եղից՝ ցոր վայր և դու կամիցիս. արա՛ վասն նորա հաս- տատութիւն գրով և կնքով և աղիւ»: Եւ խնդրեաց ի նմանէ զաւր սակաւ, և մեկնեցան գնացին ի միմեանց:

25 Իսկ Խոռեմայ առեալ զբազմութիւն զաւրաց իւրոց՝ գնաց ի Տիգրոն, և հրաման տուեալ ոմանց՝ սպանին զտղայ թագաւորն Վարտաշիր, և ինքն երթեալ նստաւ յաթոռ թագաւորութեանն. և զամենայն արս գլխաւորս, որ ի դրանն կամ որ ի զաւրսն, յորում ոչ կարէր վստահանալ՝ հրաման ետ սրով սատակել զնոսա, և զայլս
 30 կապանաւք ետ տանել առ Երակլոս: Յայնժամ արձակեաց երա- նելին Երակլոս արս հաւատարիմս առ Խոռեմայ վասն տէրունեան խաչին: Եւ նորա խնդիր արարեալ մեծաւ ստիպով՝ հազիւ հազ ետ ցարսն, որ եկեալ էին: Եւ նոքա առեալ գնացին փութանակի: Եւ ետ նոցա ինչս ոչ սակաւ. և մեծաւ ուրախութեամբ արձակեաց զնոսա պատուով:

8 Ա թոռոյ
 21 Ա տայց
 25 Ա ի ախպոյն

30 Ա առ հերակլոս
 34 ՏՏ սակաւ

- Իսկ Խոռեանմ յաւուր միտնմ զգեցեալ էր հանգերձ Թագաւորական և նստեալ ի վերայ երիվարի շրջէր ի մէջ զաւրուէն ցուցանել զիւնքն։ յանկարծեակի թիկանց հուսէ յարձակեցան ի վերայ նորայ, հարին զնա և սաստակեցին։ Եւ Թագաւորեցուցին զԲորն,
- 5 Գռեանոր Խոսրովայ, որ էր կին նորին, և կարգեցին հրամանատար 56 ի կրանն զԽոռեո Որմիզդ, որ էր իշխան կողմանց Ատրպատականի։ Արդ՝ Խոռեոն այն յղէ առ քամբիշն, ասէ. «Լեր ինձ կին»։ և նորա յանձին կալեալ ասէ. «Ե՛կ միով արամբ հասարակ գիշերի, և ես արարից զկամա քո»։ Եւ յարուցեալ հասարակ գիշերի միով ման-
- 10 կամբ գնաց։ և իբրեւ եմուտ ի տաճարն արքունի՝ յարեան ի վերայ նորա պահապանք դրանն և հարեալ սպանին զնա։ Եւ կալաւ քամբիշն զԹագաւորութիւն ամս Բ և մեռաւ։ Յետ նորա Խոսրով ոմն յազգէ Սասանայ։ Եւ յետ Խոսրովայ՝ Ագարմիզուխտ զուստր Խոսրովայ։ Եւ յետ սորա Որմիզդի, Թոռն Խոսրովայ, զոր խեղճա-
- 15 մահ արարին դաւրն Խոռեմայ։ Եւ ապա Թագաւորէ Յաղկերտ որդի կաւատայ, Թոռն Խոսրովայ, որ եւնէր զԹագաւորութիւնն երկեւղիւ, զի պատառեալ բաժանեցան զաւրք աշխարհին Պարսից՝ յերին մասունս։ Զաւր մի այն՝ որ ի Պարսից և ի յարեւից հողմանէ, և զաւր մի Խոռեմայ՝ որ յԱսորեստանեայց (կողմանէ։
- 20 և զաւր մի՝ որ յԱտրպատական կողմանէ։ Բայց Թագաւորութիւնն նորա էր ի Տիգրոն, և ամենեքին միաբան պատուէին զնա միաբանութեամբ։ Ամէն։

1 88 զհանգերձ
5 88 հրամանատար։ Տես ծանոթ. ԾԾ.
7 Ա քամբիշն (նաև հեռա).
12 Ա յետ սորա.

15 Ա ապառեղ և հեռա՝ Խոռեմայ
21 Ա ի տիւրսն
22 22 «նաէն», կամ «այս է», գիւղամէն։ Այսպէս ուղղել և Մ.

Գ Լ Բ Ե Լ Բ.

Գործ զհրահանգն խաչին յՄարտադէմ: Կարողիկոսն Սգր ի հա-
կելոյ Մծէծի Գնահաւոյ ընդունի զժողովն Քաղկեդոնի եւ առնա-
կարգիւ զազն Կարայ: Գծաւարին Վարազգիւրացի ընդ իօխանն
5 Պարպասակոնի. իւրհաւրդ Մծէծի օպամանել զնա. փախուսա նորա առ
Հերակլ եւ մեծարել ի նմանէ: Գաւառնաւորին Արալարիկոսի ընդ-
դէմ հաւր իւրոյ Հերակլի. չմիտքանել Վարազգիւրացի ընդ գաւա-
ռանն. աքոր նորա: Գաւիթ Սահառունի կարգի կիրաւապազառ:
Թէպէտնոս Ռոսունի պսիէ զաօխարհն Հայոց յապաւիզի:

10 Իսկ զտէրուհեան սուրբ խաչն ընկալեալ երանելի աստուա-
ծասէր և երջանիկ թագաւորին Երակլի՝ գումարէ զգաւր իւր յոր-
դոր և խնդալից սրտիւ: Եւ չու յուղի անկեալ հանդերձ ամենայն
թագաւորական սպասաւորութեամբն, պատուելով զսուրբ հրաշալի
և զերկնաւոր գիւտն, և տարեալ հասուցանէ ի քաղաքն սուրբ
15 հանդերձ ամենայն սպասուք եկեղեցւոյ, որ ապրեալ էր ի ձեռաց
թշնամեացն ի Բիւզանդիա քաղաքի: Ապա անդ ոչ սակաւ ինչ
լինէր ուրախութիւն յաւուր յայնմիկ ի մտանել նոցա յերուսա-
ղէմ: Ձայն լալոյ և ողբոյ և հեղումն արտասուաց անագին բոր-
բոքման սրտից նոցա խանդաղատանաց, և կսկծելոյ աղեացն թա-
գաւորին և իշխանացն և զաւրացն ամենեցուն և բնակչացն այ-
նոցիկ որ ի մէջ քաղաքին: Եւ ոչ ոք կարէր երգել զտէրուհեան
երգս յահագին և յաղիողորմ խանդաղատանացն թագաւորին և
ամենայն բազմութեանն: Եւ կարգեալ հաստատեաց ի տեղի իւր.
և զամենայն սպասս եկեղեցեացն եղ յիւրաքանչիւր տեղիս, և
25 բաշխեաց ամենայն եկեղեցեացն և բնակչաց քաղաքին աւրհնու-
թիւն և գինս խնկոց:

Եւ զնաց ինքն զճանապարհս իւր դէպ ուղիղ ի Միջագետս
Ասորւոց, զի կալեալ հաստատեցէ ընդ ինքեան զքաղաքս սահ-
մանացն: Եւ սահման հաստատեցաւ նոյն՝ որ առ Խորափաւ և
30 Ծաւրկաւ հաստատեալ էր: Եւ եկաց խաչն տէրուհական յաս-

տուածակերտ քաղաքին մինչև ցմեւսանգամ առածն Երուսաղէմի յորդուոցն Իսմայելի, և ապա գնաց փախստական ի քաղաքն Թագաւորանիստ հանդերձ ամենայն սպասիւք եկեղեցւոյն:

- Եկն ապա զաւրավարն Յունաց Մծէժ Գնունին ի Հայաստան
 5 երկրէն, և յինքն կալաւ զամենայն երկիրն ըստ ասացելոմն սահմանին: Ասէ ցկաթուղիկոսն ցեզր՝ երթալ նմա յերկիր սահմանացն Յունաց և հաղորդել աւրինաւք ընդ կայսեր. ապա թէ ոչ՝ արասցուք մեզ այլ կաթուղիկոս. և դու կալ զիշխանութիւնդ քոյ ի Պարսից կողմանէ: Իսկ կաթուղիկոսն իբրև ոչ կարաց թողուլ
 10 զերկիր իշխանութեան իւրոյ՝ խնդրեաց ձեռնարկ հաւատոյ ի Թագաւորէն: Եւ վաղվաղակի լաւաքեցաւ նմա տումար գրեալ ձեռամբ Թագաւորին, և նզովեալ զնեստոր և զամենայն հերձուածողս, բայց ոչ էր նզովեալ զժողովն Քաղկեդոնի: Եւ գնաց կաթուղիկոսն յերկիրն Ասորեստանի, ետես զԹագաւորն և հա
 15 ղորդեցաւ ընդ նմա աւրինաւք: Եւ խնդրեալ ի Թագաւորէն պարգևս զադն Կողբայ, և առեալ զպարգևն՝ դարձաւ մեծաւ շքով ի տուն իւր: Եւ ապա յայնմհետէ նստէր ի մէջ բանակին Յունաց, մինչև զաւրավարին հաճոյանալ ըստ կամաց նորա: Կարգէր զկարգս զինուորացն և բաշխումն շտեմարանաց ի վերայ ամենայն
 20 երկրին:

- Իսկ Վարազդտիրոց ասպետ, անուանեալ ի Թագաւորաց Զաւիտեան Խոսրովու⁶⁰, որդի մեծին Խոսրովայ Շումն, շինեաց բոլորովին զամենայն աշխարհն Հայոց: Բայց ոչ նուաճեալ հնազանդեցաւ իշխանին մեծի որ յԱտրպատական աշխարհին, որում
 25 Խոռոխ Որմզդն կոչէին: Նա և ոչ յետ նորա որդւոյ նորին Ռոստոմայ, որ էր իշխան ի կողմանս Ատրպատականի. և էր խռովութիւն մեծ ի մէջ երկոցունց: Ապա և զաւրավարն Յունաց Մծէժ սկսաւ և նա առնել չարախաւսութիւն զասպետէ առ Ռոստոմայ իշխանին, որ յԱտրպատական աշխարհին, «Մի կացցէ սա ի
 30 Հայս. ապա թէ ոչ՝ խռովութիւն մեծ լինիցի ի մէջ երկոցունց Թագաւորացն»: Եւ արձակեալ նորա զեղբայր իւր Գարիքպետ, զի երթեալ ձմերիսցէ ի Դըւնի, և ապա կապեսցեն զասպետ և առեալ գնասցեն: Արդ՝ զի ամենայն զաւրն Պարսից սիրէին զասպետ՝ մի ոմն յիշխանաց անտի մեծ ազդ արար նմա և ասէ.

4 Ա, Ակ աշտեղ և հետո՝ մեծէժ
 7 ՏՏ չիք՝ յունաց
 22 Ա շընում. փխկ շումն

25 Ա Ռոստոմայ, Մ Ռաւոմայ, և ներքեւում ծանոթ.՝ «Թվում ե լինել Ռոստոմ»: Այսպես ուղղել է Գ.

«Տես զանձն քոյ, զի վաղիւ կապելոց են զքեզ: Իսկ ասպետ առեալ զկին իւր և զորդիս՝ փախեալ ի գիշերի, և ճանապարհ կալեալ գնաց ի Տարոն: Եւ անդ երթեալ ժողովեաց զգաւրս իւր. և խնդրեալ երգումն ի Թագաւորէն Երակլէ, զի մի հեռացուցէ
 5 զնա յաշխարհէն իւրմէ, և ընկալեալ երգումն հաւատարիմ՝ երթեալ յանդիման լինէր նմա յԱսորեստանեայց աշխարհին: Յայնժամ երգուաւ նմա Թագաւորն Երակլոս և ասէ. «Կացցես առ իս սակաւ ժամանակս, ապա արձակեցից զքեզ պատուով մեծաւ յերկիր քոյ: Եւ մեծացոյց զնա քան զամենայն պատ-
 10 րիկան որ էին ի Թագաւորութեան նորա: Եւ գնացեալ ի պաղատն՝ ետ նմա ապարանս Թագաւորականս և գահոյս արծաթի և գանձս բազումս յոյժ: Եւ որդի նորա Սմբատ էր սիրելի սենեկապետին Երակղի:

Եւ այս է Հարութիւն եղեալ յորդի կայսերն Երակղի՝ ի
 15 յանցս մեծս, որում անուռն էր Աթալարիկոս, որ ի խոր խոցեաց զսիրտ հաւրն և խրամատեաց զհրաշալի անձն, և յերեսաց նորա զգեղեցկութիւնն, և պատճառք կորստեան իւր անձին և բազմաց: Քանզի միաբանեալ սա և Թէոդորոս եղբաւորորդի Երակղի, անուանեալն Մագիստրոս, և բազումք ի մեծամեծաց
 20 քաղաքին, և Վահան Խոռխոռունի. սոքա ամենեքին միաբանեալ սպանանել զԵրակլոս, և զորդի նորա զԱթաղարիկոս նստուցանել յաթոռ Թագաւորութեանն: Գտաւ ի խորհրդեանն յայնմիկ լեալ Վարազտիրոց, որդի Խոսրովայ Շումն Սմբատայ. բայց չէր միաբանեալ սպանման Թագաւորին և որդւոց նորա. այլ ասէ. «Դուք
 25 ասէք զնոսս տեղապահս Աստուծոյ, ապա ոչ է պարտ լինել այդմ բանի, և յայդմ խորհրդի ոչ միաբանիմ ընդ ձեզ: Եւ բանք խորհրդեանն պատմեցաւ լիով յունկն Թագաւորին յումեմնէ կորատորէ, որ էր լեալ ի խորհրդեանն: Իբրեւ հաւաստութեամբ ի վերայ եհաս Թագաւորն՝ հրամայեաց ընդ առաւաւտն ունել
 30 զորդի իւր և զեղբաւորորդի և զամենեսեան որք ընդ նոսս էին. կտրել զքիթս և զաջոյ ձեռնն ամենեցուն: Բայց արձակեալ պատգամ առ ասպետ՝ ասէ. «Փոխանակ զի արարիւր դու այդ-

7 Ա երգումն, քիւկ երգուաւ

12 Ա բազում

15 ՁԶ որ և խոռխոռունեաց: Մ ուղղել է «որ ի խոր վիրաւորեաց», վորք պահել է և Գ. Ուղղեցինք՝ «որ ի խոր խոցեաց»:

17 ՁԶ չիք՝ կորստեան: Այսպես լրացրել է Մ, և պահել է Գ.

20 Ա խոռխոռունին

20 Ա ամենեքեան

23 Ա շնումն

29 Ա ընդ առաւաւտն

պիսի առ իս, և ոչ կամեցար արկանել զձեռն քոյ յարիւն իմ և յարիւն որդւոց իմոց, և ես ոչ արկից զձեռն իմ ի քեզ և յորդիս քոյ: Բայց երթ կաց ուր և հրամայեցից քեզ, և արարից ի վերայ քոյ ողորմութիւնս: Եւ թէպէտ բազում անգամ ազադակեցին կողմանքն՝ թէ «մեացի», սակայն նա ոչ կամեցաւ լսել նոցա: Այլ հրամայեաց տանել զնա և զկին նորա և զորդիս նորա ի կղզի և ի քաղաքն նեղութեանն, որում աքսորն կոչեն:

Գտաւ լեալ ի խորհրդեանն յայնմիկ և Դաւիթ Սահառունի, զոր կապեալ Մծեծայ առաքէ ի պազաւտն: Եւ հատեալ նմա զկապանս իւր ի ճանապարհին՝ սատակէ զարսն որք տանէին զնա: Եւ դաբձեալ անգրէն միաբանէ ընդ ինքեան զգաւրս Հայոց, յարձակի ի վերայ Մծեծի Գնունւոյ զաւրավարին Յունաց, հարեալ սատակէ զնա և զՎարազ Գնել Գնունի: Եւ իսկ յինքն զաւրավարութիւնն կամակցութեամբ և սիրով ամենայն զաւրացն:

Իսկ թագաւորն առնէ ըստ խնդրոյ իշխանացն զնա իշխան ամենայն աշխարհացն, և տայ նմա պատիւ կիւրապադատութեանն, և հաստատէ զնա ի ծառայութիւն իւր, և կաբեալ զիշխանութիւնն ամս Գ ամենայն ճոխութեամբ մեծապէս: Ապա տնարգեալ ի զաւրացն՝ հալածեցաւ, և անմիաբան լեալ ամենայն ազատացն՝ կորուսին զերկիրս Հայոց: Բայց միայն աստուածասէր և քաջ իշխանն Ռչտունեաց գաւառին Թէոդորոս կազմէր զգաւրս իւրոյ կողմանն հանապազ և զգուշանայր զտիւ և զգիշեր ըստ իւրոյ քաջ իմաստութեանն, ոչ սակաւ աւճիրս դործէր ի թշնամեացն: Եւ շինեալ զԱղթամար կղզի՝ անդ ապրեցուցանէր զբազում գաւառս

Գ Լ ՈՒ Խ Խ.

Բարձրագույն Սպասման կետին, որ կալիս գիթաւնութիւնն աստ Եկեթ: Դիմել չէից առ Իսմայելացի, երեւել Մահմեդի եւ միտքանել զԻսմայելացի: Առաջին պատերազմ ի մէջ Յունաց եւ Իսմայելացաց յԱրաբիա: Պարտութիւն Յունաց, փախուցանել զխաչափայտ ի Կոստանդնուպոլիս: Իսմայելացիք զիսկն Եգիպտոսի: Այլ զար Իսմայելացաց առնու զՅիզրոն: Նուազումն քաղաւորութեան Պարսից: Մահ Հերակլի եւ քաղաւորել արդար ցորա Կոստանդին: Մուս արդացն Իսմայելի յաթաւրեմ Հայաց: Առումն Գունայ եւ գերումն ԼԵ 10 հազար արտնց ի Գունայ: Պարսկութիւն Թէոփոսոսի Թոսուկայ: Իսմայելացիք յաւարի առնու զբազմաւ աթաւրիս մինչեւ ի սահման Հնդկաց:

ԶԱրրահամեանն հասցից զգաւակէ, ոչ զազատէն, այլ զայն՝ որ յաղախոյն ծնեալ, յորոյ վերայ անսուտ կատարեալ աստուածային բանն, եթէ «Ձեռք նորա յամենեանեան, և ամենեցուն ձեռք ի նա»:

Յայնժամ երթեալ ժողովեցան յԵդեսսացաց քաղաքն երկոտասան ազգք ամենայն ցեղիցն չրէից: Եւ եղև իբրև տեսին, թէ գնաց մեկնեցաւ ի նոցանէ զաւրն Պարսից, և թողին ի բաց 20 զքաղաքն խաղաղութեամբ՝ փակեցին զդուռն և ամրացան ի նա. և ոչ հոռուն մտանել ի նոսա զաւրացն Հռովմայեցաց տէրութեանն: Իսկ թագաւորն Յունաց Երակլոս հրաման հաղաղարել գնա: Եւ իբրև գիտացին սոքա, եթէ ոչ կարեմք ունել զգէմ նորա պատերազմաւ՝ խաւաեցան ընդ նմա ի խաղաղութիւն: Եւ բացեալ 25 զդուռս քաղաքին՝ երթեալ կացին առաջի նորա: Յայնժամ հրաման հաղաղարել երթալ զաղարել յԵրաքանչիւր ի բնակութիւն. և գնացին նոքա: Եւ կալեալ զճանապարհս անապատին գիտցին ի Տաճկաստան առ որդիան Իսմայելի, կոչեն գնոսա իւրեանց յաւգնականութիւն, և ծանուցանեն նոցա զհարազատութիւն իւրեանց 30 Գրոց կտակաւ: Իսկ նոցա թէպէտ և հաւանեալ վասն մերձաւոր

հարազատութեանն՝ այլ ոչ կարէին առնել հաւանութիւն ի մէջ բազմութեան նոցա, և զի էին պաշտամունք նոցա բաժանեալ ի միմեանց:

- Յայնմ ժամանակի այր ոմն ի նոցունց իսկ յորդուոցն Իս-
 5 մայելի, որում անուն էր Մահմէտ, Թանգար⁶¹, որպէս ի հրամա-
 նէն Աստուծոյ երևեալ նոցա քարոզ՝ ճշմարտութեանն ճանապարհ,
 զԱբրահամեանն ուսուցանէր նոցա ճանաչել զԱստուած. մանա-
 ւանդ զի հմուտ և տեղեակ ևս էր Մովսիսական պատմութեանն:
 Արդ՝ զի ի վերուստ էր հրամանն՝ ի միողէ հրամանէ ժողովէին
 10 ամենեքեան ի միաբանութիւն աւրինացն: Եւ թողեալ զունայ-
 նութեան պաշտամունսն՝ դառնային առ Աստուած կենդանի, որ
 երևեցաւ հաւրն նոցա Աբրահամու: Արդ՝ աւրինադրէ զնոսա Մահ-
 մէտ՝ ոչ ուտել մեռելոտի, և ոչ ըմպել գինի, և ոչ խաւսել սուտ,
 և ոչ խառնակել ի պոռնկութիւն: Եւ ասէր. «Երդմամբ խոստացաւ
 15 Աստուած զերկիրն զայն Աբրահամու և զաւակի նորա յետ նորա
 մինչև յաւիտեան: Եւ կատարեաց որպէս խաւսեցաւն առ այնմ
 ժամանակաւն, մինչ սիրէրն զԻսրայէլ: Իսկ արդ՝ դուք էք որդիք
 Աբրահամու, և կատարէ Աստուած զխոստումն Աբրահամու և
 զաւակի նորա ի վերայ ձեր. այլ միայն սիրեցէ՛ք զԱստուածն
 20 Աբրահամու և երթայք կալարո՛ւք զերկիրն ձեր, զոր ետ Աստուած
 հաւր ձերում Աբրահամու, և ոչ կարէ ոք ընդդէմ ձեր կալ պա-
 տերազմաւ, զի Աստուած ընդ ձեզ է»:

- Յայնժամ ամենեքեան ժողովեցան միաբան յԵւիւլայ մինչև
 ցՍուր և յանդիման Եգիպտոսի, և գնացին յանապատէն Փառա-
 25 նու երկոտասան ցեղ՝ ըստ ցեղի տանց նահապետաց իւրեանց: Եւ
 բաժանեցին ժԲ հազար արանց, որ յորդուոցն Իսրայելի ի ցեղսն
 իւրեանց, հազար այր մի ի ցեղ մի՝ առաջնորդել նոցա յիրկիրն Իս-
 րայելի: Եւ չուեալք գնացին բանակք բանակք ըստ իւրաքանչիւր
 նահապետութեանց—Նաբէութ, Կեդար, Աբդիւղ, Մոսամբ, (Մաստ),
 30 Մասմայ, Իդովմայ, Մասէ, Գողդատ, Թեման, Յետուր, Նափէս և
 Կեզմայ: Այս են ազգք Իսմայելի: Եւ հասեալ յԸռաբովթ Մովա-

5 Բու. Թանկանգար: Տես ծա-
 նութ. 61

9 Ա զի վերուստ: ՏՏ զ'իվերուստ:
 Ուղղեցինք այսպես:

21 Ա չիք՝ ոք

23 Մ Նրուաղէմի, փխկ Իսրայելի

29 Գ. փակագծի մեջ և զնում
 (Մաստ) և դիտում, վոր ափե-

լորդ պետք և լինի. քանի վոր
 այդ անունը չի հիշվում Մենդոց
 դրբում և Վարդանի պատմու-
 թյան մեջ, մանավանդ վոր
 դրանով աղգապետների թիվ
 կդառնա 13:

31 Ա եւկեղմա, փխկ և կեզմայ

բու ի սահմանս Ռուբէնի. զի բանակն, Յունաց բանակեալ էին՝ յԱրարիա, և անկեալ ի վերայ նոցա յանկարծակի՝ հարին զնոսա ի սուր սուսերի, և փախստական արարին զԹէոդոս եղբայր կայսերն Երակղի, և դարձեալ բանակեցան յԱրարիա:

- 5 Եւ ամենայն մնացորդք ժողովրդեան որդւոցն Իսրայելի ժողովեալ միաբանեցան ի միասին, և եղեն զաւր մեծ: Եւ եղև յետ այնորիկ արձակեցին պատգամս առ Թագաւորն Յունաց, և ասեն այսպէս. «Հաւր մերում Աբրահամու ետ Աստուած զերկիրդ զայդ ի կալուած ժառանգութեան և զաւակի նորա յետ նորա: Եւ մեք
- 10 եմք որդիք Աբրահամու. շատ լիցի քեզ ունել զերկիրդ մեր. ի բաց թող խաղաղութեամբ, և մեք ոչ եկեսցուք յերկիր քոյ. ապա թէ ոչ՝ տոկոսիւք պահանջեսցուք ի քէն զկալեալն»:

- Իսկ կայսրն ոչ առնոյր յանձն, և ըստ պատգամին պատշաճի ոչ առնէր նոցա պատասխանի, այլ ասէ. «Իմ է երկիրս, և քոյ վիճակ
- 15 ժառանգութեան՝ անապատն. երթ գնա խաղաղութեամբ յերկիր քոյ»: Եւ սկսաւ գունդս կազմել իբրև Հի, և ետ նոցա զաւրավար՝ զոմն մի ի հաւատարիմ ներքինեաց իւրոց, և հրաման ետ երթալ նոցա յԱրարիա. և պատուիրեաց Հառնել պատերազմ ընդ նոսա, այլ զգուշանալ անձանց, մինչև իւր այլ զաւրս գումարեալ արձակեցէ
- 20 յաւգնականութիւն նոցա: Իսկ նոցա հասեալ ի Յորդանան և անցին յԱրարիա, և թողեալ զբանակս իւրեանց ի գետեզերին՝ հետիոտս գնացին ի վերայ բանակի նոցա: Իսկ նոցա զմասն ինչ ի բանակէն դարանակալ արարեալ աստի և անտի, և կարգեալ զբազմութիւն խորանացն շուրջ զբանակաւն, և ածեալ զուղտերամակսն՝ մակաղեցին շուրջ զբանակաւն և զվրանաւքն, և կապեցին չուանաւք զոտս նոցա. այս է ամրութիւն բանակի նոցա:
- 25 Եւ սոքա յաւգնեալք ի ճանապարհին՝ ուր ուրեմն կարացին հատանել զամրութիւն բանակին, և սկսան սատակել զնոսա: Յանկարծակի յարեան դարանակալքն ի տեղուցէ իւրեանց և յարձակեցան ի վերայ նոցա. և անկեալ ահ տեառն ի վերայ զաւրացն Յունաց, և ի փախուստ դարձան առաջի նոցա. և ոչ գոյր նոցա փախուստ ի Թանձրութենէ աւագոյն, զի Թաղէին ոտքն մինչև ի սրունսն, և տագնապ մեծ յարեգականն ջերմութենէն, և սուր թշնամւոյն գհետ նոցա: Արդ՝ անկան ամենայն զաւրավորքն և

17 Ա չիք՝ և հրաման ետ երթալ
նոցա յԱրարիա
21 Ա հետիոտս

34 ՏՏ ի վերայ, փիկ գհետ
34 Ա զօրուորքն, փիկ զաւրավորքն

կործանեցան: Եւ եղև թիւ անկելոցն աւելի քան դեռևս ետգարս: Եւ սակաւք ի նոցանէ ապրկալքն փախստական ոնկանէին ի տեղի ապաստանի:

Եւ նոքա անցեալ ընդ Յորդանան՝ բանակեցան յերիքով: 5 Յայնժամ անկաւ ան նոցա ի վերայ բնակչաց երկրին. և հնազանդեցան ի ծառություն նոցա ափենեքեան: Յայնմ գիշերի և երեսաղէմացիքն փախուցեալ զտէրունեան խաչն և զամենայն սպասս եկեղեցեացն Աստուծոյ, և արկեալ ծով նաւաւք յուղարկեցին ի պաղատն Կոստանդնուպաւսի: Եւ ապա խնդրեալ նոցա 10 երգումն ի նոցանէ՝ հնազանդեցան ի ծառայութիւն նոցա:

Իսկ թագաւորն Յունաց այլ ոչ ևս կարաց գումարել զգաւրս իւր ընդգէմ նոցա: Եւ նոքա բաժանեցին զգաւրս իւրեանց յերիս մասունս: Մասն մի յեգիպտոս, որ երթեալ կալան մինչև ցԱղեքսանդրիա: Եւ մասն մի ի հիւսիսոյ կողմանէ, ընդդէմ թագաւորութեանն Յունաց. Եւ յական թաւթափել կալան ի վերջնոյ ծովուն մինչև ցեղր գետոյն մեծի Եւփրատայ. և յայնմ կողմն գետոյն՝ զՈւրհայ և զամենայն քաղաքս Միջագետաց: Եւ մասն մի յարևելս՝ ի վերայ թագաւորութեանն Պարսից:

Եւ նուազեցաւ թագաւորութիւնն Պարսից ի ժամանակին 20 յայնմիկ, և զաւրք նոցա բաժանեալ յերիս մասունս: Յայնժամ զաւրացն Իսմայելի, որ էին գումարեալ ի կողմանս արևելից՝ երթեալ պաշարեցին զՏիգրոն, զի անդ նստէր թագաւորն Պարսից: Եւ զաւր աշխարհին Մարաց գումարեալ ի ձեռն զաւրապարին իւրեանց Ռատոմայ Ձմի վառելոց՝ ժողովեցան և գնացին ի վերայ

25 նոցա ի պատերազմ. յայնժամ թողեալ զքաղաքն՝ անցին յայնկոյս գետոյն Դգլազայ: Եւ գնացին և անցին նոքա զգետուն և պնդեցան զհետ նոցա, և նոքա ոչ զաղարեցին մինչև ի սահմանս իւրեանց, ի գեղն որ կոչի Հերթիման: Եւ սոքա պնդեալք զհետ նոցա՝ և չոգան բանակեցան ի գալտին: Եր անդ և Մուշեղ Մա- 30 ժիկոնեան որդի Նաւթի, զաւրապարն Հայոց երեք հազար սպանաղինաւք, և Գրիգոր իշխանն Սիւնեաց տէրն՝ Ռարամբ: Եւ եղև յարձակումն ի վերայ միմեանց. և փախեան զաւրն Պարսից առաջի նոցա. իսկ նոքա զհետ մահալ եարին զնրսա ի սուր սու-

- 4 ՏՏ անցեալք
8 Ա սպաս
9 Ա նոցա խնդրեալ
14 Ա ի հիւսիսոյ

- 20 Ա զօրս
21 Բոյ. յարևելից: Ուղղեցինք
այսպեալ
22 Ա զարկողովք

սերի իւրեանց: Եւ մեռան ամենայն նախարարքն զլիաւորք. մեռաւ և զաւարավարն Բառաթն. ապանին և զՄուշեղ երկու քեռ-
հրդավքն, և զԳրիգոր Միւսեաց տէր ժողով որդւով: Եւ այլքն
զերծեալ զնոցին փախստական յաշխարհն իւրեանց: Եւ իբրեւ
5 եկին հասին մնացորդք զաւարացն Պարսից յԱտրպատական՝ գու-
մարեալ ժողովեցան ի մի վայր, և նստուցին իւրեանց զաւարավար
զՍողոխազատ. և փութացեալ ի Տիգրոն՝ էառ զամենայն գանձս
Թագաւորութեանն և զքնակիչս քաղաքացն և զթագաւորն իւ-
րեանց, և փութացաւ հասուցանել յԱտրպատական. և իբրեւ մեկ-
10 նեալ հեռացան՝ յանկարծակի հասաւ ի վերայ նոցա զաւարն Բա-
մայելի: Եւ նոքա զարհուրեալ թողին զգանձս և զքնակիչս քա-
ղաքին և փախեան. փախեաւ և Թագաւորն իւրեանց, և անկաւ
ի զաւարն հարաւոյ: Իսկ նոցա առեալ զգանձն ամենայն դարձան
ի Տիգրոն, առին և զքնակիչսն քաղաքացն, և աւարեցին զամե-
15 նայն երկիրն:

Յայնժամ կատարեալ երանելոյն Նրակիի զկեանս իւր բար-
ւոք ծերութեամբ. և էին աւուրք իւրոյ Թագաւորութեանն ամբ-
լ: Երկմնեցուցանէ զորդի իւր զԿոստանդին՝ առնել ողորժութիւն
ի վերայ ամենայն յանցաւորացն, զորս հրամայեալ էր առնել.
20 յաքսիւրոն, և դարձուցանել զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիսն: Երդ-
մնեցուցանէ և վասն աստղետի՝ ածել զնա և զկին նորա և զորդիս
նորա, և հառատաւել ի կարգն առաջին: Եւ եթէ կամեսցի զնալ
յաշխարհն իւր՝ երդուեալ եմ նմա, մի՛ եղիցի սուտ երդումն իմ:
Արձակեն զնա, և թող երթայ խաղաղութեամբ:

25 Մեռաւ Նրակդոս, և Թագաւորեաց որդի Ն. Կոստանդին:
Եւ ոչ հք ընտրեցաւ զաւարավար յաշխարհին չափ քանզի ան-
միաբան լիւր իշխանացն՝ մեկնեցան ի միմեանց:

30 Եւ Յլ կաւի ասպականիչ յԱսորեանտան կողմանէ ընդ ձանա-
պարսն ձորոյ յաշխարհն Տարօնոյ. առին զնա և զԲզնունիս և
զԱդիթովնու: Եւ ձանապարհ կանխալ ի Բերկրոյ ձորն ընդ Որդապոյ.
և ընդ Գոկեփրո՝ Թափեցան յԱյրարատ: Եւ ոչ ոք կարաց ի գաւ-
րացն չայոց արկանել զոյժ ի Դուրն աւան. բայց արք երեք

4 SS չիք՝ իբրեւ եկին հասին
7 Ա անտեղ և հետո՝ ի ախարսն
13 Ա զգանձսն
30 ՁԱ ամենդ ի վերայ Մ քա-
ղաքի և (զթագութիւն), զորք զա-
հել և և Պ. թագեցինք զոյժը-

մութիւն: Ըստ զԼ. ԽՔ. Հառ-
նել զպարսութեան
10 SS զոր
24 ՅՅ զգաւ, փթիլ զնա
30 Ա զպարսութեան
31 Ա արարատ

յիշխանացն, որք երթային ժողովել զգաւրն ճապաղական, Թէոդորոս Վահեռունի, և Պաշեան Առաւելեան, և Շապուհ Ամատունի: Որք գնացեալ փախստական ի Դուին, և հասեալ ի կամուրջն Մեծամաւրի՝ ի բաց աւերեցին, և ինքեանք անցեալք գոյժ արկանել ի յաւանին: Եւ ի բերդն ժողովեցին զամենայն մարդիկ աշխարհին, որ եկեալ էին ի կութս այգեստանին: Բայց Թէոդորոսն գնացեալ ի Նախճաւան քաղաք:

Եւ հասեալ Թշնամին Բուշայն ի կամուրջն Մեծամաւրի ոչ կարաց անցանել. բայց ունէին առաջնորդ իւրեանց զՎարդիկ իշխան Մովսէս որ կոչէր Ակնիկ: Ապա անցեալ ընդ կամուրջն Մեծամաւրի՝ հարին ասպատակաւ զամենայն երկիրն, և ժողովեալ զաւար և զգերութիւն բազում յոյժ, և եկեալ բանակեցան ի յեզր մայրւոյն Խոսրովակերտի:

Եւ եղև յաւուրն հինգերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին. մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա. քանզի արկին մուխ շուրջանակի, մերժեցին ծխովն և նետաձգութեամբն զպահապանս պարսպին, և կանգնեալ սանդուխս՝ ելին ի պարիսպն և անկեալ ի ներքս բացին զդուռն քաղաքին: Եւ դիմեալ ի ներքս զաւրք Թշնամեացն՝ սատակեցին սրով զբազմութիւն քաղաքին, և առեալ զաւար և զկապուտ քաղաքին՝ ելին և բանակեցան ի նմին բանակետեղն, որ աւր Ի էր տրէ ամսոյն, յաւուր ուրբաթի: Եւ դադարեալ աւուրս ինչ՝ ելին և գնացին ընդ նոյն ճանապարհ, ընդ որ եկեալն էին: Եւ խաղացուցին զբազմութիւն գերւոյն Լեւ հազար հոգի: Իսկ իշխանն Հայոց Ռշտունեաց տէրն դարանակալ եղեալ ի թագովիտ զաւառի՝ դիմէ ի վերայ նոցա սակաւուք: Եւ ոչ թագովիտ զգէմ ունել նոցա. փախստական լինի առաջի նոցա. և նոքա թոյն մտեալ նոցա՝ սատակէին զբազումս ի նոցանէն. և ինքեանք չոգան անցին յԱսորեստան: Եւ եղև այս յամս Եզրի կաթուղիկոսի:

Իսկ ի ձեռն այնր պատերազմի ի կայսերէ հրաման հասեալ զաւրավարութեանն Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն՝ հանդերձ պատրկութեան պատուով:

Այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթուղիկոսին Ներսիսի, որ

- 5 Ա մարդիկք
8 Ա, Ակ բուշայն, փխկ բուշայն
13 Հ Խոսրովակերտի, Միւս 22 և
SS Խոսրովակերտի

- 20 Ա բանակետեղն. լուսանցքում
առեղն
23 Ա գետոյն, փխկ գերւոյն
32 Ա պատրութեան, փխկ պատր-
կութեան

յաջորդեցաւ ի նմին ամի յաթոռ կաթողիկոսութան փոխանակ եզրի կաթողիկոսի:

- Բայց յորժամ ելին յարեւելք որդիքն Իսմայելի ի Սին անապատէն՝ ոչ ել ընդ նոսա և թագաւորն նոցա Ամո. այլ իբրև
- 5 յաղթեցին պատերազմաւք, վանեալ զերկոսին թագաւորութիւնն, կալան յնգիպտոսէ մինչև ցլեառն մեծ Տորոս, և ի ծովէն արեւմտից մինչև ցՄարս և Խուժաստան՝ ապա ելին արքունական բանակաւքն ի բուն սահմանս կալուածոցն Իսմայելի եւ հրաման ետ արքայ ժողովել զնաւ և զնաւորդս բազումս, և անցանել ընդ
- 10 ծով ի հարաւակողմն յարեւելս, ի Պարսս, և ի Սակաստան, և ի Սընտ, և ի Սրման, յաշխարհն Տուրան և ի Մակուրան, մինչև ի սահմանս Հնդկաց: Իսկ զաւրացն փութանակի պատրաստել՝ զհրամանսն կատարէին. և այրեցին զամենայն երկիրն, և առեալ զաւար և զկապուտ՝ դարձան անդրէն, արշաւանս զնելով ի վերայ ծովուն մկանանցն հասանէին ի տեղիս իւրեանց:
- 15

Զայս լուաք յարանց գերելոց ի Խուժաստանէ, որոց ինքեանք իսկ ականատեսս եղեալ պատմեցին մեզ զայս բան:

Գ Լ Ո Ի Խ ԽԱ.

Վասն Հրէից եւ հաւ խորհրդոց նոցա:

- 20 Առաջից և զՀրէիցն զապստամբողացն խորհուրդսն, որ սակաւ ժամանակս աւգնականութիւն գտեալ ի Հագարացւոցն՝ առին խորհուրդ շինել զտաճարն Սողոմոնի: Եւ գտեալ զպատիւն, որ կոչի սրբութիւն սրբութեանց՝ շինեցին զնա խարսխոյն շինուածով տեղի աղաւթից իւրեանց: Եւ նախանձեալ ընդ նոսա Իսմայելացւոցն՝ մերժեցին զնոսա ի տեղւոյն յայնմանէ, և անուանեցին զնոյն տուն աղաւթից իւրեանց: Նոքա յայլում տեղւոյ անդէն յատակս տաճարին շինեցին այլ տեղի աղաւթից իւրեանց: Եւ անդէն առաջի արկեալ զիւրեանց հարութեան խորհուրդ, լնուլ կամեցեալ զԵրուսաղէմ ծայր ի ծայրէ արեամբ, ջնջել զամենայն քրիստոնէայսն
- 25
- 30 յերուսաղէմէ:

8 Ա Ե, փխկ եւ
10 SS ի Սագաստան
11 Ա չիք՝ ի (Մակուրան)

26 SS չիք՝ առն, Լրացրել են
Մ և Գ.
29 Ա ծայր ի ծայր

- Արդ՝ այդ ոճն ի մեծամեծացն Իսմայելի երթայր յերկրպագութիւն ի տեղի աղաւթից իւրեանց միայն: Ի դիմի հարաւն նմա արք երեք հրեայք ի գլխաւորաց նոցունց, որոց էին սպանեալ խոզս երկուս և տարեալ եղեալ ի տեղի աղաւթիցն, և զարիւնն
- 8 հեղեալ զորմովքն և զյատակաւք տանն: Եւ եղև իբրև ետես զնոսա այրն՝ զտեղի էառ և խաւսեցաւ ընդ նոսա զինչ և խաւսեցաւ. և շոքա պատասխանեալ նմա զանց արարին զնովաւ և զնացին: Եւ նա իսկոյն մտեալ ի ներքս կալ յաղաւթն՝ ետես զչարիս, և դարձաւ փութանակի, զի կալցի զարսն: Եւ իբրև ոչ եգիտ զնոսա
- 10 լուռ եղև և զնաց ի տեղի իւր. և ապա բազումք մտեալ տեսին զչարիսն, և զոյժ արկին քաղաքին: Եւ ուսուցին հրեայքն իշխանին, թէ քրիստոնեայքդ պղծեցին զտեղի աղաւթիցն: Հրամանս ետ իշխանն, և ժողովեցին զամենայն քրիստոնեայսն: Եւ մինչ կամէին զնոսա սրով ռատակել՝ եկն այրն և եկաց յանդիման,
- 15 ասէ. «Ընդէ՞ր հեղոյք զայդչափ արիւն ի տարապարտուց. հրամայեցէ՛ք ժողովել զամենայն հրեայսդ, և ես ցուցից զմահապարտոն»: Եւ եղև իբրև ժողովեցին զամենեանս, և մտեալ ի մէջ նոցա ծանեաւ զարսն զերիսն, որ դիպեցան նմա: Եւ կալեալ զնոսա՝ դատեցին ահագին դատաստանաւք, մինչև յայտնեցին զխորհուրդն: Եւ զի իշխանն նոցա էր ի հրէից անտի՝ հրամայեաց սպանանել արս վեց, զգլխաւորս խորհրդեանն. և այլոցն թոյլ ետ զնալ ի տեղի իւրեանց:

8 Ե զորմովքն
8 Ա զատակաւք
8 Թ Եւ եղև, փնդ ետես

13 Ա զամ քրիստոնեայքն
15 88 Կեղուք

Գ Լ ՈՒ Խ ԽԲ.

- Մեռանելի Կոստանդնի եւ քաղաւորի Մրակլոսի որդոյ Հերակլի
յերկրորդ կնոջէն: Դեռ Վաղենթինի ի Կոստանդնուպոլիս եւ նստու-
ցանել քաղաւոր զԿոստաս զորդի Կոստանդնի: Պատերազմ Պարսից
5 եւ Իսմայելացոց ի Մարտս գաւառի եւ պարտութիւն Պարսից: Հէնն
իսմայելետն քառ կանխառացարեան Դանիէլի մարգարէին: Ապիրառ
խորհուրդ Վաղենթինի եւ մահ նորա: Դարձ յաբօրէ ասպետի, որքայ
Շուսն Խոսրովայ: Թաւառս նենգարեամբ ըմբռնէ զԽէնդորոս եւ
առաւել կապանաւ ի Կոստանդնուպոլիս: Արգարանայ Թէոփորոս եւ
10 դառնայ ի Հայոս պատումով զաւրաւարտութեան: Ասպետ փախչի ի
Կոստանդնուպոլսայ եւ դարձնալ մեանէ ի ծառայութիւն Յունաց
պատումով կիւրապաղառութեան. մահ նորա: Բաժանել զաւրուն Խո-
մայիլի յերթս առաջս եւ արօւսել յԱյրարատ, ի կողման Սեպհական
գնդին եւ յԱզուսնո:
- 15 Եւ եղև ի մահուանն Երակլի Թագաւորեաց Կոստանդին որդի
նորա, և կարգէ ի վերայ զաւրաց իւրոց զաւրաւարս զՎաղեն-
տիանոսն, որ կոչէր Արշակունի: Եւ հրամայեաց իւրոց երթալ
յարևելս:
- 20 Եւ սակաւ ինչ աւուրս Թագաւորեալ Կոստանդին, դաւեալ ի
Մարտինեայ մաւրէ իւրմէ, ի կնոջէն Երակլի՝ մեռանէր: Եւ Թա-
գաւորէ Երակլոս, որդի Երակլեայ, որ ի Մաւրինեայ աւգոստեայ-
քանզի Կոստանդին էր յառաջին կնոջէն: Եւ Վաղենտինի գործե-
ցեալ իրս՝ գնայ ի վերայ նորա զաւրու իւրով ի Կոստանդնու-
պոլիս: Եւ կալեալ զՄարտինէ՝ կտրէ զլեզու նորա և ապա սպա-
25 նանէ գնա հանդերձ երկու որդւովք նորա: Եւ նստուցանէ Թագա-
ւոր զԿոստաս զորդի Կոստանդնի, և անուանէ յանուն հաւրն իւրոյ
Կոստանդին: Եւ ինքն գումարէ զզաւրսն, և գնայ ընդ արևելս:
- 30 Եւ եղև յառաջնուսն ամի Կոստանդեայ Թագաւորին Յունաց,
և յամի տասներորդի Յաղկերտի արքային Պարսից՝ գումարեցան
զաւրքն Պարսից ընդ Իսմայելի Կի արանց վառելոց սպառազի-
նաց: Եւ Իսմայելացոցն ճակատեցան ընդդէմ նոցա ԽԲ արանց

22 23 չիք՝ և (զաղենտինի): Լրա-
ցրել են Մ և Փ

26 Ա գտնուել փիվ յանուն

- սուսերամերկաց, և բաղխեցին զմիմեանս պատերազմաւ ի Մարսս
գաւառի: Մինչև յերիս աւուրս յերկարեալ պատերազմն, մինչև
նուազեալ երկոցունցն կողմանցն հետեւակն մարտին: Յանկարծա-
կի ազդեղ և զաւրացն Պարսից, եթէ եկն զաւր յաւգնականութիւն
5 Իսմայելացւոցն: Եւ փախեան զաւրն Պարսիցն ի բանակէն զգի-
շերն ամենայն. և ճնացորդքն զաւրուն Իսմայելի գնացին ի վերայ
նոցա ընդ առաւաւտն: Եւ ոչ զոք գտին ի բանակին. և ասպատակ
սփռեալ ընդ ամենայն երեսս երկրի՝ հարին զմարդ և զանասուն
սրով. և առեալ բերդս ԻՒՒ սատակեցին զամենայն կենդանի որ
10 էր ի նոսա:
- Բայց զահագին աղէտս հէնին Իսմայելի, որ բորբոքեաց
հրդեհեալ զծով և զցամաք, ի վարիցէ պատմել: Բայց երանելին
Դանիէլ կանխաւ գուշակէ մարգարէութիւնն զայսպիսի նեղու-
թիւնս որ եկն հաս ի վերայ երկրի. որ չորս զազանաւք նշա-
15 նակէ զչորս թագաւորութիւնսն, որ յառնելոցն էին ի վերայ
երկրի: Եւ նախ առաջին զԱրեւմտից թագաւորութիւն, զմարդա-
ցեալ գազանն, որ է Յունաց. և յայտ անտի է՝ ասէ. «Թափեցան
վարազաթեքն և ջնջեցաւ յերկրէ»: Զդիւական կռամուլութեանն
ասէ զՅնուսն: «Եւ եկաց իբրև ի վերայ ոտից մարդոյ, և սիրտ
20 մարդոյ տուաւ նմա»: Եւ ահա գազանն երկրորդ նման արջոյ,
և եկաց ի կողմն մի, յարեւից կողմանէ. զՍասանականին ասէ
զԹագաւորութիւն: «Եւ կողք երեք ի բերան ունելով՝ զՊարսից և
զՄարաց և զՊարթևաց թագաւորութիւնն: Եւ յայտ անտի է՝ որ
ասէին ցնա. «արբ, կեր զմարմինս բաղմաց»: Որպէս և եկեր իսկ
25 ամենեցուն գիտելով: «Իսկ գազանն երրորդ իբրև գինձ, և չորք
թեք թռչնոյ ի վերայ նորա, և չորք գլուխ գազանին». զՀիւսի-
սային ասէ զԹագաւորութիւն, Գոգ և Մագոգ, և երկու ընկերք
նոցին, որոց տուաւ իշխանութիւն թռչել զաւրութեամբ ի ժա-
մանակի իւրում ի կողմանս հիւսիսոյ: «Իսկ գազանն չորրորդ
30 ահեղ և զարմանալի, և ժանիք նորա երկաթիք, և մագիլք նորա
պղնձիք. ուտէր և մանրէր և զմնացուածսն առ ոտն կոտորէր»: Այս չորս,
յարուցեալ Հարաւոյ կողմանէ՝ Իսմայելեան թագաւո-
րութիւնն. որպէս հրեշտակապետն մեկնեաց, եթէ «Գազանն
չորրորդ թագաւորութեանն կացցէ, որ առաւել իցէ քան զամենայն
35 թագաւորութիւնս, և կերիցէ զամենայն երկիր»: «Եւ ժ եղջիւրք՝

3 Ա հետեակն
12 Մ պարտել, փիւկ պատմել
13 ՏՏ նեղութեանս

34 Ա Թագաւորութիւնն
34 Ա է, փիւկ իցէ

Ժ Թագաւորք յարիցեն, և զկնի նորա յարիցէ այլ՝ որ առաւել է չարեաւք քան զամենայն առաջինսն»։ և որ ի կարգին է։

- Եւ եղև յերկրորդում ամի Կոստանդի, Թոռին երանելոյն Երակլի՝ խորհէր Վաղենտին ի միտս իւր՝ ճարտարութեամբ խա-
- 5 բել զսինկդիտոսն, և համբառնալ զինքն ի պատիւ Թագաւորութեանն, որպէս զի պսակեալ զինքն այնպէս արասցէ զաւրավարութիւն։ Եւ ծանրացոյց զլուծ ծառայութեան ի վերայ բնակչաց քաղաքին, և զայն երեք հազար սպառազէնս, զոր ընդ ինքն տա-
- 10 րաւ, և զաւրս բազումս այլ միաբանեալ՝ իւր Թիկունս հաստատէր։ Յայնժամ ժողովեցան արք քաղաքին ի սուրբ եկեղեցին Աստուծոյ առ հայրապետն, և ծանուցանեն նմա բառնալ զծանրութիւնն ծառայութեան. և առաքեցին առ Վաղենտին՝ ի բաց բառնալ զծառայութիւն զայն, և նա ոչ կամեցաւ լսել։ Եւ անդ էր մի ոմն յիշխանացն, որում անունն էր Անտոնինոս. ասէ ցՎա-
- 15 ղենտին. «Զքինչ է նոցա միաբանութիւնն այն և խորհուրդն. կամ զի՞ իսկ իշխեցին համարձակաբար արձակել առ քեզ զայսպիսի բանս. բայց եթէ հրամայեսցես ինձ՝ ես երթայց և քակտեցից զմիաբանութիւն նոցա և ղխորհուրդն։ Եւ հալածեմ զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիս, զի կատարեսցին կամք քոյ»։ Եւ ասէ. «Ե՛րթ և արա՛ որպէս ասացերդ»։ Եւ նա յարուցեալ գնաց արամբք հա-
- 20 զարաւք, և իբրև եմուտ յեկեղեցին՝ սկսաւ պատուհասել զգլխաւորսն գանիւ։ Յոտն եկաց հայրապետն, և ասէ. «Շատ և ոչ է իրաւացի առնել ի տեղւոյն յայսմիկ այդպիսի ինչ»։ Եւ յարձակեալ Անտոնի՝ ած ապտակ ի ծնաւտ նորա, և ասէ. «Ե՛րթ կալ զտեղին քոյ»։ Յայնժամ խռովեալ ամբոխն՝ յարձակեցան ի վերայ նորա։ Եւ ըմբռնեալ գնա քարշեցին զոտանէ ի մէջ քաղա-
- 25 քին, և այրեցին հրով։ Ազդ եղև Վաղենտինի, և զողումն կալաւ գնաւ։ Եւ անդէն վաղվաղակի հեղաւ ամբոխն ի վերայ նորա, և քարշեալ արտաքոյ տանցն՝ զլիսատեցին. և տարեալ ի տեղին, ուր այրեցին զԱնտոնինոս՝ ի նմին տեղւոյ այրեցին և գնաւ։ Եւ զԿոստանդին հաստատեցին յաթոռ Թագաւորութեանն։ Եւ արաւրին զաւրավար գթէոգորոս զոմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի Յունաց կողմանէ։

Սա իբրև առ զաւրավարութիւնն՝ աղաչեաց զԹագաւորն և խնդրեաց պարգևս՝ առնել ողորմութիւն այնոցիկ, զորս էր աք-

4 Ա խորհէր էնտին ի միտս	6	SS զաւրավարութիւն
SS խորհէր վաղենտին տնտի	8	Ա սպառազէն
ի միտս։ Ուղղեցինք այսպես։	23	Ա յայսմիկ
	33	Ա հայնց, գիւկ յայնց

սարեալ յԱփրիկէ: Եւ ժառանգորդ վասն առաքելի, որդւոյ Սմբատայ, Խոսրով Շում կոչեցելոյ: Եւ քաղցրացոյց Աստուած զսիրտ Թագաւորին, և հրամայեաց ամել զնոսա ի քաղաքն Թագաւորական: Եւ ընկալաւ զնոսա իբրեւ զսիրելիս Թագաւորութեանն, և

5 զորդի նորա առաջին սպաթար զՍմբատ ի մէջ ամենայն սպաթարացն, և կանտիաւտ Յէ, Եւ անդէն կարգեաց ի կարգն առաջի յամին հինգերորդի Թագաւորութեան իւրոյ: Նոյնպէս և զՎահանն Խոսրովունի և զայլ եւ: Եւ արձակեաց ի Հայս այլ ոմն իշխան, անուն Թումա: Սա եկեալ ոչ կամէր եղծանել զուխտն, որ ի մէջ

10 կայսեր և իշխանին Մարաց. միաբանեաց զամենայն իշխանսն: Ընդ ինքեամբ և զնաց առ իշխանն Մարաց և խաւսեցաւ ընդ նմա ի խազաղութիւն: Եւ առ ի նմանէ ինչս բաղումս և խոստացաւ նմա երգմամբ, զի տացէ տանել զԹէոդորոս կապանաւք ի պաղատն, զի նա էր իշխան աշխարհիս Հայոց: Եւ դարձաւ եկն

15 անգրէն ի զաւրս Հայոց: Եւ իբրեւ եկն յերկիրն Կոտէից, յամեկարծակի յարձակեցան ի վերայ նորա, կարտն զնա և կապեցին, և ետուն տանել յանդիման Թագաւորին: Իսկ արքայ Կոստանդին իբրեւ լուաւ՝ խռովեցաւ յոյժ. զի ոչ էր ի հրամանէ նորա կապելն, և հրամայեաց լուծանել զնա ի կապանացն, և ընթեռնուլ զգիրս ամբաստանութեանն: Եւ ծանուցեալ զնենգութիւնն՝ հրամայեաց կոչել զառաջեաւ և ընկալու զնա սիրով, և նսրին իշխանութեամբն պատուով: Եւ կարգեաց նմա ռոճիկ և ընդունելութիւն յարքունուստ: Ազա հրամայէ կոչել զԹումասս ոմն, և ոչ հրամայեցաւ նմա մտանել յարքունիս, այլ

20 արտաքոյ քննութիւն առնել. և արդարացուցին զԹէոդորոս Ռըշտունեաց տէրն ի բանս իւր. և եղեն իրաւունս ի վերայ նորա: Իսկ զԹումասս անարգեալ ի բաց ընկեցին ի պատուոյն: Յայնժամ տեսին զմիմեանս. ապետ և Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն, և հեղուին արտասուս ի վերայ պարանոցի իւրեանց, զի էին սննդաւք

25 զակիցք միմեանց ի դրանն Խոսրովայ արքային Պարսից: Իայց ասպետ ոչ կարաց նուաճել ընդ իշխանութեամբն Յեւնաց, այլ արկ ի միտս իւր նենգութիւն, և հրամանս խնդրեաց ի Թագաւորէն Կոստանդեայ, զի արձակեսցէ արա չորս յընտանեաց:

2 Ա շումբ

5 Կարգաւ և զգորդի նորա զՍմբատ առաջին սպաթար ի մէջ ամենայն սպաթարացն:

10 Հաւանալու է՝ և իբրեւ եկն Թէոդորոս

24. Երբտեսնու ամեն. Թվի ուղղելի զԹումասն

իւրոց ի Հայս՝ տանել առ նա զինչս իւր։ Եւ հրամայեաց թագաւորն տալ նմա զհրամանս. իսկ նա այլակերպեալ զինքն՝ առ ընդ իւր արս երիս, և հասեալ ի ծովեզր՝ եցոյց զհրամանն արքունի։ Եւ ի նաւն և էանց ընդ ծովն, և հաղճեալ գնացեալ ի նմանութիւն թռչնոյ՝ եկն եհասս փութանակի ի Տայս և ամրացաւ անդ. քանզի ընկալան զնա Տայեցիքն խնդութեամբ։

Յայնմ ժամանակի ոչ ստեղծ յուզմունք լինէին ի մէջ աշխահիս Հայոց. քանզի փութանակի եկն եհասս հրամանն արքունի առ զաւարավարն Հայոց՝ ունել զամենայն անցս ճանապարհացն, և յուզել յամրոցս աշխարհին։ Ապա ազգ լինէր, եթէ եկն և ամրացաւ ի Հայս ի Տայս։

Յայնժամ հրաման եա զաւարավարն Յունաց Թէոդորոս հանգերձ իշխանաւքն զաւրուսն և նախարարաւքն Հայոց՝ արձակել զներսէս կաթողիկոս առ ասպետ, և ասնել նմա երդումն հաւատարմութեան, ի խնդրել նմա զիշխանութիւն աշխարհին, և ածել նմա զկին իւր և զորդիսն։

Եւ զնաց կաթողիկոսն, հաստատեաց առ նմա զերդումն, զի մի այլ ուրեք կալցի ճանապարհ. և դարձաւ եկն անդրէն։ Եւ զրեցին նոքա առ թագաւորն Կոստանդին ասնել նմա ըստ երդմանն, զոր խոստացաւ. քանզի էր զրեալ ասպետ առ թագաւորն ասպէս, եթէ «Ծառայ քոյ եմ, և ոչ ուրեք երթամ ի ծառայութենէդ ձերմէ. բայց զի ասացին ցիս ոմանք, եթէ անդրէն երթալոց ես ուստի եկիրն՝ վասն այնորիկ զահի հարւոյ և փախեայ։ Բայց արդ եթէ արժանի համարիք՝ միամտութեամբ վաստակիմ, և կեամ և մեռանիմ ի վերայ ձերոյ անտուածապաշտութեանդ»։

Յայնժամ հրամայեաց թագաւորն Կոստանդին ասնել զնա կիւրապաղատ, և տալ նմա պսակ պատուոյն և զիշխանութիւն աշխարհին։ Եւ հրամայեաց արձակել զկին և զորդիսն մեծաւ շքով, և ետ տանել զգաղոյս արծաթեղէնս հանդերձ այլովք մեծամեծ ընչիւք։

Արդ՝ մինչդեռ գայր հրովարտակն և պատիւն ասնել զնա կիւրապաղատ՝ յանկարծակի եհաս նմա հիւանդութիւն և մեռաւ։ Եւ բարձին զմարմին նորա և տարան թաղեցին առ հաւրն իւրում ի Դարիւնս։ Եւ զորդի նորա զանդրանիկ, որում անունն էր

4 Ա ի նմանու
10 Ա յամրոց
11 Ա չեք՝ ի (Տայս)

27 Ա այստեղ և հետո՝ կուրապաղատ
27 Ա զսակ, փիկ պսակ

Սմբատ, կարգեաց արքայ ի պատիւ հաւր իւրոյ, տուեալ նմա զիշխանութիւնն բնիկ տանուտէրութեանն սասպետութեան, և արար զնա դրունգար⁶⁰ զաւրաց իւրոց: Ետ նմա կին ի տանէն Արշակունեաց և յիւրոց մերձաւորաց, և արձակեաց ի բանակն 5 առ զաւրս իւր: Եւ յետ այսորիկ արձակեաց զԹէոդորոս Ռշտունեաց տէրն ի Հայս մեծաւ պատուով, և ետ նմա զնոյն իշխանութիւն զաւրավարութեան, եթէ կամիցին իշխանքն Հայոց և եթէ ոչ կամիցին: Եւ եկն կարգեցաւ ի նոյն իշխանութեանն:

Եւ եղև ի գալ միւսում ամի եկն զաւրն Իսմայելի յԱտրպատական, և բաժանեցան յերիս: Առաջ մի յԱյրարատ, և առաջ մի ի Սեպհական գնդին կողմանսն, և առաջ մի յԱղուանս: Արդ՝ որք ի կողմանս Սեպհական գնդին՝ արշաւեալ սփռեցան և հարեալ զամենայն կողմանսն զայն ոսիկ սրով սուսերի, առին զաւար և զգերութիւն: Եւ եկին ժողովեցան ի յԵրևան, և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ: Եկին ի յՈրդսպու, և ոչ նմա ինչ կարացին առնել: Գնացին անտի և բանակեցան յԱրծափս, հանդէպ բերդին առ ջրոցն: Եւ սկսան պատերազմել ընդ բերդին, և բազում աւճիրս ֆնասուց գործեցին անդ ի բերդէն: Արդ՝ էր նոցա ի թիկանց կողմանէ ել ի գլուխ անդր յԱսորենայ կողմանէ՝ որուս 15 Կախանակտուցն կոչեն: Արդ՝ իջին ընդ այն արք ի վայր ի բերդէն՝ երթալ խնդրել ի բերդէն Դարաւնից զաւր յաւգնականութիւն իւրեանց: Եւ ետ նոցա Սմբատ Բագրատունի, որդի Վարազ Սահակայ՝ արս Խ: Եւ գնացեալ ի գիշերի ելին ի բերդն և ոչ զգուշացան տեղւոյն: Եւ գիտացին Իսմայելացիքն զտեղին, և 25 գնացեալ ի նոյն հետին ելին ի բերդն, և կալան զտեղին մինչև ցառաւաւտն: Եւ արս Ժ պահապանս տեղւոյն ըմբռնեցին ի քուն և սպանին:

3 Ա դրունգար
10 Ա յարայրատ

11 ՏՏ ի սեփական (միշտ այսպէս)

14 Ա ի հերան, փիւկ ի յԵրևան

Գ Լ ՈՒ Խ ԽԳ.

- Թէնդորոս Ռօսուսի հաբկանէ զԻմայեղացիս եւ քափէ զաւարս եւ զգերին, զոր առեալ էր նոցա յԱրծափս: Այլ զաւր Իմայեղացաց հաբկանէ սրով յԱյրարատայ մինչեւ ի սահմանս Յայոց, Վրաց եւ
- 5 Ազովանից: Նաւամարտութիւն առ Կոստանդնուպոլսով եւ չարաչար պարտութիւն Իմայեղացաց: Կոստանդին կայսր առնէ հառաւորս ընդ Մաւկայ: Շինութիւն եկեղեցւոյն յանուն Զուարթնոց: Սահառօսանութիւն զաւրուն Յունաց զՀայոց վասն իրաց հաւատոյ: Հրաման ի Կոստանդնէ՝ առնել միաբանութիւն հաւատոյ ընդ Հռոմս: Ժողով
- 10 եկեղեցեակամ վասն խնդրոյ սիաբանութեան:

- Եւ եղև յամին երկրորդի Կոստանդինի, յամսեանն հոռի, որ աւր ԻԳ էր ամսոյն, յաւուր կիւրակէի ընդ առաւաւտս՝ ճչեցին Իմայեղացիքն ի բերդին վերջոյ և առաջոյ, և հարին զնոսա սրով սուսերի: Եւ բազումք գահավէժ լեալ սատակէին: Եւ զկա-
- 15 նայս և զմանկունս իջուցին ի բերդէն, կամէին սատակել. և ոչ գոյր թիւ գերւոյն, և անասուն պաճարացն բազում յոյժ: Եւ եղև ի վաղիւ առաւաւտուն եկն եհաս ի վերայ նոցա զաւրավարն Հայոց, և եհար զնոսա անհուն կոտորածով: Եւ էին նոքա երեք հազար ընտիր սպառազէնս յամենայն զաւրացն Իմայելի, և ոչ
- 20 ոք գերծաւ ի նոցանէ. բայց սակաւ ճողպրեալք հետեակք երթեալ ամրացան ի շամբին: Եւ ապրեցոյց տէր յաւուր յայնմիկ զբազմութիւն գերւոյն ի ձեռաց Իմայեղացոցն. և զԻմայել խորտակեաց կործանմամբ մեծաւ. և մեռան Բ իշխանքն Իմայելի, Աւթման և Ոգոմայ: Եւ եղև յաղթութիւն մեծ զաւրավարին Հայոց:
- 25 Եւ ետ տանել զաւրավարն Հայոց զընծայս Կոստանդինի՝ ի պատեւրազմէն զընտիր ընտիր երիվարացն ո ձի. զոր առեալ արքայի ուրախ եղև ինքն և ամենայն պաղատն, և արձակեաց անդրէն շնորհակալութիւն մեծ:

- Իսկ այն զաւրն, որ ի կողմանս Այրարատեան, եհար սրով
- 30 մինչև ի կողմանս Տայոց, Վրաց և Աղուանից, առ զաւար և զգե-

11 Ա Կոստանդինի

14 Ա բազում

17 Ա չիք՝ զաւրավարն հայոց

25 Ա Կոստանդինի

29 Ա արարատաս

30 Ա գերութիւն

ընթացին, և եկն էանց ի Նախճաւան առ այն զաւր, որ մարտ եղեալ կռուէին ընդ բերդին Նախճաւանի: Բայց սակայն ոչ կարացին առնուլ զնա: Առին զբերդն Խրամայ, և սատակէին զնոսա սրով, և զկանայս և զմանկունս գերի վարեցին:

- 5 Իսկ որ ի կողմանս Պաղեստինացւոցն՝ հրամայեաց կազմել նաւատորմիդս բազում. և եմուտ ի նաւ, և կալաւ գործ պատերազմի ընդ Կոստանդնուպալիս: Եւ ոչ յաջողեցաւ նմա նաւամարտութիւնն. քանզի ելին ընդդէմ նորա զաւրացն բազմութիւն նաւաւք. և կործանեցին զնոսա ի խորս ծովուն, և զբազումս վանեցին հրով, և զբազումս փախստական արարեալ հալածեցին: Բայց սակայն զարհուրեցաւ արքայն Կոստանդին. լաւ համարեցաւ տալ սակ, և առնել հաշտութիւն պատգամաւորաւք. և փութացուցանէին Իսմայելացիք զՅոյնս, զի կատարեացն զրան հաշտութեանն: Իսկ Թագաւորն Յունաց Կոստանդին, քանզի մանուկ էր, ոչ իշխեաց կատարել առանց կամաց զաւրուն, և գրէ առ Պոռկոպ, զի երթիցէ ընդ նմա ի Դամասկոս առ Մաւրիաս իշխանն զաւրուն Իսմայելի, և կատարեսցէ զպայման հաշտութեան ըստ զաւրուն կամացն: Արդ՝ իբրեւ ետես Պոռկոպ զհրամանն արքունի և լուաւ բանս ի զաւրացն՝ զնաց զհետ նոցա ի Դամասկոս առ
- 10 Մաւրիաս իշխան զաւրուն Իսմայելի. և յայտնեաց զչափ սակին և ասաց զսահմանն, և առ զհաշտութիւնն և զնաց:

- Յայնմ ժամանակի արկ ի միտս իւր կաթուղիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն որ ի Վաղարշապատ քաղաքին, ի վերայ ճանապարհին՝ յորում, ասեն,
- 25 ընդ առաջ եղև Թագաւորն Տրդատ սրբոյն Գրիգորի Շինեաց անդ և եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Զուարթնոցն, որոց երևեալ ի տեսլեան սրբոյն Գրիգորի բազմութիւն երկնաւոր զաւրացն: Եւ շինեաց զեկեղեցին բարձր շինուածովք և չքնաղ զարմանալեաւք, արժանի աստուածային պատւոյն, որում նուիրեացն: Ած
- 30 ջուր և երբ զգետոյն և արկ ի գործ զամենայն վայրսն առապար, տնկեաց այգիս և ծառատունկս, և շուրջանակի պատուարեաց զբնակութեամբն գեղեցկադիր յաւրինուածով բարձր պարսպաւ ի փառս Աստուծոյ:

Այլ ոչ դադարեաց վիշապն այն ապստամբ, այլ թէ և աստուածամարտ լինել կամեցաւ յիւրոց խորամանկութենէ. այլ

երկնէր յարուցանել հալածանս ի վերայ եկեղեցեացն Հայաստանեայց աշխարհին: Քանզի յամս Կոստանդինայ թագաւորի թոռին Երակլի արկ ի գործ զթորաճանկութիւն իւրոյ չարութեանն, արքանեակս իւր կալաւ զգաւրս Յունաց որ ի Հայաստան աշխարհին: Քանզի ոչ երբէք ընդունէին Հայք զՀռոմն ի հաղորդութիւն մարմնոյ և արեան տեսնու: Եւ արդ՝ զրեն նոքա ամբաստանութիւն առ թագաւորն Յունաց Կոստանդին և հայրապետն, թէ «Իբրև գանաւբէնս համարեալ եմք յաշխարհիս յայսմիկ: Քանզի անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտումարն Լևոնի, և նզովեն զնոսա»: Յայնժամ հրաման ետ թագաւորն հայրապետաւն հանդերձ, և զրեն հրովարտակ առ Հայս, զի միաբանութիւն հաւատոյ արեացեն ընդ Հռոմի, զի մի խոտեցեն զժողովն և զտումարն զայն: Եւ էր անդ այր մի ի Բագրևանդ գաւառէ, ի Քագաւան գեղջէ, որ էր ուսեալ զարուեստ փիլիսոփայութեան, և անուն նորա Դաւիթ: Զնա հրամայեաց արձակել ի Հայս, զի երթեալ ի բաց հատցեն զհակառակութիւնն: Եւ ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսունքն և նախարարքն Հայոց ի Դուին առ քրիստոսաւեր կաթողիկոսն Ներսէս և առ բարեպաշտ գաւրավարն Հայոց Թէոդորոս Ուտունեաց տէրն: Եւ տեսին զհրամանս թագաւորին, և լուան զբանս փիլիսոփային, որ ուսուցանէր զԵրրորդութիւնն բաժանմամբ ըստ տումարին Լևոնի: Եւ իբրև լուան՝ չառին յանձն փոխել զճմարիտ վարդապետութիւնն սրբոյն Գրիգորի՝ ըստ տումարին Լևոնի: Հանոյ թուեցաւ ամենեցուն առնել թղթոյն պատասխանի:

3 ՏՏ չիբ՝ իւր

4 Բուլ. «զգաւրսն որ ի յունաց աշխարհին»: Ուղղեցինք այսպես ըստ Ասողկի:

5 Ա զհռոմօփ հաղորդութիւն: ՏՏ զՀռոմօփ հաղորդութիւն: Ուղղեցինք այսպես ըստ Ասո-

ղիկի:

6 ՏՏ չիբ՝ և (արեան)

13 Բուլ. «այր մի ի բագրեւան գեղջէ»: Ուղղեցինք այսպես ըստ Ասողիկի:

16 ՏՏ հաւացէ

17 Ա եպիսկոպոսունսն

Գ Լ ՈՒՆ ԽԴ.

Պատճէն պատասխանի բզբոյն եկելոյ ի Հայոս ի Հոռոմոց քաղաւորէն Կոստանդինայ, զոր գրեցին Հայոց եպիսկոպոսունմէն եւ կաթուղիկոսն Նեքոնէս համագործ ճախարարաւմն եւ զաւարավարուն Թէոփրոսիւ Ռոսումեաց տեառն 64:

Ճօմարիս եւ ռազադաւան ճամտիկ Նիկիական:

Աղաչեմ զքեզ, ընթերցի՛ր՝ որ զքրիստոնէական հաւատն ունիս, աստուածասէր:

Հոգիւնկալ մարգարէիցն և յառաքելոցն Քրիստոսի ունիմք
10 զպատուէր՝ առնել աղաւթս խնդրուածովք ի վերայ աստուածասէր թագաւորութեանդ և ամենայն իշխանացն և զաւրաց, և բոլորովին ամենայն աստուածապահ պաղատոյդ, յոր սէրն Աստուծոյ հանգուցեալ է, և շնորհք աստուածային պարգևացն յայտնի են ի վերայ ձեր:

15 Զի ահա թագաւորութիւն մեծ և հզաւր քան զամենայն թագաւորութիւնս, զոր ոչ ձեռին մարդկան, այլ Աստուծոյ աջովն պսակեալ, զոր ոչ ոք կարասցէ փոխանորդել՝ բայց Քրիստոսի թագաւորութիւն: Նոյնպէս և քահանայապետութիւն սուրբ՝ շնորհիւն Աստուծոյ, նախարարք և զաւրք քրիստոսասէրք: Եւ մեր
20 պանծացեալ ի լոյս աստուածասէր թագաւորութեանդ՝ անշարժ մնացաք ի մէջ չար և անաւրէն թագաւորացն Պարսից: Զի յորժամ բարձին զթագաւորութիւնն և կորուսին զամենայն զաւրս աշխարհին Հայաստանեայց, և ի գերութիւն վարեցին զարս և զկանայս, իսկ ի մնացելոցն վերայ սուր եղեալ և շողացուցեալ՝

25 Դանաւցան դարձուցանել ի մոլորութիւն, այլ ոչ կարացին շարժել, նաև «ամաչեցին ևս անաւրէնք յունայնութեան իւրեանց»: Մինչև հրաման տալ Կաւատայ արքայի և որդւոյ նորին Խոսրովու, եթէ «Իւրաքանչիւր ոք զիւր հաւատս կալցի, և զՀայս նեղել ոք

3 Գլխի վերնագիրը միայն «հա-
տատն ունիս, աստուածասէր»
ձեռագրին է

4 Բոլ. զաւրավարին: Ուղղեցինք

այսպես:

13 Ա շնորհս

23 Ա հայաստանեաց

28 ՏՏ կայցէ

մի իշխեսցէ. ամենեքին մեր ծառայք են, մարմնով մեզ ծառայեսցեն, իսկ վասն հոգւոցն, որ զհոգիսն դատի՝ նա զիտէ՝ Ապա դարձեալ Խոսրով Որմզդի՝ յետ գերութեանն Երուսաղէմի, հրամանատարն էր ամենայն եպիսկոպոսաց կողմանցն Արևելից և Ասորեստանի:

5 Ժողովել ի դուռն արքունի և ասէ. «Լսեմ եթէ երկու կողմանք են քրիստոնէիցն, և մին զմիւսն նզովէ. վասն զի չհամարին իրաւացի: Արդ՝ միաբանութեամբ ժողովեսցին ի դուռն արքունի, զի զուղիղն հաստատեսցեն և զթիւրն ի բաց մերժեսցեն»: Եւ ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսունք և երիցունք և ամենայն հաւատացեալք կողմանցն այնոցիկ. և կացոյց ի վերայ նոցա ոստիկանս զՍմբատ Բագրատունի, զանուանեալն Խոսրովայ Շընումն, և զբժշկապետն արքունի: Եւ անդ էր ի գերութեանն և Զաքարիաս հայրապետն Երուսաղէմի և այլ բազում իմաստասէրք, զորս գերեալ էր յԱղեքսանդրացւոց քաղաքէն. որոց հրաման ետ արքայ

15 Խոսրով՝ արդարութեամբ ի վերայ հասանել, և զճշմարիտն ծանուցանել արքայի:

Եւ ժողովեցան ամենեքեան ի դահլիճն արքունի, և եղև ազդակ. քանզի էին ոմանք ուղղափառութեան հաւատով, և գրով և կնքով հին Թագաւորացն: Եւ այլ Նեստորականք, և այլ բազում խառնիճաղանճ աղանդոյն: Նաև հրէապետն 65 իսկ յառաջ մատուցեալ ասէր. «Մի կոչեսցի Աստուած այրն այն»: Եւ ծանուցին զբանս Թագաւորին:

Պատասխանի ետ Թագաւորն և ասէ. «Ո՞ր հրամանաւ եկն նա ի տեղին յայն. արդ զանալից լիցի և զնասցէ»: Նոյնպէս և այլ բազմութիւն աղանդոց հրամայեաց հանել յատենէն. բայց միայն զՆիկիականն և զԿոստանդնուպալսին և զԾփեսոսին և զԲաղկեդոնին հրամայեաց քննել:

1 Բռլ. «մեր ծառայք են մարմնով, իսկ վասն» Ուղղեցինք այսպես ըստ Ասողիկի:

2 ՅՏ զհոգին դատէ

4 Ա յարևելից

6 Բռլ. «նզովէ զինչ համարին»: Այսպես ուղղեցինք ըստ Ասողիկի:

10 Բռլ. «ոստիկան»: Այսպես ուղղեցինք ըստ Ասողիկի:

13 Բռլ. «զորս և գերեալ էր»: Ասողիկ չունի՝ և:

14 Ա յաղկեսանդրացւոց

18 Բռլ. «ուղղափառ հաւատով՝ գրով»: Այսպես ուղղեցինք ըստ Ասողիկի:

19 Ա այլք (բազում)

20 Բռլ. ժողովրդոց, փիւղ աղանդաց: Այսպես ուղղեցինք ըստ Ասողիկի:

20 Բռլ. հայրապետն, փիւղ հրէապետն: Այսպես ուղղեցինք ըստ Ասողիկի: Տ. Ժանոթ. 65:

- Իրպեցան անդ արք երկու եպիսկոպոսք յաշխարհէն Հայոց, արք հաւատարիմք, զորս վասն բռնութեան աշխարհին էին ար-
ձակեալ, զի ծանուցեն թագաւորին, Կոմիտաս Մամիկոնէից
եպիսկոպոս և Մատթէոս Ամատունեաց: Բնէին պատրաստական
5 անդ ընդ ինքեանս զգիր սրբոյն Դրբգորի: Եւ հրամայեաց թա-
գաւորն հարցանել, եթէ «Յորոց թագաւորաց ժամանակս եղեն
ժողովքդ այգոքիկ»: Եւ նոքա ասացին, եթէ «Նիկիոյ ժողովն առ
Կոստանդիանոսիւ եղև, իսկ Կոստանդնուպալսին առ Թէոդոսիւ
Մեծիւ, և Նիքեսոսին առ Փոքր Թէոդոսիւ, և Քաղկեդոնին առ
10 Մարկիանոսիւ»: Պատասխանի ետ թագաւորն և ասէ. «Երից թա-
գաւորաց հրամանքն ճշմարիտ թուի լինել՝ քան միոյն»: Եւ ի
վերայ հասեալ թագաւորն և վասն Նեստորի, թէ ո՛ր, կամ ուստի,
կամ յորում ժողովի, և թէ զի՞նչ խաւեցաւ, և հրամայեաց զՆես-
տորականսն հանել յատենէն անտի արտաքս: Նոյնպէս և վասն
15 Քաղկեդոնի ժողովոյն եհարց, եթէ «Ճշք էին գլխաւորք». և ծա-
նուցին նմա զամենայն և ասացին, եթէ Ինքեանք իսկ ի Նիկիայ
և Կոստանդնուպալսի թագաւորքն Կոստանդիանոս և Թէոդոս
Մեծն, իսկ յՆիքեսոս՝ Կիւրեղ Աղէքսանդրու եպիսկոպոսն: Եւ Քաղ-
կեդոնի՝ Թէոդորեոսն եպիսկոպոսն, որ զՆեստորին խորհէր»:
20 Էր անդ Երան անուանեալ կաթողիկոսն, և այլ եպիսկո-
պոսունք յԱսորեստանէ և յԱքաւաստանէ և ի Խուժաստանէ, և
յայլոց աշխարհաց. վասն որոյ հրաման ետ արքայ Խոսրով քան-
գել զամենեցունց նոցա զեկեզեցիսն և սրով սատաղել զնոսա, թէ
ոչ զարձցին ի մոլորութենէն և ելանիցեն յարքայական պողոտայն:
25 Իսկ որք զՔաղկեդոնին՝ զՎիրոյ զԱղուանից կաթողիկոսն,
և այլ բազում եպիսկոպոսունք ի Յունաց կողմանէ, և իշխանք,
որք եկեալ էին ի ծառայութիւն Պարսից թագաւորին, որով և
զփայբարն⁶⁶ իսկ հրամայեաց տալ. բայց խնդրեաց յետկար ի

1 ՏՏ եպիսկոպոս
2 Բու. զոր, փիկ զորս: Այսպես
բառ Ասողիկի:
3 Ա ծանուցանեն
4 Ա Մաթէոս
8 Ա այստեղ և հետո՝ Կոստան-
դիանուպոլսին
13 Ա զնեստորեանքն: ՏՏ զՆես-
տորեանքն: Այսպես ուղղեցինք
բառ Ասողիկի:

18 ՏՏ Նիքեսոս
19 Ա Թէոդորեոսն
20 Ա չիք՝ երան
24 ՏՏ ելանիցին
26 Ա զվիրս: ՏՏ զվրաց, փիկ
զվիրոյ: Ուղղեցինք բառ Ասո-
ղիկի և Նորայրի ցուցման:
28 Ա զլեփայբարն: ՏՏ չլեփայ-
բարն: Տ. Մանթ. ՄԾ:
28 Ա յետկար

կողմանցն երկոցոսնց, զձիկիայն՝ որ առ Կոստանդնուսոսիւ, և զԿոստանդնուպալսին՝ որ առ Մեծն Թէոփոսիւ, և զԾփեսոսին՝ որ առ Փոքր Թէոփոսիւ, և զԲագլեգոնին՝ որ առ Մարկիանոսիւ, և զամենայն քննել և ի վերայ հասանել: Եւ իբրև ծանեաւ զամենայն հաւաստեալ, և ճշմարտութեամբ ի վերայ եհաս՝ ենարցցնուսա և ասէ. «Նոքա երեքին ընդէ՞ր ոչ ասացին երկուս բնութիւնս՝ բաժանմամբ, որպէս զսոսայտ. յայտ է եթէ պարտ է և զմեզ յերկուս բաժանել և երկուս ասել թագաւորայ, և ոչ ժփռ Զի և ես յերկուց բնութեանց եմ, թէպէտ ի հաւրէ և ի ժաւրէ թէպէտ ի հոգւոյ և ի մարմնոյ: Բայց աստուածութիւնն, որ յամենայն տեղւոջ է, և զինչ կամի զամենայն լինել կամ առնել ոչ կարէ, աստուածութիւնն զինչ է»:

Ապա հրամայեաց հարցանել զՋաքարիաս հայրապետն Երուսաղէմի և զիմաստասէրն, որ յԱղեքտանդոսացւոց քաղաքէն, զի զարգարն ասացեն երգմամբս Եւ նոցա պատասխանի տուեալ ասեն. «Եթէ ոչ էաք մեք խոտորնակս գնացեալ առ Աստուծոյ՝ և ոչ նա բարկութեամբ խոտորնակս գնացեալ էր առ մեզ. բայց արդ՝ երկուցեալ յԱստուծոյ՝ առաջի ձեր զճարտիտ առեմք: Հաւատ ճշմարիտ այն է՝ զոր ի Նիկիայն ասացին առ երանելոյն Կոստանդիանոսիւ: Եւ նմին միաբան Կոստանդնուպալսին և Եփեսոսին. և նոցին միաբան Հայոց հաւատն ճշմարտութեամբ: Իսկ Բագլեգոնի ասացեալն ոչ է միաբան նոցին, որպէս ձեր բարեբարութիւնդ ծանեալս:

Եւ հրաման տուեալ թագաւորն խնդիր առնել ի գանձու տեղւոյն, և գտին զրեալ զՆիկիայն հաւատս ճշմարիտս, և ի փրայ հասեալ ըստ միաբանութեան հաւատոյ աշխարհիս Հայոց, որ էք կնքեալ մատանեալ Կաւատայ արքայի և որդւոյ նորոս Խոսրովու: Յորոյ վերայ հրաման ետ արքայ Խոսրով, եթէ ամենայն քրիստոնեայք, որ ընդ իմով իշխանութեամբս են՝ հաւատ զՀայոցն կալցին: Եւ որք միաբանին ընդ Հայոց հաւատոյն ի կողմանս Ասորեստանեայց, Կամիքով մետրապօլիտ, և այլք տաան եպիս-

2 Ա. զԿոստանդնիսի տղային (հետո նույնպէս)

4 Ա. ծանեալ հաւաստեալ զամենայն

10 Բոյ, «աստուածութիւնն թէ յամենայն տեղւոջ ոչ է, և զինչ կամի՝ զամենայն լինել

կամ առնել: Այ կարէն Աստուածութիւնն զինչ է»: Այսպէս ուղղեցինք բոս Ասողիկի:

14 Ա. ցիմատուսիքն

24 Ասողիկ ունի՝ թ գանձու արքային, փխջ թ գանձու տեղւոյն

կոպոս. և աստուածասէր Թագունհին Շիրին, և քաջն Սմբատ. և բոժկապետն մեծ: Իսկ զպատճէն ուղիղ խոստովանութեանն արքայ Խոսրով հրամայեաց կնքել իւրով մատանեալն և տալ ի գանձս արքունի:

- 5 Իսկ արդ՝ զի եհան զմեզ Աստուած ի ծառայութենէ խաւարային իշխանութեանն և արժանի արար երկնաքաղաքացի Թագաւորութեանդ, ճրչափ ևս առաւել քան զառաւել արժան է մեզ վայելել ի խաղաղութեան, որ և պարտիմք խնդրել ի Քրիստոսէ Աստուծոյ վասն բարեպաշտ և աստուածասէր Թագաւորութեանդ՝ անշարժ մնալ մինչև յաւիտեանն, իբրև զաւուրս երկնից ի վերայ երկրի հանդերձ յաղթութեամբդ բազմաւ, տիրելով ամենայն տիեզերաց, ծովու և ցամաքի: Որ թէպէտ և մարմնով էք ի մարդկային յազգէ, այլ ունիք զտեղիք աստուածային աթոռոյն. և լոյս փառաց աստուածասէր Թագաւորութեանդ լցեալ ունի զառ ի ներքոյս ամենայն, պսակեալդ յերկնուստ, պարծանքդ ամենայն քրիստոնէից զաւրութեամբ աստուածային խաչին նշանաւն, նմանեալդ աստուածասէր, աստուածապաշտ, աստուածաշնորհ, քաջ և յաղթող փրկութենագործ երջանիկն Նրակլի հաւրն քոյ, որ փրկեացն զամենայն երկիր ի դառն դահճէն: Եւ այժմ զնոյն շնորհեցէ Քրիստոս Աստուած ի ձեռն բարեպաշտութեան քոյ:

- Եւ որ վասն միաբանութեան հաւատոյ խնդիր հրամայեալ էր առնել, և զգիր բարեպաշտութեան խոստովանութեան արձակեալ էր առ մեզ անարժան ծառայսս, զոր իբրև տեսաք՝ երկրպագութիւն մատուցաք, և մեծաւ խնդութեամբ փառաւորեցաք զՔրիստոս, և աւրհնեցաք զբարեբարութիւնն: Եւ արդ՝ այսպէս ուսաք զհաւատոցն ճշմարտութիւն: Յովհաննէս աւետարանիչն ասէ. «Ի սկզբանէ էր բանն, և բանն էր առ Աստուած, և Աստուած էր բանն»: Եւ նոյն դարձեալ ի Կաթողիկէին իւրում ասէ. «Որ էրն ի սկզբանէ, զորմէ լուաքն, որում աւանատես իսկ եղաք, ընդ որ հայեցաք, և ձեռք մեր շաւղափեցին ի վերայ բանին կենաց: Ահա մարմին եղև բանն. և կեանքն յայտնեցան, և տեսաք և վկայեմք և պատմեմք ձեզ զյաւիտենական կենացն՝ որ էր առ

7 Բու «ճրչափ ևս առաւել պարտիմք խնդրել»: Լոյսերինք այսպէս ըստ Աստուծոյ:

9 Ա չիք՝ և (աստուածասէր)

11 «Ի վերայ երկրի» բառերով ընդհատվում է զավանութեան Թուղթը Աստուծոյ մօտ:

հաւր, և երևեցաւ մեզ»։ Եւ նոյն Յովհաննէս ասէ յաւետարանին
 թէ «Աստուած ուրուք չիք տեսեալ»։ Եւ Պաւղոս ասէ. «Զոր ոչ
 ոք հտես ի մարդկանէ, և ոչ տեսանել կարող է»։ Իսկ զիմորդ
 ասէ, եթէ «Ականատես իսկ եղաք», և եթէ՝ «Ընդ որ հայեցաք և
 5 ձեռք մեր շաւղափեցին ի վերայ բանին կենաց», և եթէ՝ «Որ
 էրն առ հաւր, և երևեցաւ մեզ»։ Այն կարի ահագին, որպէս պարտ
 իսկ է՝ ըստ աստուածութեանն. և այս կարի խոնարհագոյն և
 մարդասիրաբար՝ ըստ մարդկային բնութեանս։ Բայց յայտ իսկ է.
 զի զմարմնանալն Աստուծոյ պատմէ, որպէս տէրունականն պատ-
 10 մէ բան, եթէ «Որ հտես զիս՝ հտես զհայր»։ «Զիս» ասաց, որպէս
 զմի, և ոչ «զմեզ», որպէս զերկուս։ Անդ զաստուածութենէն միայն
 ասէ «Որ միայն ունի զանմահութիւն բնակեալ ի լոյս հանդ և
 անմատոյց», իսկ աստ՝ զմարդկութենէն և զաստուածութենէն. զի
 անտեսանելին ոչ երևէր, այլ ի տեսանելումն տեսանէին զանտե-
 15 սանելին. զի ի տեսանելումն՝ հայրենի բնութիւնն աստուածային
 և մայրենի բնութիւնն մարդկային։ Զի հայրենի բնութիւնն ի
 մարդկային բնութիւնն միացու անփոփոխելի միութեամբ։ Եւ
 ծնաւ մի տեսակ—Աստուած և մարդ, որպէս ճրագն։ Տարսոնացին
 պատմէ. «Մի է, ասէ, Աստուած, և մի միջնորդ Աստուծոյ և մարդ-
 20 կան»։ Իսկ միջնորդն միոյ ուրուք ոչ է. զի յերկրոցունցն զմիութե-
 թիւնն. որպէս յԱբրահամէ և ի Սառայէ Իսահակ ծնեալ միաբա-
 նութեամբ։ Այսպէս և Քրիստոս ի Հոգւոյն սրբոյ և ի Մարիա-
 մայ ծնեալ մի բնութիւն, անզանգ և անշփոթ միութեամբ, ան-
 ճառ ըստ Աստուծոյ ի հաւրէ, և զի ոչ լուծաւ կուտութիւնն։

25 Արդ՝ մի է տէր Յիսուս Քրիստոս, Աստուած և մարդ. կեանք
 կախեալ զփայտէ առաջի աչաց ըստ նախամարգարէին ձայնի,
 «Որոյ վիրաւքն բռնեցաք ամենեքեան»։ Այսպէս և երանելին
 Յովհաննէս զմիաւորութիւն պատմէ ի Կաթողիկէին իւրում ասե-
 30 լով. «Սա է, որ եկն ջրով և հոգւով և արեամբն Յիսուս Քրիստոս.
 ոչ ջրով միայն, այլ արեամբ և ջրով. և հոգին է վոր վկայէ, զի
 հոգին իսկ է ճշմարտութիւն։ Սոքա երեքին են, որ վկայեն. հո-
 գին և ջուրն և արիւնն. և երեքինն մի են։ Եթէ զմարդկան ինչ
 զվկայութիւն ունիցիմք՝ ապաքէն Աստուծոյ վկայութիւն մեծ է,

10 Ա զի, քիչ զիս

13 ՏՏ յանմատոյց

13 Բու. իսկ արդ, քիչ իսկ ասու

Ուղղեցինք այսպէս։

16 Բու. ի մարդկային։ Զի. Ուղ-

ղեցինք այսպէս

16 Ա չիք՝ ի (մարդկային)

23 Ա անշփոթ

27 Ա ամենեքին

33 ՏՏ զվկայութիւն մեծ է

դոր վկայեաց ի վերայ որդւոյ իւրոյ, եթէ «Դա է որդի իմ սիրելի ընդ որ հաճեցայ, դմա լուարուք»։ Եւ ոչ բաժանեաց յերկուս բնութիւնս և յերկուս անձինս և յերկուս միտս. այլ «գայն» և «գոմայն» ասելով՝ զմիութիւնն յայտ արարեալ։ Որպէս և սոյն

5 իսկ աւետարանին. յայտնէ ասելովն, եթէ «Հոգին և ջուրն և արեանն, և երեքինն մի են»։ Եւ ի միւսումն վայրի ասէ. «Եւ արեանն Յիսուսի որդւոյ նորա սրբէ զմեզ յամենայն մեղաց»։ Ահա որդի Աստուծոյ է Յիսուս Գրիստոս և որդի մարդոյ, և երկոքինն ի միասին մի բնութիւն։ Արդ՝ զի ան-

10 մարմին և անմահ է աստուածութիւնն՝ ամենեցուն յայտ է. բայց այն առաւել զարմացմամբ և բարերարութեամբ լի, յաւանդելիք և յոյժ մարդասիրութեան նշանակ։ Զի անմարմինն մարմնեանայր, և անտեսանելին տեսանիւր, անշաւապիւին շաւա-

15 փիւր, անժամանակն սկսանիւր, որդին Աստուծոյ որդի մարդոյ լինէր, և զմարդկութիւն իւր խառնէր ի թիւ աստուածութեանն իւրում։ Արդ՝ զխոնարհելն մահու չափ և մահու խաչի՝ առաքեալն Աստուծոյ ասէ, եթէ «Մինչ թշնամիքն էաք, հաշտեցաք ընդ Աստուծոյ մահուամբ՝ որդւոյ նորա»։ Եւ դարձեալ ասէ. «Որ յիւր

20 որդին ոչ խնայեաց, այլ վասն մեր ամենեցուն մատնեաց զնա»։ Եւ դարձեալ՝ «Եթէ էր ծանուցեալ՝ ոչ արդեաւք զտէրն փառաց ի խաչ հանէին»։ Եւ դարձեալ՝ եթէ «Աստուած զորդին իւր առաքեաց ի նմանութիւն մարմնոյ մեղաց՝ և վասն մեղաց. և դատապարտեաց զմեզս ի մարմնի անդ»։ Զի՞նչ իցէ «դատապարտեացն»։

25 Այն է, զի խափանեաց զայն որ զիշխանութիւն մահուն ունէր, աշխիւն զսատանայ։ Իսկ զի՞նչ և առ մշակս աշուոյն ասիցէ տէրն, եթէ «Իբրև մերձեցաւ ժամանակ պտղոյն՝ առաքեաց զծառայս իւր առնաւ զպտուղ նորա. և կաշեալ մշակացն զծառայո նորա՝ զոմանս տանջեցին, զոմանս քարկոծեցին, զոմանս սպանին. յետոյ առաքեաց զորդի իւր՝ ասէ. թերև ամաչեսցեն յորդւոյ աստի

30 իմէ։ Իսկ մշակքն իբրև տեսին զորդին՝ ասեն. սա է ժառանգն, եկաքք սպանցուք զսա, և մեր եղբայր ժառանգութիւնն։ Եւ հանեալ զձա արտաքոյ աշուոյն սպանին»։ Արդ՝ ոչ միայն բանն է որդի Աստուծոյ, այլ և բանն և մարմինն. և մարմին բանին ի միասին. զի թէպէտ և մարդ է մարմինն, այլ և

3 Ա գոմայն, փփփ գայն

10 Ա ամենեցունց

15 ՅՅ յայտնէ է

12 Ա մարդասիրութիւն

22 ՅՅ «գոմայն մեղաց»-ից հետո
յրաջեկէն (աղետրել)

Աստուած է: Արդ՝ որք ի սկզբանէ ականատեսք և սպասաւորք եղեն բանին՝ աշակերտաց իւրոց յայտնապէս ուսուցին: Եւ նոքա դարձեալ իւրեանց աշակերտաց զնոյն աւանդեցին, և դարձեալ զնոյն աւանդութիւն գրով հաստատեցին: Եւ բազումք յառաքելոցն ընկալան զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան, որպէս զԹուստիանոս և զԵնանկլիտոս և զԿղեմենտոս ի Հռոմ, և զԱնանիաս յԱդեքսանդրիա, և զՇմաւոն Կղէովպեանց յԵրուսաղէմ, զԴիոնէսիոս Արիսպագացի յԱթէնս և զմեւս ևս Դիոնէսիոս ի Կորինտոս, և զմիւս Տիմոթէոս յԵփեսոս, և զՏիտոս ի Կրետէս, և զՊաւղիկարպոս ի Զմիւռնիա Ասիացւոց, և զԵւոդիա, որ է Պետրոս՝ յԱնտիոք, և Երենիոս Գալիլեացի աշակերտ Պաւղիկարպոսի յեկեղեցւոյն Լաւողիկեցւոց: Եւ այլ ևս անթիւ բազմութիւն սքանչելի եպիսկոպոսաց և քահանայից և հոգեկիր ճարտասանից, փիլիսոփայից և սքանչելի մանկանց եկեղեցւոյ, որք զճշմարիտ հաւատս եկեղեցւոյ ըստ առաքելական ձայնին գրով դրոշմեցին յիւրաքանչիւր եկեղեցիս: Յայտնի ի Նիկիական ժողովոյն է, զի և նոքա լիով էին ամենքին աշակերտք, որք յառաքելոցն ընկալան, և ի Նիկիայ զնոյն հաստատեցին: Քանզի ասացին զՈրդւոյ, եթէ «Նոյն բնութիւն Հաւր, որով ամենայն ինչ եղև յերկինս և ի վերայ երկրի. որ յաղագս մեր մարգացաւ և յաղագս մերոյ փրկութեան»: Այսպէս և սուրբն Գրիգոր յառաջնոցն ուսեալ՝ մեզ վարդապետեաց, եթէ «Որ ի մարմինն հաւատացին՝ ծանոյց նոցա զաստուածութիւնն իւր. և որք ի մարմնոյն զթեցին՝ ուրացան զբնութիւն նորա: Քանզի մարմնացաւ ի մի բնութիւն, և խառնեաց միացոյց զմարդկութիւնս ընդ իւրում աստուածութեանն, զանմահն ընդ մեռելութեան, զի զամենայն մարդիկ անքակ արասցէ յանմահ աստուածութենէ իւրմէ»: Արդ ունիմք մեք հաւատս ոչ ի նորագունից սահմանեալ, այլ որպէս ընկալաք մեք ի սուրբ առաքելոցն ի ձեռն հայրապետին մերոյ սրբոյն Գրիգորի, վարդապետելով զՏրդատ արքայ և զԻշխանսն Հայոց աշխարհին, գոգցես եթէ և ամաւք յառաջ քան զԿոստանդիանոս: Նաև սուրբն Ղևոնդ մեծ արքեպիսկոպոսն Կեսարու, ուր սնեալ և ուսեալ էր սուրբ Գրիգորիոս, որ և ձեռնադրեացն իսկ զնա ի քահանայապետութիւն, և նա զնոյն հաստատեաց զաւանդութիւն:

8 ՏՏ և զմիւս և զԴիոնէսիոս: Ա չիք՝ և (Դիոնէսիոս): Ուղղեցինք այսպես:
10 Ա ի զմիւսեայ

10 Ա զեւդեայ. փիւլ զեւդիոս
13 ՏՏ չիք՝ և (հոգեկիր)
26 Ա ընդ մեռաւոս: Է մեռելաւոս
30 Ա զԻշխանսն

Երկրորդ անգամ դարձեալ ի Նիկիայն ժողովեցան սուրբ և ճշմարիտ հարքն հրամանաւ աստուածասէր Թագաւորին Կոստանդիանոսի, և ի բաց բարձին զամբարիշտ աղանդոյն մոլեգնութիւնն, և սերմանեցին հաւատս ճշմարիտս ընդ ամենայն տիեզերս: Ուստի և մերն հանդիպեալ անդ սուրբն Ռատակէս որդի սրբոյն Գրիգորի, որ ընկալաւ զհրամանս հաւատոյ ի սուրբ ժողովոյն և ի մեծ Թագաւորէն Կոստանդիանոսէ, բերեալ մատոյց առաջի քրիստոսասէր Թագաւորին Տրդատայ և սուրբ քահանայապետին Գրիգորի հանդերձ հրամանաւք երջանիկն Կոստանդիանոսի: Եւ ի վերայ այնորիկ հաստատեալ կամք, և բաւական համարիմք զնոյնս ի վարդապետութիւն ուղիղ հաւատոյս ըստ ասացելումն. «Մի փոփոխե՛ր զսահմանս հաւատոյ՝ զոր հաստատեցին հարքն քոյ»:

Եւ դարձեալ երկրորդ անգամ յորժամ հանդերձեցաւ Թագաւորն Տրդատ, և առ ընդ իւր զսուրբ եպիսկոպոսն Գրիգորիոս և զնորին որդին զՌատակէս եպիսկոպոս, և ի զինուորական կողմանէն զչորեսին գահերէցս իւրոյ տաճարին, և հանդերձ Հ հազար արանց ընտրելոց գլխաւորաց յամենայն սահմանացն իւրոց՝ զնաց ի Հոռոմ տեսանել զԿոստանդիանոս: Որ իբրև տեսին զմիմեանս՝ առաջի կալաւ Կոստանդիանոսի զսուրբն Գրիգորիոս. և նա խոնարհեալ յոտս սրբոյն Գրիգորի, զի աւրհնեսցի ի նմանէ: Յայնժամ միջնորդ կալան զհաւատսն՝ որ ի տէր Յիսուս Քրիստոս, և երգմամբ միաւորեցան երկոքին Թագաւորքն, անշուշտ ունելով զխաղաղութիւն ընդ միմեանս մինչև յաւիտեան ի մէջ Թագաւորաց երկոցունց: Եւ ևս հաստատեցին առ մեզ զհաւատոցն ճշմարտութիւնն, զոր հիմնադրեաց մեզ սուրբ Հոգին:

Զայլ ժողովս ուրեք լեալ մեք ոչ գիտեմք. և մեք այսպէս համարիմք, եթէ այդ աստուածասէր պալատանդ յերանելոյն Կոստանդիանոսէ և ի ժողովոյն Նիկիոյ ունի զհաւատոցդ հիմնադրութիւն: Եւ ամենայն որ աւելի քան զայն ունի, թէ և յերկնից հրեշտակ իցէ՝ նզովեալ եղիցի: Արդ ամենայն վարդապետք եկեղեցւոյ, որք փիլիսոփայական արուեստիւ գերազանցեալք և աստուածային տեսութեանն հասու լեալ, ճշմարիտ հիմնադրութիւն ընկալեալ ի սուրբ առաքելոցն՝ այտի ի ձէնջ աւետարանե-

3 Ա երարձ, փիւկ բարձին

5 Ա զգիտակէս

17 Ա ՀՌ հազարաց արանց

26 ՅՏ զճշմարտութիւնն

29 Ա Նիկիայ

33 Ա լիւալք, փիւկ լեալ

ցին ընդ ամենայն տիեզերս: Սուրբ և ճմարիտ կաթողիկոսն մեր Գրիգորիոս ի Կեսարիա Կապադովկացւոց սնեալ և ուսեալ վարդապետեաց մեզ, յոր հիմնացեալ անշարժ կամք մինչև ցայժմ, և ի վերայ նորին ունիմք վարդապետս զսուրբ հարսն ճմարտապատումս, որ ամենեքեան զնիկիայն խաւսեցան—Յուլատիանոս, Դիոնէսիոս և Բեկտովր՝ Հռոմայ եպիսկոպոսք, և Դիոնէսիոս Աղեքսանդրացի, և Պետրոս վկայ, և Թէոփիլոս, և Աթանաս, և Կիւրեղ Աղեքսանդրացի եպիսկոպոս, և Բարսեղ Կեսարու եպիսկոպոս, և Գրիգոր Նազիազու, և Գրիգորն Նէոկեսարու սքանչելագործ, և Գրիգոր Նիւսացի, եղբայր Բարսղի, և այլ անթիւ հովիւք ուղղափառութեան՝ համաբարբառք նոցին, որոց պատմութիւնքն յայտնի են:

Արդ՝ զի թշնամիք աստուածաշտուութեանն բազում անգամ արշաւեալ կորուսին զերկիրս մեր. և որպէս զմարդիկ երկրիս կորուսին՝ և զկտակարանս եկեղեցւոյ և զվարդապետս նոյնպէս սպառեցին: Եւ արդ՝ կտակարանս և վարդապետս ոչ գոն. զգիրս և զգալութիւն մեք ոչ գիտեմք. բայց որչափ ինչ մնացեալ են ի տեղիս տեղիս վարդապետական պատմութիւնք՝ ուսուցանեն մեզ այսպէս զհաւատոցն ճմարտութիւնսն, որ ի նիկիայն աւետարանեցաւ լոյս, յորս փութով հասանէր Ռատակէս, որդի սրբոյն Գրիգորի. և այսպէս քարոզեցաւ ձայն սիւնհոգոսական ժողովոյն Նիկիայ.—

ՀԱՆԳԱՆԱԿ ՆՈՒԿԻԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅՆ

«Հաւատամք ի մի Աստուած հայր ամենակալ, յարարողն 25 երկնի և երկրի, երևելեաց և աներևութից: Եւ ի մի տէր Յիսուս Քրիստոս, որդի Աստուծոյ, ծնեալ յԱստուծոյ՝ հաւրէ միածին, այս ինքն յէութենէ հաւր: Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ. Աստուած ճմարիտ յԱստուծոյ ճմարտէ, ծնեալ և ոչ արարեալ:

3 ՏՏ հիմնեցեալ
4 ՏՏ նորա
6 Ա բիկաովր
6. Ա եպիսկոպոս կապապոպոս (?)
14 Ա զմարդիկ երկիրս: ՏՏ մարդիկ երկիրս: Ուղղեցինք այսպես.

16 Ա զկտակարանս և զվարդապետս
18 Ա վարդապետականք
19 ՏՏ ճմարտութիւնսն հաւատոց
23 Ա չիք՝ հանգանակ նիկիական ժողովոյն:
27 Ա ի գոյութենէ, փիկ յէութենէ

Նոյն բնութիւնն հաւր. որով ամենայն ինչ եղև յերկինս և յերկրի երևելիք և աներևոյթք: Որ յաղագս մեր մարդկան և վասն մերոյ փրկութեան իջեալ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն՝ հոգւոյն սրբով: Որ և էառ հոգի, և մարմին, և միտք, և ամենայն որ ինչ է ի մարդ՝ ճշմարտապէս և ոչ կարծեալք: Չարչարեալ, այսինքն խաչեալ, թաղեալ, և յերիւր աւուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս՝ նովին մարմնով նստաւ ընդ աջմէ հաւր: Գալոց է նովին մարմնոյն և փառաւք հաւր դատել զկենդանիս և զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան:

Հաւատամք և ի սուրբ հոգին յանեղ և ի կատարեալ, որ խաւսեցաւ յաւրէնս և ի մարգարէս և յաւետարանս, որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց յառաքեալս, և բնակեցաւ ի սուրբս: Հաւատամք և ի մի միայն ընդհանրական եկեղեցի, ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն և ի թողութիւն մեղաց, ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստանն յաւիտենից հոգւոց և մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից և ի կեանսն յաւիտենականս:

Իսկ ոյք ասեն՝ էր երբեմն յորժամ ոչ էր որդի, կամ էր երբեմն յորժամ ոչ էր սուրբ հոգի, կամ թէ յոչէից եղեն, կամ յայլմէ էութենէ կամ ի գոյութենէ ասեն լինել զորդի Աստուծոյ կամ զսուրբ հոգին, կամ փոփոխելի, կամ այլայլելի՝ զայնպիսիոն նզովեմք. զի և զնոսա նզովէ կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի:

Իսկ մեք փառաւորեսցուք՝ որ յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիր պագանելով սրբոյ երրորդութեանն և միասնական Աստուածութեանն հաւր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ. այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէնն:

Եւ ապա կոչեցան ի Հռովմ, և յանդիման եղեն Կոստանդիանոսի արքայի, և ուսուցին նմա զհաւատս ճշմարիտս, և վկայութեամբ հաստատեցին զհիմնադրութիւն հաւատոյն⁶⁷:

Թամի ԺԳ՝ երեքտասաներորդի կենարարին և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի թագաւորէ Դիոկղետիանոս երեք ընկե-

4 «Որ և» ուղղելի՝ որով
4 22 չիք՝ էառ: Այսպէս լրացրել են Մ և Գ

7 22 չիք՝ Նստաւ ընդ աջմէ հաւր: Գալոց է նովին մարմնոյն և: Այսպէս լրացրել են Մ և Գ

13 Ա ընթանալով

15 Ա ի գառաստանսն

18 Ա եղև

29 Ա, Ակ յամի ԺԳ երեքտասաներորդի: Մ ուղղել և՛ յամի երկերիւր և չորրորդի: Այսպէս և Գ. Տես Մանթ. 67

30 Ա Դէսկղետիանոս

- րաւքն թագաւորութեանն Հռովմայեցւոց, եւ յարուցին հալածանս
 ի վերայ քրիստոնէից, և աւերեցին զամենայն եկեղեցիս յամե-
 նայն տէրութեան իւրեանց, եւ յամի եւթանասուն և հինգերորդի
 կենացն մեռաւ Կոստանդէս, և թագաւորեաց Կոստանդիոս որդի
 5 իւր ի Գալլիա և ի Սպանիա. և էր քրիստոնեայ ճշմարիտ, ետ
 ճակատ ընդ Մաքսիմիանոսի և ընդ Մաքսիմիանոսի որդւոյ նո-
 րա, և ընդ Լիկիանոսի և ընդ Մարկիանոսի, և յաղթեաց նոցա,
 և կոտորեաց զնոսա. քանզի հաւատաց ի մի Աստուած տէր ամե-
 նայնի և յորդի նորա Յիսուս Քրիստոս, և գիտաց, եթէ նա ետ
 10 նմա զյաղթութիւնն, եւ հրաման ետ քրիստոնէիցն շինել զեկե-
 ղեցիս և ազատել զտեղիս՝ ուր եղեալ էին մարտիրոսք, և մեծաւ
 պատուով մեծարէր զքրիստոնեայնս, եւ հրաման ետ ամենայն
 եպիսկոպոսաց ժողովել ի Նիկիա քաղաք. և ժողովեցան եպիսկո-
 պոսունք և սուրբք բազումք, եւ եղեն անդ աւուրս ժե. և ապա
 15 եմոյծ զնոսա ի պաղատն, եւ մինչ ժողովեալ կային միահամուռ
 յոսկեզաւծ պատշգամի միջ՝ եմուտ եկաց ի մէջ նոցա, և խոստո-
 վան եղև, եթէ «Քրիստոնեայ եմ և ծառայ տեառն Աստուծոյ
 ամենակալի, և Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյ նորա սիրելւոյ»: Եւ
 եղև խնդիր ամենայն եպիսկոպոսաց վասն հաւատոյ առաջի Կոս-
 20 տանդիանոսի արքայի. քննեցին զգիրս, և գրեցին հաւատս ճշ-
 մարիտս, որ ի Նիկիայն աւետարանեցաւ մեզ:

- Արդ՝ ի Ներոնիէ կայսերէ մինչև յերջանիկն Կոստան-
 դիանոս, և ի Կոստանդիանոսէ մինչև ի Մարկիանոս թա-
 գաւոր, ամենայն վարդապետաց զլիաւոր առաջնորդաց եկե-
 25 ղեցւոյ, ի քաջէն Թէոփիլէ ի մեծ ճարտարապետէն սկսեալ,
 արուեստաւոր քաղաքացն Եգիպտացւոց և Աղեքսանդրացւոց և
 Հռովմայեցւոց և Կոստանդնուպալսեցւոց և Անտիոքացւոց և
 Կեսարացւոց և Աթենացւոց և Կիւղիկեցւոց, և միանգա-
 մայն ընդհանուր ամենայն վարդապետաց եկեղեցւոյ... յա-
 30ւուրս Մարկիանոսի ի ձեռն տուամարին Լևոնի. Թէոդորիտոս
 գլուխ Քաղկեդոնի ժողովոյն, զոր նայն հաստատեաց չառափա-
 րութեամբ ԾԾ, եւ մեզ մի լիցի պարծել բայց միայն ի խաչն
 տեսառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. Նաև Դաւիթ իսկ պարծի ի

1 22 չէք՝ և (յարուցին). Այսպէս
 լրացրիւ են Մ և Գ
 4 22 չէք՝ կենացն. Այսպէս լրա-
 ցրիւ են Մ և Գ

5 Ա ի գալիկա, փիկ ի գալիկա
 27 Ա Կոստանդինու պալատացւոց
 29 Ա ընթանուր
 33 Ա չէք՝ մի

- խաչ որդւոյ իւրոյ, և ոչ անարգանս համարեցաւ աստուածութեանն. այլ երբեմն կառք Աստուծոյ ասաց տէր, և երբեմն լեառն Սինեայ, և երբեմն բարձրութիւն երկնից, Քանզի ասէ. «Կառք Աստուծոյ բիւրապատիկք, հազարք ուղղիչք, և տէր ի նոսա ի Սինէ սրբութեան: Ել ի բարձունս և գերեաց զգերութիւն», և զայն ևս: «Կառք Աստուծոյ բիւրապատիկք, հազար ուղղիչք, և տէր ի նոսա», զի բիւրապատիկ է զաւրութիւն և փառք խաչին Քրիստոսի, որ բարձեալ ի վեր ունի զարարիչն երկնի և երկրի: Եւ հազարքն ի Հրէից կանգնեցին զնա: «Եւ տէր ի նոսա ի Սինէ սրբութեան»: Յճյս արդեաւք «ի նոսա». յայտ է՝ ի բիւրապատիկ զաւրութիւն և փառս խաչին. ուստի և զգերութիւնն թափեաց. և վասն այնորիկ մեք ոչ ամաչեմք ասել ցորդին Աստուծոյ. «սուրբ և անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ»:
- Իսկ վասն տէրունեան խորհրդեանն, զոր մեծաւ զգուշութեամբ բաշխեմք՝ այսպիսի ինչ. վասն զի ոչ ունիմք իշխանութիւն զսուրբն յանսուրբսն մատակարարել: Վասն զի ունիմք մեք կանոնք համաշխարհականք կարգաց և աւրինաց, արանց և կանանց. զի որք կուսութեամբ զուգին՝ համարձակութեամբ վայելեն ի տէրունական մարմնոյն, ըստ այնմ, թէ «Պատուական է ամուսնութիւն ամենեւեմք, և սուրբ են անկողինք»: Իսկ երկրորդեանքն, և եթէ մին կոյս իցէ, և միւսն երկրորդական՝ հրամայէ ապաշխարել երկոցունցն ի միասին գերեամ մի, և ապա հաւասարել աւրինաց: Իսկ զերրորդեանսն և զչորրորդեանսն ոչ ընդունի եկեղեցի, և ոչ իսկ իշխեն տալ զանուն հաղորդութեանն.
- ըստ այնմ թէ «Որ ուտէ և ըմպէ անարժանութեամբ՝ դատաւան անձին իւրում ուտէ և ըմպէ. զի ոչ խտրէ զմարմինն տեառն»: Եւ աստուածայինն բողոքէ ձայն՝ «Մի տալ զսրբութիւն շանց»: Նաև ի տախտական քարեղէնս զմի ի տասն պատգամացն զ«մի շնար»ն իւրով մատամբն գրեաց:
- Այլ տեսանեմք, զի և կարի իսկ ի հինսն և յառաջին փիլիսոփայսն պիղծ և զարշելի համարեալ էր պոռնկութիւնն: Զի Սողոմոնի Աթենացւոյ աւրէնս եղեալ աթենացւոցն՝ ի բաց կալ ի պոռնկութենէ և ոչ ընդունել զպոռնկորդին ի ժառանգութիւն:

2 Ա և իբրե երբեմն լեառն
6 Ա ուղիղք, փիկ ուղղիչք
10 Բուշայթք. ուղղեցինք այսս
13 Ա չիք՝ և (անմահ)
17 ՏՏ համաշխարհական

27 Ա զսրբութիւնս
28 Ա ի տախտակն
31 Ա զպոռնկութիւն
32 Ա Սողոմոնի, փիկ Սողոմոնի
32 Ա եզ՝

Ղիկուրգոս Ղակեղովմայեցի ասէնս եղ ղակեղովմացուց՝ ի բաց կալ ի պոռնկութենէ, և ոչ թաղել իսկ զպոռնկորդին:

2 ԶԹէանով⁶⁹ ոմն զկին մարդ զաշակերտ Պիւթագորայ հարցեալ եղև, թէ յետ քանի աւուր մերձաւորութեանն ի կին
5 մարդ արժան է յարքունիս մտանիլ: Եւ նա ասէ. «յիւրմէն նոյն ասլին. յաւտարէն և ոչ բնաւ»:

Իսկ և թէ նոցա այնպէս զողջախոհութիւնն համբուրեալ, ճրջափ ևս առաւել երկիրղիւ արժան իցէ և մեղ զառաքելական կատարել զձայն, եթէ «Փախերո՛ւք ի պոռնկութենէ»։ զի թէպէտ
10 և ոչ ոք է արդար և ոչ մի, այլ ոչ եթէ պարտ իցէ ի ձեռն յանդգնութեան զաստուածային զմարմինն թշնամանել: Զի պիղծն մերձեացի բերան, կամ զիմարդ ոչ զողումն կալաւ զճաշակողն՝ ի հուրն կենդանի աներկիւղաբար մերձենալ. այլ ունեւ
լնաւք⁷⁰, և ոչ մարգարէն արժանաւոր լինէր ճաշակել զնա, այլ
15 միայն մերձենալով ի շրթունս նորա անդէն ընկալաւ զմաքրութիւն:

Իսկ արդ՝ արժան իցէ անսրբոցն և պղծոցն յերկրաւորացս յանդգնել յարքունիս: Եւ կամ ճշ իսկ թոյլ տացէ մտանել, և կամ
թէ ճշ հալածականս փախիցէ. այլ մանաւանդ եթէ և կամեսցի
20 ևս յարքունական սեղանոյն վայելել, Ո՞րչափ ևս առաւել յերկնաւոր թագաւորին յարքունիս ունիցի ոք համարձակութիւն մտանել՝ ոչ ունելով հանդերձ մաքրութեան, և աներկիւղ լրբութեամբ մատիցէ ի հուրն կենդանի, և ճաշակեսցէ յարքունական և յերկնային սեղանոյն, այլ ոչ տարահալած լեալ արտաքս մեր-
25 ժեսցի, ըստ այնմ, թէ «ի բաց կացէք յինէն ամենեքեան՝ ոյք գործէք զանաւրէնութիւնս»:

Մեք ընկալաք ի սրբոյն Գրիգորէ և յաստուածասէր թագաւորացն՝ ի Կոստանդիանոսէ և ի Տրդատայ, և յետ այնորիկ ապա կարգեցաւ մեզ Նիկիական լոյսն ի ձեռն նորին իսկ երջանիկն Կոստանդիանոսի, և ի նորին աւանդութեան վերայ հաստատեալ կամք, և ոչ խոտորիմք ի նմանէ ոչ յաջ և ոչ յահեակ:
30 Եւ վասն այլ ժողովոց, որպէս և վերագոյն ասացաք՝ ճշմարտիւ ինչ մեք ոչ գիտեմք, բայց որպէս հին վարդապետացն

1 Ա զի կուրգոս, փիկ ղիկուրգոս: Այսպէս ուղղել են Մ և Գ

3 Ա, Ակ զթէանով: Մ՝ ի սր. և ՏՏ Աթէանով: Տ Ժաննթ 69

5 Բու. «յիւրմէն ասլէն է»։ Այսպէս

ուղղեցինք ըստ Պիտոյից զըրբի: Տե՛ս Ժաննթ. 69

13 ՏՏ գողումն ոչ կալաւ

34 ՏՏ չէք՝ ի (կոստանդիանոսէ)

- ասացեալ է՝ սուրբ և ճշմարիտ ասացեալ է զժողովն որ ի Կոստանդնուպօլիս ժողովեցան ի խափանումն Նեստորի: ԶՔաղկեդոնի ժողովն չասացին ճշմարիտ. քանզի ասացին՝ առաջնորդ ժողովոյն այնորիկ որ յԵփեսոս՝ զմիտսն Նեստորի ունէին, բայց
- 5 ոչ իշխէիզ ի վեր հանել: Եւ թէպէտ և արարին զժողովն Եւտիքի ամբարշտութեանն՝ նման նորին այլանդակութեանն՝ զիւրեանց հաստատեցին չարափառութիւն. քանզի Եւտիքոսն այն վրիպեալ ասէր, թէ «Յերկնից եբեր Քրիստոս զմարմինն». իսկ նոքա զմի Քրիստոսն յետ միանալոյ բանին և մարմնոյ՝ յերկուս բնութիւնս
- 10 բաժանեցին, և ետուն կարծիս՝ զսուրբ զԵրրորդութիւնն չորրորդութիւն յաւելլով: Քանզի գտեալ զտուժարն Լեւոնի արձան չարափառութեան իւրեանց՝ ի վերայ նորին հաստատեցին զիւրեանց դժնդակութիւն, և ասացին զմի տէր Յիսուս Քրիստոս յերկուց բնութեանց, ոչ ինչ բարձեալ բնութեանցն զանազանութիւն, վասն միանալոյն առաւել ողջախոհել զաւրութիւն
- 15 երկաքանչիւր բնութեանց, և զերկաքանչիւրսն ի մի մի դէմս միաւորեալ՝ ոչ աստուածային բնութեանն տալ զմարդկային բնութեանն նուաստութիւնս, և ոչ մարդկային բնութեանն՝ զաստուածային բնութեանն ճոխութիւն: Անարժան և անկարելիս համարել՝ Աստուծոյ մարդ լինել, և ի կնոջէ ծնանել, և զամենայն կրել զմարդկային կիրս, և ի խաչին բեւեռել և մեռանել:

- Արդ՝ եթէ այդ ամենայն անկարելի էր՝ լինել ըստ մարմնոյ իւրոյ բանին Աստուծոյ՝ անկարելի էր ապա կուսին առանց
- 25 առն յգանալ, և անապական ծնանել զմարդացեալն Աստուած, և անկարելի էր մարդումն ի հինգ նկանակէ զհինգ հազարսն կերակրել, և զՅուրն ի գինի փոխել, և թքովն զաչս կուրին բանալ, և ի վերայ ջրոյն շրջել, և զգէս հալածել, և զմեռեալս յարուցանել, և զայլն ևս: Իսկ մեք և ամենեքին որ զուղիղն խոստովանիմք, զի չէր լոկ մարդկային մարմինն, այլ աստուածութիւնն
- 30 էր ի մարմինն: Իսկ զայնոսիկ, որ յետ միաւորութեանն պատահեն բաժանմամբ՝ խոտեմք և նզովեմք ըստ երանելոյն Կիւրդի Աղեքսանդրացոյ, որ ասէ, «Եթէ ոք ոչ խոստովանեացի, եթէ Աստուած է ճշմարտութեամբ էմմանուէլ, վասն որոյ աստուածածինն կոյսն Մարիամ ծնեալ ընդ մարմնոյ զմարմնացեալ զբանն
- 35

Աստուած՝ նզովեալ լիցի»։ «Եթէ ոք ոչ խոստովանեսցի ի մարմնի բնութեամբ միանալ բանին Աստուծոյ, և մի Քրիստոս զնոյն հանդերձ մարմնով Աստուած միանգամայն և մարդ՝ նզովեալ լիցի»։ «Եթէ ոք զմի Քրիստոս բաժանեսցէ յերկուս դէմս յետ միանալոյն, և միայն մերձաւորութիւն և յարելութիւն ասիցէ, իբրև պատուով և կամ ճշխութեամբ զաւրութիւն գտեալ, և ոչ միութիւն բնութեամբ՝ նզովեալ լիցի»։ Եւ մեզ տէրունականն բողոքէ ձայնն. «Այնպէս լուսաւորեսցի լոյս ձեր առաջի մարդկան», այսինքն հաւատոյն ճշմարտութիւն, «որպէս զի տեսանիցեն զգործս ձեր բարիս, և փառաւոր առնիցեն զհայր ձեր որ յերկինս է»։

Իսկ մեք որպէս ընկալաք զհրամանս երկնաքաղաքացի և բարեպաշտ քո Թագաւորութեանդ, քաջ արանց արքայ Կոստանդին, լաւագոյն համարեցաք զսահմանադրութիւնն ուղղափառ հաւատոյն, զոր ընկալանն հարքն մեր ի բուն առաջին վարդապետացն՝ գործով ծանուցանել առաջի աստուածասէր և բարեպաշտ Թագաւորութեանդ ի ձեռն պատճենիս։ Զի և մեր անարժանութեանս շնորհեսցէ Աստուած արժանաւորապէս խնդրել յԱստուծոյ զգիտութիւն բարւոյ, և աւրհնել զաստուածասէր և զբարերար տէրութիւնդ, զի յաւիտեան տիրեսցես ի վերայ ամենայն երկրի, ծովու և ցամաքի, յաղթութեամբ բազմաւ։

Գ Լ Ո Ի Խ ԽԵ.

Յաղճակումն Թամայեւացւոց ըստ ճեփեան Գաճիկի։ Իմ խռովութեան ի հաստատեալապիս, սպառնումն երեւելի տրամց։

Ըստ ճեփեացի դարձեալ զըուցելով զբանս ըստ չարիս հասելոյ ի վերայ մեր ժամանակի, վասն պատառման առաքաստին հին հաւատոյ, և շնչել ի մեզ մահաբեր խորշակին, որ տապախառն արարեալ զմեծամեծ վարսաւոր զգեղեցիկ ծառս մատաղատունկս բուրաստանաց. և այս յիրաւի, զի տեսան մեղաք, և բարկացուցաք զսուրբն Իսրայելի։ «Եւ թէ ախորժիցիք և լուիջիք ինձ,

16 «գործով» թվում է ուղղելի՝

գրով

17 ՏՏ պատճենիս

17 Ա անարժանութիւնս

28 ՏՏ գեղեցիկ

ասէ, զբարուութիւնս երկրի կերիջիք. ապա թէ ոչ կամիջիք լսել ինձ՝ սուր կերիցէ զձեզ, զի բերան տեառն խաւսեցաւ զայս»։ Զսոյն իսկ մրրիկ ի վերայ Բաբելոնի տեսանի, այլ եկեալ հասեալ ի վերայ ամենայն երկրի. վասն զի մայր է ամենայն ազգաց Բաբելոն, և թագաւորութիւն նորա թագաւորութիւն կողմանց հիւսիսոյ։

Իսկ հարաւային անդ քան զնոսա, այսինքն Հնդկիք և ի նոսին կողմանէ ազգք բնակեալք յանապատին մեծի, ուրանաւոր որդիքն Աբրահամու, որ ի Հագարայ և ի Քետուրայ ծնեալք— Իսմայէլ, Ամրամ, Մադան, Մադիամ, Յեքսան, Յեսբոկ, Մելիսաւէ. և որդիքն Ղովտայ՝ Ամոն և Մովաբ. և որդիքն Նաւայ, այսինքն է Նոդմ, և այլք ևս, որ էին ի հարաւակողմն Հնդկաց, նոցին ի հիւսիսոյ կողմանէ, ի մեծ և յահագին անապատէն, ուրանաւոր Մովսէս և որդիքն Իսրայելի բնակեալ էին, զոր ասաց մարգարէն, եթէ «Որպէս մրրիկ ի հարաւոյ ընթացի, յանապատէ գնացեալ յահեղ տեղուջէ», այն է անապատն մեծ և հագին, ուստի մրրիկ ազգացս այսոցիկ փոթորկեալ ել և կալաւ զամենայն երկիր, կոխեաց և հնար զնա։ Եւ կատարեցաւ ասացեալն, թէ «Գազանն չորրորդ՝ չորրորդ թագաւորութիւն կացցէ ի վերայ երկրի, որ առաւել է չարեաւք քան զամենայն թագաւորութիւնս, որ արար անապատ զամենայն երկիր»։

Եւ արդ՝ զի՛նչ ևս զՀռովմոց թագաւորութեանն ասացից զՀռովմութիւն և զաղէտս կործանման, որ ոչ երբէք դադարեաց յընտանի պատերազմին. և հեղուքն արեան կոտորածոյ արանց գլխաւորաց և խորհրդականաց ի թագաւորութեանն, զոր ասացին խորհել խորհուրդ մահու ի վերայ թագաւորին։ Եւ վասն այսորիկ կոտորեցին զամենայն արս գլխաւորս, և ոչ մնաց ի թագաւորութեանն այր խորհրդական. զի միահամուռ կոտորեալ սպառեցան բնակիչք աշխարհին և իշխանքն որ ի թագաւորութեանն։ Սպանին և զԳէորդ Մագիստրոս, և զՄանուէլ զայրն առաքինի, որ էր աներ Սմբատայ ասպետի, որդւոյ մեծին Սմբատայ Խոսրովայ Շուքն կոչեցելոյ։ Զորմէ ասացին ոմանք՝ տեսանել ի գիշերի ճրագունս լուցեալս ի տեղուջ սպանման նորա։ Եւ արկին զՍմբատ յաքսորս. վասն զի պարտաւորեցին զնա զաւրն

3 Ա Բաբելոնի
7 Ա Հնդիք
11 ՏՏ այսինքն եղոմ
22 Ա թագաւորութիւնն

21 ՏՏ ի թագաւորին վերայ
32 Ա շնուք
34 ՏՏ յաքսորն

իւրեանց ի յապստամբութեան յետ իրացն եղելոց. 71 զի ասացին զնմանէ ընդ թագաւորին, թէ «Ասէր նա, թէ պարտ է արեան Մագիստրոսին խնդիր առնել»: Եւ Մագիստրոս էր իշխան զաւրուսն որ յայնմ կողմանէ և սիրելի ամենայն զաւրացն: Եւ Սմբատ էր իշխան զաւրու թրակացւոց իշխանացն. և Մանուէլ գործէր ի Կոստանդնուպաւլիս զգործ մագիստրէի: Եւ ոչ կոչեաց թագաւորն զՄագիստրոսն համարձակապէս իշխանութեամբ, երկուցեալ յապստամբութենէ զաւրացն. այլ կոչեաց առ ինքն զասպետն Սմբատ և երդմնեցոյց զնա ի խաչն տէրունական, որ ընդ անձին իւրում՝ զի մի ումեք հանցէ զբանսն ի վեր, և արձակեաց զնա ի զաւրս իւր, և զի խաւսեցի ընդ Մագիստրոսն խաղաղութեամբ՝ տարցի զնա խաբելով: Իսկ նա երթեալ ոչ կարաց զնա խաբել, և մանաւանդ զի ոչ թագուցաւ ի նմանէ բանն: Ապա խաւսեցաւ ընդ ամենայն իշխանս զաւրուսն, և ետ նմա հրամանն արքունի: Իսկ նոքա և ամենայն զաւրն իբրև ոչ կարացին ընդդիմանալ արքունի հրամանին՝ ետուն զնա ի ձեռս նոցա. զոր կալեալ կապեցին զնա և տարան յանդիման թագաւորին: Եւ վասն այսորիկ զաւրք թրակացւոց իշխանացն խորհեցան ի վերայ նորա մահ, և ասացին զնմանէ պատճառս ապստամբութեան խորհելոյ, զի մեռցիրայց արքայն խնայեաց ի նա, և միտեալ ի նոցանէ ապրեցոյց զնա:

Գ Լ Ո Ի Խ ԽԶ.

Պատեալմ Իսմայիլացւոց ընդ Պարսիկս: Մտն Յազկերտի: Բաբ-
ձումն Սասանեան ճէրութեանն: Հայր մտնեն ի ծառայութիւն Իս-
մայիլացւոց առաքնորդութեամբ Թէոփոսի Ռոստոմոյ: Գալ Կոս-
տանդին կայսեր ի Հայս. բազումք յիօխեմացն Հայոց գտն առ նա.
և ցուցանեն զմիտմութիւն իւրեանց:

Եւ եղև ի քսաներորդի ամի Յազկերտի արքայի Պարսից, ի մետասան ամի Կոստասի կայսեր, որ կոչեցաւ յանուն հաւր իւրոյ Կոստանդին, և յամին ԺԹ-երորդի Իսմայիլացւոց տէրութեանն:

3 Բու. չիք՝ Մագիստրոս էր: Լրացրինք այսպէս: Տ. Ժան. 71.
6 Ա չիք՝ ոչ (կոչեաց)

9 Ա անձին իւր
28 Բու. չիք՝ ամի: Այսպէս լրացրինք:

- զաւրն Իսմայելացւոց, որ էին յերկրին Պարսից և Խուժաստանի՝
 գնացին ընդ արևելս ի կողմանս Պահլաւն կոչեցեալ երկրի, որ է
 երկիր Պարթևաց, ի վերայ Յազկերտի արքային Պարսից: Եւ փա-
 խեաւ Յազկերտ յերեսաց նոցա, և ոչ կարաց ճողոպրել. քանզի
 5 հասին զհետ նորա մերձ ի սահմանս Դուշանաց, և կոտորեցին
 զամենայն զաւրս նորա: Եւ փախուցեալ անկաւ ի զաւրս Թէտա-
 լաց, որ էին ի կողմանցն եկեալ նմա յաւգնականութիւն: Եւ
 իշխանն Մարաց, զորմէ վերագոյն ասացի, եթէ գնաց յարևելս
 առ արքայն իւրեանց և ապստամբեալ ի տեղի մի ամրացաւ, և
 10 խնդրեաց երդումն յԻսմայելացւոցն, և գնաց յանապատն ի ծառայ-
 ութիւն Իսմայելացւոցն: Իսկ զաւրացն Թէտալաց կալեալ զՅազ-
 կերտ սպանին, որ կալաւ զԹագաւորութիւնն ամս Ի: Եւ բարձաւ
 տէրութիւնն Պարսից և ազգին Սասանայ, որ կալան զԹագաւո-
 րութիւնն ամս ՇԽԲ:
- 15 Արդ՝ իբրև ետես արքայն Իսմայելի զյաջողումն յաղթու-
 թեանն, և զի բարձաւ Թագաւորութիւնն Պարսից, իբրև լցան
 ամբ Գ պայմանի խաղաղութեանն՝ ոչ կամեցաւ այլ աւելի առնել
 խաղաղութիւն ընդ Թագաւորն Յունաց, այլ հրաման ետ զաւրաց
 իւրոց ունել գործ պատերազմի ընդ ծով և ընդ ցամաք, զի բարձցէ
 20 և զայն ևս Թագաւորութիւն յերկրէ, յերկոտասաներորդ ամի
 Թագաւորութեանն Կոստանդի:
- Եւ ի նմին ամի ապստամբեցին Ղէայք և ի բաց կացին ի
 Թագաւորութենէն Յունաց և հնազանդեցան ի ծառայութիւն ար-
 քային Իսմայելի, եղին ուխտ ընդ մահու, և ընդ դժոխոց դաշինս
 25 կոեցին Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր ամենայն իշխանաւքն Հայոց,
 ի բաց ընկեցեալ զաստուածային դաշնաւորութիւնն: Արդ՝ խաւ-
 սէր ընդ նոսա իշխանն Իսմայելի և ասէր. «Այս լիցի ուխտ հաշ-
 տութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ՝ որչափ ամաց և դուք կամի-
 30 ջիք. և ոչ առնում ի ձէնջ սակ զերեւած մի. ապա յայնժամ տա-
 ջիք երդմամբ, որչափ և դուք կամիջիք, եւ հեծեալ կալէք յաշ-
 խարհիդ Ժն հազար, և հաց յաշխարհէն տուք, և ես ի սակն
 արքունի անգարեմ. և զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ. բայց

1 Ա Իսմայելայ որ էին
 2 Ա երկիր
 3 ՏՏ որ էր
 4 Ա նորա, փիւկ նոցա
 5 ՏՏ չիք՝ և (ապստամբեալ)
 18 ՏՏ զխաղաղութիւն

30 Ա երկոտասաներորդ
 35 Ա Թէոդոս
 29 Մ սակ (զէրկի) է ամի. եզ
 ներքեւ ծանոթ. զի բնագիրն
 մեր գրեալ էր սակ զէրէ ամի
 30 ՏՏ զերեւած մի:

այլ ուր և հրամայեմ՝ պատրաստ լիցին ի գործ. և ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, և ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բազմաց մինչև ցմի հեծեալ: Թշնամի մի մտցէ ի Հայս. և եթէ գայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զաւրս յաւգնականութիւն՝ որչափ և դուք կամիցիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ: Եւ այնպէս քակեալ պատառեաց զնոսա ի Հոռոմոց նեոին արքանեակն, զի թէպէտ և բազում աղաչանս և պաղատանս գրեաց առ նոսա կայսրն և կոչեաց զնոսա առ ինքն, և ոչ կամեցան լսել նմա: Ապա ասէ՝ «Ես գամ ի Կարնոյ քաղաք, և եկայք դուք առ իս»: Եւ կամ՝ «Ես գամ առ ձեզ, և տամ ձեզ աւգնութիւն հոռգի, և խորհիմք ի միասին, եթէ զինչ արժան իցէ առնել»: սակայն և այնպէս ոչ կամեցան լսել նմա:

Եւ ամբաստանութիւն ամենայն զաւրացն Հոռոմին և տըրտունջ զմշտունեաց տեսունէն լինէին և զՀայոց՝ առաջի թագաւորին իւրեանց վասն հարուածոց՝ որ եղեն ի Մարդոցէսն: Զի ասացին, թէ «Միաբանեցան ընդ Իսմայելացիսն. զմեզ վստահացուցին և զզաւրսն ճապողել ետուն յասպատակ յԱտրպատական, և զնոսա ածին ի վերայ մեր յանկարծակի, և հարկանել ետուն զմեզ. և մեր ամենայն ինչ անդ անկաւ. բայց թող երթամք ի Հայս և մեր իրացն խնդիր առնեմք»:

Յայնժամ արքայ Կոստանդին հաւանեցաւ առնել զկամս զաւրացն: Եւ առ զզաւրս իւր և զնաց ի Հայս ճ հազարաւ: Եւ իբրև եհաս ի Դերջան՝ ընդ առաջ եղեն նմա արք իսմայելացիք և մատուցին նմա թուղթ յիշխանէն իւրեանց, որ էր գրեալ այսպէս, թէ «Հայք իմ են, անդ մի երթար. ապա՝ թէ երթաս՝ ես գամ ի վերայ քոյ, և առնեմ զքեզ որ անդրէն փախչել ոչ կարես»: Իսկ արքայ Կոստանդին ասէ. «Աշխարհն իմ, և ես երթամ. դու եթէ գաս ի վերայ իմ՝ Աստուած արդարութեան դատաւոր է»: Եւ անտի գնացեալ եկն ի Կարնոյ քաղաք. յամի ժիւերորդի թագաւորութեան իւրում, ի քսան ամի Իսմայելացուց տէրութեանն:

1 Բու. Հայուր և հրամայեմ: Ուղղեցինք այսպես: Կարող է լինել նաև՝ Հայուր՝ ուր և հրամայեմ:

4 ՏՏ կամիցիք

6 Մ. նեոին արքանեակն՝ բռնելի տեղ ունի բազմակետեր:

(Գրեքնական խոսուլթիւն):

10 Ա. մ'հոութիւն (աւրհութիւն), փիլի աւգնութիւն

14 Ա. առնէն

25 ՏՏ մի երթաք

26 Ա. անդէն, փիլի անդրէն

- Եւ նստաւ արքայ Կոստանդին ի Կարնոյ քաղաքի աւուրս ինչ. անդ ընդ առաջ եղեն նմա իշխանք ե զաւրք Զորորդն կոչեցեալ Հայոց, և այլ ամենայն զաւրք և իշխանք, որ յայնմ կողմանէ գնացեալ էին յՌշտունականէն: Ընդ առաջ ելին նմա
- 5 Սպերացիքն, իշխանքն Բագրատունեաց, և Մանաղայքն, և Դաւրանաղայքն, և որք յեկեղեաց զաւառէ, և ամենայն զաւրք տեղեացն այնոցիկ, և Կարնացիք, և Տայեցիք, և Բասենացիք: Եւ անդ ընդ առաջ եղեն նմա իշխանք Վանանդայ հանդերձ զաւրուն իւրեանց, և Շիրակացիք, և Խոռխոռունին, և արք տանն
- 10 Դիմաքսենից: Անդ ընդ առաջ եղև նմա Մուշեղ Մամիկոնեան համազգեալքն իւրովք հանդերձ և այլովք ոմամք իշխանաւք, և զաւր ըստ Այրարատայ կողմանէ. Առաւելեանք, և Առանեանք, և Վարաժնունիքն, և Գնթունիք, և Սպանդունիք, և այլք ընդ նոսին: Ընդ առաջ եղև նմա կաթուղիկոսն Ներսէս, եկեալ ի
- 15 Տայոց: Եւ պատմեցին ամենայն իշխանքն Թագաւորին և զմիտս և զկամա ապստամբութեան Ռշտունեաց տեառն, և փութանակի երթեկս առ նա դեսպանացն Իսմայելի: Յայնժամ Դովեաց Թագաւորն և ամենայն զաւրք իւր զՌշտունեաց տէրն, և լուծին զնա ի պատուոյ իշխանութեանն, և արձակեցին այլ այր փութանակ նորա, և Խ այր ընդ նմա: Որ իբրև չոգան հասին առ նա՝ կալան զնոսա և կապեցին, և նստուն տանել ի բերդն Բազիշոյ, և զոմանս ի կղզիս Բզնունեաց. և ինքն չոգաւ եմուտ
- 20 յԱղթամար կղզի. և զաւրացն կողմանցն այնոցիկ ետ հրաման երթալ ամրանալ յիւրաքանչիւր զաւառի: Եւ էին ընդ նմա միաբան Վրացիքն և Աղուանն և Սիւնին, որք ըստ հրամանի նորա գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհս և ամրացան ի նմին: Իսկ Թէոդորոս Վանունեաց տէրն կալաւ զբերդն Արփայս. և Գրիգոր որդի նորա էր փեսայ Ռշտունեաց տեառնն. և Վարազ Ներսէն Դաշտկարին ամրացան ի բացւոյն, և բռնացան ի վերայ
- 30 գանձուցն. զի անդ էին ամենայն գանձքն աշխարհին, եկեղեցւոյ և իշխանաց և վաճառականաց:

Իսկ արքայ Կոստանդին իբրև զայն լուաւ՝ կամեցաւ առնուլ աւար զզաւրացն բազմութեան, և երթալ ձմերել ի Հայս, զի բարձրէ գերկիրն ի միջոյ: Եւ անդէն անկան ի վերայ

1 Ա Կոստանդին
6 Ա յեկեղեց
6 Ա տեղացն
13 Ա արայրատոյ

19 33 իշխանութենէն
21 Ա բաղադիւրոյ
23 Ա յաղթամար
33 Ա երթեալ

- երեսաց իւրեանց կաթուղիկոսն և Մուշեղ ամենայն իշխանաւքն
 Հայոց, և մեծաւ աղաչանաւք և արտասուալից պաղատանաւք
 խնդրեցին ողորմութիւն, զի մի՛ ըստ նոցա յանցանացն իսպառ
 բարկասցի և զերկիրն կորուսցէ: Լուաւ արքայ պաղատանաց
 5 նոցա և արձակեաց անդրէն զգաւրացն բազմութիւնն. և ինքն
 գնաց յԱյրարատ ի հազարաւ: Եւ երթեալ ի Դուին՝ նստաւ ի
 տան կաթուղիկոսին: Եւ արար արքայ զՄուշեղ Մամիկոնէից
 տէր՝ իշխան Հայոց հեծելոցն, և արձակեաց գնա ի կողմն Սեպ-
 հական գնդին Գ հազարաւք. նոյնպէս արձակեաց ի զաւրաց
 10 իւրոց ի Վիրս և յԱղուանս և ի Սիւնիս՝ քակտել գնոսա ի միա-
 բանութենէ: Այլ զաւրքն նստէին շուրջ զԱրփայիւ ի լեռնակող-
 մանն և ի դաշտակողմանն, իսկ թէպէտ առ ժամանակ մի ոչ
 կամեցան հնազանդել, սակայն յետոյ նուաճեալ ի ծառայութիւն:
 Բայց Աղուանն և Սիւնին և գունդն Սեպհական ոչ հնազանդե-
 15 ցան, զորոց զերկիրն աւար առեալ տարան զինչ և գտին, և
 դարձան անդրէն առ արքայ:

Գ Լ Ո Ի Խ ԽԷ.

- Վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսիսի. հազարգել ճգաւ եւ այլոց
 եպիսկոպոսաց ընդ Հոռոմս առ երկիւղի: Մի ոմն յեպիսկոպոսաց
 20 բռնադատի ի կայսերէն՝ հազարգել ընդ կաթողիկոսին: Դարձ Կոս-
 տանդիի ի Կոստանդնուպոլիս: Փախուստ Ներսիսի յերեսաց իօխա-
 մացն Հայոց: Թէ՛ղադրոս Ռօսուսի հաբկամէ զգաւրս Յունաց, առնու
 զՅրապիզսն, երբայ առ Մուսիսս եւ ընդունի զիօխանալիսն ի վե-
 րայ Հայոց, Վրաց, Ազուանից եւ Սիւնեաց: Պարտասուքիւն Իսմայ-
 25 իլացոց առ ի առնուլ զԿոստանդնուպոլիս:

- Արդ՝ ասացից փոքր մի ի շատէ վասն Հայոց կաթուղի-
 կոսին Ներսիսի, զի էր նա բնակութեամբ ի Տայոց, ի զեղջէն,
 որում իշխանն կոչեն: Եւ սնեալ ի մանկութենէ յաշխարհին
 Յունաց և ուսեալ զիւզուս և զգրութիւն Հոռոմին, և շրջեալ
 30 ընդ աշխարհս զաւրու կարգաւք զինուորութեան. և հաստատեալ

6 ԲՈՒ. Այրարատ: Ուղղեցինք

այսպէս:

8 ՏՏ սեփական

14 ՏՏ յԱղուանն և ի Սիւնին և
գունդն սեփական

- զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի և ի վերայ տուժարին Լեւոնի: Եւ ոչ ումեք ի վեր հանէր զխորհուրդս ամբարշտութեանն, մինչև եհաս յեպիսկոպոսութիւն յաշխարհին, և անտի կոչեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան: Եւ էր այր առաքինի վարուք,
- 5 պահաւք և աղաւթիւք: Բայց ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթիւնս դառնութեան, և խորհէր հաւանեցուցանել զՀայս Քաղկեդոնի ժողովոյն, բայց ի վեր հանել զբանն ոչ համարձակէր: Մինչև եկն արքայ Կոստանդին և նստաւ ի տան կաթողիկոսին, և քարոզեցաւ յեկեղեցւոյն սրբոյն Գրիգորի ժողովն Քաղկեդոնի յաւուր կիւրակէի: Եւ մատեաւ պատարագ հոռոմերէն ի հոռոմ երիցուէ, և հաղորդեցաւ թագաւորն և կաթողիկոսն և թմէն եպիսկոպոսունքն, որ կամաւ և որ ակամայ: Եւ այսպէս շարժեաց կաթողիկոսն զճմարիտ հաւատս սրբոյն Գրիգորի, զի կալեալ էր ամենայն կաթողիկոսացն հաստատուն հիմնադրութեամբ ի սրբոյ յեղեղեցւոյն ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցայսաւոր: Եւ զսուրբ և զվճիտ և զականակիտ աղբերացն պղտորեաց զջուրս,
- 10 զոր ի վաղնջուց իսկ ունէր ի միտս իւր կաթողիկոսն, և ոչ իշխեաց յայտնել մինչև ցայն աւր: Եւ ապա գտեալ ժամանակ՝ կատարեաց զկամս իւր. մտնէր զմի մի յեպիսկոպոսացն, և բեկանէր ահիւ: Մինչ զի առ մահուն երկիւղիւ ամենեքեան զհրամանսն հաղորդութեանն կատարէին. մանաւանդ զի մեռեալ էին երանելիքն, որք էին հիմնաւորագոյնք:

- Բայց յումմիւնէ եպիսկոպոսէ ըմբերանեալ առաջի թագաւորին՝ պապանձէր: Քանզի յառաջագոյն ձեռն արկեալ էր նորա և
- 25 ամենայն եպիսկոպոսացն, նզովէր զժողովն Քաղկեդոնի և գտումարն Լեոնի, և մերժէր ի հաղորդութենէ Հոռոմին. և կնքեալ զնա մատանեաւ կաթողիկոսին և ամենայն եպիսկոպոսացն և մեծամեծ իշխանացն մատանեալքն. և ետուն առ նա զի պահնացէ յեկեղեցւոյն: Իսկ յորժամ մատեաւ պատարագն, և հաղորդեցան ամենայն եպիսկոպոսունքն՝ եպիսկոպոսն այն, զորմէ վերագոյն ասացի՝ ոչ հաղորդեցաւ, այլ չոգաւ էջ ի բեմէն, և ծածկեցաւ յամբոխին:
- 30

Եւ իբրև կատարեցին զգործ հաղորդութեանն և եմուտ թագաւորն ի սենեակն՝ մատեաւ կաթողիկոսն և Հոռոմ երիցունքն և

4 Ա վարուք
9 Ա ժողովոյն... կիւրակէի
11 Ա իրիցուէ
13 «Ճ' ի թվում ե ուղղելի՝ զոր:

20 Ուղղելի՝ երկիւղի
34 Ա ի սինեակն
36 Ա իրիցունքն

արարին ամբաստանութիւն զեպիսկոպոսէն զայնմանէ, եթէ «Ոչ նստաւ յաթոռ, և ոչ հաղորդեցաւ ընդ մեզ, անարժան համարեցաւ զմեզ և զձեզ, չողաւ էջ ի բեմբէն, և ծածկեցաւ յամբոխին»։ Եւ խռովեցաւ Թագաւորն և հրաման ետ երկու արանց, զի կալցեն զնա, և տարցեն յանդիման նորա ի սենեակն։

- Պատասխանի ետ Թագաւորն և ասէ. «Քահանայ ես»։ Ասէ եպիսկոպոսն. «Եթէ կամի Աստուած և ձեր փառք»։ Ասէ Թագաւորն. «Եւ զի՞նչ ես դու, որ ես՝ քո Թագաւոր, և դա՝ քո կաթողիկոս և հայր մեր. և դու ոչ արժանի համարիս զիս ընդ քեզ հաղորդութեանն, և ոչ զդա»։ Ասէ եպիսկոպոսն. «Ես այր մեղաւոր եմ և անարժան, չեմ արժանի ընդ ձեզ հաղորդութեան, բայց թէ Աստուած արժանի առնէր՝ ընդ ձեզ համարէի թէ ընդ Քրիստոսի ի սեղանոյ և ի նորին ձեռացն վայելեցայց»։ Ասէ Թագաւորն. «Թող զայդ և զայս ասա ինձ, եթէ զա Հայոց կաթողիկոսն է, թէ ոչ»։ Ասէ եպիսկոպոսն. «Այնպէս որպէս զսուրբն Գրիգոր»։ Ասէ Թագաւորն. «Ունիս զգա առ կաթողիկոս»։ Ասէ «Այո»։ Ասէ Թագաւորն. «Հաղորդիս ընդ դմա»։ Ասէ. «Այնպէս՝ որպէս ընդ սրբոյն Գրիգորի»։ Ասէ Թագաւորն. «Իսկ այսաւր վասն է՝ չհաղորդեցար»։ Ասէ. «Բարեբար Թագաւոր, մեք զձեզ մինչ ի յորմա նկարեալ տեսանեաք՝ դողումն ունէր զմեզ, թող թէ անաւասիկ դէմ յանդիման տեսանեաք, և բերան ի բերան խաւսիմք։ Մեք մարդիկ եմք տգէտ և տխմար, ոչ լեզու գիտեմք և ոչ դրպութիւն, բայց եթէ նախ ուսանիմք՝ և ի վերայ հասանիմք. այլ զբարեբար հրամանսդ սբուծել ռի իշխէ։ Այս աշխարհ ամենայն կարգաց հրամանք յայս տեղոյս և ի դմանէ ի դուրս ելանէ։ Յառաջ քան զայս չորս ամաւք՝ ժողով արար դա, և զամենայն եպիսկոպոսուհա այսր ժողովեաց, և վասն հաւատոյ գիր ետ առնել, և կնքեաց նախ իւրով մատանեաւն, և ապա մեր, և ապա ամենայն իշխանացն մատանեաւք։ Եւ զիրն այն այժմ առ դմա է. հրամայեցէ՛ք խնդրել և տեսանել»։ Եւ նա կայր պապանձեալ։ Եւ գիտացեալ Թագաւորն զսենգութիւն նորա՝ յանդիմանեաց զնա բանիւք բազմաւք ի լեզու իւր։ Եւ հրաման ետ Թագաւորն երթալ հաղորդել ընդ կաթողիկոսին։ Եւ իբրեւ կատա-

1 ՏՏ զամբաստանութիւն

12 Ա համարի

12 Ա քրիստոսի սեղանոյ և նորին

17 Ա ամա, փխկ դմա

20 ՏՏ ի յորմն

24 ՏՏ բուծելով իշխէ. Ա բուծելով

Այսպէս ուղղված է ուրիշներէց։

24 Թվի ուղղելի՛ աշխարհի

29 Բոլ. մատենեաւք. փխկ մատանեաւք։

րեաց եպիսկոպոսն զհրամանս Թագաւորին՝ ասէ. «Աւրհնեացէ Աստուած զբարերար և զաստուածասէր Թագաւորութիւնդ յաւիտեան, տիրելով ի վերայ ամենայն ծովու և ցամաքի հանդերձ յաղթութեամբ բազմաւ»։ Աւրհնեաց և Թագաւորն զեպիսկոպոսն և ասէ. «Աւրհնեացէ Աստուած զքեզ. այնպէս արարեր՝ որպէս վայել է քո իմաստութեանդ, և ես շնորհակալ եմ»։

Եւ սաստիկ ստիպով փութացուցանէին զարքայ ի Կոստանդնուպալիս վաղ հասանել անդր, և զնաց փութանակի։ Եւ տրար իշխան Հայոց զՄորիանոս ոմն հանդերձ հայ զաւրուսն՝ որ ի նոցուն կողմանէ։

Իբրև զնաց արքայ Կոստանդին ի Դըւնայ՝ զնաց և կաթողիկոսն ընդ նմա։ Եւ երթեալ դադարեաց ի Տայս, և այլ ոչ դարձաւ ի տեղի իւր. զի իշխանն Ռշտունեաց և այլ իշխանքն որ ընդ նմա՝ անհնարին ցասմամբ փքացեալ էին ի վերայ նորա։

Իսկ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր դարանակալ եղև յԱղթամար կղզի, ինքն և փեսայ իւր Համազասպ Մամիկոնէից տէր. և խնդրեաց յիւր զաւրս ի յիմայիլացուցն, և եկն է հազար այր յաւգնականութիւն նմա, և նստոյց զնոսա յԱղիովիտ և ի Բզնունիս, և ինքն առ նոսա ելեալ, կայր ի մէջ նոցա։

Եւ իբրև անցին աւուրք ձմեռայնոյն, մերձ ի զատիկն մեծ՝ փախեալ Հոռոմ և անկաւ ի Տայս. և հանին անտի. և ոչ ուրեք կարաց զետեղել, այլ զնացին փախստական մինչև մերձ ի ծովեզերն։ Եւ աւերեցին զամենայն երկիրն. առին և զՏրապիզոն քաղաք, և խաղացուցին առ և աւար և գերութիւն բազում յոյժ։

Յետ այսորիկ զնաց Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն առ Մաւրաս իշխանն Իսմայելի ի Դամասկոս և ետես զնա մեծամեծ ընծայիւք։ Եւ ետ նմա իշխանն Իսմայելի հանդերձս ոսկեղէնս և ոսկեթելս, և վառ մի նորին աւրինակաւն։ Եւ իշխանութիւն ետ նմա զՀայս և զՎիրս և զԱղուանս և զՍիւնիս, մինչև ցԿապկոն և զպարհակն Ճորայ, և արձակեաց զնա պատուով։ Եւ նորա պայման էր եղեալ նմա՝ ածել զերկիրն զայն ի ծառայութիւն։

Եւ եղև յամին մետասաներորդի Կոստանդի լուծումն լինի

1 Մ (ասէ) բառի մասին ունի ծանոթ. «Յօրինակին գրեալ էր (ամէն)»։

13 ՏՏ «իշխան Ռշտունեաց...»

անհնարինն)։ Ուղղեցինք՝ իշխանն... անհնարին։

18 Ա յաղովիտ

19 Ա ել, փեկ ելեալ

հաշտութեանն՝ որ ընդ Կոստանդին և ընդ Մաւրիաս իշխանն Իսմայելի։ Եւ հրաման ետ արքայն Իսմայելի ժողովել զամենայն զաւրս իւր ի կողմանս արևմտից, և ունել զգործ պատերազմի ընդ Հոռոմոց Թագաւորութեանն, զի առցեն զԿոստանդնուպաւ-
 5 լիս, և ի բաց բարձցեն զայն ևս Թագաւորութիւնն։

Գ Լ Ո Ի Խ ԽԸ.

Թուղք արեային Իսմայելի առ քաղաւորն Յունաց Կոստանդին։ Գալ Մաւրիասայ ի Քաղկեդոն։ Մտիկ հազմոյ խորակէ եւ ցրուէ զՅաւաթորմն Իսմայելացոց. զաւրն Իսմայելացոց բազու զՔաղկեդոն։
 10 Այլ բանակ Իսմայելացոց, որ արտաւէր ի Վիրս՝ հերի ի բոյ ձմեռայնոյ։ Թօխանք Հայոց միաբանին եւ բաժանեն զՀայոս ի միջի իւրեանց։ Ազէ՞ ժողովրդեանն։

Շեթէ կամիս, ասէ, խաղաղութեամբ ունել զկեանս քոյ՝ ի բաց կաց յընդունայն պաշտամանէդ յայդմանէ, զոր ուսեալդ ես ի մանկութենէ։ Ուրացիր զՅիսուսն զայն և դարձիր առ աստուածն մեծ, զոր եսն պաշտեմ, զԱստուած հաւր մերում Աբրահամու։ Եւ զբազմութիւն զաւրաց քոց արձակեա՞ ի քէն յիւրաքանչիւր տեղիս։ Եւ ես արարից զքեզ իշխան մեծ ի կողմանսդ յայդոսիկ, և արձակեմ ի քաղաքդ ոստիկանս, և քննեմ զամենայն զանձս և
 15 հրամայեմ բաժանել ի չորս մասունս, երեքն՝ ինձ և մի՝ քեզ։ Եւ տամ քեզ զաւրս որչափ և կամիցիս, և առնում ի քէն սակ՝ որչափ և դու կարես տալ։ Ապա թէ ոչ՝ Յիսուսն այն, զոր դու Քրիստոս կոչես, մինչ զանձն ոչ կարաց ապրեցուցանել ի Հրէիցն, զքեզ զիմորդ կարէ ապրեցուցանել ի ձեռաց իմոց։

Եւ ժողովեցան ամենայն զաւրքն, որ ի կողմանս արևելից, 25 ի Պարսից և ի Պուստատանէ և ի կողմանէն Հնդկաց և յԱրուաստանէ և յԵգիպտացոց կողմանէ առ Մաւրիաս իշխան զաւրուն, որ նստէր ի Դամասկոս։ Եւ կազմեցին նաւս պատերազմականս յԱղեքսանդրիա և յամենայն քաղաքս ծովեզերեայս. և լցին զինուք և մեքենայիւք զնաւս. Գծ նաւս մեծամեծս, առ մի նաւն հազար այր յընտիր ընտիր հեծելոց։ Եւ հրամայեաց գործել նաւս 30 Թեթևս իննգ հազարս։ Եւ գումարեաց ի նոսա արս սակաւ վասն

թեթևութեան, առ մի նաւ արտ հարիւր, զի արագապէս ճախրեսցեն սլանալով առ մեծամեծ նաւաւք շուրջանակի ի վերայ մկանանց ծովուն. և արձակեաց զնոսա ընդ ծով. եւ ինքն առ զգաւրս իւր որ ընդ իւր, և զնաց ի Քաղկեդոն, Իբրեւ եհաս ի վերայ ամենայն երկրի՝ հնազանդեցան ամենայն բնակիչք աշխարհին ի ծառայութիւն՝ որ զծովեզերքն և լեռնականս և դաշտականս: Իսկ բազմութիւն զաւրաց Հոռոմին չոգան մտին ի Կոստանդնուպօլիս պահապան քաղաքին. և ապականիչն չոգաւ եմուտ ի Քաղկեդոն, յամի երեքտասաներորդի Կոստանդնու Կազմեալ ունէր յեզր ծովուն նաւս բազումս թեթևս, զի յորժամ ծանրագոյն նաւքն հասանիցեն ի Քաղկեդոն՝ նա փութանակի հասցէ յաւգնականութիւն նոցա: Եւ զթուղթ արքային իւրեանց ետուն տանել ի քաղաքն առ Կոստանդին:

Եւ առ արքայ զթուղթն և եմուտ ի տունն Աստուծոյ, և անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց և ասէ. «Տես, տէր, զնախատինսս, զոր նախատեցին զքեզ Հազարացիքս այս. եղիցի ողորմութիւն քոյ, տէր, ի վերայ մեր, որպէս յուսամք ի քեզ: Լից զերեսս նոցա, անարգանաւք, և խնդրեսցեն զանուն քո, տէր. ամաչեցեալ խոռվեսցին յաւիտեանս յաւիտենից, և ամաւթալից կորիցեն. ծանխցեն զի անուն քոյ տէր է, և դու միայն բարձրեալ ես ի վերայ ամենայն երկրի»: Եւ վերացոյց զպսակն ի գլխոյ իւրմէ, և մերկացաւ զծիրանիսն և զգեցաւ քուրձ, և նստաւ ի վերայ մոխրոյ, և հրամայեաց պահս քարոզել ըստ սուրինակին Նինուէի՝ ի Կոստանդնուպօլիս:

Եւ ահա եկին հասին ի Քաղկեդոն նաւք մեծամեծք յԱղեքսանդրացւոց կողմանէ հանդերձ ամենայն փոքր նաւովքն և ամենայն կազմուածովքն իւրեանց, զի էր կազմեալ ի վերայ նաւացն մանգլիոնս, և մեքենայս հրացանս, և մեքենայս քարընկէցս, աղեղնաւորս և պարսաւորս. զի յորժամ հասանիցեն ի պարիսպ քաղաքին՝ ի վերուստ ի գլխոյ աշտարակացն դիւրեաւ ելեալ ի պարիսպն՝ անկցին ի քաղաքն: Եւ հրամայեաց զնաւսն կարգել ճակատ առ ճակատս, և դիմել ի վերայ քաղաքին:

1 Ա ճախրեսցեն
2 Ա մկանաց
5 ՏՏ աշխարհին բնակիչք
10 Ա զեզր
10 Ա նաւան, փիկ նաւքն

11 88 հասանիցին
11 Ա յօգնութիւն
12 Ա այստեղ և հետո՝ Թուրա
15 ՏՏ զնախատինս
32 Ա դիմել

Եւ իբրեւ մեկնեցան ի ցամաքէն իբր երկու ասպարիզաւք՝
 անդ էր տեսանել զգաւրութիւն անին տեառն. զի ակնարկեաց տէր
 յերկնից սաստիկ հողմոյ բռնութեամբ, և յարեալ հողմն, մրրիկ
 մեծ, և դղրդեցաւ ծոփն ի ներքուստ անդնդոց ի վեր, և բարձ-
 5 րացեալ գիզանային ալիքն նորա իբրեւ զկատարս բարձրաբերձ
 լերանց, և հողմն փոթորկեալ ի վերայ նոցա ճայթէր իբրեւ զամպ
 և գոչէր, և խոխոջիւն յանդնդոց լինէին: Եւ անկան աշտարակքն,
 կործանեցան մեքենայքն, քակտեցան նաւքն, և ընկղմեցան բազ-
 մութիւն զաւրացն ի խորս ծովուն. և մնացեալքն ի վերայ տախ-
 10 տակացն ցնդեցան ի վերայ ալեաց ծովուն, և տարաբերեալ այսր
 և անդր յելէջս ալեացն կործանեցան. զի եբաց ծոփն զբերան
 իւր, և եկուլ զնոսաւ. և ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ ապրե-
 ցոյց Աստուած յաւուր յայնմիկ բարձրացեալ բազկաւ զքաղաքն
 ի ձեռն աղաւթից աստուածառէր Թազաւորին Կոստանդիանոսի,
 15 և ոչ դադարեաց հողմոյն բռնութիւնն և ծովուն խռովութիւնն
 մինչև ցվեց աւուրս:

Եւ եղև իբրեւ տեսին Իսմայելացիքն զձեռն անի տեառն՝
 բեկաւ սիրտ նոցա. և ելեալ ի զիշերի ի Բաղկեդոնէ՝ գնացին ի
 տեղի իւրեանց: Եւ միւս զաւրն, որ նստէր ի կողմանս Կապուտ-
 20 կացւոց՝ արար պատերազմ ընդ զաւրացն Յունաց. զոր եհար
 Յոյնն, և գնաց փախստական ի կողմանս Արուստանի, հարեալ
 աւար զՋորրորդ Հայս:

Եւ եղև յետ անցանելոյ աշնանային ժամանակին, ի մեր-
 ձենալ ձմերայնոյ՝ եկն զաւրն Իսմայելի և նստաւ ի Դուին. և
 25 խորհէր երթալ հարկանել զՎիրս սրով սուսերի: Խաւսէր ընդ նմա
 ի ձեռն պատգամի սպառնալեաւք, զի կամ եկեսցեն ի ծառայու-
 թիւն նոցա, և կամ ի բաց թողցեն զերկիրն և գնացեն: Իսկ
 նոքա չառին յանձն առնել այնպէս, այլ պատրաստեցան ընդգէմ
 նոցա ի պատերազմ. Եւ գնաց Իսմայելացին ի վերայ նոցա պա-
 30 տերազմաւ՝ երթալ սատակել զնոսա իսպառ:

Այն-ինչ եզև նոցա ի ճանապարհ ելանել՝ անկաւ ի վերայ
 նոցա ցուրտ և ձիւն ձմերայնոյ. վասն որոյ չոգան փութանակի
 և գնացին ի կողմանս Ասորեստանի, և ի Հայս անիրաւութիւն
 ինչ ոչ գործեցին:

Իսկ իշխանքն Հայոց որ ի Յունաց և որ ի Տաճկաց կող-

7 Ա աշտարակն
 8 Ա մեքենայն... նաւն
 10 Ա այսր անդր

21 Ա յունն
 31 Ա այս ինչ, քիկ այն ինչ

- մանէ, Համազասպ և Մուշեղ, և այլն ամենայն եկեալ ի մի վայր միաբանեցան, և արարին ընդ միմեանս հաշտութիւն, զի մի եղիցի ի մէջ նոցա սուր և արիւնհեղութիւն, և անցուցին խաղաղութեամբ զաւուրս ձմեռայնոյն, զի և զշինականսն ապրեցուցանեն: Քանզի Ռշտունեաց տէրն անկաւ յախտս հիւանդութեան, և չոգաւ անկաւ յԱղթամար կղզի: Եւ ոչ գոյր նմա լինել կարողութիւն ելանել արտաքս կամ խորհել ինչ: Եւ բաժանեցին զերկիրն ըստ թուոյ իւրաքանչիւր հեծելոց, և կարդեցին հարկապահանջս ոսկւոյ և արծաթոյ:
- 10 Եւ աստ էր տեսանել զաղէտս տարակուսի, զաւրէն հիւանդաց, յորժամ տագնապեսցի ցաւն, և հատանիցի ի խաւսից՝ այնպիսի ինչ եղեն. զի ոչ գոյր մարդկան տեղի փախստի և թագըստեան, և ոչ խնայել ի ներքուստ, այլ որպէս ոք զի անկցի ի ծով՝ և ելս ոչ կարիցէ գտանել:
- 15 Իսկ իբրև զայն ետես Ռշտունեաց տէրն՝ խնդրեաց իւր զաւրս յիսմայելացոցն, զի հարցէ զՀայն և հալածական արասցէ, և զՎիրս սատակեացէ ի սուր սուսերի:

Գ Լ Ո Ի Խ ԽԹ.

- Ապստամբութիւն Մարաց իսմայելացոց: Բեկումն զաւուրեան Խամայելացոց յայնկայս շնորայ պառակիւն եւ փախուստ մնացելոցն: քնդ գծուաքս լեռինն Կռվկասու:

- Յայսմ ամի ապստամբեցան Մարք ի ծառայութենէն Իսմայելի և սպանին զիշխանն հարկապահանջին արքային Իսմայելի, ապաւէն և թիկունս իւրեանց արարին զամուրս աշխարհին Մարաց, զանտառս խորածորս, զվիհս, զվիմուտս, և զխորածորս: 25 զժնդակս՝ որ զգետոջն Գաղայ և զլեռամբն Մարաց, զժիր և զքաջ՝ ազգացն զաւրութիւնս, որ բնակեալ էին ի նոսա, Դեւն և Դեւլումն: Քանզի ոչ կարացին համբերել դառն և զժնդակ ծառայութեանն և հարկին ծանրութեանն որ ի վերայ նոցա, զի անդրէն 30 ի նոցանէ միոյ միոյ ամի առնուին ՅԿՆ պայուսաիկ դրամ73. և որ ոչն կարէր տալ՝ առնուին ընդ միոյ միոյ դրամի մարդ մի, և ի բաց բարձին զհեծելութիւն և զիշխանութիւն աշխարհին: Վասն

- այնորիկ տուեալ նոցա զանձինս իւրեանց ի կշիռս՝ լաւ համարեալ զմահ քան զկեանս. զմի յերկուցն գտանել,—կամ մեռանել՝ և կամ ազատել ի չար ծառայութենէն: Եւ սկսան զմնացեալ մարդիկն զաւրս ժողովել, և գունդս գունդս կազմել, և թերևս կարացցեն զերծանել ի ժանեաց վիշապին և դառնաշունչ գազանէն:
- Արդ՝ իբրև ետես բազմութիւն զաւրացն Իսմայելի, եթէ ոչ յաջողի նոցա գործն ի կողմանէ ամուր լերանցն Մարաց. քանզի ոչ իսկ նուաճեցան ի ծառայութիւն նոցա Կեթրուս և Սկիւթեայ, որ են գետք Դելումք, հանդերձ ամենայն ամբարնակ բազմութամբն: Եւ բազումք ծախեցան՝ յամուրս և ի խորածորս զահավէժ լինելով, և բազումք խոցոտեալ նետիւք ի խարձան դժկոտս ի քաջ և արի պատերազմողացն՝ ոստուցեալ ի բաց ի կողմանցն յայնցանէ, դէմ եղին երթալ ի կողմանս հիւսիսոյ, յազգն՝ որ ըստ Կասբիական դրացն: Չոգան հասին ի կապանս շորայ: Եւ անցեալ ընդ ներքս ընդ կապանն՝ աւերեցին զամենայն կողմանս աշխարհին որ առ լեռնոտամբն. և ելեալ ընդդէմ նոցա զաւրս սակաւս, որում Հոնաց դուռն կոչեն, հարին զնոսա, զի էին կոմնապահք տեղւոյն:
- Եկն այլ զաւր ի կողմանցն Թետալաց, և բաղխեցին զմիմեանս զաւրութեամբ սաստիկ, և ի պարտութիւն մատնեցաւ զաւրն Իսմայելի առաջի զաւրացն Թետալաց: Եւ հարին զնոսա և սատակեցին սրով սուսերի: Եւ ապրեալքն փախստական ոչ կարացին ճողոպրել ընդ կապանն, զի եկն այլ զաւր նոցա ի նոցա թիկանց. և նոցա դէմս ի լեռն արարեալ ի դժուարս մեծի լերինն Կաւկասու, ելին ընդ կողածս լերինն հազիւ հազ, սակաւք ճողոպրեալք մազապուրծ, մերկ և բոկ, հետևակ և վիրաւոր, չոգան անցին ի կողմանս Տիգրոնի, յերկիր բնակութեան իւրեանց:

5 Մ. բաց եր թողել՝ «ի ժանեաց վիշապին և դառնաշունչ գազանէն», զնելով բազմակէտ.

ներ:
8 Ա Կեթրուս և Սկիւթեայ: Մ. Կեթրուս Եւսկիւթեայ

Գ 1. Ո Ի Խ Ծ.

- Մուսեղ Մամիկոնեան մտանէ ի ծառայութիւն Յունաց: Թէոփորոս
 Ռօսուսի եւ այլ իօխանք հնազանդին ի ծառայութիւն Իսմայելա-
 ցւոց: Պատեհազմ Յունաց եւ Իսմայելացւոց ի Նախճուսանի եւ բե-
 5 կումն Յունաց: Առումն Կարնոյ. աներումն երկրին Հայոց, Ազու-
 նից եւ Սիւնեաց ի ձեռն Իսմայելացւոց եւ տալ պատանդս: Մահ
 Թէոփորոսի Ռօսուսնայ: Համազասպ Մամիկոնեան կարգի իօխան
 Հայոց: Կարադիկոսն Ներսէս դառնայ յարառ կարադիկոսութեանն եւ
 կատարէ զօրհնուած եկեղեցւոյն Զուարթնոց:
- 10 Վերջարամ. Հայք ապստամբին յԻսմայելացւոց. կոտորումն պատան-
 դացն: Մուսեղ Մամիկոնեան ի բաց կայ ի ծառայութեանէ Իսմայե-
 լացւոց եւ կոչի ի պալատն: Խոռվութիւն ի մէջ զաւուրցն Իսմայելի-
 քաժանել ցոցա ի չորս մասունս եւ կոտորել զմիմեանս: Յազրել
 Մաւիտսայ հաւառակորդաց, միապետել եւ առնել իազազութիւն:
- 15 Իսկ Մուշեղ Մամիկոնէից տէրն ապստամբեալ ի Յունաց
 կողմանէն՝ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն Իսմայելի. և ի նմին
 ամի զաւրն Իսմայելի որ ի Հայաստան աշխարհի՝ կալան ի ծա-
 դաց ի ծագս զերկիրն ամենայն: Եւ Թէոփորոս Ռշտունեաց տէրն
 և ամենայն իշխանքն աշխարհին՝ միաբանեալ հնազանդեցան ի
 20 ծառայութիւն, և ամենայն իրաւք փութային զկամս նոցա կա-
 տարել, զի երկիրդ անհնարին մահու կայր ի վերայ նոցա:
- Յամին յայնմիկ ի ձեռն նախանձու եղբաւր իւրոյ մատնե-
 ցաւ երանելի այրն աստուածասէր Արտաւազդն Դիմաքսեան և
 տուաւ ի ձեռն անողորմ դահճի Հարիւրն անուանեալ զաւրաւարի,
 25 որ նստէր յԱրուճն Աշնակի: Եւ սպան զնա սատակմամբ չարա-
 չար մահուամբ:
- Եւ էին աւուրք ցրտաշունչ ձմերայնոյն, և նեղէր զնոսա
 Յոյնն. և նոքա ցրտոյն ոչ կարէին ելանել և տալ պատեհազմ
 ընդ նոսա, այլ ելին յանկարծակի և գնացին անցին զգետոյն, և
 30 չոգան ամրացան ի Զարեհաւանի: Իսկ Յոյնն իբրև ետես զայն՝
 ոչ ինչ փոյթ արար վասն նոցա, այլ աւարեաց զբերդն Դըւնայ,

և գնաց ի Նախճաւան, և մարտեաւ ընդ բերդին, զի աւարեսցէ գնա ևս: Եւ էր զաւրավար զաւրուն Յունաց Մաւրիանոս ոմն, զոր ասէին այր հաւատարիմ:

Արդ՝ ի հասանել ժամանակի գարնայնոյն՝ կազմեցաւ պատ-
 5 րաստեցաւ ի պատերազմ ընդ զաւրուն Իսմայելի: Եւ Մաւրիա-
 նոս յամառեալ՝ զիւրն խորհէր կատարել զգործ: Եւ արշաւեաց Տաճիկն ի վերայ Յունին, որ մարտ եղեալ կռուէին ընդ բերդին Նախճաւանի. եհար զնոսա և սատակեաց ի սուր սուսերի, և զմնացեալսն փախստական արարեալ: Եւ գնաց Մաւրիանոս փա-
 10 խստական, և չոգաւ տնկաւ ի Վիրս: Իսկ զաւրն Իսմայելի դարձաւ ի նոցանէ և պաշարեաց զԿարնոյ քաղաք, և մարտ եղեալ կռուեցաւ ընդ նոսա. իսկ նոքա ոչ կարացին զդէմ ունել նոցա պատերազ-
 մաւ, բացին զդուրս քաղաքին, և հնազանդեցան ի ծառայութիւն: Եւ նոցա մտեալ ի քաղաքն ժողովեցին ոսկի և արծաթ և զամե-
 15 նայն բազմութիւն ընչից քաղաքին. և կողոպտեաց զամենայն երկիրն Հայոց, և զԱղուանս, և զՍիւնիս, և մերկացոյց զամենայն եկեղեցիս: Եւ կալաւ պատանդ զգլխաւոր իշխանս աշխարհին և զկանայս և զուստերս և զզստերս բազմաց:

Եւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն համազգեաւքն իւրովք
 20 գնաց ընդ նոսա. և տարեալ իջուցին զնոսա յԱսորեստան: Անդ մեռաւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն, և մարմին նորա բերաւ ի գաւառ իւր, և Թաղեցաւ ի գերեզմանի հարց իւրոց:

Եւ ունէր զիշխանութիւն Հայոց աշխարհիս Համազասպ Մա-
 միկունէից տէրն, որդի Դաւթի, այր առաքինի յամենայն դէմս:
 25 Բայց ընդանեսուն և ընթերցասէր և ուսումնասէր, և ոչ ըստ հայ-
 րենի ազգին վարժ և կիրթ հրահանգաւք զինուորական վարժից, ոչ մտեալ ի ճակատ և ոչ տեսեալ զդէմս Թշնամեաց: Եւ արդ՝ սկսաւ նախանձել ի բնութիւն հայրենի տանն քաջութեանն, ջեր-
 մեռանդ փութով կատարել և զգործ քաջութեան ըստ նախնեացն
 30 վարժից լիապէս կատարել, ի վերուստ խնդրելով զառաջնորդու-
 թիւն և զյաջողութիւն անձին քաջութեանն կատարել:

Իսկ կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս գնաց ընդ Թաղաւորին,
 որպէս վերագոյն ասացի, և չուեաց ընդ նմա ի Կոստանդնու-
 պուլիս: Եւ ընկալաւ գնա անդ պատուով. և ետուն նմա ինչս և
 35 արձակեցին անդրէն ի տեղի իւր, և եկն դադարեաց ի Տայս,

4 Ա և պատրաստեաց

5 «Ընդ զաւրուն» Թվում է ուղ-
ղելի՝ «զաւրն»

11 ՏՏ կռուեցան

16 ՏՏ և զամենայն եկեղեցիս
մերկացոյց

մինչև մեռաւ Ռշտունեաց տէրն, դադարեաց ասպատակ Տաճկին. և ապա յետ վեցերորդի ամի հալածանացն դարձաւ անդրէն ի տեղիս իւր. և հաստատեցաւ յաթոռ կաթուղիկոսութեան. փութայր կատարել զշինուած եկեղեցւոյն, զոր շինեաց ի վերայ 5 պողոտային Վաղարշապատ քաղաքի:

Արդ՝ թէպէտ և վայրապար զրուցեալ տողեցից զբանս ի կարգի պատմութեանս ըստ անհաճար խորհրդոյ մտացս իմոց, և ոչ ըստ արժանաւոր շնորհի գիտութեան. այլ սակայն անդր հայեցեալ ի կարգս ուսումնասիրացն, և հաստատեցից մարգարէական բարբառովն, որ ըստ հրամանի տեառն խաւսեցեալ: Զի թէ և 10 յառաջինս կանխաւ կատարեալ՝ այլ սակայն և ի վերջինսս մինչև յաւիտեան կատարեսցի ըստ բանին տեառն որ ասէ. «Երկիրք և երկիր անցցեն՝ և բանք իմ մի անցցեն»: «Զի հուր բորբոքեսցի, ասէ, ի բարկութենէ իմմէ, այրեսցէ և իջցէ մինչև ի դժոխս ներքինս»: Եւ զի զնոցանէն ասէ՝ յայտ է, զի ասէ, եթէ «Վառեսցին հրով, բորբոքեսցին հիմունք լերանց նոցա», այսինքն զմեծամեծ իշխանացն զբռնութիւնսն: Եւ թէ՝ «Կուտեցից չարիս ամենայն ի վերայ նոցա, և նետիւք իմովք սպառեցից զնոսա»: Զի որպէս նետք թռուցեալք ի գրկաց առն կորովոյ ի լայնալիճ աղեղանէ ի 20 նպատակ՝ այսպէս և սոքա ի Սին անապատէ որ ի վերայ ամենայն երկրի կատարեալ սովով և սրով և ահիւ մեծաւ: Եւ զի ի կողմանս անապատին բորբոքեցաւ հուր՝ այսպէս յայտնապէս ցուցանէ այնու զի ասէ. «Լարս առանց բժշկութեան արձակեսցես ի վերայ նոցա, զգազանս անապատի, որք այսր և անդր քարշեսցեն զնոսա ընդ երկիրը»: Զորմէ գոչէ մարգարէն Դանիէլ, եթէ «Գազանն չորրորդ ահեղ և զարմանալի, և հզաւր յոյժ. ժանիք նորա երկաթիք, և մագիլք նորա պղնձիք. ուտէր և մանրէր, և զմնացեալսն առ ոտն կոտորէր», և այլն ևս. և ապա ելս բանիցն ասէ. «Մերձ է աւր կորստեան նոցա, հասեալ է պատրաստութեամբ 30 տէր ի վերայ նոցա»: Որ և այս ևս կատարեսցի ի ժամանակի իւրում:

Ի նմին ամի ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ Իսմայե-

7 Ա իմոյ
12 Ա յաւիտեանո: Զիք՝ տեառն
14 Ա իմէ, փխկ իմմէ
17 Ա եթէ, փխկ և թէ
19 Ա աղեղնէ

25 ՏՏ կոչէ
27 Ա պղնձիք
28 Ա և այլն ևս ևս ապա: ՏՏ և այլն ևս ապա: Ուղղեցինք այսպես

լացւոցն, և հնազանդեցան անդրէն ի ծառայութիւն թագաւորին Թունաց: Եւ արար արքայ Կոստանդին զՄամիկոնէից տէր զՀամազասպ՝ կիւրապաղատ, և ետ նմա գահոյս արծաթիս և զիշխանութիւնն աշխարհին Հայոց, և պատիւս այլոց իշխանացն, և

5 գանձս զաւրացն:

Եայնժամ ետես արքայն Իսմայելի, եթէ ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ նոցա, զամենայն զպատանդսն, զոր տարեալ էին յերկրէն, ոգիս իբրև ՌՁՀԵ, սատակեցին զամենեւեան ի սուր սուսերի. և մնացորդքն սակաւք, թուով իբրև ԻԲ, որք ոչ դիպեցան ի տեղւոյն, այն միայն ապրեցան:

Իսկ Մուշեղ Մամիկոնէից տէր, վասն զի էին նորա չորս որդիք ի պատանդի առ Իսմայելացւոցն, վասն այնորիկ ոչ կարաց ի բաց կալ ի ծառայութենէ նոցա: Եւ էր Համազասպայ եղբայր մի ի պատանդի: Բայց զայն՝ և այլ ևս յիշխանացն հանդերձ կանամբք իւրեանց խնդրէին առ ինքեանս յԱտորիս: Վասն այնորիկ լաւ համարեալ զմահ քան զկեանս՝ ի բաց կացին ի ծառայութենէ նոցա, և հապճեպ երթեկով հնազանդեցան ի ծառայութիւն թագաւորին Թունաց, հանդերձ միաբանութեամբ իշխանացն և զաւրացն Աղուանից և իշխանացն աշխարհին Սիւնեաց հանդերձ աշխարհաւն իւրեանց. որք լծեալ էին յառաջագոյն յաշխարհագիրն Ատրպատականի 74, մինչև բարձաւ թագաւորութիւնն Պարսից և տիրեաց Իսմայելացին, նոքա անդրէն նուաճեալ միաբանեցան ընդ Հայոց: Եւ ձերբակալ արարեալ զՄուշեղ և զայլ ևս յիշխանացն որ էին ընդ նմա: Արդ՝ զայլ իշխանսն, զորս

15

20

25

ձերբակալ արարեալ էին՝ հրամայեաց թագաւորն թողուլ ի բաց, բայց զՄուշեղ առ ինքն խնդրեաց:

Արդ՝ առաքեաց Աստուած խոովութիւն ի մէջ բանակացն. որդւոցն Իսմայելի, և պատառեցաւ միաբանութիւն նոցա, և խառնեցան ընդ միմեանս, և բաժանեցան ի չորս մասունս: Մասն մի այն՝ որ ի Հնդկաց կողմանէն. մասն մի այն՝ որ ունին զԱտրեաստանն և զկողմանս հիւսիսոյ. մասն մի այն՝ որ յԵգիպտոս և ի կողմանս Թեսալացւոց. մասն մի ի

3 Ա կորապաղատ

8 Ա ի յերկրէն

12 Ա որդիս

13 ՁՁ շերեք համազասպայ, եղբայր մի, Մ և Պ ուղղել և լրացրել են՝ շերեք (որդիք)

Համազասպայ (և) եղբայր մի: Մենք ուղղեցինք այսպէս:

18 Ա իշխանս

29 Ա խառնակեցան, քիչկ խառնեցան

կողմանս Տաճկաց և յԱսկարաւն կոչեցեալ տեղւոջ: Եւ սկսան կռուել ընդ իրեարս, և անհուն կոտորածով զմիմեանս սատակէին: Արդ՝ միաբանեալ այն որ յԵգիպտոս և որ ի կողմանս Տաճկաց՝ սպանին զԹագաւորն իւրեանց, և աւար հարին զբազմութիւն

5 գանձուցն, և այլ Թագաւոր նստուցին: Եւ ինքեանք գնացին յԻւրաքանչիւր տեղիս:

Իսկ այն իշխանն որ ի կողմանս Ասորեստանի էր, Մաւիաս անուն իշխան նոցա, որ էր երկրորդ Թագաւորին իւրեանց, իբրեւ ետես զեղեալն՝ միաբանեալ զգաւրս իւր, գնաց և նա յանապատն և սպան զայն ևս արքայ, զոր նոքայն նստուցեալ էին, և ետ մարտ ընդ զաւրացն որ ի Տաճկաց կողմանէ, և եհար զնոսս կոտորմամբ մեծաւ: Եւ դարձաւ անդրէն յաղթութեամբ յԱսորեստան: Իսկ այն գաւրն որ յԵգիպտոս, միաբանեալ ընդ Թագաւորին Յունաց, և արար հաշտութիւն, և միաւորեցաւ: Եւ բազմութիւն զաւրաց իբրեւ հնգետասան հազարաց հաւատացին ի Քրիստոս և մկրտեցան: Եւ սաստկացաւ արիւն կոտորածին անհուն բազմութեանց ի մէջ բանակացն Իսմայելի. և գործ պատեւրազմին տագնապէր զնոսս՝ զմիմեանս սատակելով: Եւ ոչ կարէին դադարել փոքր մի ի սրոյն և ի գերութենէն և ի սաստիկ աշտերազմացն: Եւ որ ի ծովու և ի ցամաքի, մինչև զաւրացաւ Մաւիաս և յաղթեաց ամենեցուն: Եւ հնազանդեցուցեալ ընդ ինքեամբ՝ և Թագաւորէ ի վերայ կալուածոց որդւոցն Իսմայելի, և առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեւին:

10

15

20

5 Ա իւրեանք, փիւկ ինքեանք
15 Ասողիկի մոս՝ մկրտեցան ԺԶԻ
20 կալուածոյ
23 ՏՏ ամենեւին (ամէն)

Յ իշատակարան գրչին:

Ջյեաինս ի գրչաց և զառաջինս ի մեղաւորաց զառաքման զանարուստս

և զանիմաստ զԳրիգոր Երէցս արժանի առնել աղաչեմ զձեզ ով որ. ընթերցողք միով ողորմայիւ. և մեղաց իմոց Թողութիւն շնորհել ինձ և իմոցն ա՛մի, և նա որ յիշէ՝ յիշե՛՛լ լիինքի ի Ք՛՛է յարդարամիտ զատաւորէն մերմէ Յ՛՛է Ք՛՛է, և նմա փառք յաւիտեանս ամէն:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ծ Ա Ն Ո Յ Ո Ւ Թ Ի Թ Ի Ն Ն Ե Ր*)

1. (Յ եր. 1): «Զանստարագրեալ ժամանակ»: Սերեոսի Պատմության բազմաթիվ աղավաղությունները, վորոնց մասին խոսեցինք Առաջաբանում՝ սկսվում են հենց նրա առաջին տողից: «Զանստարագրեալ» անշուշտ աղավաղված բառ է կամ մի քանի բառի աղավաղություն, վորը բանասերներն աշխատել են ուղղել զանազան կերպով: Միհրդատյան (յեր. 15) շատ հավանական է համարում «զանստորագրեալ» կամ «զայն ստորագրեալ» կամ «զայն ստորագրել», բայց նաև՝ «ջան ստորագրել»: Պատկանյան (ռուս. Թարգմ. ծան. յեր. 1) կարդում է «ջան ստորագրել»: Տետտեր ուղղում է՝ «անստերիւր գրել ժամանակն»: Մառ (եր. 279. ծանոթ.) առաջարկում է ուղղել՝ «զայն ստորագրել»: Պալաթյանց (եր. 73) առաջարկում է կարդալ «զանստորագրեալ» կամ «զանստորագրել» (պատվով): Մատիկյան (եր. 33) ուղղում է՝ «զանսուտ գրեալ»: Հ. Ակինյան (եր. 75, ծան.) ուղղում է՝ «զանստոյգն նկարագրել»: Այս տարբեր փորձերն ինքնին ցույց են տալիս, վոր հիշյալ ուղղումներից վոչ մեկն ստույգ չէ:

2. (Յ եր. 1): «Զամս և զաւուրս հինգ Թագաւորացն յիշատակելով»: Ուշադիր ընթերցողը կնկատե, վոր Սերեոսը յուր այս կարճառոտ ու մութ ներածության մեջ յուր գրելիք պատմությունը բաժանում է յերեք շրջանների—առաջին՝ նախնի քաջերի վիպասանությունը և առասպելները. յերկրորդ՝ այնուհետև պատահած անցքերը, և յերրորդ՝ «զարդեաց ժամանակացս», այսինքն՝ հեղինակին ժամանակակից «զաղետիցս վերաբերութեան զամս և զաւուրս հինգ Թագաւորացն»: Քանի վոր Սերեոսի ժամանակ դեռ սովորություն չեր դարձել փրկչական տարեթիվը գործածել ժամանակագրական հաշիվների մեջ՝ հեղինակները սովորեին անցքերի ժամանակը նշանակել տիրող Թագավորների տարիներով: Ըստ այսմ Սերեոս խոստանում է նկարագրել յուր ժամանակի աղետալի անցքերը, վորոնք տեղի ունեցան հինգ Թագավորների որերով: Այս հինգ Թագավորներն են, ինչպես ցույց ենք տվել մեր «Սերեոսի Պատմությունը և Մ. Որեննացի» աշ-

*) Այս ծանոթությունները, ինչպես և առաջաբանը գրված են հին ուղղագրութամբ, վոր մեքենագրելու ժամանակ փոխված է նորի:

խատության մեջ (յեր. 74—75) «Յունաց այն հինգ թագավորները, որոնց ժամանակ կատարված դեպքերը նկարագրված են Սեբեոսի Պատմության այս ժամանակակից մասում, այսինքն Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Երակղակ և Կոստոս: Առաջին յույն կայսրը, վոր հիշվում է այս ժամանակակից պատմության մեջ՝ Մորիկն է, և վերջինը, վորի կենդանությամբ վերջանում է պատմությունը՝ Կոստոսն է»: Յեվ հիրավի, Սեբեոսի Պատմության այս ժամանակակից մասը սկսվում է մի բանաստեղծական ներածությամբ, վոր կրում է վերնագիր՝ «Մատեան ժամանակեան», (այսինքն՝ ժամանակակից), «Պատմութիւն քաղաքեան», (այսինքն՝ հինգ թագավորների) և ապա պարունակում է աղետների նկարագրությունը (յեր. 32):

Ն. Ադոնց (յեր. 12, ծանոթ.) միանգամայն ընդունում է մեր այս բացատրությունը: Յուր կողմից ավելացնում է, թե կարելի էր, փոխանակ Բյուզանդական կայսրներին, վերցնել Սասանյան թագավորներին, այսինքն՝ Ուրմիզդ, Նուրով Փարվեզ, Կավատ, Արտաշիր, Հազկերտ: (Բայց այս դեպքում թագավորների թիվը կգաճնար յոթը, վորովհետև Սեբեոս այս ժամանակակից մասում խոսում է նաև Նուրով Անուշրովանի մասին (նրա վերջին 14 տարվա), Բոր Բամբիշի մասին, վոր թագավորաց յերկու տարի, չխոսելով Նոոեմի և մի քանի կարճատև թագավորների մասին, վորոնց թագավորության ժամանակը Սեբեոս հաշվում է մի տարի: Հ. Ակինյան (յեր. 48, ծանոթ.) յենթադրում է, թե այս հինգ թագավորները «հավանորեն 590—652 շրջանի թագավորներն են — Մորիկ, Նուրով Ապրուեզ, Հերակլ, Կոստանդին, Հազկերտ: (Բայց ի՞նչպես կարելի էր ժամանակի տևողությունն արտայայտել՝ իրար խառնելով յերկու ազգերի և իրար ժամանակակից թագավորների տարիները):

Ն. Մառ (յեր. 279—80) նույնացնում է ոյս հինգ թագավորներին՝ մի քանի տող ներքև հիշված՝ Հայոց և Պարթևաց հինգ թագավորների հետ, և այս հինգ թագավորները համարում է՝ Սելևկյան յերեք թագավորներին—Սելևկոս Նիկանոր, Անտիոքոս Սոտեր և Անտիոքոս Թեոս, և Պարթևաց յերկու առաջին Արշակներին—Արշակ Մեծին և Արշակ Գալին: Այսպես մեկնելով հինգ թագավորների կարգը՝ Մառ աշխատում է Սեբեոսի բնագիրը համաձայնեցնել յուր մեկնության, հայերեն բնագիրը տրոհելով և կարգալով այսպես.

1. «Ի նոյն շարադրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ

և ցուցից համառատիւք զարդեաց ժամանակաց զաղետիցս վերաբերութեան»։ 2. «Զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով անդ հայելով ի մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ» և այլն, վորք և թարգմանում ե այսպես.

I «... и поведаю о последующих событиях и изложу вкратце постигающие (нас) в настоящее время бедствия», II «Годы и дни пяти царей я расскажу, глядя в ту историю (մատենան) Низибитского философа Марабы» և այլն։ Բայց սրանից կհետևի, թե Սեբեոսը Սելևկյան և Պարթև հինգ թագավորներին թյուրիմացությամբ կոչել ե Հայոց և Պարթևաց թագավորներ։

3. (Յեր. 1)։ «Մարաբայ փիլիսոփայ Մծուրնացի»։ Սեբեոսին իբրև աղբյուր ծառայած Մարաբայ Մծուրնացի փիլիսոփայի և նրա աղբյուրի մասին խորենացու աղբյուր Մարաբայ Կատինայի հետ՝ շատ ընդարձակ գրականություն և ստեղծված, վորոնց հետ մասամբ կարելի ե ծանոթանալ այս գրքի Առաջաբանում։ Մծուրնացի մակդիրը վոմանք բացատրում են Մծուրք տեղանունից, ուրիշները հասկանում են Մծրնացի, համարելով թե մծուրնացի ձևը աղավաղություն ե մծուրնացի (մծրնացի) բառի թվում ե, վոր Հայաստանում գոյություն ե ունեցել ասորական աղբյուրից ծագած մի գրվածք Հայաստանի հնագույն պատմության մասին, հիմնված հայ ժողովրդական ավանդությունների վրա, (վորոնք դեռ մեր գարի սկզբում կենդանի եյին ու գրուցվում եյին Վանի շրջանում)։ Այս ավանդությունների ժողովածուն, վոր վերագրվում ե ինչ-վոր գիտնական ասորու, Մար-Աբաս անունով, ունեցել ե մի քանի խմբագրություններ։ Ժողովածուին վավերականություն ընծայելու նպատակով՝ նրան տրված ե պաշտոնական ծագում—պետական դիվանից կամ վաղեմի պաշտոնական արձանագրությունից։ Այս խմբագրություններից մեկից ոգտվել ե խորենացին, յուր կողմից յենթարկելով նրան գրական մշակության և լրացնելով ուրիշ ժողովրդական ավանդություններով (ինչպես Արամի գործերը), իսկ մյուս խմբագրությունից ոգտվել ե Սեբեոսը, վոր իբր թե ձեռք ե բերել այն՝ Մար Աբասի աշակերտներից Միջագետքում, բայց միաժամանակ ոգտվել ե նաև խորենացու Պատմությունից և նրա Մարաբայյան աղբյուրից։ Սակայն յերևում ե, վոր խորենացին ունեցել ե տեղեկություն Մարաբասեան աղբյուրի ուրիշ գրավոր կամ անգիր վարիանտների մասին ել, վորտեղ տարբերվեր—

պով ե յեղել պատմվելիս Բագրատունյաց ծագման մասին և վայրիվերո խոսվելիս Հայկի մասին: Տես այս մասին ծան. 8:

4. (Յեր. 2): «Ըստդիպան արձանագրին»: Սեբեոսի ձեռագիրները, ինչպես և տպագիրները, առանձին առանձին են գրում «ըստ դիպան», վորտեղ «ըստ» նախադրությունը մնում ե անտեր, առանց խնդրի: Մատիկյանը «ըստ»-ը կարդում ե «ընդ», և բերում ե հին հեղինակներից յերկու վկայություն «ընդ դիպան»-ի գործածության. սակայն անաջող: Նրա բերած որինակներում ընդ դիպան նշանակում ե՝ հանդեպ, դիմացը, և վոչ թե, ինչպես Մատիկյանը ուզում ե հասկանալ՝ (արձանի) առաջին յերեսի վրա: Անմիտ բան ել կլիներ ասելը, թե պատահեցին արձանագրության՝ գրված արձանի առաջին յերեսի վրա, վորովհետև արձանի յերկրորդ յերեսի վրա չեն գրում: Այսպես կարդալու դեպքում խոսքի մեջ բայն ել կպակասեր: Ակինյան (յեր, 77) կարդում ե՝ «անդ դիպան»: Այս յենթադրությունը հավանական կլիներ՝ յեթե չլիներ դժվարությունը «ըստ» և «անդ» բառերի տարբեր գրությունների: Մենք յերկու բառը կցեցինք՝ իբրև մի նոր բառ՝ ըստդիպել, համանշանակ հանդիպել բային, նույն բայարմատից, բայց տարբեր նախդիրներով՝ «Դիպան», «դիպաւ» ժողովրդական ձևերը Սեբեոսը գործ ե ածում և ուրիշ տեղեր, (գլ. ԺԵ, ԼԸ), ինչպես ցույց ե տվել նաև Հ. Ակինյանը, սովորական «դիպեցան» ձևի հետ: «Ըստ դիպան» ջոկ ջոկ գրված լինելը ձեռագիրներում վոչ մի նշանակություն չունի. այդ բանը կատարել են գրիչներն ըստ իրանց հասկացողության, արտագրելու ժամանակ. վորովհետև, ինչպես հայտնի ե՝ Սեբեոսի ժամանակ, այսինքն յերկաթագրով գրելիս, առհասարակ բոլոր բառերն իրար կից ելին գրվում, առանց նրանց մեջ արանք թողնելու: Յեթե այնու ամենայնիվ հարկ լիներ այս «ըստ»-ը ջոկ գրել՝ պետք կլիներ նրան ուղղել «աստ», և ոչ «անդ» կամ «ընդ»:

5. (Յեր. 2): «Հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց»: Այս հինգ թագավորները վոչ մի կապ չունին քիչ վերը հիշված հինգ թագավորների հետ: (Տ. ծանոթ. 2): Սրանք, ինչպես հաղորդում ե Սեբեոս, դրոշմված են յեղել յունարեն գրերով Ագաթանգեղյան արձանագրության մեջ, թեև այս արձանագրության մեջ գրված ե յեղել՝ «Գրեցի զամա առաջին թագաւորացն Հայոց», (առանց Պարթևներին հիշելու): Բանասերներից վոմանք տրամադիր են «հինգ» բառը այստեղ կարդալ «հին», վորպես համապատասխան արձանագրության «առաջին» բառին, բայց այս

դեպքում ել դարձյալ մնում է հակասությունը «Թագաւորացն Հայոց» և «Թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց» մեջ: Այս հակասությունը, կարծում ենք, կարելի է վերացնել՝ Սեբեոսի աղավաղված բնագիրն այսպես հասկանալով, թե Հայոց և Պարթևաց հին (կամ հինգ) թագավորների մասին գրել է Մար-Աբասը՝ ոգտվելով Ագաթանգեղյան արձանագրությունից, վորտեղ գրված են յեղել Հայոց առաջին թագավորների անունները:

6. (Յեր. 2): «Ի նորին աշակերտացն»: Հ. Ակիւնյանը (յեր. 77) ուզողում է «Ի նորին դաստակերտան», այսինքն թե Սեբեոսը այդ արձանագրությունը գտել է Պարսկաստանում, Խոսրով թագավորի դաստակերտում (տես ծանոթ. 43): Բայց Պարսկաստան տարված են յեղել վոչ թե արձանագրությունը, վոր դրված էր փողոցում «հանդէպ դրան արքունական տաճարին», այլ դահլիճի զարդարուն սյուները, վորոնց վրա արձանագրություն չկար: Նույնքան անհիմն կերպով Հ. Ակիւնյան «Մար-Աբաս փիլիսոփան» ուզողում է «Ագաթանգեղոս փիլիսոփա», համարելով թե Մար-Աբաս անունը հետո է մուծված Սեբեոսի մեջ՝ Խորենացու Մար-Աբասի ազդեցությամբ: Մար-Աբաս փիլիսոփան ճիշտ յուր տեղումն է: Կասկածելի է ամբողջ առասպելը, իբր թե, ինչպես ասել են Սեբեոսին Մար-Աբասի աշակերտները Միջագետքում՝ այդ նյութը Մար-Աբասը գտել է Սանատրուկի պալատի փլատակների մեջ (Խոսրով Ապրուեզի թագավորության ժամանակ), Ագաթանգեղոսի ձեռքով փորագրված մի արձանի վրա:

7. (Յեր. 2): Միհրդատյանը և նրա հետևողությամբ Պատկանյանը չակերտների մեջ են դնում, իբրև Ագաթանգեղյան արձանագրություն, ամբողջ առաջին գլուխը և յերկրորդ գլխի ամենամեծ մասը, մինչև «արդ թագաւորէ Արշակն Փոքր կոչեցեալ» (եր. 10): Միհրդատյանը նույն գլուխներին վերաբերյալ ծանոթությունների մեջ, խոսելով Հայկի աստվածապաշտության, Ագատ լերան և նրա ստորոտում Աբրահամի հարձ Մարսեակի բնակության մասին՝ այս տեղեկությունները վերագրում է Ագաթանգեղոսին, ինչպես նաև տեղեկությունը՝ Բագրատունիների Հայկից սերված լինելու մասին: Միհրդատյանի այսպիսի հակացողության հետևող է յեղել և Վ. Լանգլուան, վոր յուր Collection-ի մեջ թարգմանելով վերոհիշյալ ամբողջ հատվածը՝ կնքել է նրան «Pseudo - Agathange» (կեղծ Ագաթանգեղա) անունով:

Խոշոր թյուրիմացությունն և այս:

Նախ լեզվի տեսակետից նայելով՝ նկատում ենք, վոր Ագաթանգեղոս չէր կարող ասել՝ «յիւրում տեղւոջ տեսցես զպատճէնն»: Պատճեն կոչվում և արտագրությունը մի բնագրից, այն - ինչ Ագաթանգեղոս ինքը առաջին անգամ պետք և գրեր և վոչ թե արտագրեր: Դարձյալ՝ արձանագրության մեջ չէր կարելի գործածել՝ «սկսայց ասել»: Ագաթանգեղոս գրում՝ փորագրում եր արձանի վրա, և վոչ թե գրույց պատմում: Պարզ դատողությամբ ել գտնում ենք, վոր Ագաթանգեղոս, ստանալով թագաւորից հրաման արձանի վրա գրելու «գամա առաջին թագաւորացն Հայոց»՝ չէր համարձակի իրա գլխի անտես անել այս թագաւորական հրամանը և առանց վորեն հրամանի նախ և առաջ պատմել «զվէպս յահեղն արքայ և յարի այրն»: Բացի սրանից՝ մի կտոր արձանաքարի վրա չէր կարելի այդքան նյութ տեղաւորել հին ժամանակի խոշոր յերկաթագիր դրերով: Բայց ամենագլխավորն այն և, վոր մինչդեռ Սեբեոս խոստանում և յուր պատմության այդ մասը գրել՝ «հայելով ի մատենան Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ»՝ Միհրդասյանի և նրա հետևողների ըմբռնողությամբ Մարաբասը բոլորովին վերանում և մեջտեղից իրրև աղբյուր, և նրա տեղ հանդես և գալիս Ագաթանգեղոսը: Յեթե այդ բանասերները գոնե ուշադիր լինեին, վոր Հայկի ու Բելի, Արայի և Շամիրամի ևն մասին Սեբեոսի պատմածը շատ մեծ նմանություն ունի Խորենացու պատմածին ըստ Մար Աբաս Կատինայի՝ հարկավ պետք և յեզրակացնելին, վոր Սեբեոսի մոտ ել այդ հոգւածներն առնված են համանուն Մարաբասի մատյանից, և վոչ թե Ագաթանգեղոս արձանագրությունից:

Սեբեոսի մոտ Ագաթանգեղոս արձանագրությունից այս տեղում պահված և միայն վերնագիրը— «Ես Ագաթանգեղոս գրիչ— առեալ ի դիւանէ արքունի»: Այստեղից սկսած ուղեն Սեբեոսն և վոր շարունակում և. «Զոր փոքր մի և ապա յիւրում տեղւոջն տեսցես զպատճէնն», (այսինքն՝ Ագաթանգեղոս արձանագրության պատճենը, առաջին հայ թագաւորների անունները, քիչ հետո յուր տեղում կտեսնես): «Յես նախ կպատմմմ վեպը ահեղ արքայի մասին», և այլն: Իսկ թե վհրաւիղ և զետեղել Սեբեոս այդ պատճենը՝ քիչ հետո կտեսնենք: (Տ. ծանոթ. 16):

8. (Յեր. 2). «Բէլն Տիտանեան», «արքայն Տիտանեան», «Տիտանն»: Նույն անուններով կոչում և Բելին նաև Խորենացին— «Տիտանեանն Բէլ», «արքայն Տիտանեան», «Տիտանեանն»:

Տարակույս չկա, վոր Մարաբասեան յերկու աղբյուրներէց մեկն ոգտվել է միւսից: Ո՞րն է նրանցից այս անունների հեղինակը և վճիռն է ոգտվողը: Սեբեոսի աղբյուրում վոչ «Բէլը» և վոչ «Տիտանեանը» չունին վոչ մի բացատրութիւն. այս բառերը նրա մոտ գործ են ածվում իբրև հայտնի՝ պատրաստի տերմիններ: Այն-ինչ Խորենացու մոտ նրանք լիովին բացատրված են, և մենք գիտենք թե ով է Բելը և ինչո՞ւ է կոչված Տիտանյան: Հայտնի յե, վոր Խորենացին ժողովրդական վեպերն և արտաքոյ Ս. Գրքի զրույցները համարում է այլաբանութիւններ, վորոնց տակ թաքնված է ճշմարտութիւնը: Նա շատ անգամ բերում է այսպիսի վեպեր և զրույցներ և յուր կողմից «ճշմարտում է», այսինքն այլաբանութիւնը մեկնում է, պատմական իրողութիւնը յերևան հանում: Այսպես ել նա վարվել է ներկա դեպքում: Ա. գրքի Զ գլխում նա բերում է մի զրույց Բերոսոսի սիրիլլայից—«Զկնի նաւարկութեանն Քսիսութբայ ի Հայս՝ Զրուանն, Տիտանն, և Յապետոսթէ լինէին իշխանք երկրի», որը նա անմիջապես «ճշմարտում է» (այսինքն մեկնում է) ասելով, «որ ինձ թուին Սեմ, Քամ և Յաբեթ»: Ապա ուրեմն արտաքին զրույցների Տիտանը ըստ Խորենացու յե Ս. Գրքի Քամը, Նոյի յերեք վորդիներից երկրորդը: Դարձյալ Խորենացին նույն Ա. գրքի է գլխում ապացուցանում է, թե արտաքին հեղինակների Բելը Ս. Գրքի Նեբրովթն է: Ուրեմն, ըստ Խորենացու՝ Տիտանյան Բելը Ս. Գրքի Քամյան Նեբրովթն է: Հասկանալի յե, թե ինչո՞ւ Խորենացին գործ է ածել «Տիտանեան Բէլը» և վոչ «Քամեան Նեբրովթ»: Նա ունեցել է արտաքին աղբիւր (= Մարաբասյան աղբիւրը), վորի մեջ պատմված է—արտաքոյ Ս. Գրքի—Բելի պատերազմը Հայկի հետ: Խորենացին այս Բելին նույնացնելով Ս. Գրքի Նեբրովթի հետ, և Հայկին դարձնելով Ս. Գրքի Թորգոմի վորդի՝ նրանց մականուններն ևս պետք է դնել ըստ արտաքին աղբյուրների—Տիտանյան և Յապետոսթեան, և վոչ ըստ Ս. Գրքի Քամեան և Յաբեթեան, հակառակ դեպքում նա խարդախած կլինէր: Ս. Գիրքը, որտեղ վոչ Բել (հսկայ) և վոչ Հայկ կայ և վոչ նրանց պատերազմը:

Սրանից երևում է, վոր «Տիտանեան Բէլը» հորջորջումն ստեղծողը եղել է Խորենացին, և կարող եր լինել միայն Խորենացին, քանի վոր այս հորջորջումն ստեղծելու համար անհրաժեշտ եյին երեք նախադրյալներ—1) հայացք՝ թե վեպերն ու զրույցները այլաբանութիւններ են, որոնց տակ թաքնված է ճշմարտութիւնը—

նը, 2) Ծանոթություն Բերոսոսյան սիրիլայի «Զրուան, Տիտան և Յապետոսթէ»-ին, և 3) Տեղեկութիւն, թե արտաքին հեղինակների Բելը Ս. Գրքի Ներքովին եւ Իսկ այս երեք նախագրյալներն ունի միայն խորենացին և վոչ այլ վոք մեր՝ հին հեղինակներից:

Մրանից անհերքելի կերպով հետևում ե, վոր Սերեոսի Մարասեան աղբյուրի հեղինակն ոգտվել ե Մ. խորենացու Պատմութիւնից և այնտեղից վերցրել «Տիտանեան Բէլ» հորջորջումը: (Տես մեր հոգվածը «խորենացի և Սերեոս», Պատմ. և Գրակ. Ինստիտուտի Տեղեկագրում, գիրք I, յեր. 155—160):

9. (Յեր. 3): «Ի տանն որ ի լեռնոտինն, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ և եղբարքն հանդերձ: Առեղծվածային խոսք. ի՞նչ լեռան ստորոտ ե. ի՞նչ տուն ե, որ շինել ե Զրվան հայրը. հվ ե այդ Զրվանը, ի՞նչ յեղբայրներ են—այս հարցերից վոչ մեկին պատասխան չենք գտնում Սերեոսի մոտ. բայց բոլորի պատասխանը գտնում ենք խորենացու մոտ, վոր իբրև բանալի յե ծառայում այս առեղծվածը լուծելու: խորենացին, ըստ իր սովորության, տեղերի աշխարհագրական անունները բացատրելու նպատակով՝ բերում ե Ոլիմպիոգորոս փիլիսոփայի պատմած անգիր զրույցը (գիրք Ա, գլ. 2), վորի մեջ պատմվում ե, թե յերբ Քսիստութրոս (= Նոյ) նավով հասավ Հայաստան և ցամաք իջավ՝ նրա որդիներից մեկը, Սեմը, յերկիրը դիտելու նպատակով դիմեց դեպի հյուսիս-արևմուտք. այնտեղ հանդիպեց մի դաշտի, յերկայնանիստ լեռան մոտ, որտեղով մի գետ եր հոսում դեպի Ասորեստան: Այստեղ նա կանգ առավ յերկու լուսնական ամիս, ու գնաց: Նա կրտսեր վորդիներից մեկը, Տարբան իր վորդիներով, աղջիկներով ու փեսաներով մնաց նույն տեղում, բնակության տեղ շինեց: Նրա անունով դաշտը կոչվեց Տարբան, իսկ լեռը հոր անունով՝ Սեմ. իսկ վորտեղ վոր նրանք իրարուց բաժանվեցին՝ ծրոնք: Նույն Սեմը մի կարճ ժամանակ ապրեց նաև Բաղտրիացոց կողմերը, և նրա անունով գավառը կոչվեց Զարավանդ, վորովհետև արևելքում Սեմին Զրվան են ասում:

Այս զրույցով խորենացին բացատրում ե Սիմ (Տաւրոս) լեռը՝ Սեմի անունից, Տարոն գավառի անունը՝ Տարբանի անունից, ծրոնք տեղի անունը՝ «ցրվել» բայից, իսկ Զարավանդ գավառը Սեմի Զրվան անունից. ինչպես կոչելիս են յեղել նրան Արևելքում, (և ինչպես ինքը բացատրել է Բերոսոսեան Սիրիլայի Զրվան, Տիտան և Յապետոսթեն: (Տես ծանոթ. 8):

Պորենացու այս հատվածով բացատրվում է Սեբեոսի առեղծ-վածային հատվածը. լեռը՝ Սիմը կամ Տաւրոսն է, նրա ստորոտը՝ Տարոն գավառն է, Զրվանը Սեմն է, առաջին բնակության տունը՝ վոր Զրվան հայրը շինել էր վորդոց և յեղբայրների հետ՝ Տարբանի շինած բնակությունն է։ Նույն-իսկ բացատրվում է «եւ եղբարբքն» խոսքում անտեղի ~~է~~ շաղկապը։ Ձեռագրում անշուշտ բաց է թողնված «որդւոյն» բառը, ինչպես յերևում է Պորենացու պատմածից. ուրեմն պետք է այստեղ բնագիրը լրացնել՝ «շինեալ էր Զրուանայ հաւրն՝ որդւովն և եղբարբքն հանդերձ»։

Ահա դարձյալ մի ապացույց, վոր Սեբեոսի Մարաբասեան աղբիւրի հեղինակը ծանոթ է յեղել Պորենացու Պատմության։ Անծանոթ խմբագրողն այստեղ ամփոփել է Պորենացու պատմածը, բայց այնքան անաջող կերպով, վոր առանց Պորենացու Պատմության ոգնության՝ անհասկանալի կմնար։ Տես մեր հոդվածը Պորենացի և Սեբեոս, Տեղեկագիր, եր. 160—162)։

10. (եր. 5)։ «Յաւղ սկայաւրէն կամարին»։ Բոլոր ձեռագիրներն այստեղ ունին «յաւղ», վորը Միհրդատյանը ուղղել է «յաղեղն»։ Նրան հետեւել են և ուրիշները (Պատկանյան, Պալաթյանց, Մատիկյան ևն)։ Սակայն Միհրդատյանի ուղղումը սխալ է, հետեւանք չհասկացողության, և անիմաստ է դարձնում բնագրի այս խոսքը—«և կանգնէ զկապարճսն ի գետնոյ ընդ ինքեան յաւղ (ուղղած՝ յաղեղն) սկայաւրէն կամարին»։ Պատկանյան թարգմանել է «Вставив стрелу в дугу исполинского лука, который опирался в землю», (յեր. 5), վորից դուրս է գալիս, իբր թե նետը արձակելու ժամանակ Հայկը աղեղը յենել է գետնին։ Բացի սրանից՝ թարգմանության մեջ բաց է թողած «ընդ ինքեան», և ավելացրած է նետ՝ վոր չկա բնագրում։—Սոսքը բնագրում բոլորովին այլ կերպ պետք է հասկանալ։ Հայկը, յերբ փախչում էր Բելլի առաջ՝ կապարճը կրում էր ուսին, ինչպես սովորություն էր։ Իսկ յերբ վորոշեց կռվել՝ նա կանգ առավ, կապարճը ուսից իջեցրեց, (վորպեսզի չխանգարե «ընդ գիրկս մտանել»), գետնի վրա կանգնեցրեց յուր կողքին, մինչև հսկայական կամարի (քամարի, գոտու) ողը։ Ուրեմն կապարճը յասնում էր մինչև Հայկի գոտին, վորի վրա ող կար, վորից, ինչպես յերևի, կախում էին կապարճը մի կեռով, վորպեսզի քալելիս կապարճը կախված մնա սրունքի մոտ, և կռվողի ձեռքերն ազատ լինին։ Հետաքրքրական մանրամասնություն հին գինավորման։ Կամար բառը գինավորական

գոտու նշտնակությամբ Սեբեոսը գործ եւ ածում մի քանի անգամ եւս ժ պխում եւ այնուհետեւ:

11. (Յեր. 6): Միջին կոչված յերկաթագրի մեջ իրար շատ նման են Մ եւ Տ գրերը, վորի պատճառով հաճախ ծագում են աղավաղություններ ձեռագիրների մեջ: Այստեղ ձեռագիրներն ունին «Բագարամ... Բիւրա», վոր Պատկանյանը ուղղել ե Բագարատ, Բիւրատ: Նույն տառերի շփոթությունից «ի Մեյիտինէ» հատուկ անունը դարձել ե «ի տեղի մի» (եր. 27). ինչպես նաև գրված ե «մայինա», փոխանակ «տայ ի նա» (եր. 61. ծանոթ.):

12. (Յեր. 7): «Ժամանակագիրն»: Այս ժամանակագիրը Եւսեբիոս Կեսարացին ե, վորի ժամանակագրությունից քաղում ե հեղինակը Բ գլխի բովանդակությունը, ինչպես առաջին անգամ ցույց ե տվել Նալաթյանց (յեր. 85—88, ե նյութեր, յեր. 11—17), վորի այս յեզրակացությունն ընդունել եւ պրոֆ. Ն. Ադոնցը (յեր. 12—13): Նույն Եւսեբիոսին ե վերաբերում «ասէ» բառը — «զոր ունէր, ասէ, արքայ ի դրան իւրում թագաւորութեանն» (եր. 9), Եւսեբիոսն այստեղ ունի. «Արշակ արքայ տանէր գերի ե թագաւորաբար պահէր»: Մառը ժամանակագիր համարում ե Ագաթանգեղոսին, (յեր. 279—281):

13. (Յեր. 7): Ճիշտ ե նկատում Հ. Ակինյանը (յեր. 31), վոր այստեղ յուր տեղումը չե հատվածս՝ «ի Դամասկոսէ ասեն գնացեալ—որ խառնին յազգ Արամինական», վորովհետև այս հատվածով խզվում ե կապը՝ «Քանզի զսոյն ճառէ ժամանակագիրն այդպէս որպէս առաջիդ կայ» ե հաջորդող «Ապստամբութիւն Պարթեւաց» խոսքի մեջ: Սակայն Հ. Ակինյանի առաջարկը՝ այդ հատվածը տեղափոխել քիչ առաջ ե զետեղել «ապստամբեցին յԱսորւոց թագաւորացն ի ծառայութենէ» խոսքից հետո՝ ընդունելի չե, վորովհետև այս տեղի հետ ես նա բոլորովին չե կապմամբ: Մեզ թվում ե, թե այս հատվածը միջանկյալ ե. ընդամիջարկը ուրիշ հարմար տեղ չե գտել նրան զետեղելու՝ քան առաջին գրքի վերջում, մտադրություն չդարձնելով այն բանի վրա, վոր դրանով խոսքի հաջորդական կապը խզվում ե:

14. (Յեր. 7): «Փառականն դաշտ որսոց ե արշաւանաց նոցին»: Փառական դաշտը հիշվում ե նաև Ագաթանգեղոսի մոտ իբրև վորսատեղ՝ մի անհասկանալի վերադիրով—«ի դաշտն Փառական Շեմակաց». (ուրիշ ձեռագիրներ՝ նշեմակաց): Նկատի առնելով Ագաթանգեղոսի հունարեն հին թարգմանությունը, վոր

այստեղ ունի p'arakanes emakon, ավելի ուղիղ կլինեն այդ հատվածը հայերեն կարդալ՝ փառականս եմակաց:

15. Յեր. 9): «Զարդարէ զնա ի սնդր և ի վակա»: Մնդր բառը բանասերներից և վոչ մեկը չե հասկացել. նա չկա վոչ մի բառարանում: Պատկանյանը Թարգմանություն մեջ պահում է հայերեն «սնդր» բառը և ծանոթության մեջ գրում է, թե այս բառը պետք է նշանակելիս լինի վորևե արքայական զարդ, բայց հայտնի չե ինչպիսի: Հիշում է հունարենից փոխ առնված սնդոն բառը, վոր նշանակում է աղնիվ կտորից պատմունձան: Առաջին անգամ Արմատական բառարանի հեղինակը բերում է այդ բառը և համարում է «անստույգ և ի հարկե խանգարված բառ»: Բերում է այնուհետև Մառի կարծիքը ЗБО, 14, 88, վորտեղ նա այս բառը հանում է ասորերեն xnurta բառից, վոր նշանակում է «ուղարկենք», «վոր իմաստով անհարմար է տեղին»: Բերում է հետո Թոփչյանի բացատրությունը, ըստ վորում սնդր (sender) պարսկերեն բառ է և նշանակում է «խեթի նման մի սաթ», վոր, ավելացնենք մեր կողմից, նույնպես անհարմար է: Սակայն Մառը մի ուրիշ տեղ (Арабское извлечение из Истории Сирійскої Хроніки Марібаса С. П. Б. 1902, յեր. 88, ծանոթ.) տալիս է այս բառի ուղիղ բացատրությունը, (վոր անհայտ է մնացել Արմատ. բառարանին): «Մնդր բառը, ասում է նա, փոխադրություն է ասորական snoura բառի, վոր նշանակում է սաղավարտ, վորի մեջ դուրս է ձգած իգական վերջավորությունը, «ու» հնչյունը ըստ որենքի սղված է «ը», և «ր» հնչյունն ըստ սովորության ուժեղացած է՝ փոխվելով nd՝ r-ի առաջ: Նույն տեղում իրավացի է նկատում Մառը, թե այս ասորական բառի գործածությունը, (վորի նշանակությունը, մենք կարծում ենք, Սերեոս չե հասկացել) ցույց է տալիս ասորական ազդեցությունը Անանունի վրա:

16. (Յեր. 10): «Եւ այս ան թագաւորք Արշակունիք...»: Սերեոսը խոստացել էր Ագաթանգեղոսին արձանագրության պատճենը բերել քիչ հետո՝ յուր տեղումը: Այդ տեղը՝ այս տեղն է, Պարթևաց թագավորների ցանկից հետո: Այստեղ զետեղվում է Պարթևների տոհմի յերկրորդ ճյուղի, այսինքն Արշակունի առաջին հայ թագավորների ցանկը, վոր արձանի վրա գրած է յեղել Ագաթանգեղոսը «հրամանաւ քաջին Տրդատայ»: Բայց Ագաթանգեղոսի ցանկը կարող էր պարունակել Հայոց առաջին թագավորների անունները մինչև «Քաջն Խոսրով», առ առավելն

մինչև «Մեծ Տրդատէս»: Նշանակում է՝ հաջորդ անունները նորամուշտ հավելված են: Այս ցանկի և առհասարակ ժամանակագրության մասին մանրամասն գրել է Ադոնցը լի յենթագրություններով, (յեր. 13 և հաջ.), վորտեղ բերվում են նաև համեմատված և ստուգված ցուցակներ Պարթևաց և Արշակունյաց թագավորների՝ ըստ Սեբեոսի և Պորենացու:

17. (Յեր. 12): «Զնոյն ձև աւրինակի»: Բոլոր ձեռագիրներն ունին «Զնոյն ձև աւրինադրէն զմամիկոնէիցն սակս զազգաց (կամ զզազգաց) զնեղութիւնն»: Նույն կերպով են կատարված և տպագրությունները առանց վորևե դիտողության: Պատկանյան այս տեղը թարգմանել է. „После него (царствовали преемники его). Скажем несколько слов о роде князей Мамиконян“, և գրում է ծանոթության մեջ, թե բնագրում այս տեղը բոլորովին անհասկանալի է. Հ. Ալիյան (յեր. 31) տվյալ տեղն ուղղագրում և կարդում է. «Զնոյն ձև օրինադրէ (Արշակ Փոքր) զմամիկոնէիցն տան սպարապետութիւնն»:

Մենք վաղուց ցույց ենք տվել (Սեբ. պատմ. և Մ. Պոր. յեր. 162—3), վոր այստեղ բնագիրն աղավաղված է՝ մի թուղթ դուրս ընկած լինելով: Այս աղավաղությունը ցայտուն կերպով յերևում է՝ յիբր համեմատում ենք այս կտորը Ասողիկի հետ, վոր այստեղ հավատարիմ կերպով արտագրում է Սեբեոսից:

Սեբեոս

Յետ որոյ նուաճեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ զամենայն Արիս և զանարիս, և զբազումս ի նոյն ազգէ թագաւորութեան Պարթևաց և Պահլաւկաց՝ թագաւորէ ինքն, և զկնի նորա պայազատք նորին զնոյն ձև աւրինադրէ՞ զՄոս իկոնէիցն...

Ասողիկ (յեր. 32)

Յետ որոյ նուաճեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյն Սասանայ զամենայն Արիս և զԱնարիս և զբազումս ի նոյն ազգէ թագաւորութեանն Պարթևաց և Պահլաւկաց՝ թագաւորէ ինքն, և յետ նորա պայազատք նորին զնոյն ձև օրինակի: (Վերջանում է գլուխը):

Տարակույս չի մնում, վոր Սեբեոսի ձեռագրում «աւրինակի» բառի առաջին յերեք վանկերը գրված են յեղել թղթի յերկրորդ յերեսի վերջին տողի վերջում, իսկ շարունակությունը՝ «կի» փոխադրված է յեղել հաջորդ թղթի սկիզբը: Սակայն այդ սկիզբը չկա մեզ հասած ձեռագիրներում: Դրա փոխարեն՝ անկապ և ան-

հասկանալի՝ «... դրէն զՄամիկոնէիցն սակա զազգաց զնեղութիւնն»։ Այս անկապ և անհասկանալի խոսքերը՝ դուրս ընկած թղթին հաջորդող թղթի սկզբի բառերն են, վորոնք աղավաղվել են շնորհիվ այն բանի, վոր խզված է նրանց կապը նախընթաց յերեսի (այսինքն կորած թղթի յերկրորդ յերեսի վերջին տողի) հետ։

Այս յեզրակացությունը, վոր բղխում է յերկու հեղինակների համեմատությունից՝ արդարանում է նաև Սեբեոսի բնագրի ուշադիր քննությամբ։ Յեթե առ ժամանակ անտես անենք Մամիկոնյանների ծագման վերաբերյալ հատվածը, վոր բնագրի ներկա վիճակում անտեղի միջանկյալ հատված է թվում՝ կտեսնենք, վոր հեղինակը գլխի վերնագրում խոստանալով կրկնել ազգաբանութիւններն ըստ Մ. Ոորենացու և Ստ. Տարոնացու՝ բերում է Պարթևաց թագավորների ցանկը, Արշակ Գաջից սկսած մինչև Արտավանը, վորին սպանելով Սասանյան Արտաշիրը՝ վերջ է դնում Պարթևների հարստության և թագաւորում ինքը, Սասանյան հարստության հիմնադիրը։ Այստեղ գալիս է Մամիկոնյանների վերաբերյալ հոգվածը, վորից հետո հեղինակը սկսում է թագավորների յեռանուն ցանկը—Սասանյանների, հայ Արշակունիների և Յունաց կայսրների, դիտելով վոր Արտավանի սպանությունը և Արտաշիրի թագավորությունը տեղի յեն ունեցե Հայոց Ոոսրով Մեծի թագավորության 31-րդ տարում։ Աչքի յե ընկնում այստեղ մի մեծ պակասորդ—հայ Արշակունիների ցանկը՝ Վաղարշակից հետո մինչև Ոոսրով Մեծի 31-րդ տարին։ Կարձ էր հայ հեղինակը, Պարթևների ցանկը դնելուց հետո մինչև նրանց բարձումը՝ անտես անել հայ Արշակունիների ցանկը, վոր նրանց ժամանակ թագավորում եին Հայաստանում մինչև Ոոսրով Մեծը։ Հեղինակը հիշում է Վաղարշակի անունը՝ առանց նրա թագավորության տարիները նշանակելու, վորից հետո թռչում է մինչև Ոոսրով Մեծի 31-րդ տարին, այսինքն զանց է անում ավելի քան 400 տարվա ժամանակի հայ թագավորների ցանկը։ Այսպիսի մոռացություն անկարելի յե յենթադրել։ Պարզ է, վոր Պարթևների բարձումը նշանակելուց և Սասանյան Արտաշիրի թագավորությունը հիշելուց հետո, հեղինակը պետք է դառնար հայ Արշակունիներին և դներ նրանց ցանկը, Վաղարշակից սկսած մինչև Ոոսրով Մեծը, Արտաշիր Սասանյանի ժամանակակիցը, վորից հետո բնական կերպով շարունակելը՝ գրելով յեռանուն ցանկը։

Այսպես ուրեմն մենք գտնում ենք դուրս ընկած թղթի բովանդակությունը—հայ Արշակունիների ցանկը Վաղարշակից

մինչև **Խոսրով Մեծը**: Յեվ վորովհետև, ըստ ավանդության և ըստ Սեբեոսի, Մամիկոնյանների գաղթը Հայաստան տեղի ունեցավ **Խոսրով Մեծի** ժամանակ՝ հեղինակը այս թագավորի պատմությանը կցել է նրա ժամանակ տեղի ունեցած այս գաղթի պատմությունը:

Ուրեմն Մամիկոնյաններին վերերաբերյալ հատվածը վոչ թե միջանկյալ է այստեղ, վորը բանասերները զուր ջանք են անում մի ուրիշ՝ ավելի հարմար տեղ փոխադրել, այլ հենց յուր բնական տեղումն է: Նրա կապը նախնեթաց խոսքի հետ խզվել է՝ մի թուղթ դուրս ընկած լինելու պատճառով:

Ն. Ադոնցը (յեր. 3) նույնպես ընդունում է, վոր վերը հիշված տեղում բնականապես պետք է գտնվեր նաև հայ Արշակունի թագավորների ցանկը, և նա կարծում է, թե այդ ցանկը հենց այն է, վոր դրված է Բ գլխի վերջում, վոր սկսվում է «Արդ՝ թագաւորէ Արշակն Փոքր կոչեցեալ» խոսքերով և վերջանում է «Պապ որդի Արշակայ՝ ամս է»: Բայց նրա այս կարծիքն անընդունելի յե: Հեղինակը Պարթև և Արշակունի հայ թագավորների ցանկը բերում է յերկու անգամ, առաջին անգամ՝ ըստ Մարաբասյան (և Ագաթանգեղյան) աղբյուրի, իսկ յերկրորդ անգամ՝ «յերկրորդում է» նույնը ըստ Խորենացու և Ստ. Տարոնացու: Ադոնցի հիշած ցանկը՝ հայ Արշակունիների ցանկն է ըստ Մարաբասյան աղբյուրի կամ Ագաթանգեղյան արձանագրության (տ. ծան. 16), վոր գրավում է յուր բնական տեղը Պարթևների ցանկից հետո ըստ նույն աղբյուրի. (հիշենք՝ «դրոյմեայ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց»): Իսկ յերբ հեղինակն յերկրորդում է այդ ցանկերն ըստ Խորենացու և Ստ. Տարոնացու՝ Պարթևների ցանկը լրիվ կա մինչև նրանց բարձումը, իսկ հայ Արշակունիներինը չկա—կորած է, վորովհետև, ինչպես ասացինք՝ ձեռագրից մի թուղթ է ընկել:

18. (Յեր. 13), «Յայսմանէ այն է սպարապետ»։ Ն. Ադոնց (յեր. 3.) կարծում է, վոր հաջորդ յերեսում հիշված՝ **Խոսրովի** սպարապետ **Կոռնակը**՝ Հայաստան գաղթած յերկու յեղբայրներից, Մամիկոնից և Կոռնակից, մեկն է, այս վերջինը, անվան մեջ մի տառի կորուստով: Նա այս Կոռնակ սպարապետի անվան մոտ է փոխադրում Մամիկոնյաններին վերաբերյալ հատվածը, (թեպետ հրաժարվում է գտնել քերականական կապը յերկուսի մեջ և բնագիրը վերականգնել), և ուղղելով բնագիրը՝ կարդում է. «եղեն

յազգ մեծ ի Մամիկայ (փոխանակ Մամիկոնայ) և Կոնակայ, յայսմանէ սպարապետէ: Իսկ Հ. Ակինյանը (յեր. 31) կարդում է «յայսմ տանէ յառնէ սպարապետ»:

19 (յեր. 14): Յեռանուն ցանկը շատ աղավաղված է և պարունակում է բազմաթիվ ժամանակագրական, մանավանդ սինխրոնիկական սխալներ: Սրանց ուղղումը յերկար ժամանակի յեկարոտ և նպատակ ել չունի, քանի վոր այս ցանկերն ըստ ինքյան զուրկ են պատմական հետաքրքրութիւնից: Նրանցով մանրամասն զբաղվել է պրոֆ. Ադոնցը, վորի աշխատութիւնից բերում ենք այս յեռանուն ցանկն՝ բանասերի ուղղումների համաձայն:

Յեռանուն ցանկ (յեր. 7)

Հ ա յ ո ց

1. Խոսրով 50 (32-րդից)	20
Անիշխանութիւն	11
2. Տրդատ	70
3. Խոսրով	17
4. Տիրան	12
5. Արշակ 49 կամ 48	) 60
Անիշխան 11 կմ 12	
6. Պապ	13
7. Վարազդատ	6
8. Արշակ և Վաղարշակ	5
9. Խոսրով	3
10. Վռամշապուհ	8

235, *) առանց

Խոսրովի 30

տարուն՝ 225

Պ ա Ր ս ի ց

1. Արտաշիւր	50
2. Շապուհ	73
3. Ներսէս	9
4. Որմիզդ	3
5. Շապուհ	73
6. Արտաշիւր	4
7. Վռամ	11
8. Հազկէնիտ մինչև 2-րդ տարին	2

225

*) Պրոֆ. Ադոնցի մոտ վրիպակով տպված է՝ 225:

Բ յ ու զ ա ն դ ա ց ո ց

1. Աւրեղիանա (3 տարուց)	6
2. Տերենտիոս ամիս 6	
3. Պրորոս	6
4. Կարոս և վորդիք	7
5. Դիոկղեսիանոս	22
6. Կոստանդին	9
7. Մաքսիմիանոս և Գաղերիանոս	) 19
8. Մաքսիմիլիան (փոխ. Մաքսիմենտ)	13
9. Կոստանցիոս	17
10. Կոստանդին	32
11. Կոստանցիոս և Կոստանդ	24
12. Հուլիանոս	2
13. Վաղենտիան և Վաղէս	13
14. Գրացիանոս	17
15. Թեոդոս	19
16. Արկադիոս	19
17. Ոնորեոս մինչև 2-րդ տարին	

225

20 (յեր. 18): Հատվածս՝ «ի սուրբն Կոստանդիանոսէ սկսանի» մինչև «ի բռնագրաւսին մեռաւ» համարում ենք ընդմիջարկություն, ուստի դրինք փակագծերի մեջ:

21 (յեր. 18): «Եւ Յուլիանոսի պղծոյ»: Ճիշտ ժամանակագրական թվերով Շապուհի 44-րդ տարին, վոր և 353, չե զուգադիպում Հուլիանոսի թագավորության տարիներին, այսինքն 361—363-ին. իսկ այստեղ, Սեբեոսի բերած սինխրոնիկական հաշվով ավելի ևս սխալ և Հուլիանոսի 2 տարիները ժամանակակից դնել Պոսրովի 44-րդ տարուն, վորովհետև ըստ Սեբեոսի ցուցակի՝ Հուլիանոսը թագավորել և Շապուհի 19-րդ տարում, և նրան հաջորդել են Վաղենտիանոս, Վաղես և Գրատիանոս: Այս պատճառով «և Յուլիանոսի պղծոյ» համարում ենք ընդմիջարկություն:

22. (Յեր. 22): Բոլոր ձեռագիրներն այստեղ ունին «...և յերկրորդ ամի միաբանեալ Պարսից արքայի ընդ Իսմայելացիսն արտաքս ի Սինէ անապատէ»: Պոսքը թերի յե, աղավաղված և և

հակապատմական. հայտնի է՝ վժիթ թագավորի յերկրորդ տարին «արտաքս ելին ի Սինէ անապատէ». խոսքը չե կապվում նախընթաց խոսքի հետ, և Պարսից վոչ մի թագավոր չե միաբանել Իսմայելացոց հետ: Միհրդատյան լրացրել է բնագիրը՝ ավելացնելով «Եւ ելին արտաքս ի Սինէ անապատէ»: Սակայն մյուս անտեղությունների վրա վոչ վոք ուշադրություն չե դարձրել: Ազգավաղությունն այստեղ, մեր կարծիքով, առաջ է յեկել վոչ թե գրիչների սխալից կամ անուշադրությունից, այլ նրանից, վոր մայր որինակում, վորից արտագրված է այժմյան ձեռագիրը՝ այստեղ վորևե պատճառով գրվածքը ֆնասված է հաջորդաբար յերեք տողերի վերջում: Սկզբնապես գրված է յեղել

և յերկրորդ ամի յազկերոի
պարսից արքայի միաբանեալ հրէից
ընդ իսմայելացիսն,... ելին
արտաքս ի Սինէ անապատէ, ևն:

Նոտագրված բառերը մայր ձեռագրում յեղծվել են, և գրիչներն արտագրել են՝ ինչ վոր մնացել է, տեղափոխելով միայն «միաբանել» բառը: Մենք հատվածը ամբողջացրինք ու վերականգնեցինք ըստ Սերեոսի, գլ. Խ:

22. (Յեր. 33): Յերկանուն ցանկի թագավորների և նրանց տարիների համեմատության համար բերում ենք ճիշտ ցուցակներ—Սասանյան թագավորների՝ ըստ Նելդեկեի, և Բյուզանդական կայսրների՝ ըստ Մյուրալիդի: (Ասողիկ, ծան. 85 և 102).

Սասանյան թագավորներ

Հազկերտ Ա, նստավ	399
Վահրամ Ե Զուր	420
Հազկերտ Բ	438
Վորմիզդ Դ	457
Պերոզ	457 կամ 459
Վաղարշ	484
Կավատ	488
(Ջամասպ)	
Խոսրով Ա Անուշրուվան	531
Վորմիզդ Դ	578
Խոսրով Բ Ապրուեզ	590

(Վահրամ Զ Զորին, Վստամ)	
Կավատ Բ Շերոյե	627
Արտաշիր Գ	628
Շահր Վարազ, Բորան, զանազանք	629
Վորմիզդ Ե	631
Հազկերտ Գ	632

Բյուզանդական կայսրներ

Արկադիոս (և Ռնորեոս), նստավ	395
Թեոդոս Փոքր	408
Մարկիանոս	450
Լևոն	457
Լևոն Փոքր	474
Զենոն	474

(Բասիլիսկոս, Ռնտոս Զենոն 12)

Անաստաս	491
Հուստիանոս	518
Հուստինիանոս	527
Հուստիանոս Բ	565
Տիրեր	578
Մորիկ	582
Փոկաս	602
Հերակլոս	610
Կոստանդին	641
Կոստանդ	641

24. (Յեր. 23): «Ազգն Կարճեղովմայեցի իշխանութեանն»։ Խոսքը այստեղ անտարակույս Սասանյան իշխանութեան մասին է։ Եղիշեն Արշակունյաց բարձումը նշանակելիս՝ ասում է. «Ի բառնալ ազգին Արշակունեաց տիրեցին աշխարհիս Հայոց ազգն Սասանայ պարսկի, որ վարէր զիւր իշխանութիւն օրինօք մոգուցն» ևն։ Սեբեոս այստեղ հայտնապէս Եղիշեի ազդեցութեան տակ է գտնվում. բայց թե ինչ է նշանակում «Կարճեղովմայեցի» բառը՝ դժբախտաբար հայտնի չէ։ Արտաշէր Բարեկան Սասանյանը Մտահրացի եր և վոչ Կարճեղովմայեցի, և այսպիսի տեղի կամ քաղաքի անուն հայտնի չէ։ Պատկանյանը ռուսերեն թարգմանութեան ծանոթութեան մեջ (յեր. 181) հիշում է, թե Շպիգել Բիսութունյան արձանագրութեան մեջ հանդիպել է karka անու-

նով մի անհայտ ժողովրդի, վորի բացատրության համար նա մեջ է բերում զանազան գիտնականների կարծիքներ. վերջը ինքը այդ անունը համեմատում է Շահնամում պատահող gargasar կոչված տեղի հետ, վորի առաջին մասում տեսնում է karka ժողովրդի անունը: Բայց բոլոր այս համեմատություններն արժեք չունին, քանի վոր վոչ հնչյունով և վոչ նշանակությամբ չեն հարմարում Արտաշիր Սասանյան Ստահրացուն:

Թույլ ենք տալիս մեզ մի յենթադրություն անել, կարելի է կարծել, թե «կարճեզովմայեցի» բառը աղավաղություն է, և սկզբնապես յեղել և «չար եղովմայեցի»: Քանի վոր մի կողմից հին հայ հեղինակները նայիլ են Սասանյանների վրա իբրև հայ Արշակունիների դարավոր վոխերիմ թշնամիների վրա, և մյուս կողմից՝ Ս. Գրքում հաճախ հիշված «Եղովմայեցիները», իրանց համարելով Եսավի սերունդ, անընդհատ թշնամական հարաբերության մեջ եին բուն հրեաների (Հակոբի սերունդի) հետ՝ սրա նմանությամբ Սեբեոս «եղովմայեցի» է կոչում Սասանյաններին՝ հայ Արշակունիների վերաբերմամբ:

25. (Յեր. 27): «Կարգեսցէ զքաղաքն ի շահրմար Ատրպատականի»: «Շահրմար» բառը նախկին հրատարակիչները տպագրել են գլխագրով՝ իբրև հատուկ անուն: Պատկանյան այս տեղը թարգմանում է „и назначить городом Шахрмар Атрпатаканский“, հայտնելով ծանոթության մեջ, թե հիշյալ հատվածն անկանոն է և անհասկանալի: Իսկ գրքի վերջը ծանոթության մեջ (յեր. 185) Շահրմարը նա ստուգաբանում է՝ քաղաք Մար կամ Մարաց, վոր սակայն կարող է նշանակել և ոճերի քաղաք. (պարսկերեն mar նշանակում է ոճ): «Այս քաղաքի մասին, ասում են նա, ուրիշ տեղեկություններ չունինք»:

Սակայն շահրմար վոչ հատուկ անուն է, և վոչ քաղաքի անուն, այլ հասարակ բարդ բառ է. պարսկերեն շահր նշանակում է աշխարհ, իսկ մար (կրճատ ձև, փոխանակ համարի)՝ նշանակում է համար, հաշիվ, մաս, ուրեմն ամբողջ բառը նշանակում է աշխարհահամար, աշխարհամաս: Մյուսյաց Վահան իշխանը, հայերի միաբանությունից դուրս գալով և առելությամբ լցված՝ խնդրում է Խոսրով թագավորից, վոր Մյուսյաց հարկային դիվանը Դվինից փոխադրե Փայտակարան և Մյուսյաց աշխարհը մտցնե Ատրպատականի աշխարհահամարի մեջ, վորպեռով հայի անուն չմնա նրա վրա. (բառացի՝ իրանց վրա, այսինքն՝ վոր իրանք այլևս հայաստանցի՝ հայ չկոչվին): Այս խնդիրը Խոսրով

կատարում ե, և Սյունիքը յերկար ժամանակ մնում է իբրև Ատրպատականի մաս՝ մինչև Սասանյանների բարձումը, յերբ Սյունյաց աշխարհը, «վոր առաջ լծվել եր Ատրպատականի աշխարհագրին՝ Պարսից թագավորության վերանալուց հետո նորից միաբանեցավ ու միացավ Հայոց հետ» (Գլ. Ծ.): Այս վերջին տեղեկության մեջ՝ Սեբեոս շահրմար բառի փոխարեն գործ է ածում նրա հայերեն թարգմանությունը — «աշխարհագիր»: Շահրմարի այս ուղիղ մեկնությունը տվել են Մարկվարտ, Ադոնց, Սպենյան, Մանանդյան: Արմ. բառարանը փոքր ինչ տարբեր է մեկնում այս բառի նշանակությունը:

26. (Յեր. 28): Մաշապերճան, վոր գրված կա նաև ուրիշ շատ ձևերով — մաշկապերճեն, մաշկապատճեն, ևն — պահլավերեն maskaparcen (մաշկապարճէն) բառն է, վոր նշանակում է Պարսից արքայական կանանոցի վրանը: Հյուբշմանի այս ուղիղ բացատրությունը բերում է Արմ. բառ.:

27. (Յեր. 29.) «Զոր անուանեալ Շահաստան-ի Նոկ-նոյ կոչեն»: Բոլոր ձեռագիրներն ու տպագիրներն ունին «շահաստանին Ոկնոյ կոչեն»: Մարկվարտը (Վիեննայի Յուշարձան, յեր. 301) այս աղավաղված ձևն ուղղում է Շահաստան-ի Նոկ-նոյ. վորի մեջ «ի» պարսկական վորոշիչ մասնիկ է, իսկ «նոկ» միջին պարսկերեն, և «նոյ» նոր պարսկերեն նշանակում են «նոր», այնպես վոր ամբողջը նշանակում է «շահաստանն նոր», նոր մայրաքաղաքը: Նույն գիտնականն առաջարկում է և մի յիրկրորդ՝ վոչ այնքան հավանական մեկնություն, այսինքն՝ վոր բառի վերջին «նոյ»-ը առաջ է յեկել «ռոմ» բառից, ուրեմն ամբողջը պետք է նշանակե «շահաստանն նոր Հռոմ»: Գալով այս քաղաքի պաշտոնական անվան, — «Վեհ Անջատոք Պոսրով»՝ նույն գիտնականը ասում է, վոր նրա իսկական պարսկական արտասանությունն է „veh Antijok Chosro“, վոր նշանակում է՝ վեհ Անտիոք Պոսրովու, այսինքն այն քաղաքը, վոր Պոսրով շինեց և նրա մեջ բնակեցրեց հռոմեական Անտիոքից բերած գերիներին՝ բուն Անտիոքից լաւագույն ե:

28. (Յեր. 30) Պապամախիք անունով տեղ ոչ մի ուրիշ հեղինակ չէ հիշում բացի Սեբեոսից, որ նույն բառը գործ է ածել և մի քիչ առաջ (յեր. 27) «ի դաշտին խաղամխեայ» (վոր հավանորեն պետք է կարդալ՝ «խաղամախեաց»: Քանի վոր հեղինակը չէ հիշում քաղաքի անունը, վորի և Պապամախիքի միջև տեղի յն ունեցել կռիվը՝ պարզ է, վոր նա աչքի առաջ ունի մի մեծ՝

կենտրոնական քաղաք, վորպիսին եր այդ ժամանակ Դվինը: Արդ՝ Դվինից դեպի արևմուտք, յերկու-յերեք քիլոմետր հեռավորության վրա ընկնում եր Խոսրով Կոտակի տնկած անտառը, Խոսրովակերտ, վոր ռազմական կարեւոր դիրք եր համարվում Դվնի դեմ պատերազմ մղելիս: Ղ. Փարպեցին հիշում ե, թե Հազարավուխտը Վահանի վրա հարձակվելիս՝ Դվին քաղաքի մոտ հասնելով՝ պատերազմական ճակատը պատրաստում եր «ի միջոցէ մայրուոյն, որում Խոսրովակերտն ասեն»: Ինքը Սեբեոս հետո (գլ. Խ) նկարագրելով Արաբացոց առաջին հարձակումը Դվինի վրա՝ ասում ե, թե նրանք եկան բանակեցան Խոսրովակերտ անտառի յեզրին և այնտեղից հարձակվեցին քաղաքի վրա:

Այս հիմունքների վրա հավանական յենք համարում, վոր հիշված Խաղամախիքի տակ պետք ե հասկանալ Խոսրովակերտ անտառը, իսկ բառը բացատրել՝ առաջ յեկած Կաղամախիք-ից, այսինքն կաղամախի տնկված անտառ: Փալատոսը ասում ե, թե անտառում տնկված եր «վայրի կաղին», և դաշտը լցրին կաղնատուն տնկով: Վոչ մի դժվարություն չկա վայրի կաղնատունը և կաղամախին նույնացնելու մեջ:

29. (Յեր. 30): Ձեռագիրներն այստեղ ունին. «Ապա եկն ինքն արքայն Անուշ Լուռան, վոր զՎնդոյն կապեալ եղ ի Գրուռանդականի» ևն: Միհրդատյանը գիտնալով, վոր Վնդոյին բանտարկող Թագավորն յեղել ե Վորմիզը, Խոսրովի վորդին՝ վերը բերված հատվածը համարել ե աղավաղված, և իւր կողմից ուղղել ե. «Ապա եկն ինքն արքայն (Որմիզդ որդի) Անուշ Լուռան Խոսրով(ու), որ զՎնդոյն կապեալ» ևն: Այս ուղղագրութիւնն ընդունել ե և Պաականյանը:

Սակայն այս ուղղագրությունն անտեղի յե, և ձեռագիրները ճիշտ ունին «Անուշ Լուռան Խոսրով, որ», միայն թե սրանից հետո թուղթ ընկած լինելով բնագրից՝ այդ Խոսրովի մոտ պատահաբար ընկել ե «զՎնդոյն կապեալ եղ» ևն: Մեր ուղղումից հետո (տ. հաջորդ ծանոթությունը) այս անտեղությունը վերանում ե:

30. (Յեր. 30): Մայր ձեռագրում, վորից ծագել են Ա և մյուս ձեռագիրները՝ բնագրի «Անուշ Լուռան Խոսրով որ» խոսքից հետո մի թուղթ պոկված ե յեղել, վորը նորից զետեղել են ձեռագրի մեջ, բայց վոչ յուր տեղում, այլ մի թուղթ հետո, վորի պատճառով մի քանի յերեսի վրա ամբողջապես խառնաշփոթված են յեղելությունները, խախտված ե անցքերի հաջորդությունը,

կցկտուր եւ և անհասկանալի: Ներկա հրատարակութեան մեջ վերականգնեցինք թնագիրն սկզբնական ձևով, ինչպես առաջարկել էինք մեր Սեբեոսի պատմութեան մեջ (յեր. 105—108): Վորպեսզի նախորդ հրատարակութիւնները չտեսնողներին հասկացողութիւն տանք հիշյալ խառնաշփոթութեան մասին՝ այստեղ համառոտակի կրեբենք հատվածների հաջորդութիւնը նրանց մեջ:

«Ապա եկն ինքն արքայն (Որմիզդ որդի) Անուշ Ըռուան Քոսրով (ու), վոր զՎնդոյն կապեալ եղ ի Գրուանդականի», մինչև «զի սպանցեն զՈրմիզդ և նատուցեն թագաւոր գորդի նորա զՔոսրով» (յեր. 35): Վորից հետո շարունակվում է. «խորհուրդ արարեալ լուծանել զնա և առնել իւրեանց առաջնորդ», մինչև «ըստ հազարաւորաց, ըստ գնդից, ըստ դրաւից իւրեանց» (յեր. 37): Որից հետո շարունակվում է. «Արդ՝ վասն զի մայր Շապհոյ», մինչև «և խորհրդական և սրտիս արիագոյն» (յեր. 33): Վորից հետո շարունակվում է. «որպէս ասացի, արար պատերազմ մի մեծ», մինչև «եւ էին երկու որդիք սպարապետիս այսորիկ, անուն միայն Վնդոյ և միւսոյն Վստամ» (յեր. 30), վորից հետո շարունակվում է «և զգաւօս աշխարհին Հայոց ընդունէին գումարել» ևն (յեր. 38):

31. (Յեր. 35): «Անցանել ընդ զոմ»: Զոմ հունարեն բառ է, Zeúgma, նավակներով կազմած ու գետի յերկու ափերին չվաններով պինդ կապված կամուրջ: Սեբեոսը ուրիշ տեղ (Գլ. ԼԷ) զոմ բառի տեղ գործ է ածում հայերեն նավակամուրջ:

32. (Յեր. 35): «Քորհուրդ արարեալ խորհին արանց և համահարզանց և փուշտիպանաց արքայի»: «Քորհին արք» Սեբեոս գործ է ածում մի քանի անգամ. ուրիշ հեղինակների մոտ այս բառը չե պատահում: Նշանակում է վոչ թե խորհող՝ խելոք՝ իմաստուն մարդիկ, այլ «խորհրդականներ»: Սրանք՝ արքունիքում գտնվող նախարարներն ենին, վորոնք թագավորից հրավիրվում ենին խորհրդի, ինչպես յերևում է մի քանի տող վերը բերված խոսքից—«կոչեցեալ զնախարարսն որ ի դրանն արքունի, և զգունդս համահարզանց և փուշտիպանաց, և խորհուրդ արարեալ...»: Պատկանյան «Քորհին արք»-ը աշող է թարգմանում՝ „ДУМНЫЕ ЛЮДИ“, բայց սխալվում է՝ նոյնացնելով նրանց համահարզների և փուշտիպանների հետ: Դրանք տարբեր դասակարգեր են:

«Համ-հարզ» հին պարսկերեն բառ է, կազմված համ-համա, և անհայտ նշանակութեամբ harz բառերից, և հավանորեն նշանակում է՝ նիզակակից, ոգնական, թիկնապահ: (Արմ. բառ.): Վեր-

ջին՝ թիկնապան բառը կարծում ենք անհարմար է, քանի վոր դրա համար կա հատուկ բառ, այն է—

«Փուշտիպան», որ նույնպես հին պարսկերեն բառ է, և հաճախ գործ էածվում մեր հին՝ գրականության մեջ. կաղմված է *pust* թիկն, կոնակ, և *pan* պանապանող բառերից, ուրեմն տառացի համապատասխանում է հայերեն թիկնապան-ին:

33. (Յեր. 35): «Մայր շապհոյ»: Բոլոր տպագրությունների մեջ շապուհ բառը տպված է գլխատառով—Շապուհ, իբրև հատուկ անուն, թեպետ ինքը Պատկանյանը ուղիղ է գիտել, վոր այստեղ «մայր Շապհոյ» նշանակում է արքայորդու մայրը: Հիրավի, շապուհ պարսկերեն բառ է, պահլավերեն՝ *sah puh*, նոր պարսկերեն *sah*, արքա և *pur*, վորդի: Խորենացին ել՝ գիտե այս բառի ճիշտ նշանակութունը—«Շապուհ, որ լսի արքայի մանուկ» (Բ, ՀԵ): Ներկա ժողովրդական լեզվում այս բառի տեղ գործ էածվում շահգաղե:

34. (Յեր. 31): Այս մարգպաններից վերջինները հիշվում են Սերետսի մոտ և հետո (գլ. ԻԸ), վորտեղ Խորականի փոխանակ գրված է Նիխորական, Մերակրուտի փոխանակ Մերկուտ, Նոյեմանի փոխանակ Յեման:

35. (Յեր. 32): «Մատեան ժամանակեան»: Այստեղից իսկապես սկսվում է Սերետսի բուն Պատմությունը, վորի մասին խոստարանության մեջ ասել եր, թե չցուցից համառատիւք զարդեաց ժամանակաց զաղետիցս վերաբերութեան զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով: Այստեղ մատյան ժամանակեանը խոստարանության արդի ժամանակն է. պատմութիւնն թագաւորականը խոստարանության հինգ թագավորների տարիներն են. իսկ խոստարանության «աղէտները» բանաստեղծորեն և յերկար նկարագրում են ամբողջ այս նախերգանքում: Սրանից յերեւում է, վոր Սերետսի բուն նպատակն է յեղել՝ գրել «կործանիչ և ապականող՝ Աստծուց անիծված Խոսրովի» պատմությունը, վորի մեջ Հերակլը հաջորդես և զալիս իբրև պատմական գործիչներից մեկը, բայց գլխավոր՝ կենսորոնական անձը մնում է Խոսրով Փարվեզը: Այս պատճառով բնական կլիներ պատմությանը վերնագիր դնել վոչ թե «Պատմութիւն ի Հերակլն», այլ «Պատմութիւն յԱպրուէզն Խոսրով», ինչպես իրավացի նկատում է և հայր Ակիւնյանը (յեր. 47): Սակայն ձեռագիրներն իրավունք չեն տալիս այսպիսի խոշոր փոփոխություն անելու հենց գրքի ձևկատում:

36. (Յեր. 33): «Զբուն իսկ դպարթեական զպալհաւն անդրէն դարձուցեալ (22 փախուցեալ) Թագ կապեալ մեծարեաց»: Այս նախադասութիւնը շատ է հիշեցնում Խորենացու հատվածը (Բ. ԽԵ), «զբուն պատուական զձեր սեպհական պահլաւն (ՎԱՐ. պալհաւն) զայն անդրէն ի ձեզ դարձուցից և զքեզ Թագաւ փառաւորեցից»: Ագաթանգեղոս այստեղ ունի. «զբնութիւն պարթեական զձեր սեպհական պալհաւն (ՎԱՐ. պահլաւն) ի ձեզ դարձուցից և քեզ Թագ եղեալ փառաւորեցից»: Սակայն մի նախադասութիւն, վոր հայ Ագաթանգեղոսի և Սեբեոսի մոտ կա և չկա Խորենացու մոտ,—այսինքն՝ «և երկրորդ ինձ կոչեցից» (Ագաթ.), «և արար իւր երկրորդ Թագաւորութեանն» (Սեբ.),—ցույց է տալիս այստեղ Սեբեոսի կախումը Ագաթանգեղոսից: Միայն թե «բուն» և «անդրէն» բառերը, վոր ունին Խորենացին և Սեբեոսը և չունի Ագաթանգեղոս՝ հավանական են դարձնում կարծել, թե այս տեղում Սեբեոս աչքի առաջ է ունեցել յերկու հեղինակներին ել:

37. (Յեր. 50): «Համարակար» պահլավերեն բառ է, hamar = համար. հաշիվ, և kat = արար բառերից բարգված, և նշանակում է հաշվարար, հաշվակալ, այսինքն պետութեան յեկեմուտքի գլխավոր պաշտոնեալ (Արմատ. բառ.): Պատկանյան այս բառը պահում է Թարգմանութեան մեջ, իսկ ծանոթութեան մեջ բացատրում է իբրև казначитель, գանձապահ:

38. (Յեր. 50): Զեռագիրներն ու տպագիրներն ունին. «գանձուդ այդորիկ (փոխանակ՝ այդուիկ) զՀայաստան մեր արասցուք», վոր հայտնապես սխալ է, և մենք ուղղեցինք՝ «զՀոնս մեր արասցուք»: Դանձը հափշտակող իշխանները մտադիր չեին այդ գանձով Հայաստանը պնել Պարսիկներից և Յուդեայից, այլ մտադիր էին պատերազմով և ուժով իրանց հայրենիքը իրանց դարձնելու Այդ գանձը հաքկավոր եր՝ Հոն զորք վարձելու համար, «վորոնցից ոգնականութիւն ստանալով» պիտի պատերազմեին յերկու Թագավորների դեմ: Քիչ հետո տեսնում ենք, վոր այդ խորհուրդը չե աջովում, իշխանների մեջ յերկպառակութիւն է ընկնում, իսկ հոնական զորքի վրա հույս դնել կարելի չե լինում:

39. (Յր. 52): Կորատոր կամ կուրատոր լատիներեն բառ է, cura = հոգ՝ հոգատարութիւն բառից, և տառացի նշանակում է՝ հոգատար, հոգաբարձու: Սա մի պաշտոնյա եր, վոր հսկում էր ջրմուղների, ցորենը մթերելու, հողերը բաժանելու և այլ գյուղատնտեսական գործերի վրա: Բառը լատիներից անցել է հույներին kourator ձևով և ստացել է նշանակութիւն բարձր պաշ-

տոնյայի (առանց ֆունկցիաները վորոշ լինելու): Հիււրշմ., Արմատ. բառ.:

40. (Յեր. 52): «Մինչդեռ նա նստէր ի ջերմկի՝ բժշկել ի հիւանդութենէ»: Մենք այսպէս ուղղեցինք ձեռագիրներին և տպագիրներին ազգավարկած խոսքը՝ «Մինչդեռ նա նստէր ի ջերմի», վորը Պատկանյանը թարգմանել է. «когда он страдая лихорадкой лечился от болезни близ города Карина»: Վոր այստեղ ջերմուկ է յեղել գրված և վոչ ջերմ՝ պարզ յերևում է անմիջապէս հաջորդող խոսքերից—«արշաւելով ի ջերմուկն՝ ոչ դիպան նմա», (վորովհետև կորատորը, լուր ստանալով դավադրության մասին՝ փախել ընկել եր Կարին): Սոսքը այստեղ անվանի Արծաթի կամ Արծըթի ջերմուկի մասին է, Կարինից դեպի հյուսիս ընկած մոտ 20 քմ. հեռավորությամբ, Արծաթի գյուղի մոտ: Այս ջերմուկը հիշվում է ժողովրդական յայլի մեջ հետևյալ ձևով.— «Արծըթի բարձրը տեղ է. Ջուրը հիվընդի դեղ է. Սիրած սիրածի չեն տա. Աս ինչ անորէն դեղ է: (Այս քառյակը փոքր հասակումս լսել եմ իմ հորից, վոր 20—24 տարեկան հասակում գնացած է յեղել Ախալցխայից Երզրում՝ դերձակության արհեստին մեջ կատարելագործվելու համար, և լսել է այնտեղ, Երզրումում): Նույն քառյակը զանազան վարիանտներով հետո հատկացրել են ուրիշ տեղերին—«Ալագյազ բարձրը տեղ է», «Ապարան բարձրը տեղ է» ևն, բայց սրանց մեջ անհարմար է դալիս «ջուրը հիվընդի դեղ է» խոսքը, վոր շատ լավ հարմարում է Արծաթի ջերմուկին: Մեր բերած վարիանտը համեմայն դեպս 90 տարվա նուություն ունի:

41. (Յեր. 56): «Ընկենուկ ի կիւնիկն»: Կիւնիկն յունարեն բառ է, kynégion, վոր նշանակում է վորսատեղ և գործ է ածվել նշանակելու համար այն կրկեսը Բյուզանդիոնում, ուր ձգում էին դատապարտվածներին՝ գազաններին կուր դառնալու համար: Պատկանյանը ուսմերեն թարգմանության ծանոթության մեջ (յեր. 199—200), բերում է Լըբոի Ստորին կայսրության Պատմությունից յուն հեղինակ Թ. Սեմիկատտի պատմածը Սմբատի (Symbace) կրկես ձգվելու մասին, վորից յերևում է, թե Մորիկ կայսրը նրա ապստամբության գործի քննությունը հանձնել է ծերակոյտին, վորպեսզի նրա հանցանքը դատարանով հաստատվի և վճիռը անաչառ լինի: Սմբատը, իր սեփական խոստովանության համաձայն, դատապարտվում է կրկեսը ձգվելու, վորպեսզի գազաններից պատառվի: Հավաքված բազմությունը և ինքը դատապարտվածը սպասում էին մի քսաճնելի մահի՝ յերբ Մորիկի

գթասրտությունը կանխեց հասարակության կարեկցությունը: Կայսրի վոդորմությունը ընդունվեց հասարակության ցնծալից աղաղակներով, և բոլորը որհնում էին կայսրին, վոր իրանց ազատեց հանդիսատես լինելուց մի սոսկալի տեսարանի: Ըստ այս պատմության՝ Սմբատի մենամարտը զազանների հետ տեղի չե ունեցել, և Մորիկը ներել է Սմբատի հանցանքը լոկ յուր գթասրտությամբ: Անբնական և անճիշտ պատմություն: Ընդհակառակը, ժողովուրդը ինքը ծարավի եր նման զազանամարտերի, (այլապես ո՞վ եր ստիպում նրան գալ կրկես՝ սոսկալի տեսարանին հանդիսատես լինելու), և միայն դատապարտվածի ցույց տված ուշո՞ն ու ճարպիկությունը զազանների հետ մենամարտելիս՝ նրան սիրելի դարձրին հանդիսատեսների աչքում, վորոնք սկսեցին պահանջել, ուղղակի պահանջել կայսրից, վոր ներե դատապարտվածին: Նույնը խնդրում եր և կայսրուհին, վորին առաջուց սիրելի և յեղել Սմբատը: Կայսրը ներեց՝ զիջելով հասարակության պահանջին: Այն պատիվը, վոր հետո տվին Սմբատին, հրավիրելով արքունական ընթրիքին՝ տրվում է հերոսին՝ հազթողին իբրև մրցանակ, և վոչ թե ձրի վոդորմություն ստացած դատապարտյալին: (Հասարակության վճռող դերը այսպիսի դեպքերում գեղեցիկ նկարագրված է Սենկկիչի Յո՞վ երթաս վեպում): Սերեոսի ամբողջ պատմությունը, թե զազանների հետ կռվելիս Սմբատի գործ դրած տարբեր միջոցները—(ցուլը անշուշտ պառաված է յեղել, վորի պատճառով տեղահան են եղել յեղջուրները) և թե ամբոխի արտահայտած համակրանքը հերոսին («անդ աղաղակ բազում ամբոխին զերկիրն ընուին և խնդրէին ի վերայ նորա ողորմութիւն ի թագաւորէն»), այնքան բնական ու կենդանի յեն, վոր տարակուսելու տեղիք չէ: Մեծում, վոր Սերեոսի այս պատմությունը իրական անցքի նկարագրություն է:—Նույն գլխի վերջում դեղեցիկ ուղղագրությունը («տրիբուն», փոխանակ «ի բուն»-ի), վոր կատարեցինք համաձայն Մխիթար Անեցու պատմության (հրատ. Պատկ. յեր. 35), ցույց է տալիս, վոր Սմբատը «պատվավոր» աքսոր ուղարկվեց Ափրիկե, նշանակվելով զորքի տրիբուն, այսինքն լեգեոնի հրամանատար: (Լեգեոնն ունենում եր վեց տրիբուն, tribunus militaris, վորոնք հերթով, տարեկան յերկու ամիս, վարում էին լեգեոնի հրամանատարությունը):

42. (Յեր. 58): «Պէշասպիկք», (ձեռագիրներում և տպագիրներում պէշասպիք): Պատկանյան ոռւսերեն թարգմանության մեջ պահում է այս բառը և ծանոթութեան մեջ (յեր. 200) հայտնում

ե, թե բառի նշանակութիւնը իրան պարզ չե: Հյուբըման բառը բացատրում է պահլավական pesaspik, [(պէշասպիկ), pesh]=առաջ, asp=ձի բառերից և ik մասնիկից, վոր նշանակում է առաջաձի սուրհանդակ, թագավորների արագընթաց թղթատար: Ըստ Հյուբըմանի՝ բառը հայերենին անցել է ասորական pesaspig ձևից:

43. (Յեր. 66): Մեծ Դաստակերտը անշուշտ Խոսրովի շինած այն նշանավոր դաստակերտն է, վորի շինութեան համար նա ի միջի ալլոց Հայաստանից բերել տվեց Սանատրուկ թագավորի ավերակ պալատի զարդարուն սյուները, ինչպես ավանդում է Սեբեոս: Այս դաստակերտի ճիշտ տեղը հայտնի չէ. վոմանք դնում են բուն Տիգրոն քաղաքում, ուրիշները՝ քաղաքից դուրս, մոտ 60 քլմ. հեռավորութեան վրա, նույնայնելով Արտեմիսի հետ: Այս դաստակերտի չափազանց ճոխութեան նկարագիրը ըստ Գիրբոնի՝ բերված է Ղևոնդի Պատմութեան Առաջաբանում (յեր. իա—իբ): Տես և Հ. Ակիսյան, յեր. 90—92: Պատկանյան դաստակերտը հասկանում է իբրև հասարակ անուն և թարգմանում է великое поместье.

44. (Յեր. 66): «Նստի ի բոր և ի բահդակ», (տպագիրնեքում գլխագրերով՝ իբրև հատուկ անուններ):

Բոր բառը Հյուբըմանը՝ համեմատում է պահլավերեն бор, նոր պարսկերեն bob բառերի հետ, վորոնք նշանակում են բարձ, ոթոց, գորգ՝ վորով զարդարում են տունը. իսկ բահդակ բառը նա թողնում է առանց բացատրութեան: Արմ. բառ. բերելով Հյուբըմանի հիշյալ բացատրութիւնը՝ յուր կողմից ավելացնում է յերկու ուրիշ վկայութիւններ ևս բոր բառի, վոր բառարանները սխալ են րացատրել՝ իբրև կողով, զամբյուղ, նաև ավելացնում Ագուլիեցոց բարբառում պահպանված բյուբ բառը, վոր նշանակում է հոստ անկողին: Հյուբըմանից առաջ բորի ուղիղ մեկնութիւնը տվել է «Նվրդպա» հանդեսը 1852 թվին: Բահդակի մասին Արմատ. բառարանն էլ վոչինչ ստույգ չէ տալիս, հավանական համարելով, վոր նույնպես իրանական փոխառութիւն է, բորի նման մի կահ, վորով թագավորական դահլիճը զարդարված եր: Պատկանյան յերկու բառն էլ պահում է թարգմանութեան մեջ—«и воѣдя в залу он сел на Боб и Баклак», և ծանոթութեան մեջ ասում է, «այս հատվածի իմաստը չկարողացանք հասկանալ»:

45. (Յեր. 66): «Խոսրով Շում»: Հյուբըման միայն հիշում է, ասելով թե պատվանունն է, առանց նշանակութիւնը բացատրե-

լու: Պատկանյան (բնագիր, ծանոթ. յեր. 199) բացատրում է, վոր շում պահլավերեն բառ է, նշանակում է գովեստ կամ դրվատ *Ոոսրովի*: Ձեռագիրների մեջ խառն գրվում է շում կամ շնումն:

46. (Յեր. 66): «Արձակու ի նա գվաճառն փոքր, գղիւան աշխարհին»: Դժվար է ասել, ի՞նչ են փոքր վաճառը, աշխարհի դիվանը: Պատկանյան խուսափել է թարգմանելուց, բաց է թողել մի քանի տող, ի միջի այլոց և այս խոսքերը, իսկ ծանոթության մեջ (յեր. 72) նա նկատում է. «վերջին տողերի աղավաղության և մի քանի բառերի անծանոթության պատճառով՝ թագավորի տված պատիժներն այնքան ել հասկանալի չեն»: Մեր կողմից յենթադրում ենք, թե այստեղ խոսքը մի արտակարգ շնորհի մասին է, այսինքն վոր թագավորը Սմբատին շնորհեց յուր մարզպանության սահմանում արքունական տուրքերի մի մասը: Դիվանը, ինչպես հայտնի յե՝ արքունական հասույթների հաշվակալությունն էր. իսկ «փոքր վաճառ» թվում է թե այդ հասույթների մի հատուկ տեսակն էր) (առևտրից? մաքսից?), վոր մտնում էր աշխարհի դիվանի մեջ, վորը և Ոոսրովը շնորհեց Սմբատին:

47. (Յեր. 67): «ԶԴիոնոս եփեստեայս, զՇամնն և զԲրամնն (var. բրաննն), և հոսի ի Հնդիկս» դրինք փակագծերի մեջ իբրև ընդմիջարկություն: «Հոսի ի Հնդիկս» չե կարող վերաբերվել Վեհոտին (Ոքսուս, այժմ Ամու-Դարիա), վորովհետև սա Հնդկաստանի սահմանների մեջ չե մտնում և հոսում է Արալյան լիճը. «ԶԴիոնոս եփեստեայս, զՇամնն և զԲրամնն» հայցական հոլոֆորը տեղ չունին և չեն կապվում վոչ նախընթաց խոսքի և վոչ հաջորդ «հոսի»-ի հետ: Թվում է թե այդ խոսքերը մեկը դրել է յուր ձեռագրի լուսանցքում, (իրան հայտնի հատուկ անուններ), իսկ այդ ձեռագրից արտագրողը մոռնել է բնագրի մեջ, վոր շատ սովորական բան է, և սրանով խոսքի կապը խզվել է և իմաստն աղճատվել: «Դիոնոս եփեստայք՝ մենք չկարողացանք վորոշել մեր ձեռքի տակ յեղած միջոցներով: Նրանց յունական արմատները ցույց են տալիս, թե շատ հին բառեր են (տեղ նշանակող), գուցե Աղեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակից մնացած: «Շամն և Բրամն» իրար կողքի պատահում են Ոորենացու Աշխարհագրության մեջ (հրատ. Սուքրի, յեր. 43), իբրև ազգերի անուններ Հնդկաստանում՝ պարսկերեն այսպես կոչված: Կապ՝ ունի՞ն արդյոք այս անունները Հնդկաստանում հոսող յերկու գետերի: Բրանմապուդրայի և Շամալոյի հետ՝ չենք կարող ասել:

48. (Յեր. 68): «Պատառի վերտեամուտ բահլիկ և կուռ զրահին ամբութիւն»: Անծանոթ են վերտեամուտ և բահլիկ բառերը և անորոշ է խոսքի նշանակութիւնը: Պատկանյան (ռուս. թարգմ. յեր. 75, ծանոթ.) նկատում է, վոր «վերտեամուտ» բառի արմատն է հավանորեն՝ վերտ, վոր նշանակում է շղթայի նման հյուսված. իսկ բահլիկ բառը հանում է Բահլ բառից, Քուշանների մայրաքաղաքի անունից: Այս բացատրութիւնները մեր կողմից լրացնում ենք՝ ընդունելով Արմ. բառարանի հետ վերտեամուտ՝ը իբրև աղավաղված բառ, ուղղելի վերտ և սմուր: Իսկ բահլիկ բառին տալիս ենք նշանակութիւն՝ Բահլում շինված, Բահլի, (ինչպես Դամասկոսի անունով ազնիվ սրերը կոչում էին դամասկյան ևն): Ըստ այսմ՝ հիշյալ հատվածը կնշանակե—Քուշանաց թագավորի հյուսվածո՝ ընտիր (բահլիկ) և պինդ ու կուռ զրահի ամբութիւնը պատառվում է Սմբատի նիզակից: «Պատառվել» բառը հարմար է հյուսվածո զրահին և վոչ միապաղաղ մետաղից շինվածին: Ընդհանրապես ել հյուսվածո զրահ էին դործածում, վոր չեր կաշկանդում զորականի շարժումները:

49. (Յեր. 69): «Ապա ապստամբեալ գնացին — յաւգնականութիւն թագաւորին Յունաց»: Այս հատվածի վերաբերմամբ Հ. Ալիյանը գրում է (յեր. 33) «Այստեղ սկզբնէ թուղթ ինկած կերևա, ուր ընդարձակ կպատմվր «գղիմելն Հերակլի ի կողմանո հիւսիսոյ առ արքայն Թետալացւոց, գյուղարկումն անհուն բազմութեանն ազգաց, զասպստակն Յունաց յԱտրպատակսն, զառ և զաւսր»: (հմտ. Պատկ. եջ 23, մեր հրատ. յեր. 24): Այս սուրշավանքի հիշատակութիւնը, զոր կխոստանար Սեբեոս տալ մասնապատում՝ չկա այժմ մեր որինակին մեջ: Թերևս այս գլխի ֆնացորդն ըլլա «ապա ապստամբեալ — յաւգնականութիւն թագաւորին Յունաց» հատվածը:

Միանգամայն ընդունելի յենք համարում այս յենթադրութիւնը, վոր ալելի ույժ է ստանում նաև այն հանգամանքով, վոր այս հատվածը կապ չունի նախընթացի հետ, վորտեղ նկարագրվում են Սմբատ Շում Խոսրովի կյանքի վերջին որերը, մահը և թաղումը: Սրան հաջորդող «ապա ապստամբեալ գնացին» հատվածը կարծես այդ ապստամբութիւնը կապում է Սմբատի մահվան հետ, վոր անհիմն է: Մյուս կողմից ել տեսնում ենք, վոր ապստամբները, չինացի Ճեպետիի հրապուրանքով, մտնում են Խաքանի ծառայութիւն մեջ և յերկար ճանապարհ կտրելով Ճորապահին անցնելով՝ Խաքանի հրամանով գնում են Յունաց թա-

գավորին (Հերակլին) ոգնության: Սրանից բնականապես յեզրակացնվում է, վոր Հերակլը դիմել է «ի կողմանս հիւսիսոյ առ արքայն Թետարացոց», վորի հետեանքով Խաքանը նրան ոգնական զորք է ուղարկում, բաղկացած Ճեպետխի և նրա միջոցով հրապուրված ու ապստամբած հայ իշխանների զորքերից: Պետք է նկատել սակայն, վոր ըստ Սերեոսի այժմյան բնագրի՝ Յունաց կայսրը այս ժամանակ Մորիկն էր, և վոչ Հերակլը:

50. (Յեր. 71): Պարսից սահմանակալների մասին տես ծանոթ. 34:

51. (Յեր. 71): Մեր ձեռագիրը (Ա) հույն գորավարի անունը գրում է Սուրմէն, մյուս ձեռագիրները և տպագիրները՝ Սուրէն: Պատկանյան (ռուս. թարգմ. ծանոթ. յեր. 203) ասում է, թե՝ «Յունական Հայաստանում Սուրէն անունով կառավարիչ (правитель) չի յեղել. կարծում ենք, վոր այս բառը աղավաղություն է մի ուրիշ անվան»:

Մենք ուղղեցինք Սորմէն, վոր արգարանում է մի կողմից Ա-ի ընթերցվածքով (Սուրմէն) և մյուս կողմից Գիրք թղթոցով, վորտեղ (յեր. 90) բերված է թուղթը «փառաւորելոց տէրանց Վրթսնիսի... ի Սորմենայ ստրատելատէ և Հայոց զաւրավարէ», և (յեր. 92) «պատասխանի թղթոյն Սորմենայ, որ առ Վրթանէս վարդապետ գրեաց»: Ազգապատումը այս թղթակցությունները հիշելով՝ Սորմէն գորավարին անվանում է Սորմենաս (յեր. 596—598):

52. (Յեր. 75): «Սրիանաւք»: Անծանոթ բառ, վոր միայն այստեղ է պատահում: Արմատ. բառ. սրիան բառը հասկանում է մանգաղ: Չնայելով, վոր բառը գործ է ածված գերանդու հետ, այնու ամենայնիվ հիշյալ բացատրությունը կասկածելի յենք համարում, նկատի ունենալով, վոր մանգաղը կոլելու հարմար գործիք չէ:

53. (Յեր. 76): «Հեծեալք յանկումուղի ձի»: Տպագիրներն ունին «յանկումուղի», յերկու ձեռագիր՝ «յանկումուղի». յերկուսն էլ հավասարապես անծանոթ և միայն այստեղ պատահող բառեր: Պատկանյանը պահում է հայերեն բառը առանց թարգմանության, «յանկումուղ» հասկանում է իբրև մակրայ և թարգմանում «հանկարծ»:

Շատ հավանական է Արմ. բառ. բացատրությունը: Խոսքը այստեղ անվարժ խամ ձիու մասին է, վոր հին բառերով կոչվում է տրմուղ կամ կրմուղ, և կարելի չէ վոր յանկու—մուղ-ի բառը

որ-մուղ կամ կր-մուղ բառերի հետ նույնը լինի արմատով: Այս պատճառով մենք ընտրեցինք «յանկումուղի» գրությունը (փոխանակ «յանկումուղի»), ինչպես ունի մեր Ա ձեռագիրը և նրանից արտագրված՝ Դիտությանց Ակադեմիայի որինակը:

54. (Յեր. 78): «Ապա եկն Շահէնն պատգոսապան»: Այս հատվածը, սխալ Կետադրության պատճառով, Պատկանյանը սխալ է հասկացել ու թարգմանել է այսպես (յեր 86) „После него прибыл Шаген-Патгосанан и миновав город Карин, отправился в Востин—Двина, Марзпаном приехал Шахрай-ананет. Между тем Шаген встретился с Греками в области Карина“: Կետադրությունն ուղղելուց հետո՝ հեղինակի միտքը պարզ հասկացվում է—«հետո գալիս և Շահենն պատգոսապանը և անցնում է Կարին քաղաքի կողմերը, և Դֆնայ ոստանը մարզպանությամբ գալիս և Շահրայեանապետը: Իսկ Շահենը Կարին գավառում հանդիպում է Յուլներին, պատերազմում, նրանց կոտորում է և հալածում: Նույն պատճառով նույնպիսի սխալ թարգմանություն արել է Պատկանյանը և մի քիչ հետո (յեր. 88): „Шаген.. достигает города Карин, устремляется на Мелитиу... после того он отправился и соединился с войском Хоряма, которое находилось в странах Писидийских и в Востане.—Двине. На место Шаграяннета был назначен Парсаяннет Паршназат..., Այն-ինչ Սերեսո այստեղ կրկնում է, վոր Շահենը գնում է Կարին քաղաքը, այնտեղից Մելիտինեի վրա, ապա գնում միանում է Խոռեմի զորքին Պիսիդացոց կողմերում: Իսկ Դվին շահաստանը Շահրայանապետի փոխարեն գալիս է Պարսեանապետ—Պարշնապատը (յեր. 80)

55. (Յեր. 81): «Ի նմին ժամու ի դիշերին գնացեալ ի վերայ Փիլիպպոսի»: Այստեղ ընագիրը աղավաղված է, և «ի վերայ» բառը ավելորդ է թվում: Այս բառը առիթ է յեղել սխալ թարգմանության: Պատկանյանը այստեղ թարգմանել է (յեր. 89). „Но вдруг, в ту же ночь, они взошли на Филиппика, в области Ниг, (но тот) обойдя гору Араган“... Հոգնած՝ պարտասած Պարսից զորքը, վոր բանակ էր դրել Նրասխի ափերին՝ անկարող էր հենց նույն գիշերը հարձակվիլ Փիլիպպիկոսի վրա Նիգ՝ գավառում, Աբարանում, (ամենաքիչը 60 քիլոմետր տարածություն անցնելով), մանավանդ վոր Փիլիպպիկոսը Վաղարշապատի դաշտում էր գտնվում և վոչ Նիգ գավառում: Ուղիղ իմաստն այս է: Յերբ Պարսիկները բանակում են Նրասխի ափերին, պատրաստ-

վելով հաջորդ որը պատերազմ սկսել Փիլիպպիկոսի հետ, վոր գտնվում եր Վազարապատի դաշտում՝ Փիլիպպիկոսը հենց նույն գիշերը փախչում ե նիգ գավառի կողմով (այսինքն՝ շարունակ հեռանալով Պարսիկներից), և Արագած լեռան թիկունքով ընկնում ե Շիրակ: Պարսիկները չեն կարողանում նրան հետապնդել, վորովհետև գործը վատակաբեկ եր յեղած: ❶

Հատվածը պետք ե ուղղել այսպես. «և ի նմին գիշերի գնացեալ Փիլիպպոսի ի նիգ գաւառ» ևն:

56. (Յեր. 58): Աղավաղված և անհասկանալի ե՝ «և միայն ի մարմնի են գործքն»: Պատկանյա՛նը թարգմանության մեջ բոլորովին բաց ե թողել այս խոսքը: Գուցե ուղղելի՞՝ «և միայն ի նմանէ են գործքն»:

57. (Յեր. 93): «Որում Վշասպն կոչէին»: Վշասպ բառի մասին Պատկանյան դնում ե ծանոթություն. «ի ձեռագիր օրինակին էր՝ վշնասպն կոչէին. ի տպ. ֆասպն. Մեք եղաք Վշնասպ, ուղղագրոյն համարելով զայս ձև ըստ հնչման Հայոց. (տես յեր. 29 (մեր հրատ. յեր. 30) Վարդան Վշնասպ. նոյնպես առ Ղազարայ Փարպեցւոյ (եր 359, 390, 487, 489, 325 և այլն, նոր տպ.) զանուանս Ատր Վշնասպ, Նիխոր Վշնասպդատ, Միհր Վշնասպ, Յըզատ Վշնասպ և այլն: Իսկ ըստ Պարսից հնչման անուն հրատիս եր Gusasp, Գուշասպ, թերևս Վշասպ, այլ ոչ Վշնասպ կամ Վշնապ»: Մենք ընտրեցինք Ա ձեռագրի պահպանած ուղղագրոյն ձևը—Վշասպ:

58. (Յեր. 94): «Կոտորէ զգաւրն պէշուպա յԱղի»: Պեշուպայի մասին Պատկանյան նկատում ե (յեր. 93)—«Ոչ է այս անուն զօրապետի ուրուք, այլ աղաւաղութիւն պարսիկ բառիս pesva թերևս ըստ նախկին հնչման պեշովայ, այսինքն յառաջապահ, գունդ»:—Հյուբշման հանում ե պահլավերին pesupai (պէշուպայ) բառից, վոր նշանակում ե առաջնորդ, գլխավոր, վարիչ: Նույնը ընդունում ե և Արմ. բառ: Նույն բառի փոխանակ Սերեոս մի քանի տող վերը գործ ե ածել հայերեն «յառաջամարտիկ» բառը:

59. (Յեր. 100): «Կարգեցին հրամատար ի դրանն»: Տպագիրներն այստեղ ունին հրամանատար: Ա ձեռագիրը շարունակ գործ ե ածում հրամատար, վոր մենք ըստ տպագիրների ուղղել ենք հրամանատար՝ յերբ խոսքը վերաբերվել ե գործի առաջնորդության: Բայց այստեղ պահեցինք հրամատար ձևը, քանի վոր խոսքը վերաբերում ե բոլորովին այլ բանի—պետության գլխավոր կառավարչին. ներկա դեպքում՝ թագուհու վրա խնամակալի:

Եղիշեի մեջ Միհրնեբսեհ իբրան կոչում է «Վզուրկ հրամատար», (Հայոց պատասխան—նամակի մեջ Թարգմանված՝ մեծ հազարապետ), վոր ուրիշ որինակներ գրում են հրամանատար: Բառը առաջնե գալիս պահլավերեն *framatar-ից*, հին պարսկերեն *framatar*, նոր պարսկերեն *framadar*: Տես նաև Արմ. բառ.:

60. (Յեր. 102): «Զաւիտեան Խոսրովու»: Պահլավերեն *yavêtan* պարսկերեն *javedan* նշանակում է հավիտեան, մշտական: «Զաւիտեան Խոսրովու» նույնպես պատվի մակդիր է, վոր Խոսրովը շնորհեց Սմբատ Խոսրով Շումի վորդուն Վարազտիրոցին:

61. (Յեր. 106): «Թանգար» ասորական բառ է, *taggara* կամ *tangara*, վոր նշանակում է վաճառական: (Նույն արմատից է և արաբական *թուճարը*, վոր գործածական է մեր բարբառներում): Հյուբշ.—Արմ. բառ.: Պատկանյան ծանոթության մեջ (բնագիր, յեր. 210) ճիշտ բացատրում է. Թանգար—վաճառական. իսկ «Թանկանգարը»-ը, համարելով աղավաղված բառ *թանգարից՝* համարում է պարսկերեն՝ *գանձ*, հարստություն նշանակությամբ, վոր ճիշտ չէ:

62. (Յեր. 116): «Ոռաջին սպաթար զՍմբատ ի մէջ ամենայն սպաթարացն և կանդիտատ»: Սպաթար հունարեն բառ է, *spat-hareios*, վոր նշանակում է թուր կրող, զինյալ, վորով կոչվում եր պալատական մի պաշտոնյա: Կանդիդատ (հին նշանակությամբ) լատինական բառ է, *candidatus*, վոր բառացի նշանակում է ճերմակավոր, սպիտակագգիստ, և լատիներենից անցնելով հունարենին *kandidatos* ձևով՝ գործ էածվել նշանակելու համար պալատական մի ուրիշ պաշտոնեություն: Այն անձը, վոր միաժամանակ և սպաթար եր և կանդիդատ՝ կոչվում եր հունարեն բարդ բառով *spatharokandidatos*: Պատկ., Հյուբշմ. Արմ. բառ.:

63. (Յեր. 118): «Նւ արար զնա դրունգար զաւրաց իւրոց»: Դրունգար հունարեն բառ է, *droyggârios*, այսինքն *droyggos-ի՝* վաշտի պետ, վոր բաղկացած եր լինում 1000—3000 զինվորից: Ծագում է լատիներեն *drungus* բառից, վոր նշանակում է վաշտ, գունդ: Պատկ. Հյուբշմ. Արմ. բառ.:

64. (Յեր. 122): Դավանության ընդարձակ թուղթը, վոր գրել է Հայոց յեպիսկոպոսների և նախարարների ժողովը, Ներսես Շինող կաթողիկոսի նախագահությամբ Գոստանդ կայսրին, վոչ սխայն սաստիկ աղավաղված է բառերի կողմից, վորոնցից մի մասը ուղղեցինք Ասողիկի Պատմության լավագույն ընթերցվածներով, այլ և աչքի է ընկնում ամբողջ հատվածների կրկնու-

թյամբ, յետ և առաջ դասավորությամբ, փաստերի անճշտությամբ: Նիկիոյ ժողովի դավանությունը բերելուց հետո կրկին անգամ գրում են Նիկիոյ ժողովի մասին, յերջորդ անգամ նույն ժողովի մասին՝ մեջ բերելով Նիկիական հանգանակը, վորից հետո անցնում են Դիոկղետիանոսին, (սխալ տարեթիվ նշանակելով), նրա հաջորդներին ու Կոստանդիանոսին, և նորից Նիկիոյ ժողովի մասին: Նիկիական հանգանակը բերելուց հետո գրում են. «և ապա կոչեցան ի Հռոմ և յանդիման եղեն Կոստանդիանոսի արքայի և ուսուցին նմա զհաւատս ճշմարիտս»: Ովքեր են գնացել Հռոմ Կոստանդիանոսին ճշմարիտ հավատը սովրեցնելու՝ հայտնի չեն. յեթե Նիկիոյ ժողովի անդամներից մի քանիսը՝ սա խոշոր պատմական սխալ է. վորովհետև Կոստանդիանոսը ինքը անձամբ գտնվում էր Նիկիոյ ժողովում և հսկում էր նրա բարեկարգության վրա:

Այսպիսի անտեղությունները թելադրում են յենթադրել, թե Սեբեոսի մեջ բերած Դավանության թուղթը վավերական գրվածք չէ: Մի ազգի բարձր հոգևոր և մարմնավոր ներկայացուցիչների կողմից կայսրին ուղարկվելիք գրությունը չէր կարող այսքան անփուլթ, կարևրի է ասել անգրագետ կերպով խմբագրված լինել: Ավելի հավանական է կարծել, թե այն թուղթը, (վոր համենայն դեպս կեղծիք չէ) յեղել է մի նախագիծ՝ սևագիր, վորի համաձայն պետք է խմբագրվեր իսկական վավերական որինակը՝ կայսրին ուղարկելու համար. բայց այս բանը տեղի չունեցավ. կայսրը Հայոց կողմից դավանության թուղթ չստացավ: (տ. ծանոթ. 72): Սեբեոս յեպիսկոպոսը, վոր ներկա է յեղել Դֆնա ժողովին, վորտեղ խմբագրվել է այս թուղթը՝ հարկ է համարել նրան գետեղել յուր Պատմության մեջ այս անկատար ու պակասավոր ձևով:

Մեր այս կարծիքը հաստատություն է գտնում նաև նրանով, վոր Դավանության թուղթը չէ կրում սովորական վերնագիրը, վորտեղ նշանակվում են թուղթը գրողների անունները և այն անձի անունը, վորին ուղղված է թուղթը: Պաշտոնական գրությունների մեջ միշտ պահպանվում էր այս կարգը: Մի ուրիշ կարևոր ապացույց այս թղթի անվավերականության պետք է համարել այն, վոր այս թուղթը, վոր այնպիսի րացարձակ պաշտպանություն է Հայոց յեկեղեցու դավանության և դատապարտություն քաղկեդոնականության՝ տեղ չէ գտել Գիրք թղթոց պաշտոնական ժողովածուի մեջ:

65. (Յեր. 123): «Նաև հրէապետն իսկ յառաջ մատուցեալ ասէր. մի կոչեսցի աստուած այրն այն»: Բոլոր ձեռագիրներն ու տպագիրներն այստեղ ունին. «Նաև հայրապետն իսկ յառաջ մատուցեալ» են: Ասողիկի ձեռագիրներից մեծ մասն, ինչպես և առաջին տպագրութիւնն այստեղ ունին. «հայրապետն իսկ... առնեն ամբաստանութիւն... մի կոչեսցի ասեն աստ այրն այն», իսկ ուրիշ ձեռագիրներ վերջին խոսքն ունին. «մի կոչեսցի ասեն աստուած այրն այն»: Պատկանյանը հիշյալ հատվածը թարգմանել է. «Даже сам патриарх (какой?) подошел и сказал: «Муж тот да не назовется богом». (յեր. 134): Իսկ էմին Ասողիկի Պատմության ուսեսերեն թարգմանության մեջ, (ինչպես և Դյուլորիէ ֆրանսերեն թարգմանության մեջ) հետևել և տպագրության և թարգմանել է. «Здесь не должен присутствовать этот человек», համարելով, վոր այդ մարդը Ջաքարիա հայրապետն է, վորի անունը նույն-իսկ մուծել է թարգմանության մեջ: Այս վարիանտը լի է անտեղութիւններով. ինչո՞ւ քրիստոնյա դավանութիւնների ժողովին չպետք է ներկա լիներ Երուսաղեմի պատրիարք Ջաքարիա հայրապետը. ի՞նչպես նա չպետք է ներկա լիներ՝ յերբ արդեն ներկա եր ժողովին և մնաց այնտեղ նույն-իսկ Խոսրովի հրամանից հետո, վոր նրան ծեծեն ու դուրս վռնտեն: Վերջապես՝ «Մի կոչեսցի աստ» կոպիտ սխալ է. պետք է լիներ՝ «մի կոչեսցի այսր»: Զնայելով այս բոլոր անտեղութիւններին, վոր չեր նկատել էմինը՝ նա դեռ մեղադրել եր Պատկանյանին, վոր սա Սեբեոսը թարգմանելիս աչքի առաջ չե ունեցել Ասողիկը և այս հատվածը չե թարգմանել ըստ Ասողիկի վարիանտի, այսինքն իրան նման:

Վերջապես գտնվեց մի ընտիր ժողովածու պատմագիրների (նկարագրված մեր Ասողիկի հրատարակության Առաջաբանում, յեր. 1Ե-1Ը), վոր պարունակում եր նաև մի որինակ Ասողիկի Պատմության: Այս որինակը տվյալ տեղում «հայրապետ» բառի փոխանակ ունի «հրէապետ»: Առեղծվածք լուծվեց, թյուրիմացութիւնը բացատրվեց: Քրիստոնյա դավանութիւնների ներկայացուցիչների ժողովը անկոչ կերպով մտած է յեղի՞ և հրեապետը (հրեաների կրոնապետը): Նա առաջարկել է, վոր «մարդը» (Քրիստոս)՝ աստված չկոչվի, ինչ վոր բնական է մի հրեայի կողմից: Քրիստոնյա ժողովականները այս բանը հայտնում են Խոսրովին: Սա հարցնում է. ո՞վ թույլ տվեց նրան ժողովին գալ. ծեծեցե՞ք և դուրս արե՞ք: Այսպես էլ անում են:

Այս ուղիղ վարիանտը առաջին անգամ հրատարակեց Պատկանյանը յուր Հայոց բառարանի նյութերի առաջին պրակում (յեր. 28—29): Այս վարիանտը հետո մենք մտցրինք Ասողիկի Պատմության մեր հրատարակության մեջ, վորի հիման վրա ել այստեղ ուղղեցինք Սեբեոսի աղավաղված բնագիրը:

66. (Յեր. 124): «Որով և զփայքարն իսկ հրամայեաց տալ»: Ա. ձեռագիրն ունի «զըփայքարն». ուրիշ ձեռագիրներ և տպագիրներն ունին «չըփայքարն»: Ասողիկի յերկու հին ձեռագիրները վորոնցից կատարվել է առաջին տպագրությունը՝ ունեցել են «զփայքարն»: Մի ուրիշ ձեռագիր, վորի բաղդատությամբ կատարվել է յերկրորդ հրատարակությունը (տ. անդ, ծանոթ. 62)՝ ունեւր «զչչփաքարն»: Մի այլ որինակ (Բրոսսեի), վորից ոգտվել է էմին՝ այստեղ ունեցել է. «որոց զչչփաքաժառ և տեղւոյ աւտրին ակն իսկ հրամայեաց տալ: (Նոտրագրված բառերը Նորայր Բյուզանդացի (Տեղեկություն ի գիրս Ասողկան) սրամտությամբ վերծանել է. «Մուռ ե տեղւոյ (ս) աւրինակն»:—էմին հրաժարվել և այս բառի բացատրությունից: Կ. Շահնազարյան, Ասողիկի առաջին հրատարակիչը, յենթադրել է, թե այս բառը գուցե նշանակում է ոռճիկ, թոշակ: Դյուլորիե, առանց բառի ծագումը մեկնելու՝ զփաքար բառը անկասկածելի կերպով թարգմանում է provision, (ինչ վոր յենթադրել էր Շահնազարյանը): Պատկանյան ունւ. թարգմանության բնագրում թողել է չփայքար և ծանոթության մեջ ասում է. „СЛОВО НЕИЗВЕСТНОЕ“, (յեր. 135). իսկ հայերեն հրատարակության ծանոթության մեջ ասում է (յեր. 122). «Թուի լինել պարսիկ բառ پاکار կամ پاکار, վոր նշանակէ զհարկապահանջն և զտուրս հարկաց ի պէտս կալուածատեարց»: 67. (Յեր. 132): «Եւ ապա կոչեցան ի Հոռվմ»: Պոսքը անկապ է, և չէ հասկացվում, թե ովքեր են կանչվել Հոռմ, և միևնույն ժամանակ՝ հակապատմական: Հավանական է, վոր այս խոսքը, մինչև «հիմնադրութիւն հաւատոյն» ընդմիջարկություն է:

— Մի քանի տող ներքև Սեբէոս գրում է. «յամին ԺԳ կենարարին» ևն: Պէտք է հասկանալ՝ հաշվելով Յունաց թվականից, որ սկսվում էր 248 տարով. ԵԳ (= առաջին տարի Հռոմի շինութեան երկրորդ հազարամեակի), սւրեմն համապատասխանում է փրկչական թվականի 261-րդ տարուն:

68. (Յեր. 133): «Արդ՝ ի ներոֆէ...»: Պոսքը այստեղ վերին աստիճան աղճատված է մինչև «գոր նայն հաստատեալ չարափառութեամբ»: Ի միջի այլոց՝ այստեղ բառեր են պակասում «վարդա-

«պետաց եկեղեցւոյ» և հաջորդող «յաւուրս Մարկիանոսի» խոսքերի Ֆիջև: 2. Ակինյան (յեր. 35) առաջարկում է՝ «Վարդապետաց եկեղեցւոյ»-ից հետո գետեղել մեծ հատվածը, սկսած «մեք ընկալաք ի արքոյն Գրիգորէ» մինչև «և ոչ միութիւն բնութեամբ՝ նգովեալ չիցի» (յեր. 216—218). սրանից հետո՝ «յաւուրս Մարկիանոսի» մինչև «ոյք գործէք զանաւրէնութիւն» (յեր. 213—216): Բայց այսպիսի տեղափոխությամբ ել բնագիրը վոչ մի չափով չէ ուղղվում:

69. (Յեր. 135): ԶԹէանով ոմն: Այսպես ունին մեր ձեռագիրը (Ա) և Գիտությանց Ակադեմիայի որինակը: Իսկ Միհրդատյանի որինակն ունեցել է «Աթէանով», վորի համաձայն ել յեղել են բոլոր տպագրությունները: Ուղիղն է «զԹէանով»: Հատվածս ամբողջապես վերցրած է Գիտոյից գրքից (Մատենագր. Մ. Սորենացւոյ, 1865, յեր. 352). «ԶԹէանով ոմն պիւթագորական ենարց, եթէ յետ քանի աւուր կնոջ առ այր մերձաւորութեան արժան է մտանել ի տէրունիսն. և նա ասէ. յիւրմէն՝ նոյն օրին, յօտաքէն՝ և ոչ բնաւ երբէք»: Մի քիչ հետո դարձյալ. «կին անուն Թէանով, որ հարցեալ լինէր յումնմէ, թէ յետ քանի աւուրց մերձաւորութեան կնոջ առ այր արժան ի տէրունեանն է մտանել տաճարս: Եւ նորա բայ. յիւրմէն՝ նոյն օրին, իսկ յօտարէն՝ և ոչ բնաւ երբէք»:—Մի կարևոր և անվիճելի մատենագրական ապացույց, թե Դավանության թղթի գրվելու ժամանակ, այսինքն մոտավորապես 645—648 թվականներին՝ Գիտոյից գիրքը արգեն Թարգմանված և տարածված եր: Վրբան գիտենք՝ Գիտոյից գրքի Թարգմանության ժամանակի մասին սրանից ավելի հին ու անվիճելի մատենագրական վկայություն չկայ մեր հին գրականության մեջ:—Թէանովը (Theano) քրմուհի յե յեղել, վոր յերեք անգամ յիշատակվում է Հոմիրոսի Իլիականի մեջ:

70. (Յեր. 135): «Այլ ունելեալք»: Այստեղ նորից աղավաղված է խոսքը: Թվում է, թե «այլ ունելեալք» պետք է տեղափոխել մի տող ներքև և կարգալ. «զիմորդ դողումն ոչ կալաւ զճաշակողն» ի հացն կենդանի աներկիւղաբար մերձենալ—և ոչ մարգարէն արժանաւոր լինէր ճաշակել զնա, այլ ունելեալք միայն մերձենալով ի շրթունս նորա՝ անգէն ընկալաւ զմաքրութիւն»: Ակնարկություն է նսայի մարգարեի տեսիան: Ես. 2, 6—7: Պատկանյան այսպես է Թարգմանել այս հատվածը (յեր. 147). „И пророк не удостоился вкушать его сам—щипцами, но приблизив губы свои получил очищение“, վորից վոչինչ չէ հասկացվում:

71. (Յեր. 139): Բնագիրն այս հատվածում դժվարահասկանալի չէ, գլխավորապես այն պատճառով, վոր մի քանի տեղ բաց են թողնված անձերի անունները, այնպես վոր չեն հասկացվում թե ում մասին է խոսքը: Այս պատճառով Պատկանյանի թարգմանությունն այստեղ մի քանի տեղ սխալ է: Բնագրի խոսքը «պարտաւորեցին զնա զաւրն իւրեանց ի յապստամբութեան» նա թարգմանել է. „войско принудило его к восстанию“. Բաց է թողել մի ամբողջ նախադասություն (իբրև անհասկանալի) — «Եւ իշխան զաւրուն որ յայնմ կողմանէ և սիրելի ամենայն զաւրացն»: (Մենք լրացրինք բնագիրը՝ «էր Մագիստրոս» բառերով): Շարունակության մեջ նա այնպես է թարգմանել, իբր թե Սմբատ պիտի խաբեր Մանուելին, և Մանուելին ել բռնում են. այն - ինչ խոսքը վերաբերում է Գեորգ Մագիստրոսին: Հատվածի համառոտ բովանդակությունն այս է. կայսրը ուզում է Գեորգ Մագիստրոսին սպանել, բայց հայտնի հրաման չէ տալիս, Սմբատին պատվիրում է, վոր խաբեյությամբ նրան բռնե: Մագիստրոսը զավը լսած լինելով՝ չէ խաբվում. այն ժամանակ Սմբատը կայսրի հրամանը յերևան է հանում: Մագիստրոսին բռնում, ուղարկում են Պոլիս, վորտեղ նրան սպանում են: Սմբատի զորքը զայրանալով՝ նրա վարմունքի վրա՝ մտածում է նրան սպանել տալ. ուստի ամբաստանում է նրան ապստամբության մեջ, իբր թե նա ասած լինի, թե պետք է Մագիստրոսի արյան վրեժն առնել: Բայց կայսրը խնայում է Սմբատի կյանքը, և նրան աքսոր է ուղարկում:

72. (Յեր. 145): Այստեղ Սերեոս նկատի ունի Դավանություն թուղթը, վոր ամբողջապես բերել եր ԽԴ գլխում: Նույն թղթի վրա է ակնարկում քիչ հետո և յեպիսկոպոսը, յերբ ասում է Կոստանդին կայսրին. «և գիրն այն այժմ առ դմա է. հրամայեցէք խնդրել և տեսանել»: Սրանից դարձեալ պարզ յերևում է, վոր Դավանության թուղթը կայսրին չեր ուղարկված:

73. (Յեր. 150): «Պայուսախիկ դրամ»: Պայուսախիկը պայուսակ բառի մի այլ ձևն է և ծագում և պահլավերեն payúsak-ից և գործ է ածվում թե տոպրակի և թե ծանրության և դրամի վորոշ կշռի նշանակությամբ, (ինչպես քսակ բառը, վոր նշանակում է թե տոպրակ և թե մի քսակ փող, այն է 500 դուրուշ): Ինչպես ցույց է տալիս Յ. Մանանդյանը, (Կշիռները և չափերը (յեր. 41) «պարսկական պայուսախիկը, վորի կշիռը Շիրակացու մոտ ցույց է տրված 50 լիտր, վոր է 1000 սատեր՝ այժմյան քիլոգրամներով

հավասար կլինի... 16 քլզր. 320 գրամի: Ուրեմն Արաբացիք Մարաստանի վրա հարկ եին դրել տարեկան $365 \times 16,320$ քլզր. քաշով, ուրեմն մոտ 5956 քլզր. արծաթի դրամ:

74. (Յեր. 155): «Որք լծեալք էին յառաջագոյն յաշխարհագիրն Ատրպատականի»։ Տես այս մասին ծանոթ. 25:

Նկատի ունենալով, վոր Սերեոսի Պատմության մեջ թվանշաններն արտահայտված են հայերեն տառերով, և վոր ընթերցողներից շատերն անվարժ՝ գուցե և անկարող են այս թվանշանները կարդալ՝ հարկ ենք համարում այստեղ դնել հայկական տառական թվանշանների սխտեմը: Այս սխտեմի մեջ՝ թվերն արտահայտվում են հայերեն Մեսրոպյան այբուբենով՝ հետևյալ կարգով.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Միավոր	ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ
Տասնավոր	ժ	ի	լ	խ	ծ	կ	հ	ձ	ղ
Հարյուրավոր	ճ	մ	յ	ն	շ	ո	չ	պ	ջ
Հազարավոր	ռ	ս	վ	տ	ր	ց	ւ	փ	ք

Տառը հազարավորները գրվում եին նույն ա. բ... գրերով՝ առջևից ներքևի կողմից մի շեղ գծով, (յուրների հետևողությամբ), այսպես՝ ,ա = տասը հազար կամ բյուր, ,բ = քսան հազար, ևն: Բայց այս գործածությունը շատ հազվադեպ է:

Մի տասով բարդված թվերում՝ միավորը կարող է տասնավորից թե առաջ դրվել և թե հետո. այսպես՝ բժ երկուտասան, թժ ինն և տասն, կամ ժբ, ժթ — տասներկու, տասներինը: Վերջին տեսակն ավելի գործածական է:

Հարյուրավորների և հազարավորների բազմապատիկներն իրանց սեփական տառերով գրվում եին մաթեմատիկական հաշիվների մեջ. այսպես՝ ոիկղ ց. դահեկան՝ ք. քանքար՝ ք ջ լ զ: Քանքարն ունի գարեհատ թճժդդպժզ (= 914856): Իսկ մատենագրական գրվածքներում սովորաբար գործ են ածվում՝ հարյուրավորների. համար՝ ճ նախընթաց միավորի թվանշանով. իսկ հազարավորների համար՝ ռ նախընթաց միավորի, տասնավորի... թվանշաններով. այսպես դճ—400, փոխանակ ն, թճ—900, փոխանակ՝ ջ, եռ—5000, հեռ—75000 ևն:

Յամի Տեառն ՌՁԼԷ և Հայոց Թուականիս ՌՅԶԶ:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ

Սերեոսի Պատմության գլխակարգության ըստ նախկին (առաջին, յերկրորդ և յերրորդ) և ներկա (չորրորդ) տպագրությունների

Նախկին	Ներկա	Նախկին	Ներկա
Դպրություն Ա	Գլուխ Ա	" ԺԸ	" ԻԶ
Դպրություն Բ	{ " Բ	" ԺԹ	" ԻԵ
Նախերգանք	" Գ	" Ի	" ԻԸ
(Դպր. Գ) գլ. Ա	" Դ	" ԻԱ	" ԻԹ
Գլուխ Բ	" Ե	" ԻԲ	" Լ
" Գ	" Զ	" ԻԳ	" ԼԱ
" Դ	" Է	" ԻԴ	" ԼԲ
" Ե	{ " Ը	" ԻԵ	{ " ԼԳ
" Զ	" Թ	" ԻԶ	" ԼԴ
" Է	" Ժ	" ԻԷ	" ԼԵ
" Ը	" ԺԱ	" ԻԸ	" ԼԶ
" Թ	" ԺԲ	" ԻԹ	" ԼԵ
" Ժ	" ԺԳ	" ԻԸ	" ԼԸ
" ԺԱ	" ԺԴ	" ԻԹ	" ԼԹ
" ԺԲ	" ԺԵ	" Լ	" Խ
" ԺԳ	" ԺԶ	" ԼԱ	" ԽԱ
" ԺԴ	" ԺԷ	" ԼԲ	" ԽԲ
" ԺԵ	" ԺԸ	" ԼԳ	" ԽԳ
" ԺԶ	" ԺԹ	" ԼԴ	{ " ԽԴ
" ԺԷ	" Ի	" ԼԵ	" ԽԵ
" ԺԸ	" ԻԱ	" ԼԶ	" ԽԶ
" ԺԹ	" ԻԲ	" ԼԷ	{ " ԽԷ
" ԺԺ	" ԻԳ	" ԼԸ	" ԽԸ
" ԺԺ	" ԻԴ	" ԼԹ	" ԽԹ
" ԺԷ	" ԻԵ	" ԼԸ	" Խ

•

ՑԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Ի ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԵՔՆՈՍԻ

•

Ա.

Յրգար թագ. Հայոց, որդի Ար-
շամայ 11

Արդիւղ 106

Արեթայն Հայկ, տ. Հայկ

Արէլ երէց 61

Արրահամ եպիսկ. Ռշտունեաց,
տ. Արրահամ կաթող.

Արրահամ կաթող. 64, 65, 77, 78

Արրահամ նահապետ Իսրայելի
7, 106, 107, 127, 138.

Արրահամեան Վասակ 105

Արրահամեան տուն 98

Ազաթանգեղոս 2

Ազատ լեռն 7

Ազարմիդուխտ, Ազարմիկ, դուստր
Յոսրովայ 98, 100

Աթալարիկոս 101, 103

Աթանաս եպիսկ. 18, 131

Աթենացիք 133, 134

Աթէնք 129

Ակնիկ, տ. Վարդիկ իշխան
Մովայ

Անմատան շահաստան 55, 77, 78

Աղեքսանդր Մակեդոնացի 7, 11

Աղեքսանդրացիք 123, 133, 148

Աղեքսանդրիա, Աղեքսանդրա-
ցւոց քաղաք 24, 72, 91, 99,
108, 123, 125, 131, 147, 148

Աղթամար կղզի 104, 142, 146,
150

Աղի 94

Աղիովիտ 94, 146

Աղձնիք 28

Աղուանից աշխարհ 24, 51

Աղուանից դուռն 29, 39

Աղուանք 93, 113, 118, 119, 124,
142, 143, 146, 152, 153, 155

Աղցից աւան կամ գեւղ 79

Ամաղ երկիր 61

Ամասիա, որդի Արամայիսի 3, 5

Ամատունիք 124

Ամիթ քաղ. 77

Ամոն 138

Ամռ, արք. Իսմայելի 22, 111

Ամրամ 138

Այրարատ գաւառ 37, 74, 79, 81,
93, 109, 113, 118, 119, 142,
143

Այրարատ դաշտ 6

Անակ 15, 33

Անանիաս եպիսկ. 129

Անգեղ 7

Անգեղ բերդ, քաղաք 76

Անգեղտուն 7

Անգղ գեւղ 75

Անգղ քաղաք 30

Անթիմոս կայսր 20

Անկղ 30

Անուշ Լոռւան Յոսրով, տ. Յոս-
րով Անուշ Լոռւան

Անտիոք քաղաք 8, 72, 77, 78,
129

Անտիոք Պիսիդացւոց 29

Անտիոքացիք 82

- Անտիոքացւոց քաղաք 133
 Անտիոքոս Թէոս 7—9
 Անտիոքոս Սոտեր 7
 Անտոնինոս իշխան 115
 Աշնաշ 10
 Աշոտ ասպետ 58
 Աշտատ Յեղտայար 77, 78
 Ապահունիք 66, 93
 Ապր Շահր 24, 66
 Ապրուէզ Խոսրով, տ. Խոսրով
 Ապրուէզ
 Առանեանք 142
 Առաստեայ 78
 Առաւելեանք 142
 Առեստ աւան, Առեստաւան 37, 47
 Ասիաստան 8, 9
 Ասիացիք 129
 Ասիացւոց կողմանք 82, 92
 Ասկարաւն տեղի 156
 Ասորենի կողմն 118
 Ասորեստան 47, 58—62, 77, 79—
 82, 95, 102, 109, 110, 123,
 124, 149, 155, 156
 Ասորեստանեայց աշխարհ 100, 103
 Ասորեստանեայք, 1, 6, 8
 Ասորիք 6, 8, 9, 14, 37, 39, 53
 72, 140, 155
 Ասպահան 67
 Ասպատ 7
 Ատատ Խոռխոռունի 50, 51, 70
 Ատրպատական 24, 27, 35, 38,
 47, 50, 75, 95, 96, 100—102,
 109, 118, 141, 155
 Աբաբիա 105, 107
 Աբազած լեռոն 7, 81
 Աբալէզք 6
 Աբաժանի գետ 75
 Աբամ, որդի Հարմայի 3, 6
 Աբամազդ 38, 91
 Աբամայիս, որդի Արամնակայ
 3, 5
 Աբամայիր 5
 Արամնակ, որդի Հայկայ 3—7,
 9, 12
 Արայ Գեղեցիկ 1, 3, 6
 Արայի դաշտ 6, 7
 Արարատայ երկիր 3—5
 Արեաց Թագաւորութիւն 39
 Արիանոսք 18
 Արիք 12
 Արծափք, Արծափու բերդ 118,
 119
 Արծրունիք 79
 Արկադէոս, որդի Թէոդոսի 19
 Արճէշ 24, 94
 Արմոզ 6
 Արշակ Թագ. Հայոց՝ Փոքր, որդի
 Արշակայ Քաջի 9, 10
 Արշակ Թագ. Հայոց, որդի Աբ-
 շաւրի 11, 12
 Արշակ Թագ. Հայոց (Բ), որդի
 Տիրանայ 11, 17 18
 Արշակ Թագ. Հայոց (Գ), եղբայր
 Վաղարշակայ 19
 Արշակ արքայ Պարթեաց՝ Մեծ
 8—12
 Արշակ արքայ Պարթեաց՝ Բաջ
 10—12
 Արշակ արքայ Պարթեաց, յաջորդ
 Դարենի 10
 Արշակեան 12
 Արշակունեաց տուն 12, 118
 Արշակունի արքայ Պարթեաց 13
 Արշակունիք 10, 13, 23
 Արշամ 11
 Արշանակ 12

Արշաւիր Արշակունի 10
 Արշաւիր արքայ Պարթեաց 10, 12
 Արշէն 10
 Արշէս 12
 Արուստան 9, 37, 39, 47, 124,
 147, 149
 Արուճ Աշնակի 152
 Արտազ գաւառ 27
 Արտաշէս, եղբայր Արշակայ 11
 Արտաշէս, որդի Սանատրիոյ 11
 Արտաշէս Պարթև 10, 12
 Արտաշէս Պարթև մեւս 12
 Արտաշիր, որդի Արշակայ Քաջի
 10, 11
 Արտաշիր, որդի Կաւատայ 22, 98,
 99
 Արտաշիր, որդի Շապհոյ 19
 Արտաշիր Ստահրացի 11, 14—16
 Արտաւազդ Ապահունի 66
 Արտաւազդ Դիմաքսեան 152
 Արտաւազդ Թագ. Հայոց, որդի
 Արտաշիսի 11
 Արտաւան Թագ. Հայոց, յաջորդ
 Արտաշիսի 10
 Արտաւան, Արտևան, արքայ
 Պարթևաց 10, 12, 14
 Արտևան, տ. Արտաւան արքայ
 Պարթևաց
 Արփայք, բերդ, 143
 Աւան գեւղ 78
 Աւթման, իշխան Իսմայելացւոց
 119
 Ափրիկէ 55, 58, 116
 Աքսոր, քաղաք Նեղոսիան 104

Բ.

Բաբելացիք 7, 8 14
 Բաբելոն 3, 4, 7—9, 138

Բագամ 6
 Բագարատ 6, 7
 Բագարատ Փառազեան 9
 Բագաւան գեւղ 121
 Բագրատունիք 142
 Բագրեանդ գաւառ 27, 30, 93, 127
 Բահլ Շահաստան; Բահլ, Բախլ 8,
 10, 11, 13, 33, 40
 Բաղիշոյ բերդ 142
 Բասեան 17, 30
 Բասենացիք 142
 Բասենոյ գաւառ 71, 78
 Բարսեղ եպիսկ. Կեսարու 131
 Բորր բամբիշ 22, 98, 100
 Բեկտովր եպիսկ. Հոովմայ 131
 Բերկըոյ ձոր 109
 Բզնունեաց ծով 37, 47
 Բզնունեաց կղզիք 142
 Բզնունիք 31, 109, 146
 Բէլ Տիտանեան 1—4
 Բիւզանդիա 15, 90, 91, 101, տ.
 և Կոստանդնուպոլիս
 Բիւրատ 6
 Բոլորապահակ 30
 Բոնոս իշխան 72
 Բուշայ զաւրաժար 110
 Բուտման 31, 71
 Բրամն 67:

Գ.

Գագիկ Մամիկոնեան, որդի Մա-
 նուէլի 58, 60
 Գազայ գետ 150
 Գայլատուք 76
 Գալիանոս կայսր 16, 18
 Գալլիա 133
 Գաղիանոս, որդի Դադմատիոսի
 18

Գանձակ, Գանձակ Ատրպատա-
 կանի 24, 90, 93
 Գարդման գաւառ 93
 Գառնի 31, 47
 Գարիքաբետ 102
 Գեղ լեւոն 7
 Գեղամ, որդի Ամասիայ 3, 5
 Գեղումք, Գեղմայ երկիր 31, 59,
 60, 62, 63, 71
 Գետիկ գեւղ 74
 Գերանայ դաշտ 25
 Գէորդ Մագիստրոս 138, 139
 Գնթունիք 142
 Գոգ և Մագոգ 114
 Դոգովիտ գաւառ 47, 69, 94,
 109, 110
 Դողգոթայ 84
 Դողոնն Միհրան 30, տ. և
 Միհրան Միհրեանդակ
 Դուղք 15
 Դրատիանոս կայսր 18
 Դրիգոր (Ս), Դրիգորիոս Լուսա-
 ւորիչ 89, 120, 121, 124, 129,
 130, 131, 135, 144, 145
 Դրիգոր, եպիսկ. Նազիանզոս 131
 Դրիգոր, եպիսկ. Նէոկեսարոս 131
 Դրիգոր Նիւսացի, եղբայր Բար-
 սղի 131
 Դրիգոր, որդի Թէոդորոսի Վա-
 հուհեաց 142
 Դրիգոր Արևեաց իշխան 108, 109
 Դրիգորի (Ս) եկեղեցի 27, 55,
 64, 65, 79, 98, 144
 Գրուանդական բերդ 33, 35:

Դ.

Դանիէլ մարգարէ 48, 113, 114,
 137, 154
 Դանիէլի կամուրջ 52
 Դանուբ գետ 54
 Դաշտակար (?) 142
 Դաստակերտ մեծ 66
 Դատոյեան, զաւրագլուխ, իշխան
 14
 Դատոյեան մեւս 65, 67
 Դարայ քաղաք 29, 72—74, 76,
 77
 Դարանաղայք 142
 Դարաւնից բերդ 118
 Դարեհ, արքայ Պարթևաց 10, 12
 Դարիւնք 89, 117
 Դաւիթ Մամիկոնեան, հայր Հա-
 մադասպայ 153
 Դաւիթ Մամիկոնեան, հայր Մու-
 շեղի 108
 Դաւիթ մարգարէ 133
 Դաւիթ Սահառունի 101, 104
 Դաւիթ փիլիսոփայ ի Բագաւան
 գեղջէ 121
 Դգլաթ գետ 35, 36, 95, 108
 Դելհաստան 61
 Դելն 150
 Դելուհն 150, 151
 Դեմետրիոս 8, 9
 Դերջան 141
 Դըւնայ բերդ 152
 Դիմաքսենից տուն 64, 142
 Դիոկղետիանոս կայսր 15, 132
 Դիոնէսիոս Աղեքսանդրացի 131
 Դիոնէսիոս Արիսպագացի 129
 Դիոնէսիոս Կորնթացի 129
 Դիոնէսիոս, եպիսկ. Հովմայ 131
 Դիոնոս Եփեսոսեայ 67
 Դու քաղ. 78

Դուին ոստան, քաղաք 26, 27,
35, 37, 55, 60, 64, 65, 71, 74,
78, 80, 90, 93, 102, 105, 109,
110, 121, 143, 146, 149.

Ե.

Եգերացիք 29
Եգիպտացիք 72, 79, 133, 147
Եգիպտոս 23, 24, 72, 105, 106,
108, 111, 155, 156

Եդեսացւոց քաղաք 105, 133

Եդոմ 138

Եզր կաթող. 98, 101, 102, 110,
111

Եկեղեաց գաւառ 142

Եղեվարդ քաղաքագեւղ 74

Եղեվարդայ դաշտ 74

Եղիազար, տ. Փառոխ

Եղիանոս կայսր 14

Ենանկլիտոս եպիսկ. 129

Եսաւ 138

Երակ, Երակղ, Երակլէս, Երակ-
դոս կայսր 21, 22, 91—97, 99,
101, 103, 107, 109, 121, 126.

տ. և Հերակլ կայսր

Երակլ, Երակլէս գաւրավար, հայր
Երակլի կայսեր 72, 79

Երակլակ, Երակլոս, որդի Երակլի
կայսեր 22, 113

Երան կաթող. 29, 124

Երասխ գետ 30, 81, 93, 94

Երգինայ քաղ., բերդ 74, 76

Երենիոս Գալ(ի)լիացի 129

Երեան 118

Երիքով 88, 108

Երուանդ, որդի Արշակայ 11

Երուսաղէմ 72, 79, 82—88, 91,
101, 102, 111, 123, 129

Երուսաղէմացիք 108

Եւիլայ 106

Եւիղատայ երկիր 67

Եւոդիա-Պետրոս եպիսկ. 129.

Եւտիքոս 136

Եփեսոս 129, 136

Եփեսոսի ժողով 123—125

Եփրատ, Եւփրատէս գետ 24, 28,
73, 108.

Զ.

Զարասպ լեռն 9, 39, 95

Զարեհ, յորդանոց Արամենակայ. 6
Զարեհաւան 152

Զարեանդ գաւառ 95

Զաքարիա հայրապետ Երուսա-
ղէմի 83, 123, 125

Զենոն 21

Զենոն մեւս 21

Զմիւռնիա 129

Զրուան 3

Զուարթնոց եկեղեցի 119, 120,
152.

Է

Էռարովթ Մովսրու 106

Էռազման, Էռազմազան, Էռազ-
միոզան, Էռամիկոզան, տ. Սո-
ռեամ:

Թ

Թելայ 77

Թեման 106

Թետալացւոց աշխարհ 10, 151

Թետալք, Թետալացիք 8, 24, 33,
140, 151, 155

Թէանով 135

Թէարքունի 24

Քէոզոս, Քէոզորոս, եղբայր Ե-
րակլի կայսեր 82, 107

Քէոզոս Մեծ, կայսր 18, 19, 124,
125

Քէոզոս Փոքր, կայսր 18, 20,
124, 125

Քէոզոս, որդի Մաւրկայ 72, 73,
77, 78, 80

Քէոզոս Խոռխոռունի 74—76

Քէոզոս Տրպատունի, տ. Քէոզո-
րոս Տրպատունի

Քէոզորիտոս եպիսկ. 124, 133

Քէոզորոս հայկազն, զաւրավար
115, 117

Քէոզորոս Մազխատրոս, եղբաւր-
որդի Երակլի 103

Քէոզորոս Ռշտունի, Ռշտունեաց
տէր 98, 101, 104, 105, 110,
113, 116, 118, 119, 121, 122,
139, 140, 143, 146, 150,
152—154

Քէոզորոս Վահուկունի 110, 142

Քէոզորոս Տրպատունի 50, 52,
53

Քէոս Անտիոքոս, տ. Անտիոքոս
Քէոս

Քէոփիլոս եպիսկ. 131, 133

Քիւրակ 70

Քուսա, Քուսաս իշխան 113, 116

Քուրքաստան 61, 67

Քրակացիք 51, 53, 72

Քրակացւոց աշխարհ 52—54, 56,
71, 139

Քրակէ 49:

Ք.

Իզովմայ 106

Իշխան գեւղ 143

Իսահակ նահապետ 7, 127

Իսմայէլ, Իսմայիլի որդիք, Իսմայ-
ելացիք 22—24, 102, 105, 106,
111—114, 119, 120, 137—143,
146, 147, 149—156

Իսմայելեան—Թազաւորութիւն,
տէրութիւն 114, 139

Իսրայէլ, Իսրայիլի որդիք 104,
108, 136, 138:

Լ.

Լաւորդիկեցւոց եկեղեցի 129

Լեոն կայսր 20

Լեոնի տոմար 121, 133, 136, 144
Լիկիրանոս 18, 113:

Խ.

Պաղար քաղ. 36

Պաղամախիք 27, 30

Պաղտիք 56

Պաշեան Առաւելեան 110

Պառան 15, 16

Պաքան արքայ թէտալացւոց կամ
Հիւսիսոյ 33, 67, 69

Պեկեանդ գեւղ 63

Պոռեամ 22, 77, 80, 82, 83, 90
93, 94, 96, 98—100

Պոռխոռունի 142

Պոռխ Որմիզդ 22, 100, 102

Պոռխազատ 109

Պոսրով Քաջ, Թազ. Հայոց 11, 12,
14, 15, 33

Պոսրով Փոքր, Թազ. Հայոց 11,
16, 17, 19

Պոսրով (Ա. Անուշրուան) ար-
քայ Պարսից, որդի Կաւատայ
21, 24—30, 33, 122, 125

Պոսրով (Բ. Ապրուէզ), որդի Որ-
մզդի, հայր Կաւատայ Բ. 21, 22,

24, 31—33, 35—38, 40—42,
45—48, 50, 58—62, 68—70,
72—74, 76—80, 83, 88, 90 91,
93, 95, 96, 98, 100, 101, 116,
122, 124—126

Քոստանով (Գ) յազգէ Սասանայ 100

Քոստանով Շում, տ. Սմբատ Բագ-
րատունի Քոստանով Շում

Քոստանով, Վահանունեաց տէր 58, 60,

Քոստանովակերտ մայրի 110

Քորական 31

Քորենացի, տ. Մովսէս Քորենացի

Քուժաստան 47, 111, 124, 140,
147

Քուրխտ գեղաքաղաք 66

Քրամայ բերդ 120

Շ.

Շահկաջուր 31

Շահկոտն 74, 75

Շխնկերտի քաղաք 76

Շղուկք 93

Է.

Էադմոս, Թոռն Հայկայ 3—5

Էազբիոն 33

Էախանակտուց 118

Էադնիկոս 29

Էամյիշով մետրապոլիտ 125

Էայէն, որդի Ագամայ 85

Էայէն, հայր կնոջն Քոստանովայ 33

Էապուհ լեռն 8, 39, 146, տ. և

Էովկաս լեռն

Էապուտկացիք 149

Էապուտկեայ 9

Էառնամ նախարար 12

Էասպիթեկան գրունք 151

Էարին գաւառ 78

Էարին քաղ., Էարնոյ քաղ. 27,
52, 53, 55, 77, 78, 80, 81, 93,
141, 142, 152, 153

Էարին, Էարեանոս, որդի Էարո-
սի 14, 15

Էարմիրն Վարդան, տ. Վարդան
Մամիկոնեան

Էարնացիք 77, 142

Էարոս կայսր 14, 15

Էարքեղովմայեցի իշխանութիւն
23

Էաւ Քոստանով 48

Էաւատ (Ա), որդի Պերողի, հայր
Քոստանովայ 21, 25, 26, 33, 122,
125

Էաւատ (Բ Շէքոյէ), որդի Քոս-
տանովայ 21, 22, 95—99

Էաւկասու լեռն, տ. Էովկաս լեռն
Էեգար 106

Էեգմայ 106

Էեթրուս 151

Էեսարացիք 133

Էեսարացւոց քաղաք 80, 133

Էեսարացւոց կողմանք 94

Էեսարիա 79, 91, 129

Էեսարիա Կապադովկացւոց 39,
77, 79, 81, 90, 92, 131

Էեսարիա Պաղեստինացւոց 82

Էթնի 30

Էրեկեցիք, Էրեղիկեցիք 10, 29,
133

Էրեւիկէ, Էրեղիկէ 9, 82

Էրեւիկեցւոց գաւառ 82

Էրեւեղ եպիսկ. Աղէքսանդրացի
124, 131, 136

Էղեմննտոս եպիսկ. 129

Էոգովիտ, տ. Գոգովիտ

Կողբացիք 61
 Կողբ 101, 102
 Կոմիտաս եպիսկ. Մամիկոնէից,
 տ. Կոմիտաս կաթող.
 Կոմիտաս կաթող. 77, 79, 83, 86,
 88, 89, 98, 124
 Կոմէ երկիր 66
 Կոնակ 12, 17
 Կոռնակ սպարապետ 14
 Կոստանդ, Կոստանդիաս, կայսր,
 որդի Կոստանդիանոսի 16—18
 Կոստանդիանոս Մեծն, կայսր
 15—18, 27, 124, 125, 129,
 130, 132, 133, 135
 Կոստանդիաս կայսր, յաջորդ
 Թէոդոսի Փոքու 20
 Կոստանդին, Կոստանդոս, կայսր,
 որդի Հերակլի 22, 79, 81, 90,
 92, 105 109, 113, 137
 Կոստանդին, Կոստաս, Կոստոս
 կայսր, Թոռն Հերակլի 17, 113,
 115—117, 119—122, 139, 140—
 —144, 146—149, 155
 Կոստանդէս կայսր, հայր Մեծին
 Կոստանդիանոսի 16, 133
 Կոստանդնուպոլսեցիք 133
 Կոստանդնուպոլսի ժողով 123,
 124
 Կոստանդնուպոլսի 55, 72, 79,
 90, 92, 105, 108, 113, 119,
 120, 136, 137, 139, 143, 146,
 147, 148
 Կոստի քոյր Կոստանդիայ կայ-
 սեր 18
 Կովկաս լեռն 9, 30, 150, 151
 Կոտէից գաւառ, երկիր 47, 116
 Կոտիտ, Ամատունեաց տէր 50, 51,
 58, 60

Կորգուաց երկիր 52

Կորնթոս 129

Կուր գետ 31

Կրետէ 129:

Հ.

Հաբիր գաւրավար 152

Հագար 138

Հագարացիք 111, 148

Համագասպ, Մամիկոնէից տէր,
 52

Համագասպ, Մամիկոնէից տէր,
 որդի Դաւթի 146, 150, 152,
 153, 155

Համատան 24

Հայաստան աշխարհ, երկիր 10,
 12, 13, 23, 30, 37—39, 47,
 49, 51, 53, 54, 61, 69—71,
 77, 80, 81, 83, 98, 101, 102,
 117, 121, 152

Հայաստանեայք 26, 53, 54

Հայաստանեայց աշխարհ, երկիր
 6, 24, 44, 121, 122

Հայկ Աբեթայ, Աբեթածին 1—5

Հայոց աշխարհ, երկիր 8, 9, 11,
 13, 26

Հայոց Թափաւորութիւն 39

Հայք (երկիր և ազգ) 1—3, 6,
 11, 12, 14, 17—19, 23, 25,
 27, 28, 30, 33, 37, 39, 47, 49,
 50, 55, 56, 59, 60, 64, 65, 69,
 71, 73, 74, 78—80, 86, 88,
 90, 94, 98, 102, 104, 105,
 108—110, 113, 116—122, 124,
 125, 129, 139, 140—147, 149,
 150, 152—155

Հաշտեանք 78

Հար, գաւառ Գուշանաց 68

Հարմայ որդի Գեղամայ 3, 5, 6
 Հարք 3—5
 Հացիւն 47
 Հերբայեցւոց ազգ 82
 Հերակլ, Հերակղ. Հայրակղ. Հերա-
 կլոս, կայսր 24, 79—81, 90,
 95, 98, 101, 105 տ. և Նրակլ
 կայսր
 Հերակղ զուրավար 50, 52, 71
 Հերակղ, հայր Հերակլի կայսեր
 91
 Հեր և Զարեանդ 95
 Հերթիճան գեւղ 108
 Հեփթաղք 67
 Հիւսիսային Թագաւորութիւն 114
 Հմայեակ Ապահունի 66
 Հնդիկք 67, 138
 Հնդկաց աշխարհ 105, 111, 147,
 155
 Հոյիման 31
 Հոնաց դուռն 151
 Հոնք 25, 30, 50, 51
 Հոռոմք 91, 119, 121, 122, 141,
 143, 144, 146, 148, տ. և Յոյնք
 Հոռոմոց Թագաւորութիւն 138,
 147
 Հոռոմոց մարգ 74
 Հոփսիմեայ մատուռն 89
 Հոփսիմէ 89
 Հոոմ 17, 129—132
 Հոոմայեցիք 38, 133
 Հոոմայեցւոց տէրութիւն, Թա-
 գաւորութիւն 53, 72, 115,
 133
 Հրազդան 47
 Հրահատ մարզպան 30
 Հրատ Վշնասպ (Աթաշ) 28, 93
 Հրարտին Դատան մարզպան 31

Հրեայք 22, 79, 83, 92, 105, 111,
 134, 147
 Հրմոունք գեւղ 93,

Զ.

Զիթաոիճ 78

Ղ.

Ղակեղովմացիք 135

Ղևոնդ արքեպիսկ. 129

Ղիկուրգոս 135

Ղովտ 138

Ճ.

Ճտնուկ շամք 50

Ճեմբուխ 67

Ճենաստան 12

Ճենքակուր 13

Ճենք 12

Ճեպետի Ճենաստան 60

Ճորայ պահակ 29, 69, 146, 150,
 151

Ճոզճ Վեհան 80

Մ.

Մագոգ, տ. Գոգ և Մագոգ

Մադան 138

Մադիամ 138

Մազգութք 33, 34

Մակեդոնացիք 1, 7, 8

Մակու 47

Մակուրան 111

Մահմէտ մարգարէ, որդի Աբդլայի
 105, 106

Մամակ Մամիկոնեան 50, 51,
 58 60

Մամիկ, Մամիկոն 12, 13

Մամիկոնեանք 12, 146

- Մամիկոնէից տէրութիւն 26
 Մամիկոնէից տուն 12, 23
 Մանաղայք 142
 Մանուէլ Բագրատունի 55
 Մանուէլ Մամիկոնեան 58
 Մանուէլ, աներ Սմբատայ 138, 139
 Մանուէլ Ապահունեաց տէր 66
 Մաշապերճան 28
 Մասէ 106
 Մասմայ 106
 Մաստ 106
 Մատթէոս եպիսկ. Ամատունեաց 124
 Մարաբաս փիլիսոփայ Մծուր-նացի 1
 Մարանդ 24
 Մարաց աշխարհ 9, 93
 Մարաց Թագաւորութիւն 114
 Մարաց լերինք 150, 151
 Մարզ 68
 Մարզոտոս գաւառ 68
 Մարդոցէք 141
 Մարիամ ս. կոյս 127, 137
 Մարկիանոս կայսր 20, 124, 125, 133
 Մարս գաւառ 113, 114
 Մարսեակ 7
 Մարտինէ, մայր Կոստանդնի 113
 Մարք (երկիր և ազգ) 1, 7, 8, 14, 108, 111, 114, 116, 140, 150
 Մաւիաս իշխտն Իմայեկացոց 119, 120, 143, 147, 152, 156
 Մաւրիանոս զաւրավար 153 (նոյն և Մորիանոս)
 Մաւրինէ աւգոստեա, 113
 Մաւրիկ կայսր 21, 24, 31, 36, 42, 48, 53, 54, 71—73, 77, 78, 80, 81, 91, 101
 Մաքսիմիանոս կայսր 16, 133
 Մաքսիմիանոս, Մաքսիմինոս, որդի Մաքսիմիանոսի 16, 133
 Մելիսաւէ 138
 Մեծամաւրի կամուրջ 110
 Մեղիտինէ, Մելիտինէ 27, 30, 79, 80
 Մերակբուտ 31
 Մերկուտ 71
 Մզրայք 26
 Մծէժ, Մեծէժ Գնունի 101, 102, 104
 Միհր 38
 Միհրան Գողոն, Միհրեանդակ 27, 30
 Միհրան ի տանէ Դիմաքսեանից 64
 Միջագետք 2, 14, 77, 168
 Միջագետք Ասորւոց 10, 16, 24, 73, 77, 101
 Մծբին, Մծուին 1, 9, 37, 47
 Մողեոստոս երէց 83, 86
 Մոկք 110
 Մոսամբ 106
 Մովար 138
 Մովսէս Խորենացի 11
 Մովսէս կաթող. 55, 65
 Մովսէս մարգարէ 57, 138
 Մորիանոս իշխան 166
 Մուշեղ Մամիկոնեան, զաւրավար 36, 38, 40, 41, 43, 45—47, 53, (?) 54 (?)
 Մուշեղ Մամիկոնեան, որդի Դաւթի 108, 109, 142, 143, 150 (?), 152, 155
 Մուրց գետ 30

Մրժուին, Մրժունի 9, 10, 30, 39,
69, 93

Մօրիկ, տ. Մաւրիկ:

Ե.

Յազկերտ (Ա) արքայ Պարսից,
հայր Վռամայ 11, 20

Յազկերտ (Բ) արքայ Պարսից,
որդի Վռամայ 20, 23

Յազկերտ (Գ) վերջին արքայ
Սասանեան, որդի Կաւատայ 22,
98, 100, 113, 139, 140

Յազդէն 31, 71

Յակոբ նահապետ 87

Յեզտայար Աշտատ, տ. Աշտատ
Յեզտայար

Յեման 71

Յեսրոկ 138

Յետուր 106

Յեքսան 178

Յոյնք (երկիր, ազգ) 14—21, 24,
27, 31, 35, 36, 44, 47—56,
61, 69—80, 82, 91, 93, 97,
98, 102, 104, 105, 107, 108,
113—117, 119, 120, 121, 124,
140, 143, 147, 149, 152, 153,
155, 156

Յոսխայ գեւղ 17

Յովհան կաթող. 55, 57, 78

Յովհան Պատրիկ 35, 37, 44, 45,
71

Յովհանիկ երէց, վանահայր 89

Յովհաննէս աւետարանիչ 126,
127

Յովսէփ այր մի 63, 64

Յորդանան 87, 107, 108

Յուլիանոս այսր 17, 18

Յունաց աշխարհ 15

Յունաց գաւառ 93

Յուստաթ նախարար 97

Յուստիանոս եպիսկ. 129, 131

Յուստիանոս կայսր 21

Ն.

Նարէութ 106

Նարուզդոնոսոր 7

Նախճաւան 24, 50, 51, 70, 90,
95, 110, 120, 152, 153

Նախճաւանի բերդ 120

Նախճաւանի դաշտ 93

Նամգարուն Շոնասպ 80

Նարկեսոս կայսր 20

Նափէս 106

Նեստոր հերետիկոս 102, 124, 136

Նեստորականք 123

Ներոֆն կայսր 133

Ներսէհ արքայ Պարսից, որդի
Շապհոյ 87

Ներսէս զաւրավար 72, 73

Ներսէս (Ա Մեծ), կաթող. 89

Ներսէս (Բ, Շինող) կաթող. 110,
117, 120—122, 142, 143, 152
153

Ներսէս ստրատելատ 37

Ներսէս Վահուհի 52

Նիանովր Սելեկիոս, տ. Սելեկիոս
Նիկանովր

Նիգ գաւառ 81, 98

Նիխորական 71

Նիկիա քաղ. 129, 130, 133

Նիկիական՝ Նիկիոյ ժողով 123,
125, 129—131

Նիկիական հանգանակ՝ նամակ
131

Նիկիական լոյս 135

Նիկոպաւլիս 78

Նինոս արքայ 6

Նինուէ 6, 24, 80, 95

Նինուէի դաշտ 95

Նիւապուէ քաղաք 24

Նոմերիանոս կայսր 14

Նոր Շիրակ երկիր 9, տ. և Նոր
Շիրական

Նոր Շիրական 39

Ե.

Շահաստան-ի Նոկ-նոյ 29

Շահէն՝ Շահեան զտւրավար
77 - 80, 93

Շահր Վահրիւն 63, 64

Շտիր Վարազ զաւրավար 93, 94,
97

Շահրայեանպետ 78, 80

Շահրապան Բանդական 67

Շահրապական 80

Շամն 67

Շամիրամ, կին Նինոսի 6

Շապուէ (Բ) արքայ Պարսից, որդի
Որամազդայ 17—19

Շապուէ (Գ) արքայ Պարսից, որ-
դի Արտաշրի 15—17

Շապուէ Պարսիկ, Թագաւոր Հայոց
11

Շապուէ Ամատունի 110

Շաւաշ 6

Շաւզ Թագ. Գուշանաց 62

Շաւշ քաղ. 48

Շիրակ 81, 94

Շիրակայ դաշտ 74

Շիրակացիք 142

Շիրակաւան 30. 74

Շիրին Թագուէի 47, 48, 126

Շիրինայ վանք 48

Շմաւոն Կղէովպեանց եպիսկ. 129

Շոնասպ Նամգարուն, տ. Նամ-
գարուն Շոնասպ

Ո.

Ոգոմայ, իշխան Իսմայելի 119

Ռնորիոս կայսր 19, 20

Ռստան Դունայ, տ. Դունին

Որամազդ արքայ Պարսից, որդի
Շապուէ 17

Որդապու 109, 118

Որդրու 78

Որմիզդ (Գ) արքայ Պարսից, հայր
Խոսրովայ 24, 31, 61, 123

Որմիզդ (Դ) արքայ Պարսից, որդի
Խոսրովայ 21, 29 33—35, 37

Որմիզդ (Ե) Թոռն Խոսրովայ 98,
100

Ութսմու գեւղ 30

Ուլիմպոս կայսր, 20

Ուռնայ, Ուրհայ 15, 16, 72, 73,
77, 108

Ձ.

Ձորրորդ Հայք 142, 149

Պ.

Պահլաւ երկիր 140

Պահլաւական տէրութիւն 12

Պաղեստինացւոց երկիր 79, 82,
120

Պապ Թագ. Հայոց, որդի Արշա-
կայ 11, 18

Պապ Բազրատունի, որդի Աշոտոյ
ասպետի 58

Պարթեք 1, 2, 7, 8, 10, 12—14,
33, 59, 60, 114, 140

Պարթովկ արքայ Գուշանաց 62

Պարս գաւառ 80

Պարսայենպետ, Պարսևանպետ
Պարչընագդատ 71, 80

Պարսիկք (երկիր. ազգ) 2, 8, 12,
14—22, 24—29, 31, 33—37,
41, 42, 44, 46—51, 53, 55,
59, 61, 63, 65, 67, 69—72,
74 — 77, 79 — 83, 90, 91,
93—95, 97, 98, 100, 102, 105,
108, 109, 111, 113, 114, 116,
122, 139, 140

Պարսից աշխարհ 23

Պարսից թագաւորութիւն 11,
155

Պաւլիկարպոս 129

Պաւղոս առաքեալ 84, 127

Պետրոս վկայ 131

Պերոզ արքայ Պարթևաց 10, 12

Պերոզ արքայ Պարսից 20, 21,
24 — 26

Պիսիդացիք 80

Պիւթագոր 135

Պոռկոպ զաւրավար 120

Պրիսկոս 71

Պրորոս 14

Ջ.

Ջամասպ արքայ Պարսից 21

Ջաւիտեան Խոսրով, տ. Վարազ-
տիրոց

Ջերմայ գետ 52

Ջուան Վեհ, իշխան 73, 74

Ջրէջան երկիր 61

Լ.

Լիազմայողան, Լիազման, տ. Խո-
ռեամ

Լիաշայինայ 77

Լիաշան իշխան 97

Լիէ, Լիէն աշխարհ 59, 67

Լիշտունական 142

Լիշտունեաց զաւառ 104

Լիշտունիք 98, 110, 121, 142,
146, 150

Լոնվեհան, Լոնիկ Վեհան 94, 95

Լոյեան երկիր 61

Լոստոմ, Լրստոմ զաւրավար,
որդի Խոռոխ Որմզդի 102, 108,
109

Լուբէնի սահմանք 107

Լստաղէս, որդի ս. Գրիգորի 130

Ս.

Սագաստան 111

Սահակ ս. կաթող. որդի ս. Ներ-
սիսի 80

Սահակ Արծրունի 79

Սահակ Մամիկոնեան 55, 56

Սահակ Սիւնի, հաւրեղբայր Ստե-
փանոսի Սիւնւոյ 60

Սամուէլ Վահևունի 50 — 52

Սանատրուկ թագ. Հայոց 1, 11

Սառայ, կին Աբրահամու 127

Սասան 12, 14, 140

Սասանայ՝ Սասանական տուն՝
Թագաւորութիւն 28, 34, 35,
38, 105, 114, 139

Սատաղացւոց քաղաք 78

Սարգիս Դիմաքսեան 66, 67

Սարգիս Վահևունի 52, 53

Սարգիս Տայեցի 66

Սարգիս Տրպատունի 66, 67

Սարհանդ 6

Սաւտայ քաղաքագեւղ 51

Սեբաստիա 55

Սելևկիոս Նիկանովր 7

Սելևկիոս, որդի Անտիոքոսի 9

Սենեքերիմ արքայ Ասորեստանեայց 6

Սենիտամ Պոսրով 75

Սընտ 111

Սեպհական գնդին կողմանք 113, 118 143

Սին, Սինայ անապատ 22, 111

Սինայ լեռն 136

Սինեական լերինք 87

Սիոֆն 84

Սիոֆն լեռն 87, 88

Սիւնեաց աշխարհ 27

Սիւնիք 30, 60, 109, 142, 143, 146, 152, 153, 155

Սկիւթիա 151

Սմբատ Բագրատունի Պոսրով Շում 61—65, 67—69, 98, 103, 113, 116, 123, 126, 138

Սմբատ Բագրատունի, որդի Մանուէլի 53, 56

Սմբատ Բագրատունի, որդի Վարազ Սահակայ 118

Սմբատ ասպետ, որդի Սմբատայ Պոսրով Շում 138, 139

Սմբատ, Գուրկան մարզպան, տ. Սմբատ Բագրատունի Պոսրով Շում

Սմբատ, որդի Վարազտիրոցի 103, 116, 118

Սմբատիկ ոմն գեղջու 67

Սոկրատ պատմագիր 18

Սողոմոնի տաճար 111

Սողոն Աթենացի 134

Սոտեր Անտիոքոս, տ. Անտիոքոս Սոտեր

Սորմէն զաւրավար 71

Սուրէն մարզպան 26, 30

Սպահան 58, 60

Սպանդիատ քաջն 34

Սպանդունիք 142

Սպանիա 133

Սպերացիք 142

Ստեփանոս Սիւնի 50, 51, 58, 60

Ստեփանոս Տարաւնացի պատմագիր 11

Սրման 111.

Վ.

Վահան իշխան Սիւնեաց 27

Վահան խոռխոռունի 116

Վահան Մամիկոնեան 23, 25, 26

Վահուունիք 52, 142

Վահրամ Միրեկանդակ 33, 34, 36, 38, 41

Վահրիճ, տ. Շահր Վահրիճ

Վաղարշ Թագ. Հայոց, որդի Տիգրանայ 11

Վաղարշ արքայ Պարթևաց 14

Վաղարշ արքայ Պարսից, որդի Յազկերտի 20

Վաղարշակ (Ա) Թագ. Հայոց 10, 11

Վաղարշակ (Բ) Թագ. Հայոց, եղբայր Արշակայ 19

Վաղարշակ Պարթև 10, 12

Վաղարշապատ քաղ. 25, 81, 89, 154

Վաղենտին, Վաղենտիանոս զաւրավար 113, 115

Վաղենտիանոս կայսր 18, 20

Վաղէս կայսր 18

Վանաւդ 30, 81, 142

Վասակ Արծրունի, որդի Սահակայ 77, 79

Վասակ Մամիկոնեան, հայր Վարդանայ Մամիկոնեանի 29

Վասպուրական գունդ 47

Վասպուրական համարակար 50

Վատագէս գաւառ 68
 Վարազ Գնէլ Գնունի 104
 Վարազ Ներսէն Վահունի 52,
 53, 142
 Վարազ Սահակ Բագրատունի 118
 Վարազ Վզուր 30
 Վարազդատ Թագ. Հայոց 18, 19
 Վարազշապուհ Արծրունի 66
 Վարազտիրոց ասպետ, որդի Սըմ-
 բատայ խոսրով Շում 64, 68,
 98, 101—103, 113, 116
 Վարաժնունիք 142
 Վարարատ գաւառ 38
 Վարդ Պատրիկ, եղբայր Վահա-
 նայ 26
 Վարդան Արծրունի 58
 Վարդան Մամիկոնեան բղեշխ,
 որդի Վասակայ Մամկոնենի
 24—29
 Վարդան Մամիկոնեան Կարմիրն
 կոչեցեալ 23
 Վարդան Վշնասպ 30
 Վարդանակերտ աւան 94
 Վարդիկ իշխան Մոկաց 110
 Վեհ Անջատոք խոսրով, տ. Շա-
 հաստան-ի Նոկ-նոյ
 Վեհ Արտաշիր 24
 Վեհկաւատ 35, 95, 96
 Վեհոտ գետ 67
 Վիրոյ կաթող. Աղուանից 124
 Վիրք (երկիր, ազգ) 30, 93,
 113, 143, 146, 147, 149, 150,
 153
 Վնդատական 31, 71
 Վնդոյ 33, 35, 36, 40, 59
 Վշնասպ-Հրատ, տ. Հրատ-Վշնասպ
 Վռամ, արքայ Պարսից 19, 20
 Վռամ Գողթնեաց տէր 66

Վռամշապուհ Թագ. Հայոց 19, 28
 Վռափնոս կայսր 20
 Վստամ Ապահունի 66
 Վստամ, եղբայր Վնդոյի 33, 35,
 36, 40, 53, 60 62
 Վստամ Վահունի 52
 Վրաց աշխարհ 37, 47
 Վրացիք 142
 Վրկան աշխարհ, երկիր 61, 63,
 66
 Վրնջունիք աւան 38

8.

Տաղական 68
 Տաճիկք, Տաճկաստան, Տաճկաց
 երկիր 9, 36, 39, 103, 111,
 149, 153, 154, 156
 Տամ խոսրով 30
 Տայեցիք 117, 142
 Տայք 117, 119, 142, 143, 146,
 153
 Տանուտէրական իշխանութիւն
 37
 Տանուտէրական տուն 47
 Տապարաստան գաւառ 61, 64
 Տարաւն, Տուրաւնոյ աշխարհ 79,
 103, 109
 Տարսոն քաղ. 82
 Տարսոնացի 126, տ. և Պաւղոս
 առաքեալ
 Տերենտիանոս 14
 Տիբերոս կայսր 21
 Տիգրան Թագ. Հայոց, եղբայր
 Տիրանայ 11
 Տիգրան Թագ. Հայոց, որդի Ար-
 տաշիսի 11
 Տիգրանակերտ աւան 93
 Տիգրանակերտ մեւ 93

Տիգրան, Տիսբոն 24, 36, 73, 93,
94, 96, 98—100, 105, 108,
109, 151

Տիմոթէոս եպիսկ. 129

Տիտան, տ. Բէլ Տիտանեան
Տիտոս 129

Տիրան, որդի Արտաշիսի 11

Տիրան, որդի Սոսրովայ 11, 17

Տոխորաստայն 68

Տոս գաւառ 66

Տորոս լեռան 111

Տուրան աշխարհ 111

Տրապիզոն քաղ. 143, 146

Տրդատ՝ Տրդատիոս Թագ. Հայոց,
որդի Սոսրովայ Քաջի 11, 15
16, 27, 120, 129, 130, 135

Տփղիս քաղ. 37, 47

Փ.

Փայտակարան, Փայտակարան
քաղ. 24, 27, 93

Փառական դաշտ 7

Փառանու անապատ 106

Փառնտաղ 6, 7

Փառոխ, որ և Նղիազար 7

Փառոխտ 7

Փիլիգելփոս Պտղոմէոս 12

Փիլիպպիկոս՝ Փիլիպպոս, փեսայ
Մաւրկայ, զաւրավար 37, 79,
81

Փիլիպպոս Սիւնեաց տէր 30

Փոկտոս կայսր 21, 24, 71, 72, 78,
79, 91 .

Ք.

Քաղկեդոն 90, 92, 147, 148, 149

Քաղկեդոնի ժողով 54, 101, 102,
121, 123—125, 133, 136, 144

Քեսուր 138

Քողդատ 106

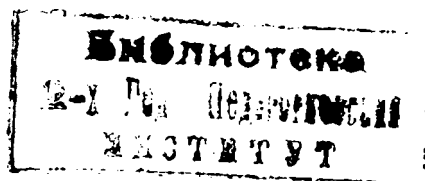
Քուշանաց աշխարհ, երկիր 8,
10, 11, 13, 140

Քուշանք 26, 33, 62, 65, 66—68

Քրիստափոր կաթող. 98

ՆԿԱՑԱԿԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Ծր.	Տող.	Տպված է	Գեղարվեստական
2	26	Փարիզ	Փարիզի
ժէ	34	Հայերն	Հայերեն
ԻԿ	26	Կրթերն	Կրթերեն
»	28	Երկուքն	Երկուքն
ԻԵ	2	Հատել	Հատել
»	32	Հաջորդորթյան	Հաջորդորթյան
Իէ	17	Մասնական	Մասնական
ԼԲ	1	Արմոզ	Արմոզ
Լէ	10	Եղածանել	Եղածանել
Խէ	14	Նմանությունը	Նմանությունը
ՄԵ	5	Գործարարնում է	Գործարարնում են
ԿԵ	15	Սերեռ... Նվաճելու	Սերեռ... Նվաճելու
ՂԱ	4	Խոստայ	Խոստայ
24	30	Կարճատառ	Կարճատառ
38	21	Թագաւորութեանն 31	Թագաւորութեանն 36
48	14	տա	տա
52	5	սեպուհն	սեպուհն
55	19	յԱփրիկ է	յԱփրիկէ
61	32	ծանոթ. 9	ծանոթ. 11
74	6	Յորդոր	յՈՐԴՐՈՐ
100	5	Հրամատատար	Հրամատար
124	9	Կորթնու	Կորթնու
»	10	գԳաւդիկարպոս	գԳաւդիկարպոս
»	17	ամենքին	ամենքին
136	5	Իշխէիզ	Իշխէին
»	38	գերեւմ	գերեւմ
149	10	ցնդեցան	ցնդեցան
151	2	զկեա	զկեան
161	18	մծուրնացի	մծուրնացի
165	15	Բարսութիւյ	Բարսութիւյ
169	18	(ИДИИ-ОИ)	(ИДИИ-ОИ)
175	20	Թագաժրերի	Թագաժրերի
180	14	արտիւ	արտիւ
191	10	Թանգար	Թանգար

Պատ. խմբագիր՝ ՀԱՄ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Տեխն. խմբագիր՝ ՎԱՀՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Վերատպողիչ - սրբագրիչ՝ Ս. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Գ. ԲԵԶԻՐԳՅԱՆՅԱՆ

**Տպագրված է Ա. Ֆ. Մյասնիկյանի անվ. «Զարյա» Վոստոկոս-ի
հրատ. տպար.**

**Հանձնված է արտ. 13 մայիսի 1939 թ., ստորագրված է տպագր.
12 հունվարի 1939 թ., հրատ. № 34, Գլավլիտի լիազ. Դ-1139,
տիպած 1000, ֆորմատ 72X105, տպ. թերթ 19^{1/2}, Գառվեք № 1128.**

ԳԵՆԸ ԵԱԶՄՈՎ, 15 Բ.